

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅՊԱՏԱԿԻ
ԱՐԽԻՎԱԿԱՆԵՐԻ

N 2 (106)
2005

ԲԱՆԲԵՐ
ՀԱՅՊԱՏԱԿԻ
ԱՐԽԻՎԱԿԱՆԵՐԻ

Գիտահանրամատչելի հանգես

*Вестник архивов
Армении*

Научно-популярный журнал

*Bulletin of Armenian
Archives*

Scientific practical journal

2 (106)
2005

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН

YEREVAN

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վերաբյան

Խմբագրական խորհուրդ
Արմեն Բադալյան (պատասխանատու քարտուղար)
Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարուժյունյան, Էմմա Հովսեփյան, Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Սիմոնյան, Հարուժյուն Ֆելեքյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվներ, 2005թ.

Փաստաթղթերի հրատարակում

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Վարանդա գավառի մելիքության տարածքը սկսվում էր Կարկառ գետից եւ տարածվում մինչեւ Քիրս-Դիզափայտ լեռնագոտին: 17-րդ դարի սկզբից Վարանդա գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանանիստը Ավե-

տարանոց (Չանախի) բերդավանն էր: Նրանք Վարանդայում մելիքական իրավունքով իշխել են մինչեւ Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումը: 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչները որպես տոհմիկ ազնվականներ մտան ռուսական ժառանգության մեջ:

Սուրբեւ Հրապարակվող փաստաթղթերը հավաստի եւ արժեքավոր բազմապիսի տեղեկություններ են պարունակում Անդրկովկասում ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում ապրած Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև նոր ժամանակների թվադրած պատմաներին հարմարվելու նրանց ջանքերի մասին:

Սույն թեմային առնչվող որոշ փաստաթղթեր տեղ են գտել արխիվացեա Սանդրո Բեհրուզյանի կազմած «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի իններորդ՝ «Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը 1813-1933թթ.» հատորում (Երևան, 2001): Նրա հրատարակած փաստաթղթերից միայն մեկն է ամփոփված այստեղ (N 13): Մնացած փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ:

Սույն փաստաթղթերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում եւ Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվում (Российский государственный военно-исторический архив-РГВИА, ՌՊՌՊԱ): Շնորհակալությամբ նշենք, որ ռազմապատմական արխիվում պահպանվող վավերագրերի պատճենները մեզ է տրամադրել Լ.Ղ.Հ կրթության, մշակույթի եւ սպորտի նախարար Կ.Աթաբեյանը:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրապարակման գործող կանոնների համապատասխան: Պահպանել ենք հրապարակվող փաստաթղթերի լեզվական ու ոճական առանձնահատկությունները, միայն բացել ենք հասանելի դարձնելու եւ հանել ի նախդրից առաջ դրված ապաթարցիները:

Արտակ Մաղալյան

N 1
ԳԵՆԵՐԱԼ ՌՏԻՇՁԵՎԻ ՆԱՄԱԿԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻՆ՝

20 Հունվարի 1816թ.
Թիֆլիս

Карабагский Мелик-Худадатъ Шахназаровъ² принёс мне жалобу въ томъ, что Ваше Превосходительство определили къ нему своего пристава по имени Аджи бека, которой власть свою до того распространилъ, что лишилъ его всехъ правъ въ разсуждении управления принадлежащими ему подвластными. И будучи обязанъ пе- щись о благосостоянии всехъ народовъ населяющихъ здешнии край, долгомъ моимъ Поставляю предложить Вашему Превосходительству, дабы вы по получении сего немедленно взяли обратно къ себе означеннаго Аджи бека предоставивъ Мелику Худадату свободно и безпрепятственно управлять своими подвластными, такъ какъ онъ обязанъ Вамъ одними только повинностями следующими по тамошнему обы- човению, а въ управление его собственности, никто посторонний вмешиватся не можетъ и не долженъ по существующему въ российскомъ правлении порядку. А по- тому поставляя сие Вамъ на видъ, Я остаюсь увереннымъ, что Ваше Превосходи- тельство какъ поданный российский последуете сему полезному правилу, коего такъ- же не изволите нарушать и никому изъ находящихся при васъ бековъ тунеядцевъ ибо въ противномъ случае для соблюдения такового порядка приняты будутъ дру- гие меры. Пребываю истинно Вамъ Усердный и Доброжелательный.

Մատենադարան, Ալ. Երեցյանի արխիվ, թղթ. 158, վավ. 140, թ. 1 եւ շրջերես: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 2
ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

29 Հունվարի 1816թ.
Թիֆլիս

Ներսէս արքեպիսկոպոս եւ Հոգեւորական ծայրագոյն կառավարիչ Հայոց
Վրաստանու եւ այլոց ողջոյն եւ օրհնութիւն տամ Հոգեւորականաց եւ
մարմնաւորականաց պատուելի ժողովրդեան Հայոց Վարանդու ի տէր ինդպալ

Ի մէկ ամսոյս գրեալն ձեր յաղագս Իկիրմիտօրտեցի տէր Գէորգ քահանայ
յին Հասոյց ինձ պայծառ մէլիք Խուզազազն, եւ ծանեայ գինդիր ձեր վասն յիշեալ
քահանային, այլ որպէս ճշմարիտն է՝ այնպիսի ինդիր չունէր գտեղի ի մէջ բարե-
կարգ կառավարութեան, բայց զի յոյժ սիրելի պայծառ մէլիք Խուզազազն էր միջ-
նորդ ի պատիւ երեսաց նորս գրեցի եւ Հոգեւոր կառավարութեան մերում թոյլատ-
րել նմա յիրումն քահանայական պաշտոնի, այլ որդւոցն նորս՝ ոչ բնաւ, վասն որ-
ոյ ծանուցանելով գտոյն ձերում Հասարակութեանն եմ եւ մնամ վասն ձեր միշտ
աղօթարար զի առաւել լիցի շնորհն Աստուծոյ ի վերայ ձեր ըստ մարմնոյ եւ ըստ
Հոգւոյ, որում եւ ցանկամ յաւերծ իմով ձեռամբ:

Համար 35

Մատենադարան, Ն.Ա.շտարակեցու արիւիվ, Թղթ. 164բ, վավ. 915, թ. 58:
Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3
ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋՀԱՆԳԻՐԻՆ

18 փետրվարի 1817թ.
Ա. Էջմիածին

Рабъ Иисуса Христа и благодатию его Ефремъ Католикосъ и Верховный
Патриархъ всея Арменіи Апостольской церкви Христовой и Первопрестольной
Св.Церкви Эчмиадзина, съ любовію и благословеніемъ и Св. приветствіемъ: да поз-
наютъ все видящіе сие письмо какъ духовные, такъ и миряне Армянскаго племени,
кои находитесь Богомъ осеняюцимъ подѣ сильною Державою Турецкою, ибо всякій
желающій пользоваться добровольнымъ подаяніемъ, долженъ имѣть свидѣтель-
ство о себе, по чему сей достойный любви человекъ именовъ Чаганкиръ, что есть
законнорожденный сынъ Мелика Шахназарова Карабахскаго, по непостоянству же
фортуны пожелалъ онъ странствовать на вашей стране, былъ у насъ, дабы по-
лучить отъ насъ свидѣтельство, о чемъ обстоятельно зная родъ его, что онъ сынъ
упомянутаго Мелика Шахназарова, дали ему сие свидѣтельство, дабы вы также уз-
навъ его подробно, принять его ласково и человеколюбиво и показать ему честь и че-
ловеколюбие, также наградить его щедрымъ подаяніемъ странствующаго, вашимъ
снисхожденіемъ, что есть истинно великая добродетель, за что будетъ вамъ на-
града во второмъ пришествіи сеими словами: «былъ странникомъ, и вы приняли
меня»¹.

Есмь и остаюся о васъ богомолецъ всея Арменіи
Армянский Патриархъ Ефремъ.
Վասն նոյնութեամբ ընդ օրինակին վկայեցելոյ ի կալելի օտարականաց
ստորագրեմ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ներսէս
ՀԱԱ, ֆ. Գ- 57, ց. 3, գ. 2, թ. 2: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 4
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ
ԱԳԱՄ-ԲԵԿԻՆ՝ ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՄԵԼԻՔ-ՋՀԱՆԲԱԽՇԻ ՈՐԴԻՆ ԼԻՆԵԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

3 սեպտեմբերի 1818թ.
Շուշի

Переводъ съ Персидкаго

Единъ Богъ есть истинно-всевѣдущій.

Свидѣтельство, которое я даю благороднейшему, высокостепенному Га-
тамъ-Беку объ родословномъ происхожденіи, есть следующее:

¹ Матфия, глава 25, стихъ 35-ծանոթագրութիւնը փաստաթղթին է - Ա.Մ.:

Что упомянутый высокостепенный есть действительно любезный сынъ вы-
сокостепеннаго Мелика Джаганъ-Бахиа, сына Мелика Шахъ-Назара, владетеля ок-
руга Варанды изъ пяти частей Карабаха, который принадлежитъ изъ рода въ родъ
къ владетельной фамилии и въ Карабахе по происхожденію своему и первостатей-
ному благородству извѣстенъ и знаменитъ между Карабагскими Армянами. Въ
томъ нѣтъ никакого сомненія, и упомянутый высокостепенный Гатамъ-Бекъ извѣ-
стенъ въ Карабаге справедливою, верною и точною въ делахъ, и никто на
него жалаобы не имѣлъ до удаленія его.

Уважать его должны Сановники Высокой Державы, которые могутъ, по
прекраснымъ качествамъ своимъ, ценить вышеупомянутаго Гатамъ-Бека.

Его Величеству Императора Генералъ Майоръ Мегди Кули Ханъ, Владетель
наследственной провинціи Карабага, изволилъ приложить печать.

Писано 3го Сентября мѣсяца, 12го числа мѣсяца Зилькаде 1233 года
Ежры-1818 г. въ крепости Шуши.

(М. П.)

N 2524

Что переводъ сей учиненъ въ Азиатскомъ Департаментѣ Минис-
терства Иностранныхъ Дель, по прошенію отставнаго Капитана Кос-
ровъ Шахназарова, въ томъ свидѣтельствуется сей Департаментъ, съ
приложеніемъ печати.

Октября 14 дня 1838 года.

На подлинномъ: Вице-Директоръ Сенявинъ.

(М. П.)

Վասն նոյնութեամբ ընդ օրինակին ստորագրեմ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ներսէս:

ՀԱԱ, ֆ. Գ- 57, ց. 3, գ. 2, թ. 3: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 5
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ
ԽՈՍՐՈՎ-ԲԵԿԻՆ՝ ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՄԵԼԻՔ-ՋՀԱՆԲԱԽՇԻ ՈՐԴԻՆ ԼԻՆԵԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

[1807/ 08թ.]
Շուշի

Переводъ съ Персидкаго

Для Подпоручика 9го полка Хосрова-Бега, который есть сынъ Высоко-
степеннаго Мелика Джаганъ-Бахиа, сына Мелика Шахъ-Назара, бывшаго по
приказанію Владетеля Провинціи Карабага Меликомъ округа Варанды.

Я уважающій на Бога, объявляю, что Подпоручикъ Хосровъ Бегъ, есть
сынъ Мелика Джаганъ-Бахиа, сына Мелика Шахъ-Назара, а по тому я, свиде-
тельствова, пишу и даю упомянутому Подпоручику Хосровъ-Бегу.

Его Императорскаго Величества и Цезаря Великаго, убежища мира Ге-
нералъ- Майоръ Мегди Кули Ханъ, Владетель Провинціи Карабага, приложилъ
печать 1222 [1807/08] года.

N 2525

Что переводъ сей учиненъ въ Азиатскомъ Департаментѣ Ми-
нистерства Иностранныхъ Дель, по прошенію отставнаго Капитана
Хосровъ Шахназарова, въ томъ свидѣтельствуется сей Департаментъ
съ приложеніемъ печати. Октября 14 дня 1838 года.

На подлинномъ: Вице-Директоръ Сенявинъ.

(М. П.)

Վասն նոյնութեամբ ընդ օրինակին ստորագրեմ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ներսէս:

ՀԱԱ, ֆ. 9- 57, ց. 3, գ. 2, թ. 4: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 6

Գեներալ Երմոլովի և ն. Գրուգորի Գլխավոր ՇՏԱԲԻ ՊԵՏ Գեներալ
Դիմիտրի ԹԱՐԳՄԱՆԻՋՆԵՐ ՄԵԼԻՔ-ԲԵԳԼԱՐՅԱՆԻ ԵՎ ՄԵԼԻՔ-
ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

15 Հունվարի 1827թ.
Թիֆլս

Начальнику Главного Штаба Его
Императорского Величества,
Господину Генерал-Адъютанту и
Кавалеру Барону Дибичу³

Дежурный Генераль Главного
Штаба Его Императорского Величества,
сообщил мне, для исполнения, о Всемилос-
тивейшем пожаловании в следующие
Чины находившихся при Генерал-Адъю-
танте Князе Меншикове в Персии, в
звании Переводчиков, Поручика Бегла-
рова⁴ и Прапорщика Шах-Назарова⁵.

Исполнить Высочайшую волю сию
хотя и обязан я быть объявляемъ Чи-
новъ: Бегларову Штабъ-Капитанскаго, а
Шах-Назарову Подпоручичьяго: но по

елику первый из них, обращал всегда усердною своею службою сраведливо на се-
бя внимание Начальства, обижень бы темь был предъ своими товарищами, Пере-
водчиками при мне служащими, производившимся изъ Поручиковъ прямо въ Капи-
таны, то и счёлъ Я моею обязанностию покорнейше просить Ваше Высокопревосхо-
дительство о испрошении у Государя Императора соизволение на обявление По-
ручнику Бегларову Чина Капитанскаго.

Генераль отъ Инфантерии Ермоловъ

Ռ. Պ. ՊԱ, ֆ. 395, ց. 132, գ. 244, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

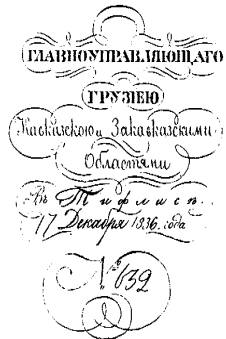
N 7

ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ՀԵՏԵՎԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼԻ և ն. Գրուգորի ՌԱԶՄԱԿԱՆ
և Ա. ԲԱՐՅԱՆ ԶԵՐՆԻՇՈՎԻ ԲԱՀՐԱՄ-ԲԵԿ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ
ՌՈՃԻԿ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԿԱՑՍԵՐ ՄՈՏ ՄԻՋՆՈՐԳԵԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

17 Դեկտեմբերի 1836թ.
Թիֆլս

Господину Военному Министру
Г. Управляющий Мусульманскими Провинциями
свидетельствует мне, объ отлично-усердной и ревностной

9

службы управляющего двумя Магалами в Карабагской Провинции, тамошняго жителя Пра-
порщика Баграмъ Бека Шахназарова⁶, который будучи недостаточнаго состояния и не
получая отъ казны по должности Магальнаго Наюба никакого содержания, безкорыстиемъ
своимъ и хорошимъ поведениемъ, обращалъ всегда внимание местных Начальниковъ и чрезъ
то приобрёлъ особенное уважение отъ управляемыхъ имъ жителей, какъ изъ сословия Бековъ
такъ и прочихъ.

Принимая во внимание такое засвидетельствование объ отличной и полезной
службе Прапорщика Баграмъ Бека Шахназарова, я въ поощрение его на дальнейшее время къ
подобной же службе, имею честь покорнейше просить, Ваше Святельство,
исходатайствовать у Государя Императора Высочайшее Его Величества повеление о
производстве ему по чину жалованья по Грузинскому Армейскому пехотному окладу, и какое
последуетъ по сему благосозволение, не оставте почтить меня увеоомлениемъ. При чемъ
имею честь присовокупить, что Баграмъ Бекъ Шахназаровъ получилъ чинъ Прапорщика въ
1818 году за экспедицию противу Лезгинъ.

Генераль отъ Инфантерии,
Генераль Адъютантъ

Ռ. Պ. ՊԱ, ֆ. 395, ց. 92, գ. 154, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 8

ՌԱԶՄԱԿԱՆ և Ա. ԲԱՐՅԱՆ ԶԵՐՆԻՇՈՎԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐԻՆ ԲԱՀՐԱՄ-ԲԵԿ
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՌՈՃԻԿ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ և ն. Գրուգորի
ԲԱՎԱՐՅԱՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

8 Հունվարի 1837թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

МИНИСТЕРСТВО

ВОЕННОВО.

Господину Командиру Отдельнаго Кавказскаго Корпуса

**ДЕПАРТАМЕНТЪ
ИНСПЕКТОРСКІЙ.**

Государь Императоръ по всеподданнейшему
докладу Его Императорскому Величеству отношения
Вашего Высокопревосходительства N 632, Высочайше
повелеть соизволил, Управляющему двумя Магалами въ
Карабагской Провинции Прапорщику Баграму Беку
Шахназарову, въ награду отличной и усердной его служ-
бы, засвидетельствованной ближайшимъ его Началь-
ствомъ, производить жалованье по чину, по Грузин-
скому Армейскому пехотному окладу.

ОТДѢЛЕНІЕ //
Столъ 2.

Санктпетербурзь.

8 Января 1837.

№ 130.

О такомъ Монаршемъ соизволении, сообщая
вамъ, Милостивый Государь, имею честь присовоку-
пить, что о производстве Прапорщику Баграмъ Беку
Шахназарову жалованья, распоряжение по Военному
Министерству сделано.

Подписаль Военный Министръ
Скрепилъ Дежурный Генераль

Графъ Чернышевъ
Клейнмихель

Верно: Столоначальникъ

Ռ. Պ. ՊԱ, ֆ. 395, ց. 92, գ. 154, թ. 2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 9

10

13 Հունվարի 1837թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

МИНИСТЕРСТВО

ВОЕННОЕ.

ДЕПАРТАМЕНТЪ

ИНСПЕКТОРСКІЙ.

ОТДѢЛЕНІЕ 2

Столъ 2

Санктпетербургъ.

13 Января 1837.

№ 131.

*Въ Комисариатский Департаментъ Военнаго
Министерства*

*Государь Императоръ Высочайше повелеть
соизволилъ, Управляющему двюма Магалами въ Кара-
багской Провинции Прапорцику Баграму Беку Шахна-
зарову, въ награду отличной и усердной его службы,
засвидетельствованной ближайшимъ его Началь-
ствомъ, производить жалованье по чину, по Грузин-
скому Армейскому пехотному окладу.*

*О таковой Монаршей воле, я съ разрешения Г.
Военнаго Министра, имею честь уведомить Коммиса-
риатский Департаментъ къ зависящему распоряже-
нию.*

Подписаль Дежурный Генераль Главнаго Штаба
Его Императорскаго Величества
Генераль Адьютантъ

Клейнмихель
Суворовъ

Скрепилъ Начальникъ Отделения

Верно: Столоначальникъ

ՌՊՈՊԱ, ֆ. 395, ց. 92, գ. 154, թ. 3: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 10

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ ԲԱՀՐԱՄ-ԲԵԿ ՄԵԼԻ-Բ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ ՌՈՃԻԿ
ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

20 Հունվարի 1837թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

*Въ Департаментъ Военныхъ Поселенихъ
Инспекторский Департаментъ Военнаго Министерства честь имеетъ пре-
проводить присемь для сведения, копия соотношения командиру Отдельнаго Кав-
казскаго Корпуса, отъ 8 числа сего Генваря за N 130, о производствѣ жалованья по
чину, по Грузинскому Армейскому пехотному окладу, Управляющему двюма магалами
въ Карабагской Провинции Прапорцику Баграму Беку Шахназарову, въ награду от-
личной и усердной его службе.*

Подписаль Управляющий Должность
Вице-Директора Полковникъ
Скрепилъ Начальникъ Отделения

Кривошипинъ
Суворовъ

Верно: Столоначальникъ

ՌՊՈՊԱ, ֆ. 395, ց. 92, գ. 154, թ. 4: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 11

ԽՈՐՈՐՈՎ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԻՐ ԵՂԱՍՅՐ ԼԱԼԱՅԻՆ

24 նոյեմբերի 1836թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

*Հօրի իմ սիրելի Լալայ
Անցեալ Հոբտեմբերի 12^ն քոյ սէպտեմբրին 5^ն գրած գիրըս եկալ ինձ յա-
տալ, Հօբոյ ուրախութեամբ կարթացիմ ամենայն գրածս իմացամ, իմ սիրելի...*

*Էս գիրըս քեզի ցույց տայ, որ դու ճայճել էս, արթարայարտ, վասն որոյ
էս վարանտեցոյ չարութիւն եւ բայագատութիւնն եւ իծծրանէն մինչի այս թա-
րիղըս Համ իմացել էմ, Համ Հիմիկ էլի իմանում էմ, գորըն որ լինի ողճին ականայ-
տէս, մին մէնակ քեզանից կման; այճայ (աճա-Ա. Մ.) քեզի գրէցիմ որ տու էլ իմա-
նաս-տարցեալ տորայ չէն արժանի որ ես տոցայ գիր գրեմ, այլ թէ մին պան Հաս-
կայցնէմ: պատճառ որ այճայ եղալ 16 տարի որ ես ուսուստի տէրութունեն խնթ-
րում էմ թէ. «Վարանդու մօղայլն որ կայ, իմասայի Հինկ մէլիքին, մին մէլիքին
Հայրդիւրն այ: ինչ պէս որ մեծի շայճ Ապասի ժամանակիցըն մինչի Փանայ խա-
նի, եւ Փանայ խանի ժամանակիցըն մինչ Երմօյլըն⁸ Կուրծիստան կայուն,
Վարանդու մէլիքութունըն մէլիք Պաղուն ժառանակէրին ծեռիցըն ոչ գուրս էլ
եկած, ոչ էլ ատաթ էլ գուրս կայուն, ոչ էլ կարելի այ գուրս բերելին; պատճառ որ
այսպէսի աստիճանըն պարսից թաքալորնէրի Փարմաննէրի գորութունովն աված
էլ որթոց գորթի իմ նախնիացըն. կամ թէպէտ Հիշեալ Վարանդու մօղայլն ժող-
ովուրթն, մեր նախնիաց իւրեանց մէլիք Կօյլ միշտ ծառայել էլ, բայց ոչ մին ժա-
մանակ նորայ օգօլի ոչ էն եղած ծախուվայիկն այլ թէ կրէպուստնօյ կերի; պատ-
ճառ որ պարսից տէրութունըն ոչ կայ կրէպուստնօյ կերի, եւ արդ նորին տէ-
րութունըն կրէպուստնօյ կերին թարքմանի փօղօլ ատված եսիրըն; ապայ թէ
ժողովուրթըն, այլ թէ ընձաթըն ոչ թարքմանի կրէպուստնօյ կամ թէ փօղօլ ատ-
ված եսիր: նույն պէս էլ. խօնար ծառայեղ ժողովուրթին եայ թէ ընձաթին, ոչ
պարսից թաքալորնէրէն կարօղ տայ գնօցայ այլոց կերի, ոչ Հատիրպէճանի խանէ-
րըն էն կարօղ տայ գնօցայ այլոց կերի, ոչ էլ թէ ընդ նօցայ ժողովուրթըն աղէն
կամ թէ մէլիքըն կարօղ էն գնօցայ Համարէլ իւրեանց կերի, որպէս որ այճայ Բժ
(200) տարի ավել էլ, որ Վարանդու ժողովուրթըն ծառայում էն մէլիք Պաղուն
ժառանկացըն, մինչի այս թարիղըս նորայ ոչ էն եղած պատան ի մէջ ժառանկացըն
մէլիք Պաղուն, պատճառ որ. նոցայ ողճին աղէն այլ թէ տէրըն, եղել էլ մին մէնակ
իւրեանց մէլիքըն. ապայ թէ. Երմօյլըն մին անիրալ սարտար էր, եկալ Կուրծիս-
տան քարուքարէ արէց, Մատաթօլին⁵ շինալ Դարայպաղուն ակրուծնօյ նաշանիկ,
Մէլիքի խանին Հորման գրալ, որ Շահնագարի աղկին Վարանդու մէլիքութունըն
վերայցնէլ: Մէլիքի խանի իւր ճանիցըն կլիիցըն վախէլուց, ինչ որ Մատաթօլըն
Հրամայում էր էնպէս էր կրում, էնպէս էր անում: Զօռօլ թալղայ գրել ավէց, Վա-
րանդու կէզերտանքըն առալ, Պէլրամիցըն խափէփայտութեամբ շայճ Աբասում աված
մէլիք Պաղուն Փարմանը խլալ⁶, սուտ տեղից գրալ եւ Երմօյլին խափալ թէ, ես
մէլիք Պաղուն աղկիցըն էմ եւ խանըն իմ Հայրենիք Վարանդուն կեղէրըն առել էր,
Հիմիկ ինծի ետ էլ տալիս: Երմօյլըն էլ Մատաթօլին սիրելուց գրալ թաքալորին,
ինչպէս որ ինքըն էր խափելլ, էնպէս էլ ինքըն թաքալորին խափալ. միայն թէ
խանըն Մատաթօլին Հայրենիք կեղէրըն ետ էլ տալիս Մատաթօլին որթոց գորթի
Հպատակ: թաքալորըն էլ ըստօրայիկէց եւ ունթունալ, ի Հէտ նօրայ. Երմօյլըն
Հրամայեալ Վարանդուն ժողովուրթին, նոցայ կանայքըն եւ էրէխէքըն թէ ազնի-
վին թէ քաճանայէացըն ողճին սիայի արէցին, գալթար քցէցին, Հօղէրըն, մուլքէ-
րըն, պաղէրըն չափէցին, ամենայն կայիքըն արթունըն գրէցին, ի նմանէլ փօղօլ
ատված կրէպուստնօյ, այլ թէ կերի-ավէցին որթոց գորթի Մատաթօլին Հպատա-
կըս. եւ արդ որօվճեսեմլ որ այսպէսի անցանքըն եղել այ ի Հետ նօրայ 16 տարվան,
որ Դարայպաղուն ժողովուրթըն գորթմամբ եղել էն ըսուստաց տէրութունին
գՀպատակ, կամ ինչպէս որ տրաքտատունըն կրված էլ թէ. Դարայպաղուն ողճ ժո-
ղովուրթըն մեծի կայսերըն ըսուսաց ընկալալ իւր Հպատակըն, եւ արդ խօստանալ
նօցայ, իւր անծնիցըն եւ իւր ժառանկաց անծնիցըն, որ նօրին ժողովուրթացըն Դա-
րայպաղուն ոչ գանայգանուցանէլ գՀպատակըն ըսուստաց տան իւրում, եւ տար-
ցեալ Դարայպաղին խանին ոչ թէ կայսերըն ավել այ իշխանութիւն, որ ինքնայ-
կուս ինքըն իւր կամօլըն ինչ որ ուղիւ այնպէս անէլ, կամ թէ ի կրութիւնէլ որ-
թոց գորթի ազատ ժողովուրթացըն տայ որթոց գորթի այլոց կերի. այլ թէ էլի էն
տրաքթատունըն գրված էլ, թէ. մենծի կայսերըն Հանծնում էլ Դարայպաղուն խա-
նին, որ Դարայպաղուն ժողովուրթին Հէտ խղճմտանօք եօլայ կնայ, եւ արթարայ-*

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՆՍՏԱՆՍՏՆՈՒԹՅԱՆ ԸՍՏ ՆԵՐՄԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԻ, ԽՈՍՐՈՎ
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒ
ՀՈՐԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴԻՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

8 փետրվարի 1845թ.
Շուշի

Ի Լուսաւորչական Հայոց վիճակային կանխատորիայ Ղարաբաղու
Ձառաքելով ի միասին ընդ սմին զիսկն կոնդակի եպիսկոպոսպետի ծայ-
րագոյն պատրիարքի եւ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տեառն եւ Տեսնն Ներսիսի,
որ ի 10 դիկտեմբերի անցեալ 1844 ամի, ընդ համարաւ 241, գրեալն յանուն իմ,
հանդերձ ի նստին եղեալ զորս պատճենիքն առաջագրեմ կանխատորիդ ըստ զօ-
րութեան այնորիկ առնել զանօրէնութիւն վասն տարյ ըստ օրինաւոր խնդրագոր-
ծուհեութիւնից զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս եղբորորդոց եւ հորեղբոր-
դւոց ազնուական կապիտան Խոսրովայ Շահազարեանց Աւետարանացեցւոյ եւ պա-
տուիրեմ դմին փութալ յոյժ զարարեալ անօրէնութենէ կանխատորիդ յայտ առնել
ինձ, վերագարձուցանելով ինձ զպատճէնն յիշեալ կոնդակի եւ պատճէնից:

Վիճակաւոր առաջնորդ Ղարաբաղու

ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 3, գ. 2, թ. 18: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 14

**ԲԱՂՂԻԱՍԱՐ ՄԵՏՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱԼԱՔ-ԲԵԿ ՄԵԼԻՔ-
ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴԻՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

15 փետրվարի 1845թ.
Շուշի

Ի Հայոց վիճակային կանխատորիայ
Լալաբէկ Ջհան-բաշխ-բէկեանն Մէլիք-Շահազարեանց Աւետարանցի Ե-
կեալ առ իս յայտնեաց ինձ, թէ կամի նա ի մօտոյ խնդրամատոց լինել ուր հարկ է
վասն առաքելոյ յորտոց իւրոց զոմանս ի կատեթակի կօրպուսն եւ զոմանս յայլ
տեղիս, այլ որովհետեւ զմետրիքական վկայագիրս վասն ծննտեան եւ մկրտութեան
որւոց իւրոց չէ ստացեալ նա տակաւին ի կանխատորիէս, վասն որոյ աժուարա-
նայ նա առանց այնորիկ կատարել զյիշեալ մտարութիւն իւր, եւ խնդրեաց յինչն
առ այն զանօրէնութիւն վասն յանձնելոյ զքննութեան առնելի ի մասին ծննտեան
եւ մկրտութեան որւոց յիշեալ Շահազարեանին յանձնել անդամոյ զորին Աւե-
տիք քահանային, որ ունի քշանել ըստ այլոց յանձնարարութեանց ի զապտական
Վարանդու առաքելով առ նա ընդ հրամանի եւ զպատճէնն օրակրական եղբակացու-
թեան կանխատորիտ կայացելոյն ի 16 յունվարի 1842 ամի ըստ գործոյ, որ յազա-
գս շնորհելոյ որւոց նոցա զմետրիքական վկայագիրս: Բայ յայսմանէ պատուիրեմ
դմին յառաքել ի առ յիշեալ անտամն հրամանգրին յաւելու եւ զայս, զի նա մի'
ստասցն զքննութեան վասն օրինաւորութեան եւ ապօրինաւորութեան սերնտոց յիշ-
եալ Լալաբէկի եւ հօր նորս. այլ միայն վասն Հանգամանաց ծննտեան եւ մկրտու-
թեան երեխայից նորս:

ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 3, գ. 2, թ. 19-20: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 15

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵՏՏՐՈՊՈԼԻՏ ԲԱՂՂԻԱՍԱՐԻՆ ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ
ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒ ՀՈՐԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴԻՅԱՆ
ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

13 մարտի 1845թ.
Շուշի

Նորին Բարձր Արքանութիւն Վիճակաւոր Առաջնորդին
Ղարապաղու Արքեպիսկոպոս եւ Ապետ Մետրոպոլիտն Բաղդասարայ¹¹
Վիճակային Հայոց Կանխատորիտ Ղարապաղու

զատ կառայվարէյ զնոցայ-ի զօրութեամբըն վերոյ հիշեալ տրաքտատին կամ ամե-
նայն ուռուստաց օրէնքացըն: Ես խնթրում էմ տէրութիւնին, որ այս հանցանազըն
վերայխասու լինի, իմ որթոց զորթի ազատ ժողովուրթիս, ի կերութիւնէյ նոցայ ա-
զատի, մէլիք Պաղուն ժառանկացըն հայրենիք մէլիքութեանի աստիճանըն, զա-
պալալու մուլքն, հօղըն եւ ամենայն կայիքըն նոցայ, հեռ տարրուցանէյ»: Այսպէս
եայ եղէլ իմ 16 ասրվան ուռուստի տէրութեանիցըն պահանջօրութեանըն, եւ հիմիկ
էլի նուէյն պէս, եթէ չէմ մեռանիլ, Աստուծով կատարումըն կուտամ...¹²

Եթէ ինձանից հարցանէք՝ փարք կոյանամ Աստուծոյ, մինչի այս թարիզըս
սաղ եւ առողճ եմ, ապայ թէ տկարութեանըն ինձի համ վախցնում էյ համ պարակն
քցում: Ես էլ հետեվում եմ, որ թաքայտրին խնթիրք տամ, ձեր տեղիտ Շօշվայ տա-
տարանըն զրօվ ինձի հարցում էյ անում մեր պանին համար, տորան պատասխանըն
էլ շուտով կուկրէմ:

Նանայիւրէին, իւր երեխօցըն, տէր Գրիգորին, սրբազան վարթալբետին,
Ապիրհամին, Սօլթանին, Հաթիմ ապօրըն նշանածին, իւր երեխօցըն, Լալուն նշա-
նածին, իւր երեխօցըն ողճիտ փափակ սրտով խորտէմ եւ պաշտէմ:

Մնամ ձեր եխպայր Խօսրով Շահազարեան:

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257, վավ. 167, թ. 1-3:
Բնագիր: Ձեռագիր:

N 12

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՋՄԻՍՄԱՆԻ
ՀԱՅՑՈՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԱԿԱՆ ՍԻՆՈԴԻՆ՝ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԻ
ՍԵՐՈՒՆԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴԻՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

22 սեպտեմբերի 1843թ.
Շուշի

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոտոսն Էջմիածնի
Վիճակաւոր Առաջնորդին Ղարապաղու
Յայտարարութիւն

Ո՛չ սակաւ գտանին զերգաստանք եւ անձիքն՝ սերեալք ի Մէլիք Շահնա-
զարէն Ղարապաղու յամուսնութեանց սորա ընդ կանանց իւրոց Սօնային եւ Մայա-
կին, յորոց է որ ցանկան մտանել յԱրքունի ծառայութիւնս, եւ է որ մտանել ունին
յԱրքունի ուսումնարանս, ի դօրեանակիլ պօլին կամ ի կաթեթակիլ կորպուսն, որք
եւ վասն այնորիկ խնդրանօք մատչին ի շնորհել նոցա զօրինաւոր մետրիքական
վկայագիրս վասն ծննդեան եւ մկրտութեան անհրաժեշտ հարկաւորս նոցա վասն
յիշատակեալ պիտոյից:

Ուստի պատու ունեմ խնդրել ամենայնաբար ի Սիւնհոտոսէս Էջմիած-
նի շնորհել ինձ փութով զլուծումն, թէ հարկ է արդեօք ունիլ ի նկատման ի շնոր-
հելն յիշեալ անձանց զայնպիսի մետրիքականս, զհրամանագրութիւն Սիւնտոսիտ
յանուն Վիճակային կանխատորիտն Ղարապաղու ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի ընդ N
2269, որ յազապ ապօրինաւորութեան ամուսնութեանցն Մէլիք Շահազարին ընդ
Սօնայ եւ Մայակ անուն կանանց իւրոց, թէ ո՛չ, եւ եթէ ունիլ՝ խնդրեմ խոնարհա-
բար՝ ցուցանել ինձ, թէ որպես, ըստ որում պարտիմ ես այժմ տալ զլուծումն նոյն
կանխատորիտն ըստ այսմ առարկայի:

Վիճակաւոր Առաջնորդ Ղարապաղու

ՀԱԱ, ֆ. Պ- 57, ց. 3, գ. 2, թ. 5: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 13

¹¹ Փաստաթղթի վերջին մասը (խոսքը վերաբերում է թեմային առնչվող, սակայն, ոչ էական հարցերի) կրճատել ենք - Ա.Մ.:

Յայտարարություն

Ի Կանսիստորիիս յայտնի լուան գառաջարությունները Չերզ Բարձր Արքայապետության յժ անցեալ փետրվարի N 21. ըստ որում առաքելով ի Կանսիստորիայս գիսկն կոնդակի Եպիսկոպոսապետի, Մայրապետի Պատրիարքի եւ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տեառն եւ Տեառն Ներսիսի, որ ի 10 դեկտեմբերի անցեալ 1844 ամի, ընդ Համարաւ 241, գգրեալն յանուն Չեր Հանդերձ ի նմին ետեալ զորս պատճենիւրքն, առաջարկէք Կանսիստորիիս ըստ զօրութեան այնորիկ առնել զանօրէնութիւն վասն տայլ ըստ օրինաւոր խնդրագործութեանց զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս երթորորդոց եւ Հօրեղբորորդոց Ազնուական կապիտան խորտոյայ Շահնագարեանց Աւետարանոցեւոյ, եւ պատուիրէք սմին փութով յոյժ զարարեալ անօրէնութիւնէ Կանսիստորիիս յայտ առնել Չերզ Բարձր-Արքայապետութեան, վերագործուցանելով Չեզ գլխաւորէն յիշեալ կոնդակի եւ պատճենից: Ի յիշեալ կոնդակէ երեւի, թէ՛ նորին Վեհափառութիւն Հրամայէ Չեզ տայ զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան եւ մկրտութեան երթորորդոց եւ Հօրեղբորորդոց կապիտան խորտոյայ Ջհանբաշեան Մէլիք-Շահնագարեանց: Ի տեղեկութեանց զործոյն, սկզբնաւորելոյ ի Կանսիստորիիս ի 5 փետրվարի 1841 ամի ըստ Հրամանի Լուսաւորեացի Հայոց Սիւնհոտոսին, որ յաղագս Հասուցանելոյ ի նոյն զինչ ինչ տեղեկութիւն վասն ամուսնութեան Մէլիք-Շահնագարին ընդ կոյս Մայակին Հարապատ գտեւ երթոր նախկին կոնջ նորա Թաճուսին, երեւի նախ՝ թէ՛ Սիւնհոտոսն էջմիածնի Հրամանաւ իւրով ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի N 2269, տուեալ էր Կանսիստորիիս գահեղեկութիւն, թէ՛ նոյն ըստ վճռոյ իւրում զամուսնութիւնսն Մէլիք-Շահնագարին Ղարապաղու ընդ Մայակ եւ Սոնայ անուն կանանցն Համարեալ է պարհիւսուր: Երկրորդ՝ Կանսիստորիայս ըստ զօրութեան օրագրական սահմանադրութեան իւրոյ ի 24 յունվարի 1842 ամի, ի միջի այլոց անօրինեալ էր գլխեալ Հրաման Սիւնհոտոսին էջմիածնի ունել միշտ ի նկատման առաւելապէս ի շնորհէն ըստ խնդրանաց անձանու սերելոց ի կանանց Սոնայի եւ Մայակայ եղելոց պարհիւսապետ յամուսնութեան ընդ Մէլիք-Շահնագարին՝ զմետրիքական վկայագիրս: Երրորդ՝ Չերզ Բարձր-Արքայապետութիւն ի միասին՝ ընդ առաջարութեան Չերուն ի 20 դեկտեմբերի 1843 ամի N 132, առաքեալ էէր ի Կանսիստորիայս գիսկն Հրամանի Սիւնհոտոսին էջմիածնի, որ ի 20 նոյեմբերի նոյն ամի N 2148, յորմէ պարզապէս երեւի, զի Սիւնհոտոսն էջմիածնի տուեալ էր: Գիտել Չեզ ի Հետեւումն յայտարարութեան Չերոյ ի 22 սեպտեմբերի 1843 ամի N 104, թէ որովհետեւ ամուսնութիւնք Մէլիք-Շահնագարին Ղարապաղու ընդ կանանցն Սոնայի եւ Մայակայ Համարեալ են պարհիւսուրք, վասն որոյ եւ ծննդաբն յապարհաւոր ամուսնութեանց անտի պարտին Համարել անՀարապատք, ուստի եւ ի տայն զվկայագիրս չափաբերական ծանօթութեանց պարտէ յիշատակել յայնտիկ եւ զպարհիւսուրութիւն ծննդոց նոցա: Առ որ Կանսիստորիայս ըստ զօրութեան օրագրական սահմանադրութեան ի 20 նոյն դեկտեմբերի գլխեալ Հրաման Սիւնհոտոսին էջմիածնի ընկալեալ էր ի տեղեկութիւն եւ Հրահանգութիւն սորին ի Հարկաւորեալ դէպս, իսկ գործակալին Ղարապաղու՝ ընդ որոյ տեսչութեամբ մեծաւ մասամբ գտանին գերդատասանքն սերեալք ի Մէլիք-Շահնագարէն Ղարապաղու, տուեալ էր գիտել զայսմանէ Հրամանաւ վասն ունելոյ նորա ի նկատման յաննելն յապագայ ծամանակս զքննութիւնս վասն ծննդեան եւ մկրտութեան, որոյ եւ իցէ ի տօհմայնոց կամ ի սերնդոց Հանդուցեալ Մէլիք-Շահնագարին Վարանտայ գաւառակին Ղարապաղու: Տիրաք տեսնակալք Կանսիստորիիս յայտնեցին յԱտենի սորին, թէ՛ ի վերանշանագրեալ կապիտան խորտոյայ Ջհանբաշեան Մէլիք-Շահնագարեանց է Հարապատ եղբայր Աղամբէկի եւ Լալայբէկի Շահնագարեանց եւ է Հօրեղբորորդի Արի Բարայրբէկի Շահնագարեանց, որք արդէն խնդրագործ են լեալ Կանսիստորիիս վասն շնորհելոյ որդոցն նոցա զմետրիքական վկայագիրս յաղագս ծննդեան եւ մկրտութեան: Սահմանեցին որովհետեւ նորին Արքայապետար Վեհաստիճանութիւն Տէր Ներսէս գերբնոր Եպիսկոպոսապետն, Մայրապետն, Մայրիարք եւ Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց ցանկայ զբաղատնորութիւն գաւակաց տանն Մէլիք-Շահնագարեանց, ուստի եւ Հրամայէ շնորհել երթորորդոց եւ Հօրեղբորորդոց յիշեալ կապիտան խորտոյայ Մէլիք-Շահնագարեանց զմետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան նոցա եւ մկրտութեան, վասն որոյ Կանսիստորիայս Հիմնաւորելով ի վերայ կոնդակի նորին Վեհաստիճանութեան եւ առաջարութեան Չերզ Բարձր-Արքայապետութեան որ եւ Ատենի Կանսիստորիիս անօրինէ շնորհել գաւակաց երթորորդոց եւ Հօրեղբորորդոց յիշեալ կապիտան խորտոյայ Շահնագարեանց զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան եւ մկրտութեան առանց ակնարկելոյ յաջ կամ յահակ

պահպանելով միշտ զկարգ ընթացից գործոց Կանսիստորիիս: Չորմէ եւ տայ տեղեկութիւն Չերզ Բարձր-Արքայապետութեան առաքելով առ Չեզ գլխաւորէն յիշեալ կոնդակի եւ զորից պատճենից ընդ ստորագրութեամբ Ատենակալաց եւ գործամար Արքունի կնքոյ:

Անդամք՝ Աւետիք քահանայ
Կատարող պաշտոնի ատենադպրի՝ Աւագեանց
ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 3, գ. 2, թ. 24-25: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ծանոթություններ

1. Մեհարի Ղուլի խան - Ղարաբաղի խան, Իրրահիմ խանի որդին: 1806թ., Իրրահիմ խանի սպանութիւնից հետո, Ռուսաստանի կառավարութեան Հրամանով Հոր փոխարեն խան է նշանակում Մեհարի Ղուլի աղան:
2. Մելիք-Խուզդադաղ Մելիք-Շահնագարյան (1793-1833) - Մելիք-Ջոււջուզի թոռը, եղել է Վարանդա գավառի վերջին տիրակալը (նրա մասին տե՛ս նաեւ ԱԿԱԿ (Акты Кавказской архиепархиальской комиссии), т. VII, Тифлис, 1878, с. 461-462):
3. Իվան Դիրբէ (1785-1831) - գեներալ-ֆելդմարշալ, կոմս: 1815-ից եղել է առաջին բանակի շտաբի պետ, 1823-ից՝ Գլխավոր շտաբի պետ:
4. Շամիրխան Մելիք-Բեգլարյան (1790-1850) - Գլուխտան գավառի տիրակալ Մելիք-Ձրեկյուսի որդին: Պատանդ է եղել Շուշլա Իրրահիմ խանի մտաւ եւ սովորել պարսկերեն: Հետագայում ծառայել է Կովկասյան գլխավոր Հրամանատարութեան զիվանագիտական գրասենյակում թարգմանի պաշտոնով: Մասնակցել է 1817թ. Երմոլովի առաքելութեանը Քեհրան, այնուհետեւ ուսական դեսպան Մագարովիչի թարգմանն էր Քեհրանում (տե՛ս Թեղեկոյց Մ., Ուղեգրութիւններ, Տողվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 164, 553-554, տես նաեւ՝ Մատենագրան, Ն. Աշտարակեցու արխիւվ, թղթ. 164ր, վավ. 1302, թ. 22):
5. Նորման Մելիք-Շահնագարյան - Պարսկաստանում ուսական դեսպանութեան թարգմանիչ: Սպանվել է 1829թ. Հունվարի 30-ին Քեհրանում, ուսաց դեսպան Ա. Գրիբոլեդովի հետ (տե՛ս О причинахъ убиіства Гривоодова, «Кавказская старина», 1872, N I, с. 28):
6. Բահրամբէկ Մելիք-Շահնագարյան - Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Ջոււջուզի որդին (տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ գրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 206, 233):
7. Փանահ խան (մահ. 1762) - վաչկատուն թուրքական ջիվանջիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարլալիների ցեղապետը, որն օգտվելով Արցախի մելիքների երկպառակտութիւններից եւ Համագործակցելով Վարանդայի Մելիք-Շահնագար Բ-ի հետ, վերջինիս թողալով շնորհիվ 1750-ականներին Հաստատվել է Արցախի սրտում եւ այնտեղ Հիմնել առաջին ալյացեղ ու այսպիսին իշխանութիւնը՝ Ղարաբաղի խանութիւնը:
8. Ալեքսեյ Երմոլով (1777-1861) - ոռու գինովորական եւ պետական գործիչ, գեներալ: 1816-ին նշանակվել է Առանձին կովկասյան կորպուսի Հրամանատար, Կովկասի գլխավոր զորահրամանատար եւ կառավարիչ: 1817-ին զիվանագիտական Հանձնարարութեամբ մեկնել է Իրան: Կովկասում իրականացրել է դաժան գաղութային քաղաքականութիւն, զեկավարել Հյուսիսային Կովկասի նվաճումը: Դեկաբրիստների հետ կապի պատճառով 1827-ին ետ է կանչվել Կովկասից եւ պաշտոնաթող արվել:
9. Վալերիան Մագաթով (Ռոստոմ Գրիգորի Մագաթյան, 1782-1829) - գեներալ-ղեյտեհան, ծնվել է Վարանդա գավառի Ավետարանոց գյուղում: 1816-ին նշանակվել է Արցախում տեղավորված ուսական զորքերի Հրամանատար, իսկ 1817-ից՝ Ղարաբաղի, Շիրվանի եւ Շաքիի խանութիւնների զինվորական-նահանգալի կառավարիչ: Նրա զորքերը 1826-ի աշնանը Արցախը մաքրեցին պարսիկ նվաճողներից (նրա մասին տե՛ս Կեանք գեներալ-ղեյտեհանու կենցաղ Մատաթովի, Շուշլի, 1870, թերգիրաշյան Վ., Գեյն, Վ. Գ. Մագաթով, Երևան, 1942):
10. Մելիք-Բաղի Ա Մելիք-Շահնագարյան - Վարանդա գավառի տիրակալը, որի մելիքական իշխանութիւնը Հաստատվել է Իրանի շահ Աեֆու (1629-1642) կողմից 1633թ. նրան տրված հրովարտարով: Հրապարակվող նամակում ակնարկ-

ված դեպքի մասին գրել է նաև Կարապետ եպիսկոպոսը. «Նոցա (Մելիք-Շահնազարյանների- Ա. Մ.) բերած փաստաթղթերի մեջ ամենահինը Շահ-Աբաս Բ-ի հրովարտակն է 1646 թուից, որով սա Վարանդայի մելիք է հաստատում Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին, հիմնուելով մի աւելի հին վաւերաթղթի վրայ, որով 1633 թուին մելիք էր հաստատուել Բաղին: Դատ վարողները յայտնում են նաև, որ եթէ իրենց գիւղերը խլող յայտնի գեներալ Մաղաթովը իւրացրած չը լինէր այդ վերջին փաստաթուղթը՝ նորանով կհաստատուէր, որ Մելիք Բաղուց առաջ էլ իրենց նախնիք Վարանդայի մելիք են եղել, եւ այսպէս՝ նոյն իշխանութիւնը որդուց յորդի անցել է մինչև երկրի Ռուսաց իշխանութեան ներքոյ մտնելը» (տե՛ս Տեր-Մկրտչեան Կ., Գօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, «Նիւլթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 135):

11. Բաղդասար Հասան-Ջալալյան (1775-1854) - Արցախի առաջին թեմակալ առաջնորդը: Ծնվել է Գանձասար գյուղում: Մկրտությունն ու կրթությունը ստացել է Գանձասարի վանքում: 1830թ. եփրեմ Կաթողիկոսը նրան նշանակել է Արցախի մետրոպոլիտ: 1836-ին, երբ հաստատվել են կոնսիստորիաները, Հովհաննես Կարբեցի Կաթողիկոսը նրան նշանակել է Արցախի թեմի առաջնորդ: 1837թ. որպես առաջնորդ հաստատվել է Շուշիում: Թաղված է Գանձասարի վանքի գավթում (տե՛ս Տէր Յովհաննիսեանց Գ., Բաղտասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառու կենսագրութիւն, «Փորձ», 1880, թիվ V, էջ 131-164):

գիշերթիկ սաների համար ուներ նաև պանսիոն: Ուսման տարեկան վարձը պանսիոնում կազմում էր 300ռ.:

1866թ. բացվում է ուսումնարանի նախապատրաստական դասարանը:

Հետագա տարիներին օրիորդաց դպրոցը կրում է մի շարք փոփոխություններ: 1884թ. այն դառնում է երեքդասյան պրոգիմնագիւս, 1893-ին՝ չորսդասյան: 1898թ. մայիսի 30-ին ժողովրդական լուսավորության նախարարության թույլտվութիւնով պրոգիմնագիւսն վերածվում է 7 դասարանյան գիմնազիայի, իսկ 1904-ին բացվում է 8-րդ դասարանը երկու՝ ուսուցիչ լեզվի եւ մաթեմատիկայի բաժանմունքներով: Գիմնազիայի շրջանավարտները կարող էին դասավանդել տարրական դպրոցներում: Գիմնազիան իր սաներին տվել է խոր գիտելիքներ եւ լավ դաստիարակութիւն: Այստեղ բացի հայերից սովորել են նաև ալլաղզիներ ու ուսանել, վրացիներ, գերմանացիներ, հրեաներ եւ այլն: 1914-1915 ուս. տարում գիմնազիայի աշակերտուհիների ընդհանուր թիվը եղել է 448, իսկ պանսիոնում 28, որից 9-ը եղել են ձրիավարծներ (անվճար սովորողներ):¹

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծումից հետո գիմնազիան ազգայնացվել է: Ավելացել են Հայաստանի աշխարհագրութիւն եւ հայ ժողովրդի պատմութիւն առարկաները, ուսուցման լեզուն դարձել է հայերենը: Աշակերտուհիների ընդհանուր թիվը եղել է 472, որից 397-ը՝ հայեր:²

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1921թ., Հեփիսիմյան գիմնազիան վերափոխվեց երկրորդ աստիճանի N 3-րդ երկսեռ դպրոցի:

Նշանակալից էր Հեփիսիմյան գիմնազիայի դերը իգական սեռի կրթության եւ դաստիարակության գործում: Նրա սաները զգալի ներդրում ունեցան երկրի հասարակական եւ մշակութային կյանքում:

Հավաքածուում ներկայացված փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ, բնագրի լեզվով, առանց խմբագրման: Բոլոր փաստաթղթերը ընտրված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Մարո Ավետիսյան
ՀԱԱ գլխավոր
արխիվագետ

N 1

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ՕԿՐՈՒԳԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ՎԱՍԻԼԻ ՆԻԿՈՒԱԵՎԻՉ ՍԵՄՅՈՆՈՎԻՆ՝
ՆՈՐԱԲԱՑ ՀՈՒՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԱԿԱՆ
ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

19 հունվարի 1850թ.
Երևան

2-ого числа текущего месяца, как Вашему превосходительству, конечно, не известно, открыто в Эривани женское учебное заведение Св.Писиме, на основаниях учебного заведения Св.Нины в Тифлисе, также под благотворным попечительством ея сиятельства, Княгини Елисаветы Ксавереяны.

Сознавая всю пользу этого благотельного заведения, и заботясь в тоже время, об образовании умственном вверенных ему воспитанниц, считаю долгом обратиться к Вашему превосходительству с покорнейшею просьбою, - сделать зависящее от Вас распоряжение, чтобы смотритель и учителя здешиего уездного училища, в свободные часы от их прямых занятий, преподавали предметы, входящие в состав вновь открытого заведения. Распределение часов занятий может быть поручено смотрителю здешиего учебного училища, Г.Елизарову.

При этом не могу не отдать должного Г.Елизарову. По первому приглашению моему, содействовать благотельной цели Эриванского бла-

¹ ՀԱԱ ֆ.Պ- 4, գ. 122, թ. 145-146:

² Նույն ստեղծում, ֆ.Պ- 207, ց.1, գ. 69, թ. 16-17:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԳԻՄՆԱԶԻԱՆ

1850թ. հունվարի 2-ին սր. Նինայի անվան բարեգործական ընկերության կողմից բացվեց Երևանի Հեփիսիմյան օրիորդաց գիմնազիան: Այն առաջին իգական ուսումնական հաստատություն էր նահանգում, որտեղ բացի պետական ծառայողների ու տոհմիկ ազնավականների զավակներից կարող էին ուսանել նաև ալլ դասերի պատկանող քաղաքացիների երեխաներ: Ուսումնարանը եռադասյան էր, դասավանդվում էին պետական ծրագրով նախատեսված ուսուցիչ լեզու, հայոց լեզու (ոչ պարտադիր), թվարանութիւն, աշխարհագրութիւն, ձեռքի աշխատանք առարկաները: Դասավանդման լեզուն ուսուցիչներին էր: Ուսումնարանը ժողովրդական լուսավորության նախարարության տնօրինության տակ էր, սակայն պետական բյուջեից ֆինանսավորում չէր ստանում: Պետությունը տարեկան իբրև նպաստ հատկացնում էր միայն 3000ռ.: Դպրոցը հիմնականում պահվում էր աշակերտներից գանձվող ուսման վարձով եւ նվիրատուութիւններով: Ուսումնարանը

готовительного общества, он, не смотря на то, что с увеличением, в течение управления его училищем, числа учащихся увеличились заботы и труды, тотчас же изъявил готовность, и ныне, в свободные часы, примерно прилежно занимается с воспитанницами заведения Св.Рипсима.

Я говорю, что со времени назначения Г.Елизарова смотрителем, значительно увеличилось число учащихся. С открытием губернии, оно без сомнения, увеличится еще более. Это побуждает меня высказать Вашему превосходительству другую покорнейшую просьбу вместе с благодарностью зейшего общества за назначение сюда Г.Елизарова смотрителем, о скорейшем приведении в действие увеличенного штата Эриванского училища.

Сердечное участие, которое Ваше превосходительство принимает в деле просвещения обитателей Закавказского края и просвещенное внимание ко всему, что может служить на пользу и благо народа, -дают мне смелость надеяться, что вы услышите настоящие мои просьбы и не оставите их без внимания.

С совершенным почтением и преданностью имею честь быть навсегда, Вашего превосходительству, покорнейший слуга Н.Блаватский

Ֆ.Պ- 20, ց. 1, գ. 2, թ. 1-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 2

ՍՈՒՐԲ ՆԻՆԱՅԻ ԻԳԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ՀՈԳԵԲԱՐՁՈՒԻՆ՝ ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ ՊՐՈԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ԱՆ ՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

13 Հունիսի 1884թ.
Թիֆլիս

Правление Эриванского женского учебного заведения Св.Рипсима, приняв во внимание, что обучающиеся в этом заведении девицы с 1875г. проходят курс наук женских прогимназии и хотя, по окончании курса, получают аттестаты, но таковые не дают им никаких прав и получивши их не могут быть сельскими учительницами, что в Эривани не имеется другого женского учебного заведения, в которое могли бы поступать девицы кончивши курс в заведении Св.Рипсима, для дальнейшего образования и что заведение Св.Рипсима, имея целью воспитание детей недостаточных дворян и чиновников, оставляя их на полупути образования, почти не приносит родителям никакой пользы, просит ходатайства Совета пред Вашим превосходительством об открытии в заведении четвертого класса с будущего сентября и предоставлении девицам, окончившим курс наук в сем заведении прав сельских учительниц.

Вследствие сего и приняв во внимание, что Ваше превосходительство, как заявляет Эриванское правление, изволили изъявить согласие на преобразование Эриванского заведения, Совет имеет честь покорнейше просить Вас не оставить зависящим распоряжением о преобразовании помянутого заведения в четырех классную прогимназию, с оставлением при оной пансиона и об испрошение сему заведению субсидии по 1000 р. в год, согласно пар. 37 Устава женских гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения, высочайше утвержденного 24 мая 1870г. на плату учителям за уроки в 3 и 4 классах.

Препровождая при этом копию протокола Эриванского правления 22 марта сего года, Совет долгом считает присовокупить, что вопрос об увеличении платы с пансионерок и приходящих Эриванского заведения имеет быть рассмотрен, по преобразовании его.

Председательница Совета

Н.Дондукова Корсакова

Ֆ.Պ- 20, ց. 1, գ. 73, թ. 1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3

ՍՐ. ՆԻՆԱՅԻ ԻԳԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆՅԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԻՔԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ՝ ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՆՈՐ ՄԱՍՆԱՇԵՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

31 Հունվարի 1893թ.
Թիֆլիս

По докладу г. Главногоначальствующему гражданскою частию на Кавказе отзыва местного правления от 6-го марта минувшего 1892 года за N 29, о разрешении на производство постройки при Эриванском заведении Св.Рипсима проэктированного корпуса с израсходованием для сего из запасного капитала десяти тысяч руб. с тем, чтобы таковой расход был пополнен ежегодными взносами не менее одной тысячи руб. из постоянных доходов заведения, Его высокопревосходительство генерал-адъютант Шереметев изволив положить на означенном отзыве правления, за N 29, собственноручную резолюцию: "разрешаю".

Об изложенном имею честь уведомить местное правление и присовокупив, что присланные, при отзыве его, от 29 мая того же 1892 года за N 64, проект и смета на постройку при существующем здании Эриванского учебного заведения Св. Рипсима двух-этажного корпуса вручены лично гж. председательнице местного правления в недавнюю бытность ее в гор. Тифлис.

Председательница Совета

Ев.Шереметева

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 8, թ. 10 Է. շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 4

ՍՐ. ՆԻՆԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ԻԳԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ՀՈԳԵԲԱՐՁՈՒԻՆ՝ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ՊՐՈԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՄՐԴԻ ԴԱՍԱՐԱՆ ԱՎԵԼԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

6 Հոկտեմբերի 1893թ.
Թիֆլիս

Имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство уведомить совет женского благотворительного общества св.Нины о том, какое Вам угодно было сделать распоряжение по ходатайству председательницы Эриванского правления названного общества от 5-ого июня настоящего года об открытии с наступившего учебного года четвертого класса при Эриванском учебном заведении Св.Рипсима.

При сем считаю долгом присовокупить, что и Совет общества, со своей стороны, признает полезным и необходимым открыть 4-й класс в упомянутом заведении.

За Председательницу Совета

М.Шервашидзе

Ֆ.Պ- 20, ց. 1, գ. 122, թ. 6: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՕԼԳԱ ՀՈՎԱԿԻՄՈՎԱՅԻ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՏՆՕՐԲԵՆԻՆ՝ ԻՐ ԴԱՏԵՐԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ ԸՆԿՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 սպրիլի 1903թ.
Երեւան

Желая определить дочь мою Елену Иоакимову своекоштной пансионеркой во вверенное Вам учебное заведение, покорнейше прошу сообщить мне будет ли у Вас в V-ом классе вакансия к 1-му сентябрю 1903 года. Документы дочери моей находятся в Елисаветпольском учебном заведении Св.Нины, где она в настоящее время учится.

Ольга Иоакимова

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, դ. 2, թ. 56: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 6

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀՈՒՓՄԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶՆԻՍԻ 1904-1905 ՈՒՍՏԱՐՎԱ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆ ԱՇԽԱՎԵՐՏՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԹՎԻ ԵՎ
ԳԱՍԱՎԱՆԳՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

24 դեկտեմբերի 1904թ.
Երեւան

ВЕДОМОСТЬ О ЧИСЛЕ УСПЕВАЮЩИХ ПО ВСЕМ ПРЕДМЕТАМ
УЧАЩИХСЯ ПО КЛАССАМ И ОТДЕЛЕНИЯМ ЭРИВАНСКОЙ ЖЕНСКОЙ
СВ.РИПСИМЕ ГИМНАЗИИ ЗА II ЧЕТВЕРТЬ
1904-1905 УЧЕБНОГО ГОДА

классы и отделения	Классные наставники	число учащихся	число успевающих	в %
VIII	Л.Ф.Фильбрандт	11	11	100
VII	Н.Н.Кашубская	11	9	81
VI	Е.В.Бабтина	37	31	84
V	Л.В.Гаврилова	37	28	75
IV	Л.В.Прихня	51	37	73
III	Л.М.Коришунова	51	44	86
II	Е.К.Сидоренко	44	40	98
I	Т.М.Авдакова	53	47	88.7
Ст. пригл.	О.В.Прихня	39	36	92
Мл. пригл.	Е.Н.Петрова-Собетская	34	31	91
Азб. Отд.	Н.Г.Михайлова	32	25	78
Итого		400	339	84.75

ВЕДОМОСТЬ О ЧИСЛЕ УСПЕВАЮЩИХ ПО ОТДЕЛЬНЫМ ПРЕДМЕТУ У
КАЖДОГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ЭРИВАНСКОЙ ЖЕНСКОЙ СВ. РИПСИМЕ
ГИМНАЗИИ ЗА II ЧЕТВЕРТЬ
1904-1905 УЧЕБНОГО ГОДА

Предметы	Преподавааети	число учащихся	число успевающ	в%
Закон Божий	Свящ. Хойницкий	39	39	100
	Свящ. Земский	73	73	100
	Свящ. Тер-Вагян	117	117	100
	Свящ. Мамиконян	76	76	100
	О.В.Прихня	14	14	100
	Е.Н.Петрова-Собетская	10	10	100
Русский Язык	И.М.Кнопов Е.Г.Никсель	17 37	16 32	95.23 89.45

	А.Г.Клони Л.М.Коришунова О.В.Прихня Е.Н.Петрова-Собетская Н.Г.Михайлова	88 148 39 37 32	85 147 39 31 28	97.76 99.32 100 91.17 87.5
Математика	Е.В.Вахтина Л.В.Прихня О.В.Прихня Е.Н.Петрова-Собетская Н.Г.Михайлова	192 97 39 34 32	189 93 39 31 26	98.44 95.86 100 91 84.68
Физика	Н.И.Петров	48	42	87.5
Космография	Е.В.Вахтина	11	11	100
Естество- ведение	Н.И.Петров	88	86	97.84
История	И.М.Кнопов В.Я.Белоусов Н.Н.Кашубская Е.В.Шейков	48 37 51 51	48 32 50 42	100 86.48 98 82.35
География	Н.И.Петров В.Я.Белоусов Н.Н.Кашубская	37 37 199	36 32 190	97 86.48 95.47
Чистописание	Н.Н.Кашубская О.В.Прихня Е.Н.Петрова-Собетская	199 39 34	195 36 33	98 92 97
Рисование	Я.Н.Савт Л.В.Гаврилова	185 97	182 92	98 95
Француз. язык	Л.Ф.Фильбрандт Н.Ф.Петрова	41 23	41 23	100 100
Педагогика	И.М.Кнопов	22	22	100
Дидактика	И.М.Кнопов	11	11	100
Мет.обуч.Гра.	И.М.Кнопов	11	11	100
Мет. обуч. письму	К.Н.Семенов	11	11	100
Мет. ариф.	Е.В.Вахтина	5	5	100
Мет. нач. ариф.	Е.В.Вахтина	11	11	100

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, դ. 69, թ. 62-63: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 7

ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀՈՒՓՄԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶՆԻՍԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՀՄԵԼԻՔ-ՓԱՐՍԱՆԳԱՆՑԱՆԻՆ՝ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ ԳԱՍԱՎԱՆԳԵԼՈՒ
ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30 սպրիլի 1907թ.
Թիֆլիս

Вследствие представления за N 48, сообщаю Вашему высочородию, что г-жа Мелик-Парсаданова допущена мною к преподаванию истории и географии и к исполнению обязанностей классной надзирательницы вверенной Вам гимназии.

Присланные при N 48 документы г-жи Мелик-Парсадановой возвращаются.

Управляющий Округом Л.Лопатинский

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 96, թ. 18: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

ՀՈՒՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՄԱՆԿԵՈՐ ՀՐԴԻ ՆԻՍԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

7 Հոկտեմբերի 1908թ.
Երևան

Председательстввал Н.Е.Аккерманов

Присутствовали: начальница гимназии А.Ф.Фильбрандт, священ. Я.Пхакадзе, свящ. Бычков, И.М.Клопов, А.И.Преображенский, Я.Н.Савич, Л.М.Коршунова, Е.М.Вольницкая, А.В.Гаврилова, Л.В.Колесникова, О.В.Прихня, Е.Н.Собецкая, В.И.Жданова, А.Д.Гангардт, М.М.Коршунова, П.И.Архангельский, Тер-Габриелов, Я.Н.Стокальская.

I. Это заседание педагогического совета было посвящено рассмотрению программ учебного материала по всем предметам курсов всех классов Эриванской женской Св. Рипсиме гимназии. Подробные программы предварительно были составлены преподавателями соответствующих предметов и строго согласованы с программами Министерства Народного Просвещения. Педагогический совет детально рассмотрел эти программы и, после некоторых изменений, постановил послать их на благоусмотрение Его превосходительства господина попечителя учебного округа.

II. Педагогический совет рассмотрел и одобрил расписание письменных работ домашних и классных, составленное преподавателем А.И.Преображенским.

Расписание это составлено таким образом, чтобы ученицы не были обременены излишне письменными работами. В число этих письменных работ не входят работы по математике, т.к. исполнение их не должно отнимать у учениц много времени.

III. Обсуждение подробного плана занятий в 8 классе педагогическим советом было отложено до следующего заседание, назначенного на 15 октября с.г.

Приложение. Расписание письменных работ по всем предметам на весь 1908/09 учебный год.

Председатель педагогическ. совета Н.Аккерманов
Начальница гимназии Л.Фильбрант

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 28, թ. 28 հւ շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 9

ՀՈՒՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ 3-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

1908-1909թթ.
Երևան

Учебник- "Родное слово"-Агаяна ч. III

Статьи по обстоятельному чтению: Осень, Агаси, Свинья и бык, Осень на Кавказе и в Европе, Ванская кошка, Соловей. Верная собака, Орел и курица, Воробей, Зима, Рождество, Кусочек хлеба, Волк и ягенок, Попугай и соловей, Гадкий утенок, Весна, Картина весны, Весенние праздники, Лето в Эривани, Поездка на дачу.

Стихотворения: Все люди братья, Птички, Наступление весны, Сельская церковь, Калыбелная песня, Жатва садовник, Черные тучи, Осенние листья, Уходы холодной зимы, Бедная женщина.

По грамматике: Имя существительное и склонение существительных, имя прилагательное и склонение прилагательных, местоимение и склонение местоимени, имя числительное, глагол, наречие, предлог, союз, междометие.

Предложения простые и сложные. Сложно-слитные, подчиненные и сочиненные предложения: придаточные предложения: вносные и вводные предложения.

Знаки препинания.

Кроме обыкновенных диктантов, применяемых в предыдущих классах, должны писать пересказы, материалом для которых должны служить пройденные статьи по предварительно выработанному плану, а также на разные темы из окружающей их жизни и обстановки описательного и повествовательного характера.

Учительница арм. яз. М.Туманян

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 135, թ. 1 հւ շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 10

ՀՈՒՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ 1-ԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱՅԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

1911-1912թթ.
Երևան

I четв.

Русская система мер: меры длины, веса, времени, жидкостей, сыпучих тел, бумаги и монеты.

Именованные числа. Росдробление и превращение.

Проверка сложения и изменение суммы.

II четв.

Сложение, вычитание и умножение именованных чисел. Проверка вычитания и изменение разности.

III четв.

Деление именованных чисел. Квадратные меры и измерение площадей. Проверка умножения и изменение произведения.

IV четв.

Кубические меры и измерение объемом. Задачи на вычисление времени. Проверка деления и изменение частного.

С января месяца будет проходить сложение и вычитание на счетах и пропедевтический курс дробей. (Исключение целого числа из неправильной дроби. Обращение смешанного числа в неправильную дробь. Увеличение и уменьшение дроби (числителя и знаменателя). Сокращение дроби. Сложение и вычитание дробей с равными или с небольшими неравными знаменателями .

Преподавательница Е.Вольницкая

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 135, թ. 38: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 11

ՀՈՒՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՄԱՆԿԱՎԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԻՍԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 7-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՇՐՁԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻՆ
ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1 Հունիսի 1912թ.
Երևան

Председательствовал инспектор гимназии А.Д.Гангардт.
 Присутствовали: Начальница гимназии Л.Ф.Фильбрандт, свящ. Я.Пхакадзе, свящ. А.Бычков, свящ. В.Маркарянц, П.М.Пролиско, П.И.Архангельский, И.А.Белоголовый, Л.М.Змиев, С.М.Тер-Габриелянц, Т.С.Мелик-Степанянц, Гашим бек Нариманбеков, Л.М.Корицунова, А.А. Осипова, Е.Н.Собецкая, В.И.Жданова, А.А.Мелик-Парсаданова, М.Г.Туманова, А.А.Сухощкая, А.В.Гаврилова, Е.М.Вольницкая, Е.К.Сидоренко, М.М.Корицунова, Я.Н.Савич

Порядок заседания

1. Обсуждение результатов выпускных испытаний в 7 классе гимназии.

2. Выдача свидетельства в знании курса 7 классов гимназии Елене Сыромятниковой.

Рассмотрев отметки, полученные ученицами на выпускном испытании из курса 7 класса, а также приняв в соображение их успехи в науке и поведение в течение учебного года, Педагогический Совет постановил:

Выдать аттестаты об окончании курса 7 классов женской гимназии следующим:

1. Абрамовой Нубар, 2. Адамянц Астгик, 3. Азаянц Заруи, 4. Атанасянц Шушаник, 5. Абзианидзе Нине, 6. Буйновской Лидии, 7. Васильевой Екатерине, 8. Гузаревич Валерии, 9. Девоянц Арусяк, 10. Джанумянц Мания, 11. Доренговской Ольге, 12. Драгомирецкой Екатерины, 13. Егизарянц Арусяк, 14. Кадуринной Екатерине, 15. Карапетянц Макруи, 16. Карвецкой Екатерине, 17. Копец Адел, 18. Карганянц Шушаник, 19. Кункевич Надежде, 20. Курило Анне, 21. Казымбековой Заррух, 22. Казымбековой Швкат, 23. Ланцман Любви, 24. Меликсетянц Алис, 25. Месхи Екатерине, 26. Месхи Нине, 27. Поляковой Евдокии, 28. Руссо Марии, 29. Сизивой Евгении, 30. Саломон Татьяне, 31. Стамбуловой Вере, 32. Тер-Погосянц Тамар, 33. Татевосянц Гоарик, 34. Худабешиянц Арусяк, 35. Цешинской Валентине, 36. Мушегянц Мание.

Из них награждены серебряными медалями следующие воспи-танныцы, получившие в среднем вывод из обязательных предметов больше 4,5 и не менее 4 по каждому предмету отдельно:

1. Абзианидзе Нина, 2. Доренговская Ольга, 3. Драгомирецкая Екатерина, 4. Курило Анна, 5. Ланцман Любовь, 6. Стамбулова Вера.

Педагогический совет, ознакомившись с отметками выстав-ленными на экзаменах дочери мещанина гор. Саранска, Пензенской губ., девицы Елены Василевны Сыромятниковой, постановил выдать ей свидетельство в знании курса 7 классов женской гимназии.

Председатель педагогического совета
 Инспектор гимназии
 Начальница гимназии

Л.Гангардт
 Л.Фильбрандт

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 28, թ. 120-121: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 12

ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ 8-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
 ԵՐԶԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԸ

6 Հունիսի 1913թ.
 Երեւան

Имя, фамилия	1-го июня	N свидетельства
Абзианидзе Нина		187
Абрамянц Нубар		188
Азизянц Заруи		189

Буйновская Лидия		190
Геворкянц Ольга		191
Гузаревич Валерия		192
Девоянц Арусяк		193
Джанумянц Мания		194
Драгомирецкая Екатерина		195
Егизарянц Арусяк		196
Заянц Луция		197
Исаакянц Рипсима		198
Кадуринна Екатерина		199
Карапетянц Макруи		200
Карвецкая Екатерина		201
Карчикянц Егекнуи		202
Копец Аделя		203
Курило Анна		204
Ланцман Любовь		205
Меликсетянц Алис		206
Месхи Нина		207
Мушегянц Мания		208
Руссо Мария		209
Соломон Татьяна		210
Сизова Евгения		211
Стамбулова Вера		212
Худабашиянц Арусяк		213
Ценгинская Валентина		214

Председатель педагогического совета
 Е.Мицит

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 49, թ. 31: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 13

ԿՈՎԿԱՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՕԿՐՈՒԳԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՁՈՒԻ ՀԻ ՀԱՅԿՈՒ ՀԻ ՄԵԼԻԹ-
 ՓԱՐՍԱԴԱՆՑԱՆԻՆ՝ ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

31 Հունվարի 1916թ.
 Թիֆլիս

ГОСУДАРЬ император согласно положению Комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах всемилоостивейше соизволил пожаловать Вам 6 декабря 1915 года серебряную наградную медаль на Александровской ленте.

Сообщая об этом, приношу Вам свое поздравление с высочайшей милостью.

Примите уверение в совершенном уважении
 Н.Рудольф

Ֆ.Պ- 4, ց. 1, գ. 96, թ. 36: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 14

ՄԿՐՏԻՉ ԱՂԱԽԱՆՑԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ
 ԾՆՈՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ՝ ԻՐ ԴԱՏԵՐԸ ՈՒՍՄԱՆ ՎԱՐՁԻՑ
 ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

28 նոյեմբերի 1918թ.
 Երեւան

В настоящее время не имея ровно никаких средств, никакого состояния, так как, я, как бежавший из Игдыря, с собой теперь ничего не имею, но нахожусь обязательным дать продолжать дочери моей свое образование, но так же вторично пишу, что не имея никаких средств и даже заплатить за право учение, я покорнейше прошу Родительский кружок оказать содействие, освободить дочь мою, ученицу VI класса. Айкануш Агаханян от платы за право учение за первое полугодие 1918/19 уч. год, чем и дадите возможность облегчить тяжесть моей судьбы.

М.Агаханян

Ֆ.Պ-57, ց. 2, գ. 854, թ. 82: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 15

ԳԻՄՆԱԶՆԱԳԻՏՅԱՆ ՏԵՍԱԳԻՏՅԱՆ ԳԻՏՅԱՆ ԸՆԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀՀ ԺՈՂՎՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԻՆ՝ ԳԻՄՆԱԶՆԱԳԻՏՅԱՆ ՎԵՐԱՓՈՒՄՆԵՐԻ, ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԿԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

12 դեկտեմբեր, 1918թ.
Երևան

Честь имею почтительнейше донести Вам, что Эриванское женское учебное заведение, во имя Св. Рипсиме, учреждено 2-го января 1850г., 9-го июля 1884г. преобразовано в прогимназию, а 30 мая 1898-год в 7-ми классную гимназию Министерства Народного Просвещения.

Восьмой класс открыт в сентябре месяце 1904-го года, восьмой класс преобразован в общеобразовательный 1-го сентября 1918-го года.

Гимназия состоит из 8-ми классов и подготовительного с пятью отделениями: азбучного, двумя младшими (армянским и русским), двумя старшими (армянским и русским).

Гимназия содержится на средства из платы за учение и субсидии из государственного казначейства.

Учебно-воспитательный персонал гимназии состоит из 30 лиц:

Инспектора	1
Начальницы	1
Учителей и учительниц наук	11
Учительниц приготовит. кл.	5
Учительниц рукоделия, рисования и гимнастики	1
Армянского языка	2
Французского языка	1
Латинского языка	1
Классных надзирательниц	5
Доктора	1
Письмоводителя	1
Всего	30

В гимназии всего 472 ученицы, которые распределяются

1) по классам:	
в азбучн. отд. приг. кл.	41
в младш. армянск. отд. приг. кл.	47
в младш. русск. отд. приг. кл.	24
в старш. армянск. отд. приг. кл.	31
в старш. русск. отд. приг. кл.	31
в I класс	47
во 2 класс	44
в 3 класс	45

в 4 класс	43
в 5 класс	35
в 6 класс	26
в 7 класс	31
в 8 класс	27
Всего	472 ученицы
2) по национальностям	
армянок	397
русских	59
полек	1
немок	3
евреек	3
айсорок	1
осетинок	3
гречанок	4
чешек	1
Всего	472 ученицы
3) по вероисповеданиям	
православных	67
армяно-григорянск. вероисп.	397
римско-католич.	2
иудейского	3
протестанского	3
Всего	472 учен.

Инспектор гимназии

Е.Мийшит

Ֆ.Պ- 207, ց. 1, գ. 69, թ. 16-17: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 16

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝ ՀՈՒՓՄԻՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶՆԱԳԻՏՅԱՆ ԾԵՆՔԸ ԳԻՄՆԱԶՆԱԳԻՏՅԱՆ ՎԵՐԱԳՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

29 մարտի 1919թ.
Երևան

Այսու ներկայացնելով Հռիփսիմյան օր. գիմնագիտ. մանկավարժական եւ ծնողական խորհուրդների արձանագրությունները, խնդրում եմ պ. վարչապետին շնորհիվ անել հարկ եղած կարգադրությունը այդ գիմնագիտ. շենքը մաքրելու եւ դպրոցին վերագործնելու մասին, քանի որ նա Արտակարգ Հանձնաժողովի կողմից գրավված էր բժավոր տիֆի համար եւ վերագործվելու էր կարիքի վերացվելու դեպքում:

Այս հարցի արժարժվելուն իբր հիմունք ծառայում են հետևյալ գիտողությունները:

Պատերազմը, հեղափոխությունը, ժողովրդական պայքարները, սով, համաճարակ եւ այլն ստեղծեցին այնպիսի պայմաններ, որ եկան խանգարելու եւ տակնուվրա անելու դպրոցական գործը: Եթե դպրոցական ղեկավարները դանդաղեցնեն եւ որ առանց իրենց ուժերի լարումով ձեռնամուխ չլինեն կանոնավորելու դպրոցական գործին, կարելի է հաստատապես ասել, որ մեր նոր սերունդը կլինի թերուս, գուցե եւ այլասերված, զրկված լինելով դպրոցական կյանքի կրթիչ ազդեցությունից:

Մեր դպրոցական կյանքում ներկայումս ստեղծվել է վերին աստիճանի տարօրինակ մի դրուժություն, երեւանի միջնակարգ դպրոցները աղայոց գիմնագիտ. երկու իգական գիմնագիտ. Պուշկինյան բարձր տարրական, թեմական եւ Գալստյանյան դպրոցները խավել են 2-րդ իգական գիմնագիտ. խզուկ շինություն եւ Պուշկինյան դպրոցի տնակում: Պարամունքները ստիպված լինելով երկու հերթով

ստաջ տանելու, կրճատել են մի քանի առարկաներ, իսկ դասերի տեւողութունը իջեցրել են 30 րոպեի:

Մի գրութիւնն է սա, որ անխուսափելիորեն կործանում է ուսման գործը եւ ստեղծում դպրոցական անտերութիւն:

Հոփոսիմյան գիմնադիւանի շենքի վերագարձումով Հնարավորութիւն կստեղծվի դպրոցները ազատել խեղդված մթնոլորտից եւ որոշ չափով կանոնավոր հունի մէջ դնել պարապմունքները

Հանրային կրթութիւնի մինիստրի օգնական Հ.Հովհաննիսյան

Ֆ.Պ- 207, ց. 1, ք. 69, թ. 51 եւ շրջերես: Թողոն: Ձեռագիր

N 17

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ՝ ՄԱՐԻԱՄ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆՆԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀՈՒՓՈՒՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՏԵՄՁՈՒՀԻ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

28 օգոստոսի 1919թ., Երեւան

Տիփլիսի V գիմնադիւանի ուսուցչուհի Մարիամ Տեր-Գրիգորյանը ս.թ. սեպտեմբերի 1-ից նշանակվում է Երեւանի Հոփոսիմյան օրրորդաց գիմնադիւանի տեսչուհի:

Հանրային կրթութիւնի եւ արվեստի մինիստր Ն.Աղբալյան

Ֆ.Պ- 207, ց. 1, ք. 69, թ. 102: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 18

ՀՈՒՓՈՒՄՅԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՎԵՐԱՏԵՍԱԶԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻ ՎԵՐԱՆՈՐԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԳՈՒՄԱՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 դեկտեմբերի 1919թ., Երեւան

Ըստ նախահաշվի, ուղարկված Ձեր Հարգո մինիստրութիւնից 15 սեպտեմբերի 1919թ. N 2656, դպրոցի վերանորոգման, լուսավորութիւնի եւ վաւելիքի համար հատկացված է 25.000ռուբ. բայց որովհետեւ ննամատարութիւնի եւ աշխատանքի մինիստրութիւնը հեռանալով թողել է դպրոցի շենքը աշխարհի գրութիւնի մէջ, որ վերանորոգման մեծ կարիք է գրացվում, ուստի խնդրում եմ բաց անել 50.000 ռուբ. նոր վարկ խնամքիս հանձնված գիմնադիւանի համար:

Վերատեսուչ Մ.Մելիքյան

Ֆ.Պ- 207, ց. 1, ք. 69, թ. 155: Բնագիր: Ձեռագիր:

НАПОМИНАНИЕ О ГОРОДЕ СВЯТОГО КРЕСТА

Российская империя была заинтересована в создании новых городов на Юге России. Обращение кизлярских армян-старожилов, а также прибытие сотен семей из Дербента, Мушкура и Карабаха дали повод воплотить давнишние намерения создать в районе руин средневекового города Маджар новый город, который мог бы стать экономическим центром на востоке Северного Кавказа.

15 апреля 1799 г. император Павел I подписал Указ «Об отводе земли переселившимся из Дербента армянам и предоставлении привилегий армянам Северного Кавказа». В этом документе впервые упоминается название будущего города Святого Креста. Российское правительство понимало, что для привлечения армян в этот неблагоприятный район для основания здесь многочисленного города необходимы были особые юридические гарантии, закрепляющие обещанные ранее для них льготы. Таким юридическим документом стала Жалованная грамота Павла I армянам - выходцам из Дербента и Мушкура, подписанная императором 28 октября 1799 г. и

опубликованная на русском и армянском языках. Грамота состояла из преамбулы и восьми статей и перечисляла права и льготы армянам, которые пожелают основать город Святого Креста.

В XX веке захватившие власть новые правители, всеми силами разрушавшие до основания «старый мир», уничтожили и название города, данное ему при основании – Святой Крест. Решением Коллегии НКВД от 28 декабря 1921 года город Святой Крест был переименован в Прикумск; Постановлением ЦИК СССР от 29 апреля 1935 года Прикумск был переименован в Буденновск; Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 ноября 1957 года Буденновск переименован в Прикумск; Постановлением Президиума Верховного Совета РСФСР от 30 ноября 1973 года Прикумск переименован в Буденновск...

Перовая, исследовательская работа, посвященная городу Святого Креста, принадлежит перу известного краеведа Иосифа Викентьевича Бентковского.

И.В. Бентковский (19.03.1812-15.08.1890), - один из выдающихся летописцев Ставрополя и Кубани, историк, статистик, экономист, этнограф, краевед. Родился в семье знатных, но небогатых дворян Брескульского уезда герцоства Варшавского. Среднее образование, получил сначала в Влоцлавеке, а потом в Плоцке. После подавления правительством Николая I польского национально-освободительного восстания 1830-1831гг. многие его участники подверглись репрессиям, часть из них была отправлена на Кавказ в действующую армию. Из имеющихся сведений о жизни И.В.Бентковского невозможно установить степень его участия в тех событиях, но фактом остается то, что сын дворянина, вполне образованный по тем временам молодой человек зачисляется в 1832 году рядовым солдатом в Депю Плоцкого воеводства и только год спустя становится унтер-офицером. Более того, в 1833 в серой шинели «нижнего чина» Наваринского полка, а затем 1-го Кавказского линейного батальона Бентковский навсегда покинул родину и отправился походным маршем в пекло Кавказской войны. Благодаря быстрому изучению русского языка его определили в штаб командующего войсками на Кавказской линии и в Черноморье, где он занимался рассылкой корреспонденции на польском и литовском языках в воинские части, в которых служили представители этих национальностей. Его прошение о зачислении в Кубанское линейное казачье войско 1 июня 1836 было удовлетворено. В общей сложности военная служба Бентковского продолжалась более 25 лет. Во время ее прохождения от рядового до казачьего сотника он побывал также в должности начальника станицы Михайловской, председателя полкового правления, постоянно собирая материалы по истории, статистике и этнографии. Но только после выхода в отставку в 1857 он получил возможность больше времени уделять историко-краеведческой и литературной работе. Для публикаций Бентковского характерна полнота источников, широта и точность использования документов. Многие годы он находился на положении добровольного «чернорабочего исторической науки», обладая широким кругозором исследователя, упорно работал для будущего. «История покорения Кавказа, - писал он, - дело потомства, подбор материалов для этой истории - дело современников». По подсчетам ставропольского исследователя В.В.Госданкера, библиотечный список трудов Бентковского достигает 157. Из них наиболее ценным в контексте изучения форм диаспоральной жизни армян является очерк «Защитный город Святого Креста».

Очерк этот был опубликован в неофициальной части «Ставропольских губернских ведомостей», в номерах 46, 47, 49, 50 и 52 за 1878 год. Очерк в современной русской орфографии не публиковался даже фрагментарно.

Таким образом, на страницах журнала «Вестник архивов Армении» можно впервые увидеть очерк «Защитный город Святого Креста» в целостном виде, и в современной русской орфографии, переклад в которую выполнен автором.

Примечания соделанные Иосифом Викентьевичем Бентковским, обозначены цифрами, примечания автора (Г.К.) – литеррами.

Георгий Карибов
(Россия, Буденновск, член редколлегии газеты «Еркрамас» (г. Краснодар))

ЗАШТАТНЫЙ ГОРОД СВЯТОГО КРЕСТА

14 декабря 1878 года.

В северо-восточной стороне Ставропольской губернии, почти при впадении реки Буйволы в реку Куму и вблизи того места, где так недавно еще (говоря относительно) можно было видеть развалины древнего и большого города Маджары¹, лежит мало кому известный город Святого Креста, называемый иначе Карабаглы, населенный исключительно армянами, вышедшими в прошлом столетии из Персии. Географическое положение этого города не определено, но близко подходит к положению, отстоящему в трех верстах восточнее села Прасковей, которое, по определению той же триангуляции Северного Кавказа, находится под 44°45'11,39" северной широты и 61°52'4,12" восточной долготы, на высоте 749 футов над уровнем Черного моря. Орографическое положение этой местности замечательно тем, что Буйволинские озера, образовавшиеся из реки того же названия и находящиеся на север от этого города, по определению той же триангуляции, находятся только на высоте 287 футов над уровнем Черного моря, и, поэтому, воды реки Буйволы не имели бы истока, если бы не была проведена с левой стороны реки Кумы канава. Хотя посредством этой канавы местность значительно осушена и сделана удобною для виноградной культуры, составляющей главную промышленность жителей, но и затем более 1005 десятин между этой канавою и рекой Кумою находится под топкими болотом, поросшим сплошным камышом. Такова характеристика местности в орографическом отношении, на которой, по грамоте Императора Павла, армянами основан город Святого Креста.

В историческом отношении местность эта известна тем, что когда-то существовал здесь большой торговый город Маджары, от которого теперь остались только следы раскопок, на пространстве 472 десятин¹. Все, что только можно было взять: камень (не местной породы), плиты каменные с надписями на неизвестном языке², колонны, карнизы, кирпичи сжженные, квадратные, между которыми попадались мураленые и с надписями, - все это расхищено на постройки жителями окрестных селений и навсегда погибло для археологии... В одном городе Святого Креста из кирпичи, взятого из маджарских развалин, построена часовня во имя Святого Георгия и 12 домов.

На развалинах Маджар в 1769 году генерал де Медем учредил пост из одной роты Астраханского полка, так как в то время, по Белградскому миру, граница шла от Моздока по рекам Буйволе, Калаусу и Манычу, до крепости Святого Дмитрия, что ныне Ростов-на-Дону. Долго ли просуществовал маджарский пост - неизвестно: но как он находился на тогдашней линии сообщения Моздока с Царицыным, на так называемом Томском шляхе, то и предполагено было на Маджарах поселить немецких колонистов, переселив их из Саратовской губернии. Попытка эта, однако же, не удалась. Охотников на переселение явилось много, но переселились только 183 души мужского пола. Некоторые из них вскоре умерли на новом месте жительства, остальные же колонисты разбежались, оставив за собою большую недоимку полученных на первоначальное обзаведение денег, о которых безуспешно и долго велась переписка, неоднократно доходившая до Сената. Болотистая и нездоровая местность долго оставалась без обитателей, пока, наконец, армяне в последний год прошлого столетия не испросили себе Высочайшего разрешения на занятие ее и основание города Святого Креста.

В грамоте³ Императора Павла 28 октября 1799 года, данной армянским обществам: Дербентскому и Маскурскому, между прочим, изображено следующее:

«1. Вышедшим в последнюю персидскую войну из Дербента армянами, вместо 5000 десятин неудобной земли, в числе 15000 десятин, им отведенной. Всемилостивейше повелеваем намерять такое же число из ближайших казенных дач, к их селению лежащих, на каждого поселянина по 30 десятин на душу, с рыбными ловлями и со всякими удобствами, жадя оные вечно в пользу и выгоды всего общества, без всяких в казну Нашу податей, а в случае недостатка назначаемого, притом, их селению ко-

личества земли, избрав им, армянам, в других удобных и свободных местах, удостоверить их в отводе оною, на сем же основании.

2. По рассмотрению Нашей Адмиралтейств Коллегии и по сношению с Астраханским губернатором, Всемилостивейше повелеваем на обстройку их отпустить необходимо-нужное количество лесу.

3. Тем из них, кои по способностям к ремеслам и торговле, пожелают водвориться в городе, Всемилостивейше дозволяем основать оный на месте, где были Старые Маджары и наименовать городом Святого Креста⁴.

5. По заселении обществом нововышедших из Дербента армян города Святого Креста и по отводе на выгон к городу сему двенадцати тысяч десятин земли с садами и лесом, Всемилостивейше повелеваем учредить в оном собственный Армянский суд, под именем магистрата, которому и да будут подсудимы и зависимы те Дербентские и Маскурские армяне, кои пожелают поселиться на Маджарах, равно и кои ныне на отведенной им земле, выше Кизляра, селения заводят по правилам города Святого Креста. Дела тому суду рассматривать и решать тяжёбые и исковые на армянском языке, по прежнему народа сего правилам и обыкновениям, выбираемыми из общества членами, с потребным числом секретарей и канцелярских служителей, коим всем и пользоваться чинами по штату той губернии, где которое общество находится. Суду сему или магистрату быть под апелляцией губернского правления и управляющего губернией, жадя, притом, каждому таковому суду или магистрату, как упомянутой консистории, но изобретенному от правительства образцу печати.

и 6. По разделении на классы всех сих государственных жителей обществ армянских, Всемилостивейше увольняем их от государственных податей и служб какого бы звания они не были, от состояния указа Нашего в 15 день апреля сего 1799 года, о разных выгодах армянским обществам, Нами дарованным, изданного впрямь на десять лет: а по прошествии оного времени имеют платить в казну Нашу ежегодно: купечество - с капиталов по одному проценту, мещане и цеховые - с двора по два рубля, а уездные поселяне и именно земледельцы, коим полагается для каждого по тридцати десятин в год по пяти копеек от ныне и навсегда. Имущественным из них на отведенных им землях дозволяем строить дома, лавки, амбары, фабрики и все, что сами пожелают из собственного своего иждивения, пользуясь все вообще и навсегда от всяких постоев свободою, кроме тех случаев, когда воинские команды мимо селений армянских проходить должны, от отдачи же на войска рекрут и складочных на них денег Всемилостивейше освобождаем общества сии вечно, разве кто из армян оных сам в службу Нашу пожелает⁵».

Город, однако же, не скоро был основан: по крайней мере в 1806 году по ведомости о разном звания жителей Кавказской губернии, не платящих податей, показано Дербентских и Маскурских армян, на основании жалованной грамоты 1799 года: в Моздоке 551 душа, в Кизляре 1622 души, а города Святого Креста вовсе по ведомости не значится⁶.

Грамотою 1799 года завершён ряд законодательных мер, практикуемых со времен царя Алексея Михайловича, с целью привлечения в Россию армян, в видах развития торговли и промышленности. Первый договор, заключённый с ними 31 мая 1667 года, давал уже армянским купцам большие преимущества в торговле перед русскими торговыми людьми, а привилегии последующих царствований, смотря по обстоятельствам, то расширяли, то ограничивали эти преимущества. Прошедшее столетие можно назвать веком привилегий, которыми армяне широко пользовались; но с другой стороны тот же вековой опыт обнаружил и многие неудобства, вытекающие из национального обособления среди окружающего русского элемента, как для самих привилегированных, так и вообще для государственного строя, что положительно доказали города с исключительно армянским населением, и в особенности заштатный город Святого Креста.

Армяне, которым была дана грамота 28 октября 1799 года, вышли на Кавказскую линию из Дербентского ханства и Мюскурского мазала (округа), Кубинского владения, в 1796 году, вместе с возвратившимся оттуда Каспийским корпусом, под начальством графа Зубова. Их было до 500 семейств, и Бутков в своих материалах

для новой истории Кавказа (Т. II, стр. 425) говорит, что они предались нам из опасения мщения за оказанную войскам нашим приверженность. По его словам, - «это было одно во мзду всех пожертвованных наших на Персидскую экспедицию».

По другим источникам⁶ Дербентские и Мискурские армяне в числе 3376 душ в 1795 году, во время бывшей войны между Россией и Персией, были вызваны по распоряжению правительства, а в 1797 году – водворились в городе Кизляр и в уездах: Кизлярском и Георгиевском⁷.

Из того же источника видно, что раньше вышеприведенной грамоты Высочайшим указом 4 августа 1798 года, повелено было тем же Дербентским и Мискурским армянам отвести из владений разных помещиков (?), лежащих близ Каспийского моря, 10477 десятин и из пустопорожних степей, близ Старых Маджар, 5700 десятин, и что Правительствующий Сенат предписывал Астраханскому губернскому правлению наделить их землею, согласно грамоты 1799 года. Повеления эти не были, однако же, своевременно исполнены, и Кавказское губернское правление только в 1809 и 1811 годах предписывало губернскому землемеру о скорейшем отмежевании Дербентским и Мискурским армянам земли и о представлении на нее планов. Но и это не было исполнено даже в 1820 году, хотя на губернском плане и показано было, что у означенных армян состоит во владении 36103 десятины удобной и неудобной – 14878 десятин, а всего – 50981 десятина (?...)⁸

Армяне эти остались даже не причисленными в шестую ревизию, бывшую в 1812 году, и Кавказская казенная палата только в 1818 году, вследствие сношения с губернским правлением, получила сведения где находятся означенные армяне и сколько их было душ. Они тогда находились:

	Число семейств	Число душ
1 В городе Святого Креста	12	42
2 В селе Касаевой Яме (ныне Эдессия)	105	283
3 В селе Малахолинском или Бекетее	120	272
4 В Дербентском	89	225 ⁹
5 В Каржалинском	153	360
6 В Кизляре	43	53
ИТОГО:	522	1235
А за исключением принятых Кизлярским обществом	15	53
Всего значилось:	507	1182 ⁹

Замечательно, что Кавказская казенная палата Дербентских армян зачислила в оклад с 1820 года и, сверх того, полагая по 30 десятин на душу и по 5 копеек за десятину, насчитала на них с 1809 по 1820 год недоимки более 20000 рублей, хотя земля, в силу грамоты 1799 года, не была им отмежевана фактически.

По этому случаю генерал Ермолов вошел в Правительствующий Сенат 29 июля 1819 года со следующим представлением¹⁰: «По возвращении моем из Персии имел я честь от 8 декабря того же года донести Правительствующему Сенату, что предполагая весною 1818 года быть на Кавказской линии, исполнение по тому указу оставил я до личного моего осмотра местоположения города Святого Креста; но быв в прошедшем году озабочен делами до чеченцев и других горских народов относящимися, и находясь все лето и осень вне пределов Кавказской губернии, не мог я до ныне сделать никакого на сей счет распоряжения.

Из собранных же мною, наконец, по тому предмету сведений открылось, что город Святого Креста грамотою, дарованною в 28-й день октября 1799 года армянским обществам: Дербентскому и Мискурскому, дозволено основать город в Георгиевском уезде, Кавказской губернии, на месте, где были Старые Маджары, в том единственно предположении, что число выходцев из Дербента, во время бывшей войны с Персией, будет весьма значительное, и многие из них, по способности к ремеслам и торговле, пожелают особо от хлебопашцев водвориться в городе; но ожидания сии остались тщетными, ибо и теперь все население при старых Маджар-

рах, где предназначен тот город, состоит из армян: Мискурских 39 мужского и 28 женского пола, Дербентских 3 мужского и 2 женского пола, да тех 32 семейства грузин и армян, которые, перейдя сюда в 1797 году из Кизляра ищут теперь позволения переселиться обратно в Кизляр или оставаться в городе Святого Креста, и иметь право пользоваться привилегиями, предоставленными армянским обществом: Астраханскому, Кизлярскому и Моздокскому; все же прочие Дербентского и Мискурского обществ армяне имеют жительство в новозаведенных ими селениях на земле Кизлярского уезда, по распоряжению правительства, для них назначенной.

Столь малый успех в населении, через 20 с лишним лет, не подает никакой надежды, чтобы город Святого Креста в последствии даже времени мог прийти в цветущее состояние, а с тем вместе достигнуть той цели, каковой правительство, при предложении учредить оный, могло надеяться. Между тем 12000 десятин земли и другие угодья, которые для того города по Высочайшей грамоте назначены, должны будут и далее оставаться без надлежащего обрабатывания, не принося ни малейшей для казны прибыли.

Сообразив все сии обстоятельства, я, по мнению моему, нахожу, что гораздо полезнее было бы мнимое, так сказать, название города Святого Креста вовсе изменить, а армян, ныне там живущих, причислить к классу хлебопашцев и проч.»

Вследствие такого представления граф Кочубей 31 мая 1823 года писал генералу Ермолову, что «Государственный Совет, в общем собрании, положил упразднение города Святого Креста отложить до общего соображения с делом об образовании Кавказской области, на что и последовало Высочайшее утверждение. Между тем, как дело о новом образовании управления этой области находится теперь в рассмотрении, я счел нужным предварительно отнестись к вашему высочеству, прося уведомления: не изменились ли виды ваши относительно означенного города, вследствие новых предположений и не представится ли нужным, согласно с ними, постановить особенные правила относительно управления армян, населяющих город Святого Креста?»

На этот вопрос генерал Ермолов 6 декабря того же года ответил, что «по вновь собранным мною сведениям о сих армянах, число их на Маджарах с 1819 по 1823 год увеличилось только тремя душами, и находится теперь не более 42-х душ, да поселившихся из Кизлярского общества прежде их на сем месте: армян 41 душа, коих привилегии есть особенные от Дербентских, затем 33 души грузин тоже Кизлярских и 90 душ колонистов немецких, в 1815 году из губернии Саратовской вышедших, а всего населения при Старых Маджарах в течение 25 лет и при дарованных привилегиях в пользу Дербентских составилось из разных племен и разным обстоятельствам подлежащих 206 душ, занимающихся скотоводством и хлебопашеством, а не ремеслами и торговлею, жителям городским свойственными, для коей и видов по самому положению места сего не имеется; то, посему, я не могу и ныне представить относительно мнимого города Святого Креста иного мнения, как то же, чтобы уничтожить селение сие; жителей, на оном водворившихся и впредь водвориться желающих, причислить к классу поселян, снабдя их, посему состоянию, землею, о наделении коею немецких колонистов производится, по предписанию министерства внутренних дел, со стороны областного начальства исполнение.

В рассуждении того, какому управлению армяне сии должны подлежать, по собранным сведениям оказалось, что со времени водворения их по ныне, по неучреждению магистрата, грамотою предложенного, они в делах своих разбирались подобно прочим поселянам – сельским и волостным начальством; каковой порядок производства дел предположен по §§: 76-126 и 191 учреждения для управления Кавказской области и вообще по сей области, изъявля их от формы суда; в чем состояло существенное отличие в образе производства судов армянских».

Мнение Ермолова о «мнимом» городе Святого Креста, высказанное слишком полвека назад, верно и в наше время. С экономической точки зрения, по крайней мере, богатое село лучше бедного города...

Ермолов не без основания официально называл город Святого Креста «мнимым» городом, так как ничтожное его население не имело тогда, да и теперь не имеет никаких признаков, хотя бы наружных, отличающих городскую экономическую деятельность от сельской. Армяне, до окончания в 1809 году дарованной им десятилетней привилегии, как известно, освобождавшей их от платежа податей и поземельных сборов, успели уже поселиться частью в самом городе Кизляре, а затем в селениях того же уезда: в Малахалинском, на Беккете (рукав реки Терека), в 20 верстах от города Кизляра, в Паробичевском, в 6 верстах от Сарафанникова завода, в Каржалинском и Дербентском. Поустраиваясь домохозяйством и позабывши виноградные сады, они, очевидно, и не думали о том, что когда-нибудь им придется переселиться в урочище Старые Маджары и основать город, чтобы выполнить букву грамоты 1799 года. Со своей стороны и тогдашняя Кавказская казенная палата, до окончания десятилетней привилегии, не спешила распоряжениями об отводе им, согласно той же грамоты, земли, хотя это обстоятельство несколько не помешало ей обложить армян оброчною платою по 5 копеек с десятины... Когда же, наконец, приступлено было к межеванию, затормозил дело на десятки лет упущенный прежде из виду вопрос: кто из армян желает поселиться в городе Святого Креста, а кто зачислиться в поселяне, так как эти сведения должны были служить основанием при нарезке земли в указанной пропорции. Списки тем и другим составлялись несколько раз Нижними земскими судами, но никогда закончены не были: то по отсутствию глав семейств, то по совершенному отказу многих дать решительный ответ, или же по просьбе месячной отсрочки для обдумывания выбора рода жизни. Впрочем, в 1816 году в городе Святого Креста жило 22 семейства, в числе 66 мужского и 60 женского пола душ¹¹. Если тогда и жило вместе с ними несколько семейств грузин, но и затем нельзя было назвать этого поселения городом потому, что по окончании месячной отсрочки как армяне, так и грузины решительно объявили, что если их будут принуждать к избранию рода жизни и к записке в ревизию, то они бросят Старые Маджары и возвратятся на прежнее место жительства¹². В таком положении находилось это дело и в 1916 году, и замечательно, что Кавказское губернское правление в отношении своем в казенную палату, от 15 января 1816 года, № 265, это населенное место не называет городом Святого Креста, а селением Старые Маджары¹³.

Есть, поэтому, основание допустить, что первое поселение армян в Старых Маджарах образовалось между 1812 и 1815 годами, то есть между шестой и седьмой ревизиями, так как во время этих ревизий вышедшие из Дербента армяне жили в следующих населенных местах:

В СЕЛЕНИЯХ:	В ГОДАХ			
	1812		1815	
	Мужского пола	Женского пола	М. п.	Ж. п.
Малахалинском, на р. Бекетее	136	184	279	218
Дербентском, на р. Прорвье	322	175	232	212
Каржалинском, на р. Бекетее	153	126	326	146
Порабичеве, на левой стороне р. Терека	163	115	72	72
Старых Маджарах (Святом Кресте)	-	-	85	60
ИТОГО:	774	600	994	108 ¹⁴

Эти данные, для столь краткого промежутка времени, показывают слишком большое колебание цифры населения, из чего заключить можно, что армяне по своим экономическим соображениям, а быть может и по национальной привычке часто переменили места жительства; но отсюда является вопрос: почему армяне так неохотно селились на Старых Маджарах? Почему они только спустя 26 лет, и то, по настоянию правительства, чуть ли не силою высланы, чтобы образовать город Святого Креста и займемся собственно историей вышедших в 1797 году из Дербента армян. Она довольно интересна, ибо характеризует тогдашние административные распоряжения и поземельные правоотношения.

Известно, что в прошлом столетии Кизляр был не только центром русского владычества, но и центром оседлого армянского элемента. К последнему, понятны, должны были примкнуть Дербентские и Мискурские армяне. Небольшая их часть (66 душ), вероятно, люди с материальными средствами и с склонностями к торговле и промышленности, осталась на жительстве в самом Кизляре, и впоследствии принята в сословие тамошних граждан, а остальные поселились в его окрестностях.

Равнинский в своем «Хозяйственном описании Астраханской и Кавказской губерний» (изд. 1809 г., стр. 456) говорит: «При Терском рукаве Беккет разводится селение вышедших из Дербента армян, в коем имеется 213 дворов, построенных по азиатскому — нерегулярно, и дворы неравномерные; ограждаются плетнем и продолжены своим порядком вдоль по реке на 300 сажней. Они сеют озимую рожь, дербентскую пшеницу, персидское или сарачинское пшено^Е, простое просо, арбузы, дыни, разные огородные зелени и хлопчатую бумагу^Г, коей уже минувшего (т.е. 1803) года собрано 185 пудов. Разводят виноградные с шелковичными деревьями сады, коих ныне находится 59. Это селение находилось в 20 верстах от Кизляра и называлось Малахалинское.

С большей вероятностью можно допустить, что генерал-майор Хастатов Кизлярский помещик, воспользовался случаем, и поселил в своем селе Сарафанниково 61 семейство армян, на особых, заключенных с ними условиях, хотя Равнинский не называет их Дербентскими. Мы это допускаем на том основании, что имение Сарафанниково, по Высочайшему указу 2 июля 1809 года было взято в казну, а армяне могли переселиться в селение Паробичево, лежащее в шести верстах от Сарафанникова и выше по Тереку, где они и показаны по шестой и седьмой ревизиям.

Равнинский не упоминает в своем сочинении, отличающемся точностью приводимых им статистических сведений о Кавказской губернии за 1803 год, о селениях: Дербентском, Каржалинском и Паробичевском, из чего заключить можно, что селения эти образованы были позже: между 1803 и 1811 годами, и что во время Равнинского армяне жили вместе, по реке Беккете.

Наделение армян землею в этой местности, в тридцатидесятилетней пропорции, причиняло тогдашнему Кавказскому начальству много затруднений, и формальное обмежевание дач не было окончено даже в тридцатых годах. Правда, что по проекциям было отмежевано трем этим селениям удобной и неудобной земли 32732 десятины 687 сажней, но на нарезки эти были заявлены споры с частными землевладельцами, вследствие чего земельные наделы значились только на планах, но армяне фактически ими вполне не владели. Недостаток земли был для них настолько чувствительный, что они вынуждены были нанять ее у казаков станиц: Екатериноградской и Прохладной, коим в 1827 году задолжали 6000 рублей и денег этих не в состоянии были уплатить даже путем военной экзекуции, как это видно из поданного ими прошения генералу Еммануэлю^Г. Между тем, на них числилось поземельных недоимок, неправильно начтенных казенною палатою, 12803 рубля. Недоимки эти, по представлению Ермолова, указом Правительствующего Сената 1825 года, № 20360, с них сложены. Вообще армяне, вышедшие из Дербента, был народ бедный, занимающийся исключительно земледелием и садоводством, как, между прочим, оказывается из отношения губернского правления казенной палате, в котором сказано, что правительство выдало им 80000 рублей вспоможения на первое обзаведение хозяйством и разведение виноградных и тутовых плантаций¹⁵. Безвозвратная ли была та помощь, или только ссуда, и возвращена ли казне, сведений о том мы не нашли.

Сведений о географическом положении этих селений, давно уже не существующих, тоже нет; но из того, что Малахалинское и Карджалинское селения имели свои паромы на реке Бекетее, а селение Дербентское – на реке Прорве, и что последнее имело спор за землю с помещицей Тарумовой, заключаем, что селения эти были расположены на северо-запад от Кизляра, между реками Прорвою и Таловкою.

В селении Малахалинском была армяно-григорианская церковь во имя Спасителя, а селения Дербентское и Каражалинское¹¹ составляли ее приход. Каждое селение управлялось, по обычаям своим, выборным стариком, которого наши власти называли то головою, то атаманом, то старшиною. Они были привлечены и к отбыванию натуральных земских повинностей, и, по видимому, привыкли к русскому режиму; одно только не могло усвоиться их понятиями – это избрание рода жизни, но в этом помогло им само правительство...

Признавая нужным усилить оборону Кавказской линии посредством образования в сословие линейных казаков, жителей некоторых ближайших казенных селений, именным указом, данным Сенату 2 декабря 1832 года. Высочайше повелено, в числе 31 селений, со всеми числящимися в них жителями и находящимися в законном их владении землями и угодьями, передать в военное ведомство селения: Малахалинское, Каражалинское, Дербентское и Паробичевское¹⁶. Этим законодательным актом бесповоротно кассирован 6-й пункт грамоты, дарованной Императором Павлом Дербентским и Маскурским армянам 28 октября 1799 года. Актом этим доказывается и то, что сам Законодатель признавал армян казенными поселянами.

Расстанемся на время с армянами-казаками (мы еще увидим их гражданина-ми) и возвратимся в «милый» город Святого Креста.

На «Старых Маджарах», как мы уже знаем из вышеприведенного донесения Ермолова Сенату, от 6 декабря 1823 года, жили армяне, грузины и немцы в числе 206 душ. Конечно, это ничтожное поселение не имело ни малейших задатков на титул города с таким оригинальным названием, и, поэтому, оно больше было известно под названием слободы Старые Маджары. Основавшие эту слободу армяне, как сейчас увидим, были двух категорий, пользовавшиеся не одинаковыми привилегиями. Вопрос, следовательно, в том: какие армяне поселились здесь прежде, когда и с какими правами землевладения?

Ответ на этот вопрос находим в указе Астраханского губернского правления Моздокскому нижнему земскому суду, от 2 июня 1797 года № 17866, который, поэтому, и цитируем здесь дословно: «Сие правление, слушав два прошения поверенных от жительствующих в городе Кизляре: грузин 20 семей и драгунских детей, армян, имевших поселение по реке Тереку, 50 семей, Николая Агапова и Петра Икреева, кои просят: первые – по наименованию, а вторые – по малоимению земли, об отводе им под селение, для хлебопашества и скотоводства, совместно избранной ими пусто-порозней и никому не принадлежащей земли с лесом в Моздокском уезде, по реке Томузлову, и от устья ее вниз, по течению реки Кумы, левого берега по устью реки Буйволы, сделать кому следует предписание. На повеление же сего правления уездный землемер Квитницкий донес: проектированная земля для поселения драгунских детей, армян и кизлярских грузин по реке Томузлову, по левому берегу до устья упомянутой речки и от одного устья вниз, по реке Куме; по левому же берегу до реданта Маджарского и противу тех мест по реке Буйволе лежащие земли пустопорожие и никому во владение не принадлежат и казенному оброку не состоят, о которых землях сочиненный план при оном представил. Приказали: Георгиевскому уездному землемеру Квитницкому предписать указом, чтобы он означенным армянам и грузинам просимую землю, буде законного спору не окажется, формально, постановлением межевых признаков, обмежевал, и, сочиня планы и межевые книги двойным числом, представил в сие правление. О допущении же оных армян и грузин ко владению упомянутой землею, равно и об оказании при межевании сей земли должного пособия, Моздокскому нижнему земскому суду послать указ с таковым предписанием: как землям сим армянам и грузинам, назначенным прикосновенно урочище Старые Маджары, где имеются от прежнего каменного строения остатки, то накрепчайшее подтвердить как сим новопоселяющимся, так и села Покойного и прочим в окрестностях находящимся жителям и со своей стороны иметь тому Суду наблю-

дение, дабы остатков древних строений на тех Маджарах имеющихся не разрушали и не растаскивали ни под каким предлогом, под опасением взыскания с того суда, а о переселении тех армян и грузин дать знать Кизлярскому коменданту¹⁷».

Исторические выводы:

А) Первые основателями слободы Старые Маджары, ныне заштатного города Святого Креста, были не Дербентские и Маскурские армяне, а Кизлярские грузины и тамошние драгунские дети армян, о которых скажем ниже¹⁸.

Б) Эти грузины и армяне перешли из Кизляра на Старые Маджары годом раньше данной грамоты Дербентским армянам, и не позже 1799 года.

В) Земля, согласно указа, хотя, быть может, и была отмежевана им в том же году, на что, впрочем, ясных доказательств нет, но впоследствии долго была предметом спора между армянами и обществом села Покойного.

Выводы эти дополняем следующими комментариями:

Бутков говорит¹, что в то время, как турки занимали Грузию и Армению, то многие из армян и грузин, коим подданство всегда сноснее было в Персии, чем в Турции, оставив свое отечество, выехали в Гилян в 1723 году, и там, по увещанию Левашева, вступили в Российскую службу, и, простираясь до 700 человек, составили несколько рот или шквдронов нерегулярных. Они употреблялись в службу 8 лет в Гиляни, потом в Дербенте, далее в крепости Святого Креста и, наконец, в Кизляре. Жалование производилось им в Гиляни, в год по 15 рублей. Эти армяне и грузины в 1730 году переведены были в Дербент, оттуда в 1738 году – в крепость Святого Креста и, наконец, в 1786 году в Кизляр. В 1747 и 1749 годах все грузины и армяне от службы оставлены с тем, однако, чтобы оставаться на жительстве при Кизляре. Они-то и были пионерами поселения, а быть может и главными советниками Дербентских и Маскурских армян, испросивших себе Высочайшую грамоту 1799 года на основание города Святого Креста. Однако же, как оказывается из последствий, в самом начале между обеими сторонами произошел раскол мнений, так как Кизлярских грузин и драгунских детей армян поселилось в слободу Старые Маджары вместо 70 семейств, как сказано в вышеприведенном указе, только 30, а Дербентских армян в 1823 году, как сообщил Ермолов графу Кочубею, было только 12 семейств в числе 42 души.

До 1840 года город Святого Креста существовал только на бумаге, в сущности же это было ничтожное поселение и по числу душ, и по экономическому состоянию беднее многих селений Кавказской области. В этом, однако же, году для Дербентских и Маскурских армян начинается новая эра: те из них, которые были зачислены в казаки Кавказского линейного войска, по Высочайшему повелению исключены из военного сословия и обращены в гражданское. Они должны были переселиться в город Святого Креста, с населением которого и землю переданы в ведомство Кавказской палаты государственных имуществ.

Этого важного законодательного акта мы, к сожалению, не нашли ни в Полном Собрании Законов, ни в местных губернских архивах; в одном только архиве Прасковейского волостного правления сохранилась о том небольшая переписка¹⁹. По сведениям, извлеченным из этого источника, оказывается, что Пятигорское окружное управление государственных имуществ 20 января 1840 года, на основании Высочайше утвержденного Положения в 30 день (месяца?) 1838 года, предписывало тому волостному правлению произвести в городе Святого Креста между армянами, прибывшими туда из Кизлярского округа, выборы сельских властей по Высочайше утвержденным правилам. Выбор этот на предстоящее трехлетие должен был состоять из одного сельского старшины, двух сельских старост, сборщика, смотрителя запасного сельского магазина, добросовестных сельской расправы, поле-совицков к общественным и казенным лесным дачам, пожарных старост и сотских с потребным числом кандидатов к ним, которых не должно было быть с избираемыми менее трех (?)^к. Окружное управление предписывало Прасковейскому волостному правлению произвести баллотировку должностных лиц шарами, а чтобы при выборах поверенный армян города Святого Креста не сделал какого-либо сопротивления, дано было ему особое в равной силе предписание.

Замечательно, что Пятигорский окружной начальник дал Прасковейскому волостному правлению такое предписание в то время, когда на новое место поселения прибыл один только поверенный экс-казаков-армян. Новые поселенцы начали прибывать только весной 1840 года, то есть спустя три месяца после сделанного распоряжения о выборах должностных лиц сельской расправы в город Святого Креста (?..). Поверенный бывших казаков-армян Сагател Юзбашев только 23 апреля 1840 года рапортовал Прасковейскому волостному правлению о прибытии из Кизлярского округа на новое поселение 105 семейств, коим представил именной список.

Из этого списка видно, что в город Святого Креста тогда прибыло:

Из станиц:	Число семейств	Число душ мужского пола	Число душ женского пола
Дербентской	6	15	8
Каражалинской	56	229	168
Малахалинской	43	170	125
ВСЕГО:	105	414	301

Вероятно впоследствии распоряжение об открытии «Сельской Расправы» оказалось невыполненным или же неподлежащим к осуществлению потому, что заменено «Управлением армян при заштатном городе Святого Креста», но все-таки, с подчинением Прасковейскому волостному правлению. Зависимость беспримерная в истории русских городских поселений...

Прибывшие на новое место поселения исключенные из казачьего сословия армяне тотчас приступили к постройке домов или сакель, по своему обычаю, без всякого плана, из сырого земляного кирпича, и, когда незатейливые их жилища были уже почти готовы, палата государственных имуществ, на основании I части 564 статьи Положения о благоустройстве в селениях, в ноябре того года распорядилась послать гражданского инженера для разбивки улиц согласно плану и для составления планов на их постройки. Такое распоряжение хотя законное, но запоздалое, вовлекло переселенцев в новые, по устройству домов, хлопоты, сопряженные с новой затратой времени, труда и капитала.

Армяне шли неохотно на переселение. Управление Святого Креста 13 января 1842 года доносило Прасковейскому волостному правлению, что из числа прибывших самовольно отлучились на прежние места жительства 15 семейств, в том числе и поверенный Сагател Юзбашев; что 16 семейств, назначенные на переселение из Кизлярского округа в город Святого Креста, не прибыли; что в числе непривыкших до 200 семейств, которым даже списка нет, остались под разными предлогами на прежних местах жительства, и что сверх того 19 семейств, которым тоже списка нет, не пришли из станиц Парубичевской. Между тем, гражданское начальство настоятельно требовало составления ревизских сказок всему населению города Святого Креста, хотя общая по империи VIII ревизия была в 1834 году.

При составлении ревизских сказок возникло недоразумение как со стороны гражданского начальства, так и со стороны армян. В присланной форме ревизских сказок город Святого Креста назван местечком, а армяне – крестьянами, против чего последним заявлен был протест. Управление этого города в рапорте Прасковейскому волостному правлению 13 января 1842 года № 9, между прочим, писало, что «местечко городом, а город местечком быть не могут, ибо два различных названия одного и того же места никакого определенного понятия не выражают. Притом, по Высочайшему указу, данному Правительствующему Сенату в 1816 году, заштатным городом Святого Креста наименовано то место, в котором поселены 52 Дербентских и 42 души Кизлярских армян; новые же переселенцы армяне, бывшие в казачьем сословии назначены на водворение именно там, где были Старые Маджары, то есть при городе Святого Креста, где им, по указу Кавказской казенной палаты, с разрешения главнокомандующего в Грузии барона Розена, распланирован город, и где они поселяются, но которому правительством никакого названия

еще не определено. Относительно же наименования «армяне-крестьяне», то управление, сообразаясь с Законом т. IX о состоянии, ст. 246 и 391, нашло, что вступление в городские и сельские обыватели совершается посредством добровольной в оные записки или перехода из другого состояния. На этом основании, по общему согласию, армяне 15 мая 1841 года подали государю Императору всеподданнейшее прошение оставить их в звании и при правах городских обывателей, на что и ожидают Высочайшего разрешения».

Окружное управление государственных имуществ решило этот протест тем, что:

- А) форма ревизских сказок выписана из т. IX свода законов, безошибочно и
- Б) что если в этой форме город Святого Креста назван местечком и городом, то собственно потому, что по переписке в одних бумагах назван городом, в других – местечком. Следовательно, в ревизских сказках должно взять то или другое название по произволу сказкосоставителя; а слово «крестьяне-армяне» также не могло препятствовать составлению ревизии, назвав их просто армянами, если они не признают себя крестьянами.

Начальство, как видим, слишком поверхностно объяснило недоразумение, предоставляя самим армянам решить: что такое Святой Крест: город или местечко, и что они сами: крестьяне или нет? Между тем в самом протесте довольно ясно обнаруживаются их дуалистические стремления. Они хотели основать город со всеми предоставленными ему законом преимуществами перед сельскими обывателями. По их мнению, основателями города должны быть первые поселенцы: 52 Дербентских и 42 души Кизлярских армян. Подгородную же слободу, для которой, по распоряжению начальства, распланировано было место, но название еще не определено, должны были заселить исключенные из казачьего сословия и переселяющиеся уже их одноплемenniки. В таком случае, по смыслу грамоты 1799 года, они имели бы полное право требовать отвода 12000 десятин для городского выгона а для последних – по 30 десятин на душу.

В то время, когда армяне, выключенные из казачьего сословия, не думали еще двинуться на «Старые Маджары», Высочайше повелено: «Существующие в городах Астрахани, Моздоке и Кизляре армянские Суды упразднить, предоставить жителюствующим там армянам суд и расправу, по роду дел и состоянию лиц, в общих правительственных и судебных учреждениях, но с правом, когда пожелают, представлять свои тяжбы разбирательству избранных из среды собственного их сословия посредников, по правилам, для третейских судов поставленным²⁰». Этот законодательный акт в истории вообще русских армян важен в том отношении, что Император Павел в особой грамоте, данной армянам упомянутых городов, того же 28 октября 1799 года (п. 2) сказал: «Армян, поселившихся в Астрахани, Моздоке и Кизляре, Всемилостивейшее повелеваем принимать во временное империи Нашей подданство, а не вечно²¹».

Если, несмотря на такую привилегию, в 1840 году армянские Суды или магистраты упразднены там, где они существовали, и где они для существования имели более легальную почву, об армянах же Святого Креста ничего не сказано, то, несомненно, потому, что в то время не существовало еще самого города или, вернее, он был только в проекции. Гражданское начальство только весной 1840 года сделало распоряжение, «чтобы армяне, выключенные из казачьего сословия и переселяющиеся в местечко Святого Креста, были водворены на земле, сему местечку принадлежащей, до утверждения им нарезки оной²²».

Высказанное нами выше предположение, что часть Дербентских армян поселилась, на особых условиях, в имении генерала Хастатова, в селе Сарафаниковом, на реке Тереке, а по отобрании имения этого в казну в 1809 году перешла в соседнее селение Парубичево, оказалось безошибочным. Действительно, из указа Кавказской палаты государственных имуществ Пятигорскому окружному начальнику от 31 января 1842 года видно, что «Государь Император, по ходатайству командира отдельного Кавказского корпуса, высочайше повелеть соизволил: армян Гребенского казачьего полка, Парубичевской станицы, в числе 18 семейств, исключить из Кавказского линейного казачьего войска, с дозволением им переселиться в город Свя-

того Креста». Хотя армяне эти исключены были еще в мае 1841 года и высланы на новое место жительства, но и в феврале следующего года их на Старых Маджарах не было и где находились – неизвестно.

По октябрь месяц 1842 года в местечко Святого Креста переселилось только 309 семейств; в том числе из станиц: Дербентской – 11, Малахалинской – 218 и Каражалинской – 80 семейств; затем в городе Кизляре и в селе Касаевой Яме (ныне местечко Эдессия) осталось еще 42 семейства, в числе 93 мужского и 99 женского пола души, не переселившихся, несмотря на неоднократные требования начальства. Из казачьего же сословия исключено 559 семейств, в количестве 1625 мужского и 1385 женского пола души. Поэтому, в конце 1842 года в Святой Крест не прибыло еще 250 семейств, оставшихся на виноградных садах, на старых местах жительства. Вообще переселение экс-казаков-армян возбудило большую переписку между гражданским и войсковым начальством, и вызвало распоряжение, чтобы прибывшие уже на новое место жительства вновь не отлучались куда бы то ни было. Все это доказывает, как неохотно селились армяне на обетованной земле, до которой они не добрались и в 40 слишком лет, считая со времени данной им грамоты на основание города Святого Креста.

В каждой партии переселенцев, какой бы они не были национальности, непременно есть ее руководители или вожаки, которые весьма часто, под предлогом интересов своих клиентов, преследуют собственные цели. Между армянами-экс-казаками тоже была небольшая фракция, имевшая во главе некоего Мелькома Мирзабекова, человека, владевшего довольно русским языком и пером, который хлопотал перед высшим начальством как на Кавказе, так и в Петербурге об основании города Святого Креста и, разумеется, о сохранении привилегии 1799 года в то время, когда остальное большинство их общества расположено было и по материальным средствам, и по привычке более к сельской деятельности. Старания поверенного Мирзабекова не были безуспешны, как это сейчас увидим.

В мае 1845 года Правительствующий Сенат указом дал знать палате государственных имуществ, «что, по случаю исключения из Кавказского линейного казачьего войска трех селений: Дербентского, Малахалинского и Каражалинского (Паробичевское почему-то пропущено) и переселения их на земли, лежащие при упраздненном городе Святого Креста, министр государственных имуществ входил с представлением в Кавказский комитет о правах сих армян, и что, по положению этого комитета, Государь Император в 9 день минувшего апреля (1845 года) Высочайше повелеть соизволил:

1. Армянам, перечисленным с казачьих земель на земли ведомства Кавказской палаты государственных имуществ при заштатном городе Святого Креста, сделать надлежащий разбор, и тех из них, которых грамота застала на местах поселения, наделив 30-ти десятиною пропорцией на душу, обложить платежом только по 5 копеек с десятины. Затем освободить их от рекрутской повинности, дозволить составить из себя особое общество и иметь, на основании т. II учреждения об управлении инородцами, ст. 457, свой Суд. Что же касается до находящихся в Кавказской области потомков сих армян, равно до перешедших в Россию после привилегии 1799 года, то за неимением ими прав, принадлежащих тем, кои водворились в наших пределах до составления сей привилегии, предоставить, если будут нуждаться в земле, наделить 15-ти десятиною пропорцией, и подвергнуть платежу с души на основании ст. 789 и приложения к ст. 775, не изымая их и от взноса рекрутских окладных денег по силе IV т. устава рекрутского, ст. 9. По случаю же понесенного ими расстройства при переселении даровать им, на основании последовавшего в 9 день декабря 1834 мнения Государственного Совета, льготы, предоставленные переселенцам из государственных крестьян, не распространяя, однако же, на тех, кои не подвергаются никаким обязанностям, кроме платежа по 5 копеек в год с десятины; и

2. Относительно же принадлежащих армянам, переселившимся на земли города Святого Креста, садов на прежнем жительстве, то им уже объявлено, по распоряжению главнокомандующего Грузией, что сады их могут беспрепятственно оставаться в их владении со свободным правом распоряжения ими, и если армяне, по

добровольному согласию, не успеют продать их казакам, то предоставляется им право продать и сторонним лицам свободного состояния, которые тоже сохраняют право свободного владения. Засим назначить армянам четырехгодичный срок для продажи оставшихся после них садов, объявив им, что сады, в течении этого срока не проданные, поступают в казачье ведомство без всякого вознаграждения²³».

На этой точке право личного владения армян столкнулось с правом сословного землевладения казаков, и должно бы было ему уступить, если бы князь М.С. Воронцов, прибывший в том году на Кавказ, не испросил для армян новых льгот. Что же касается платежа с души и рекрутских складочных денег, то армяне, по давней привычке, ничего не платили, и на них за 4 года выросла большая недоимка.

Между тем, по представлению управлявшего гражданской частью в Ставропольской губернии, князь Воронцов в 1849 году входил в сношение с председателем Кавказского комитета о предоставлении армянам местечка Святого Креста новых льгот и преимуществ, независимо дарованных им 9 апреля 1845 года. Вследствие чего Государь Император Высочайше повелеть соизволил:

«1. Все вообще податные и рекрутские недоимки с них сложить и вперед не взыскивать.

2. С армян, происходящих от тех лиц, кои поселились до воследования грамоты 28 октября 1799 года, вместо теперешней подушной подати взимать в течение 20-ти лет ту подворную подать в казну, которую платят армяне городов: Карасубазара, Старого Крыма, Григориополя, Нахичевани и Кизляра на основании мнения государственного Совета, - 25 ноября 1840, и Высочайшего указа, - 2 сентября 1846 годов, оставив за ними то самое количество земли, которую они надели.

3. Положение Кавказского комитета, Высочайше утвержденное 2 апреля 1845 года, о наделении 30-ти десятиною пропорцией земли на душу, с платою по 5 копеек серебром с десятины, и об освобождении от рекрутской повинности тех армян города Святого Креста, которых грамота застала на местах поселения, оставить в своей силе.

4. Принадлежащие армянам, переселившимся с земель Кавказского линейного казачьего войска на земли при заштатном городе Святого Креста, сады на прежнем месте их жительства на землях казачьего ведомства оставить в их полном пользовании до продажи оных кому пожелают бессрочно; и

5. Дозволить армянам заштатного города Святого Креста составить из себя особое общество и иметь на основании ст. 457, т. II, свода учреждений об управлении инородцами (изд. 1842 г.), свой особый Суд».

На основании этого Высочайшего повеления, Пятигорский земский исправник, капитан Бетаки, в заштатном городе Святого Креста, с подобающей торжественностью, открыл армянский Суд 28 мая 1850 года.

Почти вслед за сим Государь Император, по представлению князя М.С. Воронцова, высочайше соизволил повелел:

«1. Армян заштатного города Святого Креста и в Касаевой Яме изъять из ведомства управления государственными имуществами вместе с находящейся в пользовании последних землею, которая будет причитаться армянам в законенной пропорции, прибавив пятую часть всей дачи на прибылые души.

2. Для заведывания полицейской частью в заштатном городе Святого Креста дозволить армянскому обществу сего города иметь, по выбору, из среды себя, одного пятисотского и двух к нему кандидатов с тем, чтобы пятисотский, или заступающий его место кандидат, согласно ст. 2342, свода общественных губернских учреждений, т. II, (изд. 1842 г.), состояли в непосредственном ведении местной (уездной) полиции²⁴.

По IX ревизии 1850 года в заштатном городе Святого Креста числилось: 1488 мужского и 1390 женского пола души. Можно допустить, что тогда все армяне уже переселились потому, что перевезли из села Малахалинского деревянную церковь во имя Спасителя, а из саманного кирпича построили другую во имя Божьей Матери, что может служить доказательством окончательного из переселения. К тому же времени относится, по словам самих армян, проведение канавы из реки Кумы и начало разведения виноградных садов. Новое свое поселение армяне, а за

ними и окрестные жители стали называть в обыкновенном говоре, «Карабаглы», а самих армян «карабаглинцами»²⁵.

После того заштатный город Святого Креста слишком 20 лет, по видимому, довольный своим изолированным положением, жил замкнутой жизнью, как, впрочем, и теперь живет... Реформа городского самоуправления на новых началах не коснулась Святого Креста, в котором и прежде, по букве грамоты 1799 года, никакого органа местного самоуправления и не полагалось...

В нем был только армянский суд, который, по 5 пункту грамоты, имел право «рассматривать и решать дела тяжёбые и исковые на армянском языке, по прежнему праву сего правилам и обыкновениям, и быть под апелляцией губернского правления и управляющего губернией». Правда, грамота называет армянский суд иначе – магистратом; но известно, что русские магистраты^М везде, где они существовали, руководствовались русскими современными законами, а не «Судебником» царя Ивана Васильевича, или прежними правилами и обыкновениями... Не менее замечательно, что грамота поставила армянский суд с такими прерогативами под апелляцию губернского правления и управляющего губернией, предполагая в членах этого учреждения и в самом губернаторе не только знание армянского языка, но и знание прежних народа сего армяно-персидских правил и обыкновений... В одном только случае грамота придала армянскому суду сходство с русскими того времени судами – это в назначении «потребного числа секретарей и канцелярских служителей, кои все могли пользоваться чинами по штату той губернии, где которые общества находятся». Отсюда можно заключить, что армянский суд должен был вести и решать тяжёбые и исковые дела письменным порядком, а не словесно. О делах же уголовных, о хозяйственном управлении города и о полиции грамота ни единым словом не упоминает.

Впрочем, на армянский суд следует скорее смотреть как на идею внутренней политики того времени, охраняющей путем привилегии «правила и обыкновения» разных народностей, входящих в состав империи, и в этом случае астраханские, крымские, дербентские и прочие армяне не составляли исключения. Почти также и, почти одновременно, в Остзейском крае восстановлено было старинное местное судопроизводство, а калмыкам даровано право суда по древним монгольским законам и народным обычаям. Словом, то было время привилегий, основанных на принципе совершенно противоположном новейшим воззрениям правительства. Но времена переменчивы, а дела человеческие е вечно... После введения на Северном Кавказе судебных уставов 20 ноября 1864 года, с открытием в Ставропольской губернии окружного суда и мировых судебных учреждений 17 апреля 1868 года, перешла к ним и юрисдикция армянского суда, который, затем, остался при значении волостного суда – не более; что, однако же, не препятствовало ему и при легально-неопределённом значении, просуществовать еще лет десять. Наконец, 18 декабря 1877 года армянский суд в городе Святого Креста упразднен властью Наместника Кавказского и заменен хозяйственным управлением, на основании ст. 133, т. II учреждений Сибирских и примечаний к ней по продолжению 1863 года, с возложением на это управление обязанности словесных судов и заведывания опекунскими делами жителей. В полицейском же отношении город, кроме подчинения Ново-григорьевскому уездному полицейскому управлению, местного исполнительного органа и теперь не имеет. Этим постановлением окончательно кассируется 5 пункт грамоты 1799 года, узаконивший юрисдикцию армянского суда. Равным образом и закон 1 января 1874 года о всеобщей воинской повинности навсегда кассировал 6 пункт той же грамоты, освобождавший армян от рекрутской повинности вечно.

Переходим к рассмотрению поземельного надела армян города Святого Креста и для того берем в основание грамоту 1799 года.

В 3 пункте означенной грамоты, как известно, сказано: «Тем из них (армян), кои, по способностям к ремеслам и торговле, пожелают водвориться в городе, Всемилостивейшее дозволяем основать оный на месте, где были Старые Маджары и наименовать городом Святого Креста». И далее, в 5 пункте: «По заселении обществом нововышедших из Дербента армян города Святого Креста и по отводе на выгон городу сему 12000 десятин удобной земли с садами и лесом, Всемилостивейшее

повелеваем учредить армянский суд и проч...». Очевидно отсюда, что учреждение этого суда было обусловлено основанием города, если того пожелают армяне, способные к ремеслам и торговле; но таких, как мы уже видели, с самого начала поселения не оказалось, и Ермолов был совершенно прав, называя Святой Крест «мнимым» городом. Замечательно, что армяне в продолжении более десяти лет, начиная с выселения их с земель казачьего ведомства, неоднократно обращавшиеся с просьбами не только к Кавказскому начальству, но и к высочайшей власти, всегда просили о наделении их, согласно грамоты, 30-ти десятиною пропорцией на душу, ни разу не упомянув о том, что согласно той же грамоты, Святому Кресту, как городу, следует только 12000 десятин. Отсюда понятно, что армяне не все, а только некоторые из них, люди, по видимому, передовые, домогались, чтобы поселение их было городом и было наделено землею, по возможности, в большем количестве; в чем, как увидим ниже, желание их было удовлетворено.

Прежде всего заметим, что грамота 1799 года застала Дербентских и Маскурских армян на реке Бекетее, где и предполагено было отвести им землю в указанной пропорции, и припомним, что Астраханское губернское правление двумя годами раньше, а именно в 1797 году, предписало указом уездному землемеру Квиницкому отвести землю для Кизлярских грузин и драгунских детей армян в числе 70 семейств, но без ограничения пропорции «по реке Толмузлову и от устья ее вниз, по течению реки Кумы, по левому же берегу до реданта маджарского, по устью реки Буйволы». Ни то, ни другое распоряжение исполнено, однако же, не было по недостатку административных средств или, вернее, по недостатку хороших чиновников-исполнителей, на что так громко и неоднократно Ермолов жаловался Сенату, спустя еще четверть столетия после упомянутых распоряжений 1797 – 1799 годов. В оправдание тогдашней администрации следует, однако же, сказать и то, что в то время она имела самые ограниченные штаты служащих, и особенно межевых чинов было крайне мало сравнительно с пространством губернии и, притом, правильно не обмежеванной.

Лучшее доказательство неудовлетворительного состояния тогдашних административных сил усматривается в том, что когда в 1815 году Сенат запрашивал: отведена ли Дербентским армянам на берегу Каспийского моря земля в количестве 15000 десятин? То даже дела по сему предмету, как донес губернский архивариус казенной палаты, в архиве не оказалось²⁶. А Георгиевский земской суд рапортом 23 июля 1817 года № 1448, между прочим, донес той же палате: «Сколько же таковой участок (то есть земли, принадлежащей городу Святого Креста), по неотмежеванию генеральной межою и по неимению никаких документов, узнать невозможно²⁷. Такая неопределенность или, вернее, отсутствие окончательного правления землею, на основании межевых планов и книг, должна была неминуемо породить между соседями поземельные споры, как это и случилось между селениями Старые Маджары и Покойным. Из указа Кавказского губернского правления губернскому землемеру Осовицкому от 7 июля 1810 года № 6174²⁸ видно, что спор за земли начался между этими селениями гораздо раньше 1807 года, так как в том году губернатор лично выезжал на спорную межу, и что в 1809 году губернское правление высылало на место целую комиссию, под председательством своего советника А.Ф.Рёброва, для полюбовного размежевания. Никаких результатов из такого распоряжения не вышло по упорству покоинских крестьян. Комиссия эта открыла только, что крестьяне села Покойного основывали свое право на оспариваемую ими землю на фальшивом плане, которым снабдил их землемер Лапшин.

Первые сведения о земле Святого Креста находим в следующем акте, который поэтому и приводим дословно²⁹. «1818 года ноября 18 дня Георгиевский уездный землемер Криволапов, при исследовании обще с членом, г. Донцовым, о земле городу Святого Креста принадлежащей, удостоверяем, под присягою, понятых в том, что грузины, вышедшие из Кизляра, Маскурские и Дербентские армяне, - из Персии; первые – по указу Астраханского губернского правления, а вторые – по Высочайшему повелению, преимущественно вообще завладели землею, начиная от смежности уездов: Георгиевского и Александровского, вниз по реке Толмузлову левого берега до устья ее, от оною устья вниз по реке куме левого же берега до реданта Маджар-

ского при устье реки Буйволы, от коего на оной речке, вверх левого берега, на 17 верст, - 12000 удобной и 4000 неудобной, всего 16000 десятин земли. Владели они с 1797 года спокойно и без всяких споров дотеле, как жители села Покойного вскоре объявили спор начальству, который продолжается и донныне в числе 7000 удобной и 2000 десятин неудобной земли от устья реки Буйволы, вверх, по левому берегу, до границы Александровского уезда. А в 1818 году, назначенные по указу казенной палаты, при реке Томузлове, две оброчные статьи, заключающие в себе всего 5000 десятин, которые судя по малочисленности их души и потому, что не основали высочайше предложенный город Святого Креста, отмежеваны на дикопорожденной земле. Ныне же сии армяне пользуются действительно не более 2000 удобной и 2000 десятин неудобной земли, всего 4000 десятинами.

При сем исследовании планов и других документов ни у самих владельцев, ни у смежных сел (кроме Маслова Кута) не оказалось; в таком случае одна их присяга и генеральная карта служила действительным средством в удостоверении о сей земле к исполнению указа губернского правления».

После того в продолжении около 30 лет вопрос о наделении землею города Святого Креста совершенно затих: по крайней мере местные архивы не дали никаких о том сведений, что одно уже ставит этот оригинально сложившийся город в неопределенное положение, а высшую администрацию – в затруднение при определении его прав землевладения; между тем на признании этих прав в настоящее время можно бы решить с достаточною легкостью: что такое Святой Крест – город или земледельческое поселение?

Из официальных документов видно, что в 1847 году, при наделении государственных крестьян Ставропольской губернии землею, согласно распределительной карты, утвержденной бывшим Наместником Кавказским, князем Воронцовым, армяне заштатного города Святого Креста наделены землею: старожилы (то есть те, которых грамота 1799 года застала на месте) 94 души (по 30 десятин) – 2820 десятин, а вновь поселившиеся, то есть потомки первых) 1033 души (по 15 десятин) – 15495 десятин и запасною 1721 десятиною, всего 20025 десятин. С этим количеством десятин они изъяты из ведомства государственных имуществ³⁰. Такая норма надела совершенно согласна с Высочайшим повелением, состоявшимся в 9-й день апреля 1845 года, в котором ничего не сказано о выгонной городской земле (12000 десятинах), так как армяне города, в полном значении слова, не основали, чего, впрочем, 3 пункт грамоты 1799 года безусловно от них и не требовал. Ясно отсюда, что Законодатель на армян Святого Креста смотрел как на земледельцев-поселенцев, а не горожан, хотя и называл их поселение заштатным городом, то есть не имеющего прав и преимуществ действительного города. Если, поэтому, и до сего времени в переписке Святой Крест титуруется: то упраздненным городом, то заштатным, или же местечком, то это не более, как канцелярский синоним, поражающий ряд недоразумений...

Армяне Святого Креста, получившие земельный надел по норме, для поселян определенных грамотою 1799 года и высочайшим повелением 1845 года, принялись энергично за свой обычный труд – разведение виноградных садов и роц, для чего нужно было предварительно провести оросительную канаву, осушить и вообще подготовить почву для плантации, что требовало значительных трудов, сопряженных с затратою капитала. Места для виноградных садов каждый из них занимал по своему усмотрению, быть может, и по словесному разрешению своего общества, точно так, как это делали их соседи – крестьяне села Прасковей, Покойного и вообще тех селений, где распространена виноградная культура. Словом: армяне, получив крестьянский надел, владели и пользовались землею на общем праве, что совершенно согласно было как с основною грамотою, так и с последующими о них законоположениями. Между тем армянский суд в 1851 году вошел с прошением к подлежащему начальству «что многие из жителей этого города разновременно и самовольно заняли и продолжают занимать участки пустопорожденной городской выгонной земли для разведения на них виноградных садов, в предупреждение чего «Суд» ходатайствовал, чтобы занятые участки оставить за теми из жителей, которые уже развели виноградные сады, а на будущее время разрешить подобные отдавать

обывателям не иначе, как с публичных торгов». Князь Воронцов не нашел препятствий к удовлетворению этого ходатайства, и в 1852 году разрешит привести это предположение в исполнение с тем, во-первых, чтобы предположенные в этом случае сборы, не обременяя жителей, были устанавливаемы по правилам, содержащимся в уставе о городском хозяйстве, и, во-вторых, чтобы армянский суд был обязан отчетностью на основании общих постановлений по сбору и употреблению общественных доходов³¹.

Это разрешение чрезвычайно важно в том отношении, что на заштатный город Святого Креста устанавливает новую точку зрения, хотя Высочайшею властью и не конфирмованную. Оно замечательно и тем, что с того времени прошло 26 лет, а вопрос окончательно не разрешен в практическом отношении. Пока выяснено только в прошлом году съемкою, что армянами города Святого Креста разведено виноградных садов 541 десятина 589 сажений и роц разных дикорастущих лесных пород³² 57 десятин 896 сажений, а всех плантаций 598 десятин 1485 сажений. Выяснилось в течении этого времени и то, что когда в 1865 году высшим начальством потребован был план городского выгона, то его не оказалось не только в губернской чертежной, но даже у заинтересованного в этом деле армянского суда³³. Плана на городской выгон и быть не могло потому, что положенных для него грамотою 1799 года 12000 десятин никогда отводило не было, и поверенным армян об отводе его не расчет было просить, когда они имели в виду получить, и действительно, получили почти вдвое больший надел. В этих видах они во всех прошениях, подаваемых ими местному начальству и на Высочайшее Имя, постоянно опирались на 5 пункт грамоты и всегда умалчивали о третьем пункте в той надежде, что докладчики не зададут себе труда проштудировать всю грамоту 28 октября 1799 года как, в самом деле, и было. Очевидно, армянский суд, возбуждая вопрос о винограду, а о городском выгоне не имел легальной почвы. Тем не менее, раз измененная точка зрения на права и преимущества армян заштатного города Святого Креста послужила основанием последующих изменений его прав землевладения, которое, как мы видели, с самого начала было общинным.

Окончательным изменением этой системы, в видах положения фундамента будущему городскому благоустройству, предпринято было образование городских оброчных участков, которые, посредством отдачи в аренду с торгов, были бы источником постоянного дохода городской казны и, так сказать, фондом будущего общественного благосостояния. Для осуществления, однако же, этой меры потребовалось предварительное приведение в известность всей земли, состоящей во владении армян Святого Креста, составление на оную плана и определение сколько, действительно, всей выгонной земли может быть отдаваемо в оброк³⁴.

Вследствие сделанного о том распоряжения, губернский землемер в 1870 году формально обмежевал дачу Святого креста, в коей оказалось удобной и неудобной земли 22749 десятин 1350 сажений. Из этого количества в следующем году для образования 32 оброчных участков отрезано 13426 десятин 2056 сажений. Затем оставлено в постоянном пользовании города 7922 десятины 1694 сажени и во временном 1400 десятин³⁵.

Сравнительная статистика экономического состояния городов Европейской России³⁶ обнаруживает тот факт, что количество городской земли почти всегда находится в противоположном отношении к развитию торговли и промышленности. Чем больше город имеет земли, тем незначительнее его торговля и промышленность, тем население его беднее. Деятельность его в таких случаях разбрасывается и всегда в ущерб торговле, промышленности и ремеслам, требующих известной доли капитала и других знаний, в которых земледелие нуждается далеко в меньшей степени. Отсюда замечается сельскохозяйственный характер многоземельных городов. Торговля и промышленность в таких городах и в большей части случаев бывает в руках нескольких счастливых, сумевших материально возвыситься над остальною массою населения. Совокупность этих условий составляет одну из главных причин: почему у нас встречаются уездные и заштатные города, посады и местечки беднее иных сел, и почему никакими административными мероприятиями не удается изменить характера и направления экономической деятельности населения, ко-

торая одна только и создает города в лучшем значении этого слова. Если еще, при том, такой город локализован географически неудачно, то есть находится вне магистральных линий сообщения и существование его не вызывается потребностями населения известного района, тогда все наши мероприятия, направляемые к его благоустройству, приведут раньше или позже к совершенно противоположным и, конечно, не желаемым результатам.

В длинный список таких quasi-городских поселений следует включить и заштатный город Святого Креста. Ознакомившись с историей поселения этого города, насколько позволяли добытые нами материалы, переходим к изучению его в нынешнем экономическом состоянии как результату 78-ми летней экономической деятельности Дербентских и Маскурских армян.

По новейшим сведениям, теперь в Святом Кресте армяно-григорианского духовенства: священников 5, диаконов 2 и дьячок 1; в их семействах мужского пола 18 и женского 16 души. Купцов 2-й гильдии: из местных армян 4, из причисленных русских, живущих в разных местах Новогригорьевского уезда, 10. Кроме того временных купцов, но также живущих в разных местах, 25. В семействах купцов-армян мужского пола 16 и женского 16 души; но сколько душ у остальных, в городе не живущих, неизвестно. Мещан-армян мужского 1558 и женского пола 1502 души. Всех же армян, живущих ныне в городе Святого Креста, 1592 мужского и 1533 женского пола душ; обоюдо же пола 3125 душ. Сведений сколько всех армян числится по городу Святого Креста добыть нельзя потому, что из числа причисленных к этому городу 218 семейств живут постоянно в городах: Кизляре, Моздоке и в местечке Эдессии. Это те самые семейства, которые оставались там со времени исключения их из казачьего сословия. Замечательно, что и ныне армяне Святого Креста подразделяют себя как бы на три отдельные общества – дербентское, малахалинское и каражалинское. Сверх того ныне налицо в городе Святого Креста дворян: потомственных мужского 1 и женского 1; личных мужского 1 и женского 1; почетных граждан мужского 35 и женского 42 души и инородцев мужского 60 и женского 45 душ. Все же население этого города простирается до 1690 мужского и 1649 женского пола, а обоих полов до 3339 душ.

В городе 563 дома, в том числе 12 из сжеженного маджарского кирпича, 3 дербентские, а остальные из саманного кирпича. Кроме того, общественный дом, в котором помещается хозяйственное управление города и два училищные дома. Три последние дома построены в недавнее время из саманного кирпича и крыты железом. Во всем же городе камыш составляет преобладающий кровельный материал.

Две церкви и одна часовня⁸, о которых мы уже говорили выше, гармонируют с постройками граждан, а с сим вместе свидетельствуют об их бедном состоянии. Часовня во имя Святого Георгия Победоносца из кирпича, взятого из маджарских развалин и покрытая землею, построена в 1819 году, когда еще на этом месте жили немцы, грузины, армяне и дети кизлярских драгун⁹. Малахалинская церковь, перевезенная в 1849 году с реки Бекетей, дала материал для двух церквей (Спасителя и Божьей Матери), последняя, впрочем, из саманного кирпича, внутри обшплеванная досками и только купол на деревянных колоннах, покрытых железом. Все это строилось на собственные средства не богатых, можно сказать бедных жителей, по личному вкусу каждого и, большей частью, собственноручно, без задней мысли о каком бы то ни было будущем городском благоустройстве... Население сообразовалось во всем с потребностями сельской жизни, ее задачами (для чего оно и получило сельский земельный надел) и обычаями, вынесенными их отцами из Дербента и Мискуриш...

Армяне Святого Креста как тогда, так и теперь исключительно занимаются скотоводством и хлебопашеством, но главнейшим их занятием есть виноделие. Этими отраслями сельского хозяйства преимущественно занимаются и те, которые выдвинулись из массы в купцы и почетные граждане в очень недавнее время, так как раньше 1863 года в Святом Кресте не было ни одного купца¹⁰.

В настоящее время 4 хозяина имеют по 50 штук рогатого скота и по 500 овец, преимущественно калмыцких; 3 хозяина – от 50 до 150 штук рогатого скота и из них у одного 500, у другого 700, а у третьего до 1500 овец русской и калмыцкой

породы. У одного рогатого скота от 150 до 200 штук и овец до 700 штук, а у двух овец у каждого от 1500 до 2000. Кроме того, один хозяин имеет табун лошадей до 300 голов, а у 4-х есть небольшие косяки от 10 до 15 лошадей.

Хлебопашеством занимаются 72 хозяина или 12% всех домохозяев, но из них только половина имеют собственные плуги, которыми распахивают средним числом каждый, от 16 до 30 десятин. Остальные же 36 хозяев пахут наемными плугами средним числом каждый от 1 до 5 десятин. Те и другие нанимают для посевов городскую землю у арендаторов от 1 рубля 50 копеек до 2 рублей за десятину. Заметим, что с целью установления источников для будущего городского благоустройства из числа городской земли, удобной для хлебопашества и сенокосения, коей, по геометрическому плану, город Святого Креста имеет 19950 десятин 314 сажени, образовано 32 оброчных участка в количестве 13426 десятин 2056 сажени и, сверх того, 400 десятин под камышом отданы с торгов на три года, а камыш на шесть лет за ежегодную плату в доход города по 2617 рублей 27 копеек, то есть круглым счетом по 19 копеек за десятину. Понятно, что такая система городского хозяйства не может влиять на развитие хлебопашества, а между тем, еще Ламартин сказал: «Ce n'est pas seulement du blé qui sort du sillon trace par la charrue – c'est la civilisation toute entière». (Не один хлеб вырастает на борозде, проведенной сохой, а целая цивилизация...).

Виноделием занимается 112 или 20% всех домохозяев. Мы уже говорили выше, что под виноградными садами и рощами находится до 600 десятин. С виноградных садов, как оказалось по достоверным сведениям, в прошлом году получено вина 2050 бочек или, принямая среднюю емкость одной в 40 ведер, 82000 ведер. Цена на вино в прошлом году существовала от 50 копеек до 2 рублей ведро. Кроме садов армяне развели 240 рощ, в которых произрастает тальник, ясень, туювник, тополь и дуб. В разведении таких обширных виноградных и лесных плантаций фактически высказывается большая заслуга жителей перед правительством, которое и теперь еще раздает в Ставропольской губернии казенные земли в потомственное владение, под условием лесоразведения; между тем Святокрестовское городское хозяйство думает о том иначе. Возбудив вопрос о самовольном захвате садовладельцами городской выгонной земли, которая, как мы уже знаем, никогда городу отведена не была, и, требуя от них документальных доказательств на право владения садами, предполагает обложить их платежом в доход города по 50 копеек с десятины. Не обогащая особенно городской казны, налог этот едва ли может не парализовать дальнейшее развитие виноградной культуры, которую следовало бы всеми способами поощрять и улучшать.

Что же касается торговли, то в городе Святого Креста 2 лавки с мануфактурным товаром, имеющих обороту в сложности тахитит на 3000 рублей. В 4-х лавках торгуют бакалейным товаром на 5000 рублей и в одной посудной, с оборотом 200 рублей. Наконец и 2 питейные заведения торгуют не более 5000 рублей. Если еще сказать, что в этом городе нет ни базаров, ни ярмарок, то придем к безошибочному заключению, что настоящее состояние торговли безнадежно на развитие ее в будущем; что население его не имеет никаких задатков, свойственных городской экономической деятельности, и что, поэтому, прежде, чем переформировывать общественные учреждения, нужно, путем образования и просвещения, пересоздать человека... Но и в этом отношении сделаны только слабые начинания.

До 1868 года дети некоторых жителей обучались армянской грамоте у местного духовенства за условленную от родителей плату. С того только времени, когда Астраханский армяно-григорианский архиепископ, высокопресвященный Кеворк Вегабебянц, посетив город и не найдя в нем никакой школы, обратил на это особенное внимание, пригласил граждан заняться этим делом. Они, действительно, в 1870 году приступили к делу и начали постройку училищного дома, но постройка эта шла так медленно, что только в 1873 году была окончена. В мае того же года училище было открыто для одних мальчиков. Учителя русского и армянского языка получали условную плату от родителей обучающихся детей: учитель русского языка 200 рублей, а армянского 100 рублей. Такой порядок продолжался до тех пор, пока училище состояло в ведении армянского духовенства; но когда в 1875 году оно перешло в ве-

дение дирекции народных училищ Ставропольской губернии, то учителю русского языка назначено было в год жалования из церковных сумм и добровольных пожертвований местных жителей 336 рублей. Такое же содержание и из тех же источников получал и учитель армянского языка. Так продолжалось до 1 ноября 1877 года, когда оказалось невозможным производить далее содержание из церковных сумм. Учитель оставил занятие, а училище само собою закрылось...

1878-же года на содержание училища из городских доходов ассигновано:

А) на жалование учителю 400 рублей;

Б) сторожу 80 рублей;

В) на отопление и освещение 70 рублей и

Г) на покупку учебников и других материалов 50 рублей.

Всего 600 рублей. Сверх того, на окончательную отделку другого дома для помещения женского училища из того же источника назначено 200 рублей.

Для возможно-полной характеристики городского хозяйства следует заметить, что в 1878 году в первый раз была составлена и утверждена роспись, из которой видно, что главный доход город получает от отдачи участков в оброчное содержание, а именно 2617 рублей 28 копеек, а затем сбора от выдачи торговых и промысловых документов имеет 380 рублей. Сбор этот произведен с 30 гильдейских и 10 промысловых свидетельств, в числе которых армянами Святого креста выбрано только 4 свидетельства по 2-й гильдии. Вообще доход на 1878 год исчислен в 3047 рублей 28 копеек, а расход – в 1583 рубля 34 копейки.

Одна эта роспись доказательно свидетельствует о том, что заштатный город Святого Креста более земледельческий, чем торгово-промышленный, так как с отведенной ему земли получает 87,6% всех доходов городской казны. Собственно же местные купцы и промышленники платят только 68 рублей или 22%, и за то, в качестве арендаторов городских участков, торговцев, а если угодно и кулаков, эксплуатируют остальное бедное население города, которое заработками в летнее время на стороне пополняет недостаток местных средств своего существования.

Из нашего монографического очерка, кажется, можно вывести то заключение, что результаты 78-ми летней экономической деятельности армян этого города, при нынешнем его общественном устройстве, подают мало надежды на улучшение в будущем их частного благосостояния, без чего улучшение благосостояния общественного немислимо. Впрочем может случиться и то, что заштатный город Святого Креста сделается современным действительно торгово-промышленным городом – nul n'est prophète dans son pays'... Верно то, что Законодательною властью последовательно отменены почти все пункты грамоты 28 октября 1799 года, за исключением 4, «о свободе вероисповедания и земельного надела»; третий же пункт до сих пор не выполнен самими армянами¹; следовательно может считаться отмененным ipso facto.

Бентковский Иосиф Викентьевич

Примечания Бентковского И.В.

¹ В «Ставропольских Губернских Ведомостях» за 1856 год, в №№ с 12 по 20 включительно, помещены интересные «Очерки исследований древнего города Маджара»² Статья А.А. Архипова.

² Мы имеем надпись клинообразную, снятую почтеннейшим священником Семилуцким³ с одной каменной плиты, служащей теперь порогом в доме одного крестьянина села Покойного...

³ 4-й пункт грамоты, касающийся устройства духовных дел армян, пропускаем.

⁴ Полное собрание законов, Том XXV, № 19166.

⁵ Акты Кавказской археографической комиссии. Том II, стр. 713.

⁶ Отношение графа Гурьева к генералу Ермолову от 29 июля 1820 года, № 2039. Акты Кавказской археографической комиссии, Т. VI.

⁷ Это исторически не верно. Дербент взят генералом Савельевым 10 мая 1796 года; следовательно, вызова Дербентских армян в 1795 году быть не могло. Автор⁸.

⁸ В отношении министра Гурьева к Ермолову, № 2039, показано 69 душами больше по очевидной ошибке; итог не верен.

⁹ Акты Кавказской археографической комиссии. Т. VI, ч. II, стр. 449.

¹⁰ Акты Кавказской археографической комиссии. Т. VI, II стр. 461, ч.

¹¹ Дело Ставропольского управления государственными имуществами: с 1810-1841 год. Стр. 24.

¹² То же дело. Предложение Кавказского губернского правления в казенную палату ноября 1711^г года, № 12255, стр. 37.

¹³ То же дело. Стр. 56.

¹⁴ Армян, поселившихся в Касаевой Яме, на реке Куре, мы сюда не причисляем, так как они жили совершенно отдельно от армян в Кизлярском уезде населенных.

¹⁵ Отношение 11 июля 1821 года, № 7344. В том же деле, стр. 314.

¹⁶ Полное собрание законов. Том № 5796

¹⁷ Дело бывшей Ставропольской палаты государственных имуществ с 1810-1841 год, № 1, стр. 156.

¹⁸ Не следует смешивать этой слободы с бывшей на том месте колонией Большие Маджары, основанной Потемкиным в 1786 году (по Палласу), а по другим источникам – в 1778 году. В 1789 году немцев, переселившихся сюда из Саратовской губернии, было: 183 мужского и 164 женского пола, но впоследствии все они разбежались.

¹⁹ Материалы для новой истории Кавказа. Бутков, Т. I, стр. 57, 113 и 155.

²⁰ Полное собрание законов Т. XV. 27 марта 1840 года, № 13302.

²¹ Грамота (напечатанная). Дело палаты государственных имуществ: с 1810-1851 год, стр. 3, № 1.

²² Преписание Пятигорского управления государственных имуществ Пращковейскому волостному правлению от 11 апреля 1840 года, № 1076, в делах того же правления.

²³ Там же от 26 сентября 1845 года, № 6260.

²⁴ Сообщение канцелярии Наместника Кавказского Пятигорскому коменданту от 12 февраля 1851 года, № 1234.

²⁵ Знающие персидский язык говорят, что «Карабаглы» персидское слово, и переводят его так: «Кара» - черный или темный, «баг» - сад, лес, а «лы» - прилагательное окончание, например: -ный, -ый. Поэтому Карабаглы буквально значит: черный лес и местность, богатая большими садами. Действительно, в 70-х годах прошлого столетия были здесь обширные черные леса, особенно по реке Томузлову, о которых напоминает своим названием село Чернолесское, находящееся в 35-ти верстах от заштатного города Святого Креста.²⁶

²⁶ Дело управления государственными имуществами: с 1810 по 1841 г., № 1, стр. 51.

²⁷ Там же, стр. 84.

²⁸ Там же, стр. 124.

²⁹ Дело управления государственными имуществами: с 1810 по 1841 г., № 1, стр. 151.

³⁰ Дело Ставропольского губернского правления, I отдел, стол I, 1867 г., № 55, стр. 218.

³¹ Там же, 1861 год, № 80, стр. 1.

³² В рощах разводят дуб, лину, ясень, тутовник, тальник и другие породы леса.

³³ Дело Ставропольского губернского правления 1861 года, № 80, стр. 80, 195 и 224.

³⁴ Дело Ставропольского губернского правления 1867 года, № 55, стр. 187.

³⁵ Дело Ставропольского губернского правления 1867 года, № 55, стр. 206.

³⁶ Наша статья «Экономическое состояние городов Европейской России». Биржевые Ведомости, §§ 25, 57, 63 и 8.

³⁷ Дело Ставропольского губернского правления. I отд., 1867г., № 55, стр. 53.

Примечания автора

^A Здесь и далее курсив И.В.Бентковского.

^B Документ, подписанный ЕИВ Павлом Первым 28 октября 1799 года составлен на двух языках: русском и армянском. Тексты как на русском, так и на армянском языке являются равнозначными по отношению друг к другу и имеют одинаковую юридическую силу. Полная версия русского текста приводится по ПСЗРИ, т. XXV, № 19166, с. 832-835, Собрание актов, I, с. 213-218:

Жалованная грамота армянам – выходцам из Дербента и Маскура
Вернейшим НАМ Христианского Армянского закона обществам, Дербентскому и Маскурскому, всякого звания всем обще и каждому особо НАШЕ ИМПЕРАТОРСКОЕ милостивое слово.

Снисходя на просьбы от Армян Дербентских и Маскурских НАМ представленныя и всех под державою покровительства НАШЕГО во Всероссийской Империи обитающих Армянских обществ, со времен их поселения отличившихся отменным трудолюбием, тщательным домостроительством, благонравием и примерным своим поведением и потому желая новыми доводами НАШЕГО к ним внимания, утвердить общества сии на прочном основании, Всемилостивейше благоволили МЫ сею ИМПЕРАТОРСКОЮ НАШЕЮ жалованною Грамотою, по различию нужд их не токмо утвердить все прежние права и преимущества их, и каковыми они наравне с НАШИМИ верноподданными от нас предков наших издревле наслаждаются, но и для возбуждения в них вящей ревности к трудолюбию и продолжению начатых ими полезных заведений, и для внушения охоты к подражанию и в прочих иностранных поселениях, дарованной сим Армянским обществам разная выгоды и преимущества благо их устрояющая, в нижеследующих пунктах изъясненные:

ПЕРВОЕ. Вышедшим в последнюю Персидскую войну из Дербента Армянам вместо пяти тысяч неубойной земли в числе пятнадцати тысяч десятин им отведенной, Всемилостивейше повелеваем намерять такое же число из ближайших казенных дач к их селению лежащих, на каждого поселянина по тридцати десятин на душу, с рыбными ловлями и со всякими угодиями, жалую оные вечно в пользу и выгоды всего общества, без всяких в казну НАШУ податей; а в случае недостатка назначаемого при том их селении количества земли, избрав им, Армянам, в других удобных и свободных местах, удовлетворить их в отводе одного на сем же основании.

ВТОРОЕ. По рассмотрению НАШЕЙ Адмиралтейств Коллегии и по сношению с Астраханским Губернатором Всемилостивейше повелеваем на обстройку их отпустить необходимо нужное количество лесу.

ТРЕТЬЕ. Тем из них, кои по способности к ремеслам и торговле пожелают водвориться в городе, Всемилостивейше дозволяем основать оный на месте Старого Можара и наименовать городом Святого Креста.

ЧЕТВЕРТОЕ. Подтверждая Указами НАШИМИ в 1-й день Января и в 16-й день Апреля сего 1799 года на свободное отправление Армянам в Империи НАШЕЙ исповедания Христианской их веры право предками НАШИМИ установленные, Всемилостивейше дозволяем в селениях их строить монастыри, церкви, колокольни и другие церковные здания, с отправлением во оных по законам их всяких церковных служб и духовных чинов положений, завися по делам духовным единственно от власти Армянского Патриарха Луки, пребывающего в Армянском Патриаршестве Араратском престольном монастыре ЭЧМИАЦИНЕ и наместника его, находящегося в Империи НАШЕЙ, Архиепископа Иосифа, Грамотою НАШЕЮ в 26-й день Февраля 1798 года в качестве сем подтвержденного и которого наставе предлежат да будут все Армянские общества, в России состоящие, и духовенству их принимать от него, Ар-

хиепископа, каждому на сан свой рукоположение. Поелику же с умножением желающих переселиться в Империю НАШУ Армянских обществ умножиться должно число и церквей: того ради за благо признали МЫ для смотрения за благочинием Церковным, суждения духовных и мирских лиц по делам духовным утвердить находящуюся в Астрахани Армянскую Духовную Консисторию с штатом во один одного председательствующего Архимандрита, трех присутствующих членов из Протоиереев, двух Секретарей, одного по части армянской для разумеющих Армянский язык, и другого по части Российской для тех из Армян, кои больше сведущи в языке Российском, и четырех канцелярских служителей для письменных дел. В управлении Консистории сей быть Церквам, приходам и мирским людям пребывающим в Санкт Петербурге, Москве, Астрахани, Кизляре, Моздоке, крепостях Георгиевской и Можарах или городе Святого Креста, Нахичевани, во всей Крымской области, Григориополе и всем находящимся в губерниях от Польши к России присоединенных, в каждом же из сих городов быть особому духовному правлению, назначенному от него же Архиепископа и сия Консистория как и все церкви и приходы Армянские в России да будут по правилам их церковным в непосредственном управлении пребывающего в России упоминаемого Архиепископа Иосифа и его Наследника под зависимостию как вышеупомянутого Араратского Патриарха.

ПЯТОЕ. По заселению обществом нововышедших из Дербента Армян города Святого Креста и по отводе на выгон к городу сему Армянам убойной двенадцати тысяч десятин земли с водами и лесами, Всемилостивейше повелеваем учредить в оном собственный Армянский суд под именем Магистрата, которому да будут подсудимы и зависимы все Дербентские и Маскурские Армяне, кои пожелают поселиться на Можарах, равно и кои ныне на отведенной им земле вьше Кизляра селения заводят по правам города Святого Креста. Дела тому суду рассматривать и решать тяжёбые и исковые на Армянском языке по прежнему народа сего правам и обыкновениям, избираемыми из общества членами с потребным числом секретарей и канцелярских служителей коим всем и пользоваться чинами по штату той губернии, где которое общество находится. Суду сему или Магистрату быть под Апелляциею Губернского правления и управляющего Губернию, жалуя при том каждому таковому суду или Магистрату как и упомянутой Консистории по изобретенному от правительства образцу печати.

ШЕСТОЕ. По разделении на классы всех сих Государственных жителей обществ Армянских Всемилостивейше увольняем их от Государственных податей и служб, какого бы звания они ни были от состояния Указа НАШЕГО в 15-й день Апреля сего 1799 года о разных выгодах Армянским обществам, НАМИ дарованных изданного, впредь на десять лет, а по прошествии оного времени, имеют платить в казну НАШУ ежегодно, купечество с капиталов по одному проценту с рубля, мещанство и цеховые с двора по два рубля, и уездные поселяне и именно земледельцы, коим полагается для каждого по тридцати десятин взносить с каждой десятины в год по пяти копеек от ныне навсегда. Имущественным из них на отведенных им землях дозволяем строить дома, лавки, анбары, фабрики и все, что сами пожелают из собственного своего иждивения, пользуясь все обще и на всегда от всяких постоев свободною, кроме тех случаев, когда воинские команды мимо селений Армянских проходить должны, от отдачи же на войска рекрут и складочных на них денег Всемилостивейше освобождаем общества сии вечно, разве кто из Армян оных сам в службу НАШУ пожелает.

СЕДЬМОЕ. По вступлении каждого Армянина в избираемый ими род Государственных жителей Всемилостивейше дозволяем таковым пользоваться вечно и потомственно всем тем, чем по общим НАШИМ законам в Империи НАШЕЙ верноподданные Государственные жители пользуются, как-то: свободною торговлею, на сухом пути и на море, внутри и вне Империи НАШЕЙ без взятия с них по торговым промыслам внутренних пошлин и сверх того на иждивение свое каждому строить купеческие мореходные суда, разводить нужные и полезные фабрики, заводы и фруктовые сады, по разведении которых, всякия виноградная вина, делаемую из них и из винограда французскую водку каждому в селениях их малыми мерами; вывозимая же во внутренние России города бочками продавать безпрепят-

твенно; по истечении же назначенных в указе нашем льготных лет, право винной из хлебного вина продажи внутри новозаводимых армянских городах и селениях производимой, предоставляя сим армянским обществам, повелеваем за то в казну нашу вносить им ту откупную сумму, какая тогда по сложности существовать будет, словом, всякаго звания промыслы распространять по собственной воле и доставку каждому и всем тем под самодержавным нашим скипетром и защитою законов наслаждаться.

ВОСЬМОЕ. В заключение сей императорской НАШЕЙ Жалованной Грамоты, на права, преимущества и вольности, обществу Армян Дербентских и Маскурских всемилолюбивейше даруемая, повелеваем всем НАШИМ военным и гражданским начальникам и присутственным местам, оныя общества и потомков их не только при спокойном владении принадлежащими им жительствовами, землями и угодьями оставлять, и данным от нас всеми привилегиями пользоваться не препятствовать, но в случае нужды от всяких могущих последовать им убытков и вреда предостерегать и по отношениям означенных учреждаемых у них духовнаго и светскаго правлений оказывать всякую помощь, защиту и покровительство; для вящей же силы, МЫ сию Жалованную Грамоту сверучно подписали и государственною нашею печатью укрепить повелели.

^C Так в тексте.

^D Так в тексте.

^E Рис.

^F Хлопок.

^G Эммануэлю.

^H В тексте написание одного и того же села представлено в трех формах:

Каржалинское, Каражалинское и Карджалинское (Современный вариант написания – Караджалинское – Г.К.). Это можно объяснить тем, что текст публиковался отрывками в неофициальной части «Ставропольских губернских ведомостей», в номерах 46, 47, 49, 50 и 52 за 1878 год, редактировавшихся, судя по выходным данным, разными людьми.

^I «Материалы для новой истории Кавказа» (Т. II, стр. 425).

^J Так в тексте.

^K Так в тексте.

^L Так в тексте.

^M Так в тексте.

^N Информация немного не точна. В то время в городе действительно было две армянские церкви и часовня, только часовня была не во имя Св. Георгия, а во имя Христа Спасителя. Во имя Св. Георгия в 1819 году была построена именно церковь. Краткая информация о храмах ААЦ в городе Св. Креста и их дальнейшей судьбе уже в Прикумске и Буденновске:

Церковь во имя Святого Георгия Победоносца (1819-1935гг.).

Церковь построена из камня и кирпича, добытого в руинах средневекового города Маджара. Побывавший в этой церкви в начале XX века известный краевед Григорий Николаевич Прозрителев, изучавший историю города Маджара, особо отметил тот факт, что в церковном дворе, как реликвия (святыня?) хранилась каменная колонна, найденная в маджарском городище, на которой был высечен знак, изображавший два пересеченных треугольника («знак плодородия», «звезда Давида») заключенные в окружность. Любопытно, но точно такое же изображения имеются на сооружениях Гандзасарского монастыря, исходной «точки отсчета», с которой веке начинается миграция части карабахских армян в долину Кумы в XVIII. В свете того, что последние археологические находки на Маджарском городище обосновывают гипотезу о возможном существовании в средневековом Маджаре армянской церкви и, соответственно, постоянного армянского населения (См. И.В. Волков «Хачкар с городища Маджары», Историко-Археологический альманах Армавирского краеведческого музея, Москва-Армавир, 1996г. стр. 213-214) можно заключить, что помимо миграции нового времени армянского населения из региона Карабаха (Арцах) в долину реки Кумы, начавшегося в XVIII веке, была миграция и в средне-

вековье, возможно, теми же маршрутами. Ответ на этот вопрос еще ждет своих исследователей.

Церковь во имя Св. Георгия Победоносца, во дворе которой хранилась средневековая реликвия, была разрушена в 1935 году. Церковь разрушалась открыто, все, подходившее к месту вандализма, на лицах которых усматривалось сочувствие, тут же брались на учет агентами НКВД. Прах захороненных при церкви священников был выброшен из могил и осквернен. Пошли в дело кирпичи и камни, из которых была сложена церковь. В частности, из камня-известняка (ракушечника) были сделаны бордюры, которые и по сегодняшний день лежат в центральной части улицы Октябрьской города Буденновска. Кирпич же, вместе с маджарским же кирпичом разрушенной в это же время православной церкви во имя Ал. Невского (с. Прасковья) был использован на строительстве Дома Оборона.

Сохранилось воспоминание старожил об Иване Карповиче Джигарханове, принимавшем участие в уничтожении церкви. Во время оккупации города, в 1942 году фашисты расстреляли его в городском саду. По дороге на расстрел, проходя мимо своего дома, он крикнул жене: «Это мне кара за то, что я снимал в нашей церкви колокола!».

После Великой Отечественной войны церковный двор был распланирован – большая его часть была отведена под индивидуальное жилье. На месте же, на котором стояла церковь, был открыт ресторан. Очевидно издевки ради, «в память» об армянской церкви, кабак был назван «Кавказ». Позже, уже в конце XX века, когда ресторан «вылетел в трубу». Его помещения, с согласия тогдашних городских властей, были проданы секте «Свидетели Иеговы». Там сектанты открыли свой так называемый «зал царств», где он существует и поныне.

С церковью во имя Св. Георгия Победоносца связано предание, согласно которому в начале XIX века шедшие по дороге на Астрахань чумаки, ночевавшие неподалеку от церкви, рано утром отправились в путь, привязав, «на прощанье» бродячую собаку за хвост к веревке церковного колокола. Метавшееся в отчаянии животное подняло шум, звоня в колокол. После такого осквернения церкви, горожане вынужденные были просить церковных иерархов из Астрахани прибыть в город о заново освятить церковь. Тогда же возникло пророчество, в котором было предсказано поругание в будущем святого места и его возрождение, спустя годы.

Церковь во имя Христа Спасителя (1849-1926гг.).

Изначально эта церковь находилась в селении Малахалинском. Поскольку все селение состояло из армян, не пожелавших становиться казаками, так как это противоречило их укладу жизни – нельзя было быть казаком и одновременно с этим возделывать виноградную лозу, все жители были переселены, по решению властей, в город Святого Креста. Не желая оставлять в опустевшем селе свою церковь, ее разобрали, благо она была деревянной, и, в буквальном смысле, на руках перенесли с собой. Было 26 груженых доверху повозок, запряженных буйволами, которые преодолели путь в сотни верст. В городе Святого Креста церковь малахалинцев была восстановлена в 1849 году.

Погибла церковь в 1926 году. Поскольку в те времена (период НЭПа) большевики и комсомольцы еще не осмеливались выступить против уничтожения церкви открыто, они «решили вопрос» посредством ночного поджога. При этом был пущен слух о том, мол, мальчишки, багуясь, привязали к хвосту собаки (опять «хвост собаки», см. предание о церкви Св. Георгия – Г.К.) и подожгли ее. Собака вбежала в церковь и, якобы, из-за этого случился пожар.

Позже на территории церковного двора функционировала школа. До Великой Отечественной войны она была армянской и носила имя местного большевика и писателя Сукиаса Илыча Серебрякяна. После войны – городская средняя школа № 2.

В конце XX века на территории церковного двора был разбит сквер «Улыбка», а в его центре, почти на том же месте, где раньше стояла церковь, был сооружен фонтан

С церковью во имя Христа Спасителя связана следующая легенда: «Говорят, что возле каждой погибшей церкви стоит Ангел, молящийся за грехи людей, полюбивших Храм Божий. Люди рассказывают, что в ясную погоду, если заглянуть в

фонтан, когда там есть вода, то можно увидеть отражение Ангела. И он даже может улыбнуться людям, которые помнят о Храме Божьем, стоящем на этом месте. Потому, говорят, сквер этот и называется «Улыбка», хотя те, кто называл его так, вкладывал в это совсем другой смысл.

Еще говорят, что прознали об этой легенде безбожники и не наполняют фонтан водой, чтобы не видели люди Ангела, чтобы забыли о Храме Божьем. Бывает, годами стоит он без воды. Тогда молит Ангел Господа разверзнуть Небеса Его. И плачут Небеса над местом тем, где стояла церковь Имени Его. И проливает Он над городом Святого Креста дождь. И в лужах воды небесной можно тогда лик Ангела узреть...

Но открывается сей Лик светлый лишь только детям, которым еще нечего забывать, или очень добрым и верующим людям...» (Т.М. Серебрякова, «Чтобы память была долгой», г. Буденновск, 2004 г., стр. 54).

Церковь во имя Божьей Матери (с 1797 по 1749 годы – Часовня во имя Святого Креста, с 1849 по 1945 годы – Церковь во имя Божьей Матери, с 1943 года и по настоящее время – Церковь во имя Святого Креста).

Жители селения Караджалинского, пожелали иметь собственный приход в городе Святого Креста, Часть материалов для строительства церкви они также привезли с собой из-под Кизляра. Это была самая маленькая церковь, перестроенная в 1849 году из часовни во имя Святого Креста, той самой часовни, что возникла в 1797 году в Армянской слободе – предтече города Святого Креста.

После гонений на христианство в 20-30-е годы XX века, когда церкви во имя Св. Георгия Победоносца и во имя Христа Спасителя были варварски уничтожены, церковь во имя во имя Божьей Матери осталась единственной армянской церковью в городе. После репрессий духовенства службы в церкви с 1935 года фактически прекратились. Но уже осенью 1942 года, в период оккупации города немецко-румынскими войсками церковь вновь стала действующей (также в период оккупации открылась и городская православная церковь во имя Иконы Казанской Божьей Матери).

В 1943-1946 годах, после повторного освящения церкви, по просьбе верующих, в память о погибших церквях и утраченном светлом имени города Святого Креста, старая карабаглинская церковь была наречена именем Святого Креста. В настоящее время – действующий храм ААсв.Ц.

С церковью во имя Святого Креста связано предание о явлении в небе светящегося креста. В том месте, где армянских колонистов, поселившихся в Армянской слободе застало это явление, решено было установить часовню. Виденный в небе крест предание также связывает с напоминанием о заложенной Петром Великим крепости Святого Креста, одного из пунктов на маршруте движения армян из Карабаха (Арцаха) в долину Кумы.

^O В данном перечислении «драгунские дети» должны быть идентифицированы как армяне, так как по всему тексту и другим источникам встречается выражение «драгунские дети армян». Очевидно, что разделение в тексте «армян» и «драгунских детей» произошло не по вине И.В. Бентковского, а в результате неудачной редакторской правки.

^P Замечание носит исключительно эмоциональный характер, так как под городом И.В. Бентковский в данном контексте понимает не просто населенный пункт как таковой, а населенный пункт с экономическим укладом городского типа.

^Q Здесь и далее полужирный курсив И.В. Бентковского.

^R Житель Святого Креста.

^S Т.е. И.В. Бентковский.

^T Очевидно, опечатка: следует читать «1811».

^U И.В. Бентковский ошибается. «Карабаглы» слово не персидское (фарси), а тюркское, а еще точнее – калыка-перевод на тюркский армянского слова «карабахци», то есть карабахцы, жители Карабаха (Арцаха).

Дело в том, что армяне, основавшие город, в том числе и те, что пришли из Кизляра, изначально – выходцы из Карабаха (Арцаха). Использование вместо русского «Карабахцы» или армянского «Карабахци» тюркского «Карабаглы» можно объяснить тем, что в XVIII веке на Кавказе, особенно в его восточной части, в качестве

языка межнационального общения (которым сейчас является русский язык) использовались тюркские диалекты. Более того, по выходу своему из Карабаха навстречу Русской армии Петра Великого и в последующие годы, карабахцы, в местах длительных останова, создавая поселения, некоторые из которых сохранились до наших дней: Карабаглы в сальянской степи (современный Азербайджан, район крупного нефтяного месторождения), Карабаглы в Тарумовском районе Республики Дагестан, Россия. Все эти поселения назывались по имени их основателей и обитателей – «Карабаглами», то есть селениями, в которых живут карабахцы. Обратите внимание – по такому же принципу назывались иноплеменные поселения и в России – Немецкая слобода, Польская слобода, Фрязино (итальянцы) и т.д. То есть в названиях поселений находила отражение информация о прародине колонистов. Последними Карабаглами для карабахцев на пути из Карабаха и стал город Святого Креста. Таким образом, точное значение и точный перевод слова «Карабаглы» - карабахцы, то есть люди из Карабаха. Современное название старейшего района города Буденновска «Карабаглы» русифицировано и теперь звучит и пишется как «Карабагла». Написание «Кара-Багла» - неверно, так как уходит от истинного понимания смысла этого слова («черный сад» или «дремучий лес»). Но эта ошибка с неавных пор стала часто встречается в официальных документах муниципальных структур города Буденновска. Налицо неудачная попытка дальнейшей русификации тюркского слова-кальки, попытка разделить «Карабаглу» на «кара» - черный и «баглу» - сад, лес. Поскольку именно «Черный лес», «Черный сад», «Дремучий лес» и подобные ему переводы – первое, что приходит в голову людям неискушенным.

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԹԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻՆ

Վերջերս Հայաստանի ազգային արխիվը Համարվեց Հայ բեմի անգուցահան վարպետ, Հանձարեղ դերասան Վահրամ Փափազյանի անձնական արխիվով, որը կարող է Հարուստ վավերագրական Հիմք Հանդիսանալ աշխարհի շատ բեմերից իր տաղանդի փայլով Հանդիսատեսի ջերմ սերը նվաճած մեր Մեծ Հայրենակցի կյանքը եւ գործը ուսումնասիրողների Համար:

Ստորեւ ընթերցողի ուշադրութեան ենք ներկայացնում Հայ մշակութային գործիչներ Ռուբեն Զարյանի, Ենովք Արմենի եւ Առաքել Պատրիկի, ինչպէս նաեւ Հայ բեմի վարպետներ Օվի Սեւումյանի եւ Ֆրունզե Դովլաթյանի՝ Վ.Փափազյանի ուղղված նամակների մի փոքրիկ ընտրանի, որը, կարծում ենք, կհետաքրքրի ընթերցողին:

Էմմա Հովսեփյան
 ՀԱԱ, անօրենի տեղակալ,
 բանասիրական գիտությունների
 թեկնածու

N 1

17 սեպտեմբերի 1915թ.
 ԹԻՖԼԻՍ

Սիրելի Վահրամ,

Այս րոպեին ստացա նամակդ եւ շտապում եմ պատասխանել: Այն նամակները, որ ես գրել եմ քեզ թե՛ Կիյովոդսկից, թե՛ ճանապարհից (Եվլախ կայսրանից), թե՛ Թիֆլիսից, ապացույց են, որ ես ցանկութուն ունեի անպայման միասին գործելու: Երկրորդ Սիրանուշը՝ կենդանի վկա է դորան, որից կարող ես շատ մանրամասնություններ իմանալ, իսկ եթե այսօր դու Բաքվում ես եւ ոչ այստեղ՝ ինձ Հետ միասին, դորա Հանցանքը քունն է եւ միայն քոնը:

Գալով Օվիին եւ Թաշքյաններին, նրանք արդեն ոչ մի խոսք անելու իրավունք չունեն, որովհետեւ տարրական քաղաքավարություն անգամ չունեցան իմ նամակին պատասխանելու:

Ինչեւէ: Այժմ խուճրը կազմված է, եւ փորձերը սկսված: Խուճրը ունի իր վարչությունը՝ դերասաններից կազմված, որը եւ տանում է դերերը: Խմբի կազմը (եւ վարչության) կարող ես տեսնել թերթերում լույս տեսած մեր նախնական Հայտարարություններից: Այնպես որ այժմ ամեն մի նոր Հարց պետք է խմբի վարչության մեջ որոշվի:

Համանական է, որ ես իրավունք չունեմ անկախ բանակցության մեջ մտնել քեզ Հետ: Իսկ եթե դու ուզում ես իմանալ իմ կարծիքը քո անդամակցելու Հարցի մասին, ես խորհուրդ չէի տա բանակցության մեջ մտնել, կամ ավելի ճիշտ դիմել մեր խմբի վարչությանը: Խմբի վարչությունը բաղկացած է Հետեւյալներից՝ Արեւյան,՝ Միրզոյան,՝ Ալիխանյան,՝ Մանվելյան,՝ ես: Այսօր Թիֆլիսի Սիրանուշը մի քանի օրով եկավ Բաքու, նրանից կարող ես տեղեկանալ քեզ Հետաքրքրող Հարցերի մասին:

Գալով քո ժամավճարով մասնակցելուդ, եթե ցանկանում ես, ես այդ Հարցը կարող եմ դնել խմբի վարչության առաջ, իհարկե քո թողտվությամբ, եթե ինձ այդ մասին գրես: Շնորհիվ քո անտարբերության՝ ստեղծվեց անցանկալի Հանգամանք թե՛ քեզ եւ թե՛ ինձ Համար: Հուսանք, որ մոտիկ ապագայում ավելի լավ կլինի մեզ Համար:

Շատ կսխալվես, եթե իմ դեպի քեզ ունեցած բարեկամական վերաբերմունքի մեջ կասկածես: Այս սեզոն չհաջողվեց միասին գործել, այնպես անհնր, որ ապագայում գոնե մի քանի սեզոններ ունենանք միասին: Իսկ այդ կախված է քեզանից, որովհետեւ ես միշտ պատրաստ եմ եղել:

Ընկերական ողջուններով՝ Օվի Սեւումյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 102, թ. 1, 2: Ինքնագիր:

N 2

6 ապրիլի 1947թ.
 Երևան

Սիրելի ընկեր Փափազյան,

Ուզարկում են Ձեր Օթելլոյի մասին գրած աշխատանքիս երկու տպագրված հոդվածները: Շատ կիսկրբի գրել Ձեր տպավորություններն ու գիտողությունները: Ձեմ կարող ասել, թե որքան ճիշտ եմ հասկացել ձեր խաղը, այդ ուրիշները պետք է ասեն եւ առաջին Հերթին, իհարկե, Դուք, միայն այնքանը կարող եմ ասել, որ այսպիսի ծավալուն աշխատանք գրելու համար երկու անգամ նայելը, ըստ երևույթին, շատ էր քիչ:

Ի դեպ, Հայտնում եմ, որ այս թեմայի շուրջը ես դասախոսություն եմ կարգացել Հայկական գիտությունների ակադեմիայում, ապա նաև Լենինականում եւ

Թրիլիսիում: Ձեռքիս տակ դժբախտաբար չկան թերթերի արձագանքներն այդ առթիվ, որպեսզի ուղարկեի:

Ներքեք, որ մատիտով եմ գրում, այս մի 20 օրից ավելի է, որ Հիվանդ պառկած եմ:

Ողջուններով՝

Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 1: Ինքնագիր:

N 3

3 փետրվարի 1951թ.
 Երևան

Վարպետ Զան,

Ցանկանում եմ, որ այս տարի գարնանը մեզ մոտ անպայման խաղաք Արբենին: Դա ոչ միայն իմ ցանկությունն է, այլ դա մեր թատրոնի եւ ամբողջ Հայ Հասարակայնության ցանկությունն է:

Ֆրունզե Դովլաթյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 2: Ինքնագիր:

N 4

30 մարտի 1962թ.
 Երևան

Մեծանուն եւ սիրելի վարպետ,

Այս տղերքը գրողը մեր մեծ բանաստեղծ ողբ[ացյալ] Դ. Վարուժանի ողջ մնացած աշակերտներից մեկն է:

Վերջերս գրի առած լինելով նրա՝ 1909-1912թթ. գալառում ուսուցչական պաշտոնավարության ընթացքում իմ Հուշերը, փափագում եմ ստուգել Ձեզ Հետ առնչվող Վարուժանի պատմած մի դրվագը՝ Մուրադ-Ռաֆայելյանում՝ Ձեր ուսանողական տարիներին կապված:

Ուստի խնդրում եմ մի կարճ պահ ինձ բնորոշելու պատիվն անել:

Մի երկու օրից Հետո ես կգանգաճարեմ Ձեզ, այդ մասին իմանալու Ձեր արամադրությունը:

Խորը Հարգանք

Առաքել Պարիկ

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 122, թ. 1: Ինքնագիր:

N 5

8 դեկտեմբերի 1962թ.
 Մարսել

Շատ սիրելի Վահրամ,

Նախահարձակը միշտ ես կլլամ: Եթե դուն մեկ ու կես տարի համերկցիր լուռ մնալ, ահա ես լեզու կառնեմ՝ քեզ փնտրելով: Լուսթյան մեջ մեր երկուքին տարբերությունը այն է, որ ես տարի մը ամբողջ Հայաստանի մասին խոսեցա («Աշխարհ»), պարբերաբար այ ուրիշ թերթերու մեջ, ամբողջ տարի մը քեզի վերապահել եւ հատկացնել («Վուլխ»), որոնցմե ինքս արձագանքի ճիչ մը կրնայի լսել քեզմե: Բայց սֆինքս եղար: Հոգ չէ: Թող նորեն նախահարձակի վայելքը ինձի մնա, նոր անգամ մըն այ Հաստատելու համար, որ ինչ սեր զիս քեզի կկայե: Հող մեր Հանդիպումները ասուպային եղան: Ատոր համար շատ ցավ զգացած եմ: Օր մը երկար tele-a-tele՝ մը չկրցանք ունենալ, երբ ատոր այնքան բուռն կարոտը կար: Թույլ կու տա՞ս, որ անագորույն կերպով սրտաբաց ըլլամ՝ Հայտնելու համար մեկ արգար կամ անարգար կասկածամտությունս, թե խուսափումը քու կողմն ՎՈՍՍ էր, ինչ գիտնամ տունդ չցուցանելու համար կամ ուրիշ որեւէ խնիթ պատճառով: Ձէ՞ որ capricieux artiste՝ ես: Ծիշտ է, քանի մը անգամ ուղեցիր գալ զիս տուն

* Առանձին (ֆրանսերեն) -է. Հ.:

** Ցանկալի (ֆրանսերեն) -է. Հ.:

*** Քմահան գերասան (ֆրանսերեն) -է. Հ.:

տանել. չէի կրնար Հայտագիրը քանդել: Բայց քանի անգամ այլ, որ ազատ առնելու ծանուցի Հեռախոսով՝ Շամշադին երթալ, այդ պատը ցցվեցավ գեմս: Ինծի առգործված մնաց ձայնողութուններու շարքը: Ինչ որ է: Դատ չվարինք Հիմա: Մարդ ե՞րբ գիտցեր է օգտագործել իրեն ժպտող բախար, մինչև անգամ կյանքի մեջ Հազվագյուտ միակը: Պատահարը խղճահար ըրավ գիտ, որ քեզի բերած գրիչս չկրցա Հանձնել: «Արմենիա» պանդոկին մեջ մեր վերջինը ըլլալու սահմանման օրն այ չհիշեցի: Զրկվեցա նաև տիկին Անահիտին՝ մոտեն ծանոթանալու Համուրեն: Ո՞վ գրելու է կատարված բացատիկ եւ անվերապատմելի առիթին ողբերգութունը, որպեսզի ներկայացնես:

Որբատուր Համուրեներով քոնդ Ենովք Արմեն

Հ.Գ. Հարգանքներս տիկին Անահիտին:

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 122, թ. 2: Ինքնագիր:

N 6

9 Հուլիսի 1964թ.
Երևան

Սիրելի Վահրամ Կամերովիչ,
28-ին չեկա Օլգինո,⁸ որովհետեւ այն օրն էլ մեկնեցի Ռիգա: Համոզված էի, թե վերագրածիս կանցնեմ, բայց չգասավորվեց: Մի օր մնացի Լենինգրադում եւ Մոսկվա ճանապարհվելու Համար տոմս գնելու քաշքշուկն այնքան ջանք պահանջեց, որ էլ ոչ հալ մնաց վրաս, ոչ էլ ժամանակ, որ թեկուզ մի կարճ պահով գալի քեզ տեսնելուս եւ խոստացածդ գրքերին տեր դառնայի: Այս վերջինիս Համար սիրտս մինչև Հիմա էլ մղկատում է:

Այս նամակիս Հետ փոստին Հանձնեցի «սյուրպրիզը»: Սա այն է, որ պետք է կարգալի շեքսպիրագիտական սեսիոնում ու չկարդացի նշանակված օրը՝ Մոսկվայից Հանկարծակի կանչվելու եւ այնտեղից Անգլիա մեկնելու Համար: Դրա վշտալի վերջն էլ քեզ լավ ծանոթ է:

Ես մինչև ամսավերջը այստեղ եմ, Հետո կմեկնեմ Ղրիմի Հարավային ափերը՝ Գուրգուֆ:

Իսկ դու եւ Անահիտը ի՞նչ եք մտադիր անել: Գրիր, թե որքան ժամանակ Լենինգրադում կլինեք: Եթե պատահի՝ օգոստոսին Յայթա Հասնեք, եկեք անպայման Գուրգուֆ:

Սրտագին բարեւներ Անահիտին:

Քո՛ւ՝ Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 3,4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 7

23 Հուլիսի 1964թ.
Երևան

Շատ սիրելի Վահրամ Կամերովիչ,

Ստացա նամակդ: Կարդացի եւ ուրախացա, շատ զգացվեցի: Պետք է ասեմ, որ Հոգվածն այստեղ էլ բավական լայն արձագանք է գտել, եւ շատերը նրան վերագրում են ավելի խոր իմաստ, քան սիրելի ողբերգակի դատի պաշտպանության Հարցն է: Հեռախոսային զանգերից Հանգիստ չունեմ: Մի խոսքով, լավ եղավ, որ գրվեց: Եվ, ըստ երեւույթին, գրվեց ժամանակին:

Օգտվելով քո լավ արամագրութունից, Հիշեցնում եմ երեւանյան պայմանավորվածութունը: Ի՞նչ եղավ խոստումդ՝ երկու-երեք գիրք ուղարկել շեքսպիրյան գրադարանին: Ճիշտ է, չըջազայտեցիս Հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ չկարողացա գալ Օլգինո ու վերցնել գրքերը, ինչպես պայմանավորվել էինք, բայց տղամարդու խոսքը, կարծում եմ, որ բոլոր գեպքերում պետք է տղամարդու խոսք էլ մնա: Կատակ եմ անում: Դու քո աված խոսքը, թեեւ ուշացումով, բայց միշտ էլ կատարել ես: Պարզապես քո մասին սխալ պատկերացում է ստեղծվել: Երեւի գծվարանաս ուղարկել, դրա Համար, իմ Հանձնարարութեամբ, քեզ կաջելի մեր Ինստիտուտի աշխատակցուհիներին Մանյա Ղազարյանը, որին խնդրում եմ Հանձնել ինձ առիթը գրքերը: Լավ կլինի, որ մակագրես: Այդ գրադարանը, որպես Հատուկ մասնագիտական շեքսպիրյան գրադարան, ինձանից Հետո Հավանաբար

անցնի թանգարանին եւ պահվի առանձին, որպեսզի նրանից օգտվեն մեր ազգաց շեքսպիրագետները. թող իմանան, որ դու էլ քո մեծաիրտ նպաստն ես բերել այդ շնորհակալ գործին:

Բարեւեր Անահիտին եւ ասա, որ իր նամակը խիստ Հուզեց ինձ: Ասա նրան, որ մնա իր նամակի բարձրութեան վրա եւ օգնի գրքերն ուղարկելուն:

Գրկու՞մ եւ Համբուրում եմ երկուսիդ:

Քո՛ւ՝ Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 5: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

6 Հունիսի 1967թ.
Երևան

Սիրելի Վահրամ Կամերովիչ

«Գոն ժուանի» մեքենագիր օրինակը տարա թատրոն: Միխիթար Դավթյանը ասաց, որ 1967-ը Հոբելյանական տարի է, Հետեւապես Մոլլերի բեմադրութեան Հնարավորութեան Հաղիվ թե լինի: Ուզեցի թարգմանությունը թողնել իրենց մոտ, բայց Հետո միտքս փոխեցի՝ մտածելով, որ կարիք եղած դեպքում կարելի է անմիջապես Հանձնել, միայն թե այդպիսի բեմադրութեան Համար խկապես Հեռանկար քայլի: Այդ պատճառով էլ, սիրելի Վահրամ Կամերովիչ, «Զլարճալի ընթերթին» առայժմ ձեռք չեմ առալի: Դրա մասին եւս խոսեցի Դավթյանի Հետ, եւ նա նույնը ասաց: Եթե ուզում ես՝ դա էլ մեքենագրել տամ՝ պատրաստ ունենալու Համար: Բայց անկեղծ ասած, ես ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի Համար գոնե այս տարի Հուլյա չունեմ: 1968-ին, կարծում եմ, Հնարավոր կլինի:

Ինչպե՞ս ես, ինչպե՞ս է առողջութունդ, ինչո՞վ ես օրերդ լցնում:

Սրտագին ողջուններ Մուսիկային՝ ու ժամնային՝:

Եթե չլայաբես, ապա մի երկու տող չանկոտիր:

Երևանյան կարտով՝ քո Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 6: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

1 Հուլիսի 1967թ.
Երևան

Սիրելի Վահրամ Կամերովիչ,

Ստացա Լենինգրադից ուղարկածդ նամակը:

Շնորհակալ եմ ու խիստ զգացված բարեկամական բարեմաղթութուններով չամար:

Շատ կուզեյի Լենինգրադ գալ, գոնե մի քանի օր Հանգստանալ, բայց չեմ կարծում, թե կարողանամ: Շնորհակալ եմ Հրավերիդ Համար:

Մի քանի օր առաջ ակադեմիայի Հաշվողական կենտրոնում մի դասախոսություն կարդացի, եւ առիթ ներկայացավ քո մասին արտահայտվելու: Գիտես, որ շատ եմ խոսել քո մասին, բայց չեմ Հիշում, որ երբեք այդպիսի ներշնչում իջած լինեիր վրաս:

Ո՞ւմ ես թելադրել նամակդ: Ձեռագիրն անձանոթ է: Ո՞վ կա այդտեղ Հայ: Մի բան անո՞ւմ ես, թե՞ չէ:

Նամակիդ այն մասը, որ վերաբերում է քո փոքրիկ թոշակը Լենինգրադ ուղարկելու մասին՝ չհասկացա: Զհասկացա՞ խոսքը վերաբերում է քո թոշակի՞ն, թե՞ ինստիտուտի աշխատավարձիդ: Գրիր, որ Համապատասխանաբար միջոցներ ձեռք առնեմ:

Ողջուններ ձերոնց:

Քո՛ւ՝ Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 118, թ. 7: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

29 Հուլիսի 1967թ.

Սիրելի Վահրամ Կամերովիչ,
Ուղարկում եմ քեզ իմ գրքույկը, որտեղ քո մասին էլ խոսք կա:
Եթե ժամանակ ունենաս՝ աչքի անցկացրու: Նկարները գաստվորված են
ըստ գաստխոսութեան Հաջորդականութեան: Քո Օթելլոյով եզրափակվում է գերա-
սանների շարքը:

Երեք օրից մեկնում եմ Ղրիմի Հարավային ափերը՝ Գուրզուֆ: Մեկնում
եմ մերոնց Հետ: Այստեղ կմնամ մինչև օգոստոսի վերջերը:

Գրիր ինձ Հեռեւայլ Հասցեով. Симферопольская область, Гурзуф, дом
творчества им. художника Коровина, Заряну Р.В.

Արտագին ողջույններ եւ Համբույրներ քեզ եւ ձերոնց՝ Մուսիկային,
Անահիտին եւ Ժաննային:

Սիրով եւ կարոտով՝ քո Ռուբեն Զարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1161, ց. 1, գ. 118, թ. 8: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

24 նոյեմբերի 1967թ.
Մարտի

Շատ սիրելի Վահրամս,

Մամուլին մեծ հրճվանքով տեղեկացա, որ Լենինի շքանշանի արժանացած
ես, որպես սովետական նժարով այ նվիրագործվի մեծ արվեստագետի շքեղ տա-
ղանդը: Հոգիդ կրնա սփոփված զգալ, որ արվեստի աշխարհին ավիր ինչ որ կար
տաղանդիդ գանձարանին մեջ: Թատերական բեմի բարձունքի մը՝ գագաթի մը վրա
կեցար եւ չփորձվեցար՝ չնչին ծափերն շլացած. Ողբապոսեն վար իջնել: Այդ ծիրին
մեջ ինչքն պիտի ունենայիր խոսելիք, եթե, շատ ցաված եմ ատոր, Շամշադինը
արգելք չըլլար մեր երկար մտերմախոսութիւններուն, երբ Հայաստան էի, նաեւ
մեր կարոտը առնելով իրարմէ: Մոտեն պիտի ճանչնայի ընկերուհուդ ալ, որուն ան-
հետացումը խոր թախիժի մեջ ընկղմած պետք է ըլլա բեզ: Կցավիմ, որ անգամ
Հանգամանքներն արգելված՝ չկրցա ցավակցութիւն ալ գրել: Ներող եղիր: Հակա-
ռակ բազմազան մտահոգութիւններու, կտրեմ մամուլի ծառայութիւններուս
մեջ նահանջող չգտնվիլ: Այո՞, սո՛ւ ՎՈՒՅ-ի՝ Հարգի ապրանք չեմ գրեր, բայց չող-
եկան գոհունակութիւնը ունեմ Հայ ընկերային կյանքին ախտերուն երկրախուժը
ըլլալ ջանալու, որուն մեջ արժանավորապես գնահատուածն Հպարտ եմ: Կնչմարիմ,
որ տողերս անձնախրութեան ծառուղին մտեր են, ուրկե դարձ պետք է կատարիմ:
Բայց այս մոլորումն անոր Համար է, որ եթե այս Հաճույքն ալ քեզի չՀայտնեմ,
ուրո՞ւն խոսիմ: Այս սայթաքումը եթե չկատարվեր, անմիջապես պիտի ըսեի, որ
արվեստագետի անփոխարինելի վաստակիդ վրա ավելցուցիր նաեւ գրական հոյա-
կապ վաստակի մը կոթողը, երկու Հատոր Հետագարձ հուշերովդ, որոնց մեջ չեմ
կրնար այսօր ճշտել, թե, ինչպես ըրիր Հորելյանիս առիթով ձայնափյուռի մեջ,
կայծի անկյուն մը ունեցա՞ծ եմ, իբր առաջին «Օթելլոյիդ» առիթով «Արեւելքի»
ամբողջ առաջին էջ գրող՝ թատերական այն քրոնիկը, որուն Համար առիթը
ունեցա՞ծ եմ արդո՞ք ըսելու՝ Մանչեստրեն Գառնիկ Ֆրնտրդլյան քաջահմուտ
գրագետը կը գրեր խմբագրութեան, թե անգլիական առաջնակարգ թատերական
քննադատի գրիչին Հավասարող վերլուծում է, երբ ես դեռ 25 տարեքի տեղվանքն
էի: Այս Հաջողութեան խորհուրդը այն է, ո ոսկիի վրա սեւեռուն Հայելին ոսկի ճա-
ճանչներով կը շողա: Քիչ արվեստագետ քո թատերական եւ գրական խոսքիդ
Հարստութիւնով կը լրացնե իր գործունեութիւնը, որ ծովի Հորիզոնով լայն վար-
ձատրութեան կարժանանտ այսօր ահա՞՝ ճակատդ պսակող մեծային շքանշանով:
Թույլ տուր ուրեմն, որ կաթնոգին խանդադատանքով Համբուրեմ այդ տաղանդա-
շատ ճակատը՝ եղբայրական Հրճվանքի օխսանա մրմնջալով:

Ենովք Արմեն

ՀԱԱ, ֆ. 1116, ց. 1, գ. 122, թ. 3-4: Ինքնագիր:

* Միաձայն (Ֆրանսերեն) - է, Հ.:

1. Սիրանուշ (Գանթարճյան Մերոպե, 1857-1932) - գերասանուհի: Հայ
բեմի տաղանդավոր դեմքերից եւ Հայ թատերական մշակույթի գաղաթնքերից մեկը:
Հանդես է եկել Պոսի, Թիֆլիսի, Բաքվի գերասանական խմբերի Հետ, խաղացել
շուրջ 300 դեր, որոնց պուխարժոցը եղել է Համլետի դերը Շեքսպիրի նույնանուն
որբերութիւնինց: 1912թ. Հ.Արելյանի Հետ Հյուրախաղերով Հանդես է եկել նաեւ
Մոսկվայում եւ Պետերբուրգում:

2. Արելյան Հովհաննես (1865-1936) - գերասան: ՀեՍՀ ժողովրդական
արտիստ: 1908թ. Պոսում ստեղծել է Արելյան - Արմենյան թատերախումբը, շրջա-
գայել է շատ քաղաքներում: 1915-1918թթ. աշխատել է Թիֆլիսի Հայկական թատ-
րոնում:

3. Միրզոյան Վարդան (1877-1968) - գերասան: ՀեՍՀ ժողովրդական ար-
տիստ: Գործունեութիւնն սկսել է Թիֆլիսի Հայկական թատերախումբում, խաղացել
է Սիրանուշի, Հ.Արելյանի Հետ: Այնուհետեւ տեղափոխվել է Երևան, աշխատել
պատանի Հանդիսատսի թատրոնում, նկարահանվել կինոյում:

4. Ալիխանյան Իսահակ (1876-1946) - գերասան: Աշխատել է Թիֆլիսի Հայ-
կական թատրոնում: Հ.Արելյանի եւ Սիրանուշի Հետ Հյուրախաղերով Հանդես է
եկել Բաքվում, Մոսկվայում, զգալի դեր է կատարել նաեւ Երևանի պետաթատրոնի
ստեղծման գործում:

5. Մանվելյան Միքայել (1877-1944) - գերասան: ՀեՍՀ ժողովրդական
արտիստ: Հ.Արելյանի թատերախումբում Հանդես է եկել մի շարք գերակատարումնե-
րով, Հետագայում միացել Բաքվի Հայ թատերախումբին, Հետո տեղափոխվել Երևան
եւ աշխատել պետաթատրոնում:

6. Վ.Փափազյանը 1905-1907թթ. ուսանել է Վենետիկի Մուրադ-Իսաֆայել-
յան վարժարանում:

7. Խոսքը Վ.Փափազյանի երկրորդ կնոջ՝ գերասանուհի Անահիտ Դատա-
վորյանի մասին է:

8. Սանկտ-Պետերբուրգի մերձակա Օլգինո բնակավայրում էր գտնվում
Վահրամ Փափազյանի ամառանոցը:

9. Խոսքը Վ.Փափազյանի գտերը՝ ՌԱՅՖՆԷ վաստակավոր գերասանուհի
Մարիա Փափազյանի մասին է, որը երկար տարիներ աշխատել է Լենինգրադի Լի-
տենյի պողոտայի վրա գտնվող դրամատիկական թատրոնում:

10. Ժաննան Վ.Փափազյանի թոռնուհին էր՝ Մարիայի աղջիկը:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԿՐԹՅԱՎՈՐ
ԱՐԵՎԵԼԷՎԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԱՍԱՄԱՄԱՏՈՒԹՅ ԿՈՄԻՏԵՍԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ**

1918թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի որոշմամբ Առաջին Համաշխարհային պատերազ-
մից Հետո ստեղծված մի շարք ամերիկյան բարեգործական Հաստատութիւններ
(«Արիայի եւ Պաղեստինի նպաստի Հանձնախումբ», «Հայ նպաստի Հանձնա-
խումբ», «Պարսկական պատերազմի նպաստի Հիմնադրամ») միավորվեցին՝ ստեղ-
ծելով Մերձավոր Արեւելքի ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեն (Ամերկոմ), որ
շուրջ 15 տարի եւտադուն գործունեութիւնն ծավալեց այդ տարածաշրջանում: Իր
խնամքի տակ առնելով եւ օգնելով պատերազմից տուժած կարիքավոր բնակչու-
թեանը, Հատկապես՝ անչափահաս որբերին:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում Ամերկոմը սկսեց գործել 1918թ. վերջից:

Կառավարությունը հետ կնքած պայմանագրով նա սկսեց իրականացնել բարեգործական նի շարք ծրագրեր, որոնց մեջ առաջնայինը, իհարկե, հայ որբերի խնամքն ու դաստիարակությունն էր:

1919թ. մայիսի 1-ից որբանոցները պաշտոնապես հանձնվեցին Ամերկոմին: Ամերկոմի ներկայացուցիչները առաջարկել էին կամ գաղթականների խնամքի գործը հանձնել իրենց, կամ որբերի: Հանրապետության նախարարների խորհուրդը նպատակահարմար է գտել նրանց հանձնել որբերի խնամքը, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում Հաշվառված 15.000 եւ վրաստանում ու Կարսում կուտակված եւս մի քանի հազար որբերի խնամքը իրականացնելու համար կառավարությունը ոչ մի նյութական միջոց չուներ, մանավանդ որ նախատեսվում էր նաև փողոցներում թափառող որբերին եւս կենտրոնացնել որբանոցներում, ինչի դեպքում նրանց թիվը կհասներ մոտ 35.000-ի:

Ամերկոմը պարտավորվեց իր միջոցներով պահել ու դաստիարակել թե՛ Հայաստանի տարածքում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս գտնվող բոլոր որբանոցների որբերին, իսկ կառավարությունը պարտավորվեց Ամերկոմին տրամադրել շենքեր ու շինություններ, հնարավորինս չխառնվել նրա ներքին աշխատանքներին: Սակայն որբերի կրթության ու դաստիարակության որոշ խնդիրներ տարածայնություններին խնդիր էին դարձել: Այսպես, 1919թ. մայիսի 17-ին Ամերկոմի եւ կառավարության ներկայացուցիչների համատեղ խորհրդակցությունում, ուր քննարկվում էր երկու կողմերի միջև կնքվելիք պայմանագրի նախագիծը, բուռն վեճեր ծավալվեցին որբերի կրոնական դաստիարակության հարցում, քանի որ ծրագրվել էր որբանոցներում լուսավորչական եկեղեցու ուսմունքին զուգահեռ սաներին ծանոթացնել կաթոլիկ եւ բողոքական դավանանքի կանոններին՝ որբերին թողնելով դավանանքի ընտրությունը: Հայկական կողմը պնդեց պայմանագրի մեջ ընդունել կրթական եւ դաստիարակչական աշխատանքների, դպրոցում դասավանդվող աւարականների ծրագրերի մշակման վերահսկողությունը կառավարությանը վերապահելու գործառույթը, որը շատ կարեւոր հարց էր աճող սերնդին իր հարազատ ժողովրդի մշակութային ակունքներին հարազատ պահելու տեսանկյունից:

Ատորեւ ընթերցողի ուղարկությանը ներկայացվող փաստաթղթերի հավաքածուն սեղմ պատկերացում է տալիս այս բնագավառում տիրող իրավիճակի եւ Ամերկոմի ձեռնարկած առաջին քայլերի մասին:

Փաստաթղթերը տպագրվում են բնագրի լեզվով, առանց ոճական շտկումների: Ուղղվել են որոշ ուղղադրական եւ կետադրական սխալներ:

Սուրեն Ավետիսյան

N 1

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԾՆՈՐ ՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ
ԱՄԵՐԿՎՈՐԻ ԼԻԱԶՈՐԻՆ՝ ՈՐԲԵՐԻ ԱՇԽԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ԱՍԵՂՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

19 դեկտեմբերի 1918թ. Երևան

Ձեր գրական օրգան «Փարոս»-ի ամսույս 16-ի համարից տեղեկանալով «Ամերիկյան որբերու աշակերտական միություն» կազմելու մասին՝ ի սրտե շնորհավորում եմ Ձեզ՝ ի նկատի ունենալով այն գեղեցիկ եւ բարի նպատակները, որ «Միությունը» ձգտում է իրագործել:

Մեր կյանքը ծարավ է այդ վսեմ նպատակների իրագործումին, եւ ես ողջունում եմ, որ Ձեր աշակերտության մեջ է այդ միտքն հղացել:

Իմ կողմից կարեւոր դեպքում պատրաստ եմ ամեն տեսակ աջակցություն:

Միությունը եւ կամ լրջամիտ պարբերական օրգանին ցանկանում եմ կատարյալ հաջողություն:

ժողովրդական լուսավորության մինիստր [Գ.Մեյլիք-Ղարաբոզյան]

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 1: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 2

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԻՐԵՆՑ
ՍԱՆԵՐԻ ԵՐԵԿՈՒՅԹԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՀՐԱՎԵՐՈՎ

28 փետրվարի 1919թ. Երևան

Այսօր (28 փետրվարի)՝ երեկոյան ժամը 8-ին, Ջանփոլոպյանի թատերասրահին մեջ կկայանա մեր սաներու երեկույթը:

Կհրավիրենք Ձեզ ներկա ըլլալու հիշյալ երեկույթին:

Հարգանքներով ի դիմաց ամերիկյան վարժարանի մանկավարժական ժողովի Ն.Նովահանյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 16, թ. 5: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ՊԱՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

5 Հունիսի 1919թ. Երևան

Լսեցին. Խնամատարության մինիստրի գեղեցուժը որբանոցների դպրոցական ուսումնական մասը Հանրային կրթության մինիստրությանը հանձնելու մասին:

Որոշեցին. Ի նկատի ունենալով, որ որբանոցները Ամերիկյան կոմիտեին հանձնելուց հետո մնում է հայոց կառավարության ձեռքին միմիայն որբանոցների դպրոցական ուսումնական մասը, կենտրոնացնել այդ Հանրային կրթության մինիստրության մեջ:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 94, թ. 16: Տպագիր:

N 4

ԱՄԵՐԿՎՈՐԻՑ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

19 օգոստոսի 1919թ. Երևան

Ներկա ամսու օգոստոս 21-ին տեղի է ունենալու ամերիկյան որբանոցային դպրոցներու ուսուցչական համագումարը՝ խորհրդածելու առաջիկա ուսումնական տարվա կրթական գործին շուրջը:

Համագումարին պիտի մասնակցեն վճռական ձայնի իրավունքով ամերիկյան որբանոցային դպրոցներու վերատեսուչները, ավագ ուսուցիչները եւ մասնավոր ուսուցիչները՝ ընտրված ուսուցչական խումբի կողմից:

Ուստի կնշդվի զրկել եւ Ձեր ներկայացուցիչը՝ մասնակցելու կատարվելիք աշխատանքներուն:

- 1. Համագումարին աշխատանքները պիտի ըլլան.
- 2. Պետության դաստիարակության ուղղություն ու ծրագիրը:
- 3. Ամերիկյան նպատամատուցի կրթության ուղղություն ու ծրագիրը:
- 4. Կրթության նպատակն ու ձգտումը:
- 5. Տնօրենի դաստիարակությանը եւ ուսուցչական եղանակը:
- 6. Արհեստագիտական եւ գյուղատնտեսական ուսուցումը:
- 7. Կրթությանը տիպերը (որբանոցային).

- ա) մանկապարտեզ.
- բ) մի դասյան դպրոց 8-12 տարեկաններուն.
- գ) երեք ու վեցամյա 12-16 :
- 8. Դպրոցի եւ կարգերու կազմութիւն:
- 9. Դպրոցական առողջապահութիւն (ֆիզիկական եւ բարոյական):
- 10. Դպրոցական կարգապահութիւն:
- Կինդրվի նախորոք Հայտնել Ձեր ներկայացուցչի անունը:
- Հարգանք*
- Հ. Գ. Համազումարի տեղը եւ Հասցեն՝ Ալեքսանդրապոլ, Ամերիկյան կոմի-

տե:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 120 եւ շըջ: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԼԻԱԶՈՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԲԱԺՆԻ
ՎԱՐԻՉ Գ. Է ԴԻԼՅԱՆԻՆ՝ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ստացել ենք 28. 08 Ձեր թիվ 2208 գրութիւնը, ցափում ենք պատասխանի
այսքան ուշացման համար, որի պատճառներն էին՝ ա) որ տեղիցս բացակայում էի,
բ) որ պատասխանի համար Հարկ եղած մանրամասնութիւնները դեռ չէի ստացել:
Ի պատիսան Ձեր հարցերին՝ Հայտնում ենք.

1. ներկայիս ցանկանում ենք, որ կառավարութիւնը նպաստե միայն Երե-
վանի որբերու դպրոցներուն, մյուս վայրերի որբերը հնարավոր կլինի թերեւս պե-
տական դպրոցներում տեղավորել:
2. Երևանի մեջ դպրոցական տարիք ունեցող 3000 որբեր կան, որոնց հետ-
եւյայ կերպով կարելի է դասավորել. 347 անձ՝ 1-ին բաժնում, 336 անձ՝ 2-րդ բաժ-
նում, 204 անձ՝ 3-րդ բաժնում, 110 անձ՝ 4-րդ բաժնում, 77 անձ՝ 5-րդ բաժնում, 25
անձ՝ 6-րդ եւ 13 անձ՝ սրանցից վեր: Սրանց համար պետք կլինի 50 ուսուցիչ, որոն-
ցից 12-ը ներկայիս ունենք արդեն:
3. Դպրոցական ծրագիրը բոլորովին նույնն է, ինչ որ պետական դպրոցնե-
րում՝ Հայ լեզվի ու պատմութիւն մասնավոր ուսուցումներով: Հուսով ենք ունե-
նայ օրական 5 պահ դաս՝ բացառելով շաբաթվա մեջ շաբաթ օրը: Դպրոցներում ու-
նենայլք կարգերը 7-են են, ինչպէս աշակերտների որակը ցույց է տալիս:
4. Երեսանների կրթութիւն գործը պետական գործ է, ու մենք կցանկանք
օժանդակել պետութիւնը՝ որբերի դպրոցների ծախքի կեսը հոգայով: Դպրոցական
զրբերը եւ գույքը պետք է Հոգացվեն պետական միջոցներով:
5. Ուսուցիչներից 12-ը մենք ներկայիս ունենք, ինչպէս հիշեցիք, մնա-
ցածների մասին միասնաբար կարելի է կարգավորել միջխտարութիւն հետ: Այս
գործում Հանրային կրթութիւն միջխտարութիւն մեզ հետ միասին Համագործակ-
ցութիւնը կհնդրենք. Հայտնելով՝ որ ինչպէս պետական մյուս դպրոցներում, մենք
եւս կտանք մեր տեղեկագիրը միջխտարութիւնը:

Ամերիկյան կոմիտեի լիազոր*
ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 94, թ. 29 եւ շըջ: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 6

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Գ. Է ԴԻԼՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԼԻԱԶՈՐԻՆ՝ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

* Ստորագրութիւնն անընթեռնելի է - Ա.Ա.:
* Ստորագրութիւնն անընթեռնելի է - Ա.Ա.:

Ձեր N 320 գրութիւնն հետ ծանոթացրի պարոն միջխտարին, որի հաճութիւն-
նն առնելով՝ պատասխանում եմ ձեր առաջադրած խնդիրներին հետեւյայ կերպ.

1. Հանրային կրթութիւն պարոն միջխտարը համաձայն է Երևանում գտն-
վող Ամերիկյան կոմիտեի որբանոցների ուսումնական գործին մասնակցութիւն
ցույց տալ հետեւյայ կերպ. միջխտարութիւնը հանձն է առնում դպրոցական տա-
րիք ունեցող երեսանների դպրոցական կրթութիւն Հոգացողութիւնը՝ հրաժարվե-
լով մանկապարտեզների եւ արհեստանոց-դպրոցների գործին մասնակցելուց:
2. 5-րդ, 6-րդ եւ 7-րդ եւ ավելի բարձր բաժանմունքի երեսանների միջխ-
տարութիւնը կաշխատի տեղավորել հին եւ նոր բացվելիք միջնակարգ դպրոցնե-
րում, մնացածների համար միայն կարող է հասուել բաժանմունքներ ունենալ որ-
բանոցներում: Առաջի բաժանմունք ընդունվելու են 7 տարին լրացրած երեխա-
ները:

3. Ծրագիրը, շաբաթական ժամերի թիվը լինելու են պետական դպրոցնե-
րում ընդունվածը, կարելի է որոշ փոփոխութիւններ՝ համաձայն որբանոցների ա-
ռանձնահատկութիւնների: Կրոնի դասերի համար կրոնուսուցիչներին վարձատրե-
լու է Ամերիկյան կոմիտեն, որովհետեւ կրոնը մեր պետական օրենքով ոչ թե պար-
տագիր առարկա է, այլ ծնողների հոգացութիւն խնդիր եւ ազատ:

4. Ուսուցիչների վարձը ամբողջովին կտա Հայկական կառավարութիւնը
եւ այդ մասին առաջարկ կմտցնի պառլամենտ: Պետույթների նախկին Հոգացողու-
թիւնը ոչ մի մասնակցութիւն չի կարող ցույց տալ մեր կառավարութիւնը այն
պարզ պատճառով, որ մեր կառավարութիւնը հնարավորութիւն չունի այդպիսի
պիտույթներ ձեռք բերել իր բուն դպրոցների համար: Պետական որբանոցների եւ
հասարակական դպրոցների պիտույթները հանրային կրթութիւն միջխտարութիւնը
չի տալիս :

5. Ինչ վերաբերում է դպրոցական գործի վերահսկողութիւն եւ կազմա-
կերպման գործին, Հանրային կրթութիւն միջխտարը կարծում է, որ ավելի նպաստա-
կահամար է՝ այդ գործը կենտրոնանա մի իշխանութիւն ձեռքի մեջ՝ ավելորդ
թիւրիմացութիւններից խուսափելու համար: Գործը կարելի է կազմակերպել այս-
պէս. պետութիւնը կունենա որբանոցի դպրոցների համար հատուկ տեսուչ, որը
կհրավիրի ուսուցիչներ՝ ընդունելով նախ եւ առաջ նախկին 12 ուսուցչին: Դպրո-
ցական ուսումնականի եւ կրթականի վերահսկողութիւնը կրկին կմասնակցի
ձեռքին, որը եւ անմիջապէս միջխտարութիւն ընդհանուր հրահանգներով կկառավար-
ի որբանոցների դպրոցական գործը սովորական կարգով: Ամերիկյան կոմիտեի
վարչութիւնը կունենա Հոգաբարձութիւն ֆունկցիա, այն է՝ տեղեկանայով, թե
ինչ վիճակի մեջ է դպրոցներում ուսումնական-կրթական գործը, նա կարող է գան-
գատվել եւ միջխտարութիւն միջոցով շտկել որբանոցների դպրոցական գործի պա-
կասութիւնները: Ամերիկյան կոմիտեն այդ խնդրում ծնողի դեր ու իրավունքներ
է ունենալու: Այս կերպ երկվութիւն եւ երկիշխանութիւն չի մտնի որբանոցների
դպրոցական գործի մեջ: Գործի շահը այդ է պահանջում, այդ պատճառով էլ
կինդրելի ձեզ համաձայնել մեր այս ձեւակերպմանը:

Եթե մեր այս առաջարկները ընդունելի են, խնդրում եմ տալ գրավոր հա-
մաձայնութիւն, որպէսզի մոտիկ օրերս կազմվի նախաճաշիվ եւ մրցվի
պառլամենտ: Հակառակ դեպքում խնդրում եմ նշանակել անձնական տեսակցու-
թիւն:

Տարրական դպրոցների վարի Գ.Էդիլյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 94, թ. 30-32: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 7

ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՓՈՒՍԳԻԴԱՊԵՏ ԼՈՆԵՐԳԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԱՇԽԱՍԱՎԱՍԸՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ваши Превосходительство,

Честь имею сообщить Вам, что я получил Ваше письмо от 7 января 1920 года относительно жалования армянским учителям в школе приютов Организации помощи на Ближнем Востоке.

Я поставил в известность американских районных начальников о назначении учителям жалования, указанного в этом письме, каковое жалование несколько разнится от того жалования, которое Вами было указано в Вашем письме ко мне от 16 декабря 1919 года, в каковом письме Вы уведомили меня, что учитель с средним образованием должен получать за недельный урок 450 рублей- плюс 450 рублей добавочных-всего 900 рублей, а учитель не имеющий среднего образования — 700 рублей за 1 недельный урок в год.

Согласно Вашего письма от 7 сего января, я сообщаю нашим районным начальникам, что число недельных уроков должно быть умножено на годовое жалование 640 рублей и что к этому должно прибавить 960 рублей за каждаый недельный урок, согласно недавно установленнаго закона. Например, учитель, дающий двадцать четыре (24) недельных урока в течение учебного года, получает 15.360 рублей-плюсь недавнюю прибавку 23.040 рублей, всего 38.400 рублей в год. По этому расчету месячное жалование такового учителя составляет 3.200 рублей.

Счеты районных начальников будут препровождаться заведывающему финансовым отделом нашего Главного штаба в Тифлисе, проверяться им и ежемесячно препровождаться Армянскому Правитель-ству для уплаты. Копии этих счетов будут препровождаться государственному контролеру Армении для проверки.

Организация помощи на Ближнем Востоке берет на себя заботу приобретения учебных пособий, книг и т. п. согласно списка, составленного нашим департаментом, Счет стоимости этих вещей будет препровожден Вам.

С глубоким уважением Т.С.Лонерган

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 66-67: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻՆ՝ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՍՆՈՒՆԴ ՏՐԱՄԱԴՐԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

13 փետրվարի 1920թ. Երեւան

Հայաստանի բոլոր շրջանների տարրական դպրոցների տեսուչներից մեկ Հասած տեղեկություններից երեւում է, որ դպրոցների աշակերտությունը չափազանց աննպաստ պայմաններում է գտնվում: Երբեմն բոլորովին մերկ կամ ցնցոտիների մեջ, քաղցած գալիս են դպրոց: Մերկությունը եւ քաղցածությունը պետք է ավելացնել նաեւ Հայաստանի բավականին խիստ ձմեռը՝ իր սառնամանիքներով, եւ, վերջապես, Համաճարակը, որը այնքան վտանգավոր է մանուկ՝ ավելի Հարվածելի օրգանիզմների Համար, եւ Դուք կունենաք այն պայմանների պատկերը, որոնց մեջ է գտնվում Հայաստանի չքավոր աշակերտությունը: Միևիստորությունս, շատ Հազարգույն լինելով ոչ միայն ուսումնականով, որը չափազանց սուղում է Հիշված պայմանների պատճառով, այլ նաեւ մանկության առողջ վիճակով, դիմում է Ձեզ՝ արդյոք Հնարավոր չէք Համարի օգնել Հայաստանի դպրոցների չքավոր աշակերտությունը՝ մատակարարելով նոցա կաթ, կակաո, Հաց եւ սապոն նույն քանակով, ինչ չափով ստանում են Ձեր իրավասություն տակ գտնվող որրերը:

Հանրալին կրթության եւ արվեստի մինիստր [Ն.Ազրալյան]

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 70 եւ շրջ: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱՔԻ ՓՈԽԳՆԴԱՊԵՏ ԼՈՆԵՐԳԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՍԵՆՑԱԿԻ ՎԱՐԻՉԻՆ՝ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՄԱՐՄՆԱՄԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՍԱՎԱՆԻ ԿԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿԻՆ ԻՐ ՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

15 փետրվարի 1920թ. Թիֆլիս

1. Настоящим подтверждаю получение Вашего письма от 4 февраля 1920 года, с ответом начальника Главного штаба военного ведомства Республики Армении, относительно просьбы полковника РЕА доставить офицеров для обучения гимнастике сирот приютов организации Помощи на Ближнем Востоке.

2. Наши начальники Карсского и Александропольского районов уже опросили по этому поводу начальников армянских военных частей в своих районах и встретили с их стороны любезное и быстрое содействие.

3. Поэтому, вопрос этот в настоящее время может считаться вполне разрешенным.

Позвольте мне выразить Вам признательность за интерес и внимание, проявленное Вами в этом деле.

Т.С.Лонерган

ՀԱԱ, ֆ.207, ց.1, գ.46, թ.74: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱՔԻ ՓՈԽԳՆԴԱՊԵՏ ԼՈՆԵՐԳԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԻՏՈՒՑՔՆԵՐ ՁԵՆՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԵՎ ԲԱՇԽԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17 փետրվարի 1920թ. Թիֆլիս

1. Согласно инструкции, полученным мною от начальника Штаба Организации Помощи на Ближнем Востоке, и просьбы, заключившейся в письмах наших к Вам от 5 декабря 1919 года и позже, а также Вашего любезного предложения начальнику Штаба о внесении соответствующего законопроекта в Парламент, я прилагаю при сем список предметов*, приобретенных и розданных до сего числа в наших приютах в Армении для ведения школьного дела.

2. Общая сумма расходов на вышеуказанные предметы до сего числа равнялась 459.426 (четыреста пятьдесят девять тысяч четыреста двадцатьшесть) рублям. Все счета и отчеты хранятся в нашей конторе, и я с удовольствием передам их Вам, как только Вы того пожелаете для проверки и сравнения.

3. Хотя еще предстоят некоторые расходы для пополнения запаса школьных пособий и дальнейших закупок, тем не менее главная работа уже начата, и школьное дело вполне организовано. Развитие дальнейшей работы будет поддерживаться нашей организацией, но Ваше содействие необходимо, и мы просим Вас представить необходимые счета в Парламент для уплаты нам 459.426 рублей за учебные пособия - уже приобретенные и розданные. В

* Տես Հաջորդ փաստաթուղթը - Ա.Ա.:

текущем году Вашей помощи в области приобретения школьных пособий не требуется.

Т.С.Лонерган

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 80: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

ԱՄԵՐԿԱՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻՆ ԲԱՇԽՎԱԾ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒՅՔՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

17 փետրվարի 1920թ.
Թիֆլիս

Количество	мера	предметы	стоимость (р.)	сумма (р.)
12800	Штука	Тетради для рисования	3-50	44.800
300	Грос	Перья	245-00	73.500
1000	Лист	Промокательная бумага	10-00	10.000
51 н.14 ф.	Фунт	Мел	580-00	28.710
9000	Штука	Чернильницы	5-00	45.000
900	Книга	"Лусабер" 2-ая часть	28-00	25.200
600	-	- 3-ая часть	30-00	18.000
150	-	- 5-ая часть	40-00	6.000
250	-	- 4-ая часть	30-00	7.500
272	-	Русский букварь (Наша Азбука)	28-00	7.214
15236	Штука	Карандаши	6-60	27.297
445	Комплект	Краски и щетки	35-00	15.575
236	Бутылка	Чернила школьная	35-00	8.260
8400	Штука	Ручка	6-00	50.400
22	Стопка	Писчая бумага	400-00	8.800
22	-	- - графлен	450-00	9.910

Итого: Кавказскими бонами Рублей 459.426

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 82: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 12

ԻՋԵՎԱՆԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՐՋԱՆԱՑԻՆ ՏԵՍՉԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳԵԱԿԱՆ ՍՈՏՆԻԿՑԱՆԻՆ՝ ԵՐՋԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

2 ապրիլի 1920թ.
Երեւան

Համաձայն Ձեր N 1200 Հեռագրական կարգադրության՝ այցելեցի Դիլիշանի ամերիկյան որբանոցներին կից դպրոցները, որ եւ Համառոտ գեկուլցով կուզենայի ծանոթացնել Ձեզ նրա ուսուցչական կազմի եւ դպրոցական գործի կազմակերպության Հետ:

Ինչպես որբանոցներն, այնպես եւ դպրոցները պահվելիս են եղել ԿՀՔ ընկերության՝ նպաստով ու միջոցներով, սակայն վերջին ժամանակներում անցել է ամերիկացիներին, որոնց միջոցով եւ մեր Հանրապետությունը վճարում է ուսուցչական խմբի ուժերը:

Դիլիշանում գոյություն ունի յոթ որբանոց՝ Հինգ դպրոցով: Ամեն մի որբանոց ապրում է իր սովորական որբանոցային կյանքով, սակայն բոլոր դպրոցները, որ գաւազատ տեղերում ու որբանոցների կից են, ունեն մի ընդհանուր սեսուէ՝ միջնակարգ կրթությանը 25 տարեկան տաճկահայ, 5 տարեկան փորձառութեամբ, որ ղեկավարում է Հինգ դպրոցները:

Առաջին որբանոցի դպրոցում դասավանդում են ինը՝ տեսուչը, 50 տարեկան, 22 տարեկան փորձառութեամբ ունեցող, միջնակարգ կրթութեամբ ուսուցչուհի տիկին Աննա Մանուկյանն ու 25 տարեկան, 6 տարեկան փորձառութեամբ, Թիֆլիսի Ֆրեդրիկյան դասընթացն ավարտած ուսուցչուհի օրիորդ Մարտ Հալաբյանը: Առաջին դպրոցի երեք ուսուցիչներն էլ դպրոցում ցույց են տվել ջանասիրութեամբ, սովորեցրել ու կրթական գործը դրել են յալ Հիմքերի վրա: Դպրոցն ունի III եւ IV բաժանմունքները միայն, ուսանում են 60 աշակերտներ երկու սեռեց՝ 23 աղջիկ, 37 տղա, որոնց մի մասը Համալսում է մյուս որբանոցներից, թեեւ այս որբանոցն ունի 59 որբ: Առաջին որբանոցի դպրոցում տեղավորված է նաեւ ջուլհականոցը, որի կառավարիչն է իշխանուհի Մարիամ Թուրանյանը: Տեները միանգամայն Հարմար է ջուլհականոցին, բայց ոչ դպրոցին: Պետք էր չենքը Հատկացնել սրանցից մեկին միայն, եւ որբանոց, եւ դպրոց, եւ ջուլհականոց միեւնույն տեղում, փոքր սենյակներում, անհարմարութեաններ է առաջացնում:

Երրորդ որբանոցի դպրոցում դասավանդում է 45 տարեկան, 5 տարեկան փորձառութեամբ, միջնակարգ կրթութեամբ ուսուցչուհի տիկին Մարիամ Առամյանը, որն ունի մի նախալրթարան կոչված դասարան՝ 5 տղա, 8 աղջիկ՝ 6-9 տարեկան երեխաներով: Առաջներում ունեցել է 23 աշակերտ, սակայն մեծ մասը «բոս» Հիվանդութեամբ բռնվել է եւ ուղարկվել բոսոտանոց: Որբանոցն ունի 58 երեխաներ, սակայն բոլորը չեն Համարվում աշակերտներ: Այս դպրոցը չունի ոչ մի Հարմարութեամբ ունի ոչ գրատախտակ, ոչ սեղաններ, գրում են պատի սեւ թիթեղյա վտարանի վրա, որ բավականին նեղ ու բարձր է շինած:

Չորրորդ որբանոցում կամ դպրոցում դասավանդում են՝ Ամիրզյան Մարտույ, 27 տարեկան, միջնակարգ կրթութեամբ օրիորդ, որ մոտ 2 ամիս է, ինչ Հիվանդ է, եւ փոխարենը պարապում է նրա մայրը՝ դարձյալ ուսուցչուհի, Խալաթյան Մարտույ, 23 տարեկան, միջնակարգ կրթութեամբ օրիորդ եւ Շահնազարյան Արուհի, 26 տարեկան, միջնակարգ կրթութեամբ օրիորդ: Երեք ուսուցչուհիները պաշտոնավարում են առաջին տարին: Դպրոցն ունի II եւ III կոչված նախալրթարան, I եւ II բաժանմունք, ուր սովորում են 7-13 տարեկան 176 երկսեռ որբեր: Այս որբանոցում դպրոցին Հատկացրած չենքը չունի ամենամիակ Հարմարութեամբ ունեցնող անգամ՝ ոչ գրատախտակ, ոչ նստարաններ, պատուհանների շրջանակները առանց մի Հատիկ ապակու (նույնիսկ՝ ոչ թղթած), ալ ու ձախից փչում է քամին, եւ ամբողջ ձյուն - ձմեռը ցրտի ու խոնավ սենյակներում կամ ճաշասենյակում են տարվել պարապմունքները, որի Հետեւանքով, Հավանորեն, թուրքերի բորբոքումով Հիվանդ է օրիորդ Մարտույ Ամիրզյանը:

Յոթերորդ որբանոցի դպրոցում դասավանդում են Աբրահամյան Մենիկ, 23 տարեկան, 6 տարեկան փորձառութեամբ միջնակարգ կրթութեամբ օրիորդ, Խալաթյան Այսյա, 21 տարեկան, միջնակարգ կրթութեամբ (առաջին տարին) օրիորդ, որ դասարանական սխառնով առաջինը պարապում է II, իսկ վերջինը՝ I նախալրթարանի Հետ: Դպրոցն ունի 89 երկսեռ որբեր, որոնք նստում են իրենց ննջարանի մեջ, իրենց թախտերի վրա՝ առանց գրատախտակ եւ այլ Հարմարութեամբ ունենալու:

Բոլոր դպրոցներն ունեն դասագրքեր, բացի, իհարկե, նախալրթարաններից, սակայն չունեն մնացած եւ ոչ մի գրատախտակ եւ դպրոցական պիտույքներ:

Չորս դպրոցների բոլոր ուսուցիչները միջնակարգ կրթութեամբ մարդիկ են, թեեւ մի քանիսը անփորձ են դասավանդութեամբ մեջ, սակայն երեւում է, որ նրանք նվիրված են գործին, եւ արդյունքը էն չափով, որ թույլ են տալիս Հարմարութեամբները, երեւում է:

* Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն - Ա.Ա.:

Ամերիկացիները Հետաքրքրվում են դպրոցով, շուտ-շուտ այցելում են, սակայն դպրոցական Հարմարություններ ստեղծելու մեջ թվում է, թե թերացել են: Դասատուները Հաճախ Հիվանդացել են, որ Հետեւանք է անհարմար շենքի:

Ես կարծում եմ ամենայնով եւ ցանկալի միջոցը կլինի դպրոցը դատել որբանոցներից, որով շատ եւ շատ անհարմարություններ կհարթվեն:

Ձեկուցումին կցում եմ ուսուցիչներից ստացած գրությունը:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 106, թ. 66-67: Ինքնազիր:

N 13

ԽՆԱՄԱՍԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՆԿԱՏՎՈՂ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

9 Հունիսի 1920թ. Երեւան

Ամերիկյան կոմիտեի որբանոցների կրթության գործը ամբողջովին Ձեր նախարարության Հանձնված լինելով՝ կուզենայինք իմանալ, թե որբերի դաստիարակության գործը Հիշյալ որբանոցներում ի՞նչ վիճակի մեջ է, եւ ի՞նչ միջոցներ է մտադիր ձեռնարկել նախարարությանդ՝ այդ գործը կարգավորելու եւ հսկողությունը դաստիարակության տեսակետից ուժեղացնելու:

Այս Հարցումը անում ենք՝ նկատի ունենալով բազմաթիվ դիտողությունները, որոնք արվում են մեզ ցույց տալու Համար, որ հսկողությունը եւ դաստիարակությունը թերի են վերահիշյալ Հիմնարկությունների մեջ:

Արդյո՞ք չէիք հաճի հատուկ ուշադրություն դարձնելու եւ շտապ ու կշտուկ միջոցներով վերացնելու եղած թերությունները:

Խիստ պարտավորեցրած կլինեիք մեզ, եթե ձեռք առնվելիք միջոցների մասին մեզ տեղեկացնեք:

Խնամատարություն եւ վերաշինություն նախարար Ա.Բաբայան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 97: Բնապիր: Մեքենազիր:

N 14

ԿԱՐՍԻ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ԿՐԹԱՎԱՆ ԲԱԺԻՆ ՏԵՍՉԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԿԱՐՍԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

24 Հուլիսի 1920թ. Կարս

Աշխատելով ամերիկյան որբանոցներում հունվար ամսից՝ ես նկատել եմ Հետեւյալ թերությունները.

1. Դպրոցական պարապմունքները եղել են շատ անկանոն, որովհետեւ դասարանները առանձնացրած չեն եղել, եւ պարապմունքների ժամանակ երեխաների ձայները խանդարել են միմյանց: Այդպիսի պարապմունքները ավելի շատ զբաղմունքների են նմանվել եւ ոչ թե յուրջ պարապմունքների: Ամերիկյան որբանոցներում դպրոցական կարասիք չի եղել:

2. Դասագրքերի պակասության պատճառով ուսուցչուհիները հնարավորություն չեն ունեցել դպրոցական ծրագիրը անցնել:

3. Պատրաստված ուսուցչուհիների պակասության պատճառով դպրոցական գործը լավ հիմքերի վրա չի դրված: Որովհետեւ որբանոցների ուսուցչուհիները ամբողջ օրերով պիտի աշխատեն կամ դպրոցում, կամ որբանոցում, ուստի շատերը խուսափում էին որբանոցներում ուսուցչություն անելուց: Որպեսզի լավագույն ուժերը չխուսափեն որբանոցներից, պետք է նրանց համար ավելի լավ պայմաններ ստեղծել, քան թե պետական դպրոցների դասատուների:

4. Յրերեկյան կուրսեր ավարտած ուսուցչուհիներից ոչ մի հոգի չկար մանկապարտեզում, այնինչ մանկապարտեզի երեխաների թիվը հասնում էր 900-1000 հոգու:

Մանկապարտեզի համար ոչ մի հարկավոր պիտույք ձեռք չի բերված, ուստի այնտեղ եւս գործը կանոնավոր հիմքերի վրա չէր դրված:

Որպեսզի առաջիկա ուս. տարում դպրոցական գործը դրվի լավագույն հիմքերի վրա, պետք է միջոցներ ձեռք առնել վերջ տալու այս թերություններին:

Որովհետեւ ամերիկացիները մինչեւ վերջերս դպրոցական գործի վրա ուշադրություն չէին դարձնում, ուստի Հանրային կրթության մինիստրությունը անուշադիր չպիտի թողնի 7000 հոգի մատաղ սերնդի եւ Հայաստանի ապագա քաղաքացիների կրթական եւ դաստիարակական գործը եւ անմիջապես պիտի մտնի ամերիկացիների հետ բանակցությունների մեջ եւ աշխատի դրնե այս տարի դպրոցական գործը կատարյալ հիմքերի վրա դնել:

Պատիվ ունեմ ավելացնելու, որ Կարսի ամերիկյան որբանոցների դպրոցական գործի մասին ես ավելի մանրամասն գեկուցում ներկայացրել եմ մինիստրության Կարսի շրջանային տեսչի միջոցով ապրիլ ամսի մեջ:

Կարսի ամերիկյան որբանոցների կրթական բաժնի տեսուչ Ա.Տեր-Ստեփանյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 117 եւ շըջ: Ինքնազիր:

N 15

ԱՄԵՐԿՈՒՄԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏՆՕՐԵՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԿՐԹԱՎԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ԻՐ ՈՒՆԵՑԱՄ ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

6 սեպտեմբերի 1920թ. Ալեքսանդրապոլ

Պատիվ ունեմ Հայտնելու, որ Ձեր N 3412 գրությունը օգոստոսի 14-ից ստացել եմ եւ ցավում եմ, որ իմ գրասենյակիցս բացակա լինելու պատճառով պատասխանը ուշացել է:

Առաջ, քան Ձեր նամակի մեջ բերած առաջարկություններին պատասխանելս, ես կարծում եմ, որ լավ կլինի, եթե ես գծեի Մերձավոր Արեւելքին օգնող կոմիտեի նպատակը եւ կրթական ծրագիրը իր որբանոցների վերաբերմամբ:

Նյու Յորքի գլխավոր կոմիտեի կողմից նշանակված է մի կրթական վերատեսուչ, որ դեռ Կովկաս չի հասել, բայց շուտով կլինի այստեղ: Հետագա սողորը չպիտի լինեն վերջնական, մինչեւ վերահիշյալ պարունի որոշումը, բայց համոզված եմ, որ նրանք կլինեն Համաձայն կոմիտեի ղեկավարների բնօրհանուր քաղաքականության հետ:

Ձեզ Հայտնի է, որ կոմիտեի գործունեության մեջ կենտրոնացած են ամբողջ ամերիկյան ժողովրդի բարեհաճությունը, սիմպատիան եւ ցանկությունը՝ օգնելու Հայաստանին: Կոմիտեի ցանկությունն է նպատակի կերպով Հայաստանի ապագային, եւ նա կարծում է, որ այդ նպատակին հասնելու համար ամենալավ միջոցն է տալ իրեն Հանձնված որբերին մի այնպիսի կրթություն, որը միջոց կտա նրանց դառնալ ապագա օգտակար անդամներ Հայաստանի Հանրապետության: Մենք չենք ցանկանում օտարացնել մանուկներին իրենց ցեղից եւ կառավարությունից, բայց մենք ցանկանում ենք դաստիարակել նրանց այնպես, որ նրանք ստանան ամերիկյան դաստիարակության ամենալավ էլեմենտները, որպիսի դաստիարակության հետեւանք է այն, որ Ամերիկան դառն է երկրագնդի ամենաառաջնորդ երկրներից մեկը: Մեր նպատակին հասնելու համար անպայման հարկավոր է, որ մենք մեր կրթական գործի մեջ կարողանանք աշխատել նույնքան ազատ, ինչպես համանման կազմակերպությունները Ամերիկայում: Ամերիկայում գոյություն ունեն թե՛ պետական եւ թե՛ մասնավոր պետական հիմնարկություններ: Առաջինները, իհարկե, ամբողջապես գտնվում են կառավարության հսկողության ներքո, իսկ վերջիններին արված է մեծ ազատություն իրենց կյանքի մեջ:

Կոմիտեի որբանոց դպրոցները Հայաստանում շատ մոտ են վերջին տեսակի ամերիկյան Հիմնարկություններին եւ պիտի աշխատեն ձեռք ձեռքի տված կառավարություն Հետ, բայց մնալով բոլորովին ազատ նրա իսկական Հսկողությունից:

Այն փոփոխությունները, որ Դուք առաջարկում եք ներկա կոմիտեի եւ Հայաստանի կառավարության միջև կնքվելիք Ձեր պայմանագրի մեջ, այնպիսի բնավորություն ունեն, որ բոլորովին անընդունելի են կոմիտեի կողմից:

1. Կրթական միջնասրը վերապահում է իրեն վերահսկողության եւ կոնտրոլի իրավունքը:

2. Որ միայն այն ուսուցիչները պիտի աշխատեն կոմիտեի դպրոցներում, որոնք նշանակվում են միջնասրի Համաձայնություններով:

3. Որ կրթական ծրագրի մեջ մտցվելիք փոփոխությունները կատարվեն միջնասրի Համաձայնություններով:

Հավատացնում եմ Ձեզ, որ կոմիտեն ոչ այժմ, ոչ էլ երբեք չի կարող ընդունել վերոհիշյալ առաջարկությունից եւ ոչ մեկը: Եթե Հայաստանի կառավարությունը որոշել է թե՛ այժմ եւ թե՛ ապագայում Հաստատ մնալ իր այդ պահանջներին մեջ, ես կինչդրեմ, որ այդպիսին ուղարկվեք ինձ գրավոր կերպով, որպեսզի ես կարողանայի ուղարկել այդ գրությունը Նյու Յորքի գլխավոր կոմիտեին՝ միանգամ ընդմիջա փճելու այդ շատ նշանավոր խնդիրը:

Մենք պատրաստ ենք Համաձայնել սկզբնական պայմագրին, բայց ես կցանկանայի մի նկատողություն անել նրա Հոգված 3-ի վերաբերյալ:

Այդ Հոգվածը ասում է, որ կոմիտեի դպրոցները պիտի ունենան Հայաստանի պետական դպրոցների ծրագիրը, Համենայն դեպս դասարաններում ավանդվելիք առարկաների վերաբերմամբ մենք պիտի Հետեւենք ըստ կարելիության մոտիկ, սակայն ես գործնում եմ Ձեր ուշադրությունը այն հանգամանքի վրա, որ մեր դպրոցները այսպես թե այնպես զանազանվում են սովորական դպրոցներից: Այդ վերջիններս աշակերտը ունի բնտանիք, եւ ծնողները կարող են Հոգալ նրա մասին մինչեւ նրա 21 եւ ավելի տարեկան Հասակը, մինչդեռ մեր որբանոցներում մենք պիտի կրթենք մանուկներին այնպես, որ նրանք 15-16 տարեկան Հասակում կարողանան թողնել դպրոցը եւ աշխատել իրենց Համար ապրուստի միջոցներ: Այդ Հանգամանքը անհրաժեշտորեն կպահանջի մեզից որոշ կրճատումներ կատարելու դասարանում անցկացրած ժամերի մեջ, որպեսզի նրանց միջոց արվի արհեստներ սովորելու:

Մեր աշակերտները միեւնույն ժամանակ, որի ընթացքում ուրիշ երեխաներ Հետեւում են իրենց սովորական դպրոցական պարապմունքներին, պիտի ստանան թե՛ ընդ Հանուր կրթություն եւ թե՛ որեւէ արհեստ:

Կարծում եմ, որ վերոհիշյալից Դուք մի գաղափար կստանաք կոմիտեի կրթական նպատակների եւ վերաբերմունքի մասին: Ինչպես վերեւում հիշեցի, այս սողերը չպետք է Համարել որպես վերջնական բացատրություն մեր քաղաքականության, մենք միայն աշխատեցինք Ձեզ տալ մի գաղափար այն Հիմնական սկզբունքների մասին, որոնց վրա Հիմնված են մեր Հիմնարկությունները: Եթե ցանկանում եք, մենք կվերաբանենք այդ խնդիրը ավելի մանրամասնորեն մի քանի շաբաթից Հետո, երբ տեղա կՀասնի մեր վերատեսուչը:

Հավաստիացնելով Ձեզ իմ դեպի Ձեզ ունեցած Հարգանքի մեջ, մնում եմ պարոն Ձեր

Յարրուս

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 157-158: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 16

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆԻ ԳՐԹԻԹՅՈՒՆԸ ԱՄԵՐԿԱՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

9 սեպտեմբերի 1920թ. Երեւան

Ձեր 6 սեպտեմբերի գրությունը ստացանք:

Ինչպես երեւում է մեր նախկին՝ N 3412 գրությունը այնքան էլ չի պարզել նախարարություն տեսակետը մեր փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Շատ լավ դիտակցում ենք, որ թե՛ Ձեր եւ թե՛ կառավարության, որը այժմ որբերի վերաբերմամբ ծնողների պարտականությունն է ստանձնած, նպատակն է որբերին տալ այնպիսի կրթություն, որ նրանք ապագայում դառնան պիտանի գործնական կյանքի Համար, Հայրենասեր եւ ազնիվ քաղաքացիներ: Կարծում ենք, որ մեր Հարաբերությունների մեջ առաջուց չպետք է որեւից կես մութ մնա, որպեսզի արիթ չգառնան ապագայում իրար չհասկանալուն:

Դուք Ձեր գրության մեջ Հիշում եք, որ պետք է ազատ լինեք դպրոցական ծրագրերի նկատմամբ, ինչպես այդ լինում է մասնավոր դպրոցների նկատմամբ Ամերիկայում: Եթե նախարարությունը գրում է, որ ծրագրի փոփոխությունը պիտի կատարվի նախարարության Հանունով, դա չի նշանակում, թե մեր դպրոցական պաշտոնական ծրագիրը պիտի ամբողջությամբ առանց փոփոխությունների կիրառվի Ձեր որբանոցներում: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցած Ձեզ վստահեցնելու, որ նախարարություն այն կարծիքին է, որ գործնական բնույթ կրող պարապմունքները որբանոցային դպրոցներում պետք է առաջնակարգ տեղ գրավեն, ուստի եւ պարզ է, որ նախարարությունն չի կարող ընդգրկել լինել այն փոփոխություններին, որ առաջ կրող գան ուսմանը գործնական բնույթ տալու պատճառով: Մյուս կողմից նախարարությունն, որբերի ապագայի վերաբերմամբ պատասխանատու լինելով ժողովրդի առաջ, չի կարող վերահասու չլինել այն մասին, թե ինչպես է տարվում որբերի կրթական եւ դաստիարակչական գործը: Դա այն Հայրական պարտականությունն է, որը Ամերիկայում ծնողներին Հնարավորություն է տալու վերահասու լինել ազատ դպրոցների կյանքին եւ գերազատությունն այլ իր ցանկացած դպրոցին: Այդ պարտականությունն է, որ ստիպում է մեզ վերապահել վերահսկողության եւ ծրագրերի փոփոխության իրավունքը:

Ինչ վերաբերում է մեր վերահսկողությանը, նա Հանդես է գալիս նաեւ այն ընդհանուր սկզբունքից, որ պետությունը վերահասու պետք է լինի դպրոցների կյանքին, երկրորդ: որ անցյալ տարի, ինչպես երեւում է մեր շրջանային տեսուչների գեկուցումներից, ամերիկյան դպրոցներում կային մի շարք անպատրաստ ուսուցիչներ, որ չուներին ոչ մի կրթական ցենդ: Պետությունը չի կարող անտես անել նաեւ այն, որ կարող են դասատուների ցանկի մեջ ընկնել այնպիսի անձինք, որ ճանաչվում են իրենց մեր պետության դեմ պայքարողներ, օրինակ՝ բողջելի, մինչդեռ կոմիտեի, ծանոթ չլինելով տեղական պայմաններին եւ Հասարակությանը, կարող է այնպիսի սխալներ մեջ ընկնել, որից դպրոցական կյանքը մեծապես կարող է տուժել: Մենք պարտականություն ենք զգում այդպիսի սխալների առաջն առնելու նպատակով վերահասու լինել Ձեր դպրոցական կյանքին:

Ահա այն Հանգամանքները, որ, կարծում ենք, կՀամոզեն Ձեզ, թե ինչու կառավարությանն անհրաժեշտ է վերահսկողության իրավունքը:

Լիահույս ենք, որ կոմիտեի, ի նկատի առնելով մեր բացատրությունը, կՀամաձայնի մեր տեսակետին:

Հանրային կրթության եւ արվեստի նախարարի օգնական Ստանիսլան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 152 եւ շրջ: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 17
ԱՄԵՐԿԱՄԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

16 սեպտեմբերի 1920թ. Երեւան

I. Դասացուցակ մանկապարտեզի առարկաներու

1. Մտավոր մասը.
 - ա) Պատմությունների-պատմողական եւ նկարչական եղանակով,
 - բ) Բնագրամություն-բնութիւն մեջ եւ ավազի սեղանի վրա,
 - գ) Աշխարհագրություն,
 - դ) Տառածանաչություն-7 տարեկաններու,
 - ե) Թվաբանություն-երկրաչափ ու փայտե ֆորմերով,
 - զ) Արտասանություններ-ստանալորներ:

2. Նկարչական մասը.

- ա) նկարել գունավոր մատիտներով,
- բ) նկարել կրաներկերով,
- գ) Պատմություններ նկարելու վարժություն,
- դ) Պարզ ներկերու գասեր-վարժություններ:

3. Ձեռարվեստի եւ ձեռագործի մասը.

- ա) թուղթ կարել,
- բ) թուղթ ծայել,
- գ) կավից կաղապարել,
- դ) Հյուսել,
- ե) կարտոնի գործ,
- զ) կարի դաս,
- է) կտորներով կարի դասեր:

4. Գեղարվեստի մասը.

- ա) երգեր պիանոյի բնկերակցությամբ,
- բ) մարզանք եւ երգ,
- գ) խաղեր:

5. Մարքության գրադմունք-իրենց ազատ ժամերին:

II. դասացուցակ
Մի դասյան դպրոցի 8-12 տարեկան երեխաներու համար

N	Աւարկաներ	I	II	III	IV	Մանթություն	N
1	Հայոց լեզու	8	8	6	5	I եւ II-ին մեջ իրազննություն	1
2	Անգլերեն	-	-	4	4		2
3	Ռուսերեն	-	-	-	3		3
4	Թվարանություն	6	6	5	4		4
5	Կրոնագիտություն	2	2	2	2		5
6	Բնագիտություն	2	2	3	2		6
7	Աշխարհագրություն	-	-	-	2	7	
8	Հայրենագիտություն	-	-	2	-	8	
9	Ազգային պատմություն	-	-	2	2	9	
10	Գծագրություն	2	2	2	2	10	
11	Երգեցողություն	3	3	2	2	11	
12	Ձեռարվեստ	3	3	2	2	12	
	Գումարը	26	26	30	30	Մարզանք ամեն օր	12

Ժամերու տախտակը

$8^{65}-9^{65}$	մարզանք	8^{20}
$9^{65}-9^{90}$	դադար եւ աղոթք	8^{60}
$9^{90}-10^{15}$	դաս	9^{60}
$10^{15}-10^{25}$	դասամիջոց	9^{60}
$10^{25}-11^{10}$	դաս	9^{60}
$11^{10}-11^{20}$	դասամիջոց	10^{30}
$11^{20}-12^{20}$	դաս	10^{60}
$12^{20}-2^{20}$	հանգիստ եւ ճաշ	11^{20}
$2^{20}-2^{65}$	դաս	11^{30}
$2^{65}-2^{85}$	դասամիջոց	12^{20}
$2^{85}-3^{40}$	դաս	2^{30}

III. դասացուցակ
Երեքդասյան դպրոցի 12-16 տարեկաններու համար

N	Աւարկաներ	I	II	III	IV	V	VI	Մանթություն
---	-----------	---	----	-----	----	---	----	-------------

								թյուն
1	Հայոց լեզու	8	8	6	5	5	5	I եւ II իրազննություն
2	Անգլերեն	-	-	3	4	4	4	
3	Ռուսերեն	-	-	-	3	4	4	
4	Թվարանություն	6	6	5	4	4	4	
5	Կրոնագիտություն	2	2	2	2	2	2	
6	Բնագիտություն	2	2	2	2	2	-	
7	Ազգային պատմություն	-	-	2	2	2	2	III-ին մեջ Հայրենագիտություն
8	Ընդհանուր պատմություն	-	-	-	-	2	2	
9	Աշխարհագրություն	-	-	2	2	2	2	
10	Հայաստանի աշխարհագրություն	2	2	2	2	1	1	
11	Գծագրություն	2	2	2	2	1	1	
12	Երգեցողություն	2	2	2	2	2	2	
		22	22	26	28	30	30	

Ժամերու տախտակը
Առավոտյան բաժնի դպրոցի Իրիկնապահի դպրոցի

$8^{20}-8^{60}$	մարզանք	$8^{20}-9^{90}$	մարզանք եւ դադար
$8^{60}-9^{90}$	դադար եւ աղոթք	$9^{90}-12^{30}$	արհեստ
$9^{90}-9^{60}$	դաս-Ա պահ.	$12^{30}-2^{90}$	ճաշ եւ հանդիստ
$9^{60}-9^{90}$	դասամիջոց	$2^{90}-2^{90}$	դաս Ա պահ.
$9^{90}-10^{60}$	դաս-Բ պահ.	$2^{90}-2^{90}$	դասամիջոց
$10^{60}-10^{60}$	դասամիջոց	$2^{90}-3^{30}$	դաս Բ պահ
$10^{60}-11^{20}$	դաս-Գ պահ.	$3^{30}-3^{60}$	դասամիջոց
$11^{20}-11^{30}$	դասամիջոց	$3^{60}-4^{20}$	դաս Գ պահ.
$11^{30}-12^{20}$	դաս-Դ պահ.	$4^{20}-4^{60}$	դասամիջոց
$12^{20}-12^{20}$	դասամիջոց	$4^{60}-5^{10}$	դաս Դ պահ.
$12^{20}-2^{30}$	ճաշ եւ հանգիստ		
$2^{30}-5^{90}$	արհեստ		

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, ք. 46, թ. 141-142: Պատճեն: Ձեռագիր:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ
(ԱՆԳԼԿՈՄ) ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

20-րդ դարի առաջին տարիներին, Հայ ժողովրդին վիճակված փորձու-
թյուններին դիմակայելու նպատակով, մի շարք երկրներ օգնության ձեռք մեկնե-
ցին եղեւնից ու պատերազմներից մազապուրծ եղած սրբերին ու սովյալներին: Այդ
երկրներից էր նաև Մեծ Բրիտանիան, որի մի քանի Հայաստան կազմակերպու-
թյունների կողմից իր նշանակալից սեղն ունի Անգլիական օգնության կոմիտեն:

Կոմիտեն 1916-1926թթ. Հայաստանում եւ Մերձավոր Արեւելքի Հայաբնակ վայրերում պահել է քրտնոցներ, առաքել ու բաժանել միջերթ, հագուստեղեն եւ իրականացրել բարեգործական այլ աշխատանքներ, որոնցից մի քանիսը ներկայացնում ենք սույն փաստաթղթերի հավաքածուում:

Հրապարակելիս պահպանվել են փաստաթղթերի լեզվական ու ռճական առանձնահատկությունները: Բոլոր փաստաթղթերը ընտրված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Մարինե Մարտիրոսյան
ՀԱԱ բաժնի վարիչ

N 1

ՀԱԽ Հ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐ ՀԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ, ՏՐՎԱԾ ՄԱՆԳԱՏ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԱՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆԸ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ԵՊԱՏԱԿՈՎ

30 սեպտեմբերի 1921թ. Երևան

От имени Правительства ССР Армении заявляю, что Правительство готово оказать всякое содействие Английскому комитету помощи в его работе, направленной к созданию приютов для бездомных детей и сирот и на помощь немущему населению продовольствием, медикаментами, одеждой, обувью и пр.

В этих видах Правительство ССР Армении:

1. Обеспечивает всему личному персоналу Комитета, принадлежащему к составу Великобританское-поданных, свободный въезд и выезд на и за пределы территории Армении.

2. Сохраняет за Комитетом право самому распределить между населением принадлежащие ему продукты и фабрикаты или право контролировать таковое распределение, если последнее будет Комитетом передано какой либо организации.

3. Освобождает от таможенных, железнодорожных и всяких других сборов и платежей все грузы, которые будут прибывать на территорию Армении в адрес Комитета для осуществления его деятельности.

4. Объявляет все имущество Комитета свободным от реквизиции и учетов.

5. Обеспечивает за Комитетом право на свободный провоз в Грузию и Азербайджан принадлежащих Комитету и направленных для помощи населению грузов.

6. Гарантирует Комитету, что всякого рода требования правительственных и общественных учреждений и властей будут сообщаться и предъявляться Комитету не иначе, как через посредство Народного комиссариата иностранных дел и его агентов.

7. Предоставляет Комитету право поднятия и опомещения, над всеми приютами и прочими учреждениями Комитета, английского национального флага.

8. Оговаривает, что обучение и воспитание сирот в приютах Комитета производится под непосредственным руководством Наркомпроса ССР Армении, по законам изданным Совнаркомом Армении.

Наркоминдел

Ֆ. 114, ց. 2ր, գ. 22, թ. 181 եւ շրջ.: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱԽ Հ ԼԻԱԶՈՐ ԵՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑՁԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՌԱՅԽ Հ ԼԻԱԶՈՐ ԵՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉ ԲՈՐՈՒՄ ԼԵԳՐԱՆԻՆ՝ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆՆԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

29 սեպտեմբերի 1921թ. Թիֆլիս

Сообщается Вам копия ноты Наркоминдела ССРА тов. Мравяна министру иностранных дел Англии лорду Керзону. В своем обращении от 13 октября с. г. Правительство ССР Армении ради спасения жизни 4000 мессопотамских беженцев армян, очутившихся в безвыходном положении, в результате внезапного прекращения выдачи им со стороны местных британских властей положенного им вспомоществования, просило Британское Правительство удовлетворить ходатайство этих беженцев и препроводить их из Константинополя через Батум в пределы Армении.

Во втором своем обращении от Правительства ССР Армении, согласившись на прием первой партии в 3.000 беженцев, как находящихся уже в дороге своевременно, однако предупредило британское Правительство о том, что незначительность транспортных средств страны и зима пора, при отсутствии достаточных зимних помещений для размещения всего ютого количества беженцев, вынуждает его просить впредь до апреля месяца 1922г. прекратить дальнейшую присылку в Батум последующих беженских партий, ограничив в будущем эту присылку партиями в 1.000 человек, выслаемых через каждый месяц. Ныне Правительству Армении известно, что в ближайщие дни в г. Батуме ожидается новая партия в 7.000 беженцев. Правительство ССР Армении вынуждено поэтому вновь заявить, что к глубокому своему сожалению, вышеприведенные условия исключают с его стороны всякую возможность принять в настоящий момент такое количество беженцев, почему оно вторично обращается с тем Британскому Правительству-временному приостановить до весны 1922г. присылки в Батум как указанной, так и последующих партий беженцев и в дальнейшем направлять их через каждый месяц группами не свыше 1000 человек. Прием этих беженцев как указано выше, в настоящее время совершенно невозможен и своевременно поставив Вас, господин министр об этом в известность, Правительство ССР Армении выражает надежду, что до указанного срока Британское Правительство не откажется принять на себя заботу по охране названных беженцев. Примите уверения в совершенном к Вам уважении.

Народный комиссар иностранных дел ССР Армении Мравян
Секретарь Полномочного представительства ССРА в Грузии

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 51, թ. 113: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ՀԱԽ Հ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄՄԱՏԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱԽ Հ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐ Հ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԱՄԵՐԻԿԱՑԱՆ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

6 հունվարի 1922թ. Երևան

Թյուրիմացութիւնները վերացնելու համար, պարտք եմ համարում մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել Երևանի գիշերային ապաստարանի եւ սրահայտ կապված սննդակայանի մասին: Իրապես այն խնդրի մասին, թե Լուստողկոմը ինչ սահմաններում էր իր վրա վերցնելու փողոցում թափված երեխաների ապահովության գործը:

Որք գիտակցելով, որ աշնան վերջերից ծանր կացութեան մեջ պետք է ընկնէին փողոցներում գիշեր ու ցերեկ թափառող Հարյուրավոր անտուն-անտեր երեխաները, միտածամանակ աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ մեր տախահաչվի սահմաններում բնավ չէինք կարող նույնիսկ մինիմալ չափով հոգալ այդ թշվառների կարիքները, գիմում եմ Ամերիկյան եւ Անգլիական կոմիտեներին, եւ խնդրում նրանց աջակցութիւնը:

Ամերկոմը բացարձակապես մերժում է, հայտնելով, որ իր միջոցները թուշլլ չեն տալիս իրեն նոր մանկատներ բանալ. Անգլիական կոմիտեն խոստանում է իր աջակցութիւնը:

Հոկտեմբերի վերջերին, Անգլիական կոմիտեի լիազոր քղք. Նորբորթը խոստանում է 2000՝ յարգ մահուդ մեր մանկատների երեխաների ձմեռային հագուստի համար եւ 250 հոգու պարեն ու հագուստ, եթե Երեւանում հիմնելու են նոր մանկատուն, հատկապես փողոցի երեխաների համար:

Երեւանի Գավգործկոմի նախագահ ընկ. Ավագյանի Հետ Համաձայնութիւն կկանք նոյեմբերի վերջերին Հետեւյալ սահմաններում. Երեւանի կոմունալ տնտեսութեան խորհուրդը մեզ տրամադրելու է 250 երեխայի համար բնակարան՝ մահճակայներով. Անգլիական կոմիտեն մատակարարելու է պարեն եւ հագուստ 200-250 հոգու, Լուսժողովոմը իր վրա է վերցնելու մանկատան կառավարութիւնը, կրթական դաստիարակչական գործը, բացի սրանից նաեւ 100 հոգու հաց մատակարարելը՝ սննդակայանում տեղավորվածների համար:

Նոյեմբերի 23-ին Անգլիական կոմիտեի լիազոր Նորբորթի Հետ այցելում են Գավգործկոմի նախագահին եւ պայմանավորվում, որ մեզ տրամադրեն Կրեպոստնայա շենքի վերնահարկը, ուր անմիջապես բանալու ենք մանկատուն, այնտեղ տեղավորելով փողոցում գիշեր-ցերեկ թափառող 250 երեխա:

Նոյեմբերի 26-ից Անգլիական կոմիտեն, Համաձայն իր լիազորի խոստման, սկսում է բաց թողնել պարեն, 27-ին՝ հագուստ, վերահիշյալ բնակարանը տրամադրվում է մեզ, միջոցներ ենք ձեռք առնում մաքրել եւ լողացնել փողոցից Հավաքած երեխաներին, թվով՝ 250, նշանակում ենք մանկատան կառավարիչ, հրավիրում ենք այլ պաշտոնյաներ, սակայն անսպասելիորեն խորհուրդների համազումարի բնթացքում բնակարանը վեր է ածվում ապաստարանի, ուր հավաքվում են ամեն կարգի ու Հասակի երկու սեռի թշվառականներ, -մենք ստիպված ենք լինում Հետ քաշվել, այնուհանդիմ չարուհակում ենք բաց թողնել 450-500 հոգու պարեն:

Մեր դիմումները, Համաձայն մեր նախկին որոշման մեզ է տրամադրել այդ շենքը մանկատան համար, որով մենք օր առաջ ազատած կլինենք երեխաներին ստեղծված ծանր կացութիւնից, հանդիպում են մերժման. մեզ պատասխանում են. այդ շենքը պետք է մնա որպես ապաստարան եւ խոք չի կարող լինել մանկատան մասին. Համենայն դեպս եթե վճարեք մեր ծախսերը, մոտ 5000 ռուբլի (սակով), կարող ենք այն ձեռք առալ: Հայտնում են մեզ եւ այն, որ ընկ. Նարիմանի միջոցով հաջողվում է Ամերկոմի կողմից ստանալ այդ գումարը եւ թե Ամերկոմը այժմ տրամադրված է օգնել:

Ապաստարանում ստեղծված կոշմարային դրութիւնը, գուցե եւ Առժողկոմի միջամտութիւնը ստիպում է Գավգործկոմին դեկտեմբերի 24-ին գիջել մեր շենքը, Կրեպոստնայա թ.3, եւ այդտեղ տեղավորվածներին ժամանակավորապես տեղափոխել Ապտեչնայա թ.6: Դեկտեմբերի 29-ին վերցնում են բոլոր թախտերն ու մահճակայները եւ մեզ տրամադրում դատարկ սենյակներ: Այդ օրից մենք սկսում ենք մի կողմից մաքրել սենյակները, վերջացնել անհրաժեշտ նորոգումները, գուններն ու լուսամուտները, միջոցներ են ձեռք առնում կանոնավորել արտաքինոցները եւ մաս-մաս տեղափոխել երեխաներին:

Բոլորը ներկայացնում է մի սոսկալի պատկեր. գզգզված, կեղտոտ հիվանդների մի Հավաքակույտ: Հարկավոր էր նրանց տանել բաղնիք, հիվանդներին գտել եւ առողջներին տեղափոխել նոր շենք: Մենք անկարող եղանք գեթ մի օրով ստասմար մի բաղնիք, ուր միանգամից կարող կլինեինք մաքրել. միայն երկու ժամով 50 հոգու համար ստացանք թուշլլութիւնը Հովհաննիսյանի նախկին բաղնիքում լողացնել, մնացածներին ստիպված էինք մաս-մաս լողացնել մեր մանկատներում եւ սայլերով տեղափոխել Կրեպոստնայա թ. 5: Երեխաները չունեին կոշիկ:

Մինչեւ երեկ՝ ամսի 5-ը արգեն տեղափոխած ենք 190 հոգի, այսօր էլ կտեղափոխենք 60 հոգի: Ստիպված ենք միջոցներ ձեռք առնել նոր բնակարան փնտրել մնացածի համար:

Ավերորդ չեմ համարում տալ եւ Հետեւյալ տեղեկութիւնները, ընդհանրապես մեր բոլոր մանկատներում տեղավորված երեխաների թվի մասին:

Մինչեւ սեպտեմբեր մատակարարում էինք մոտավորապես 4500 հոգու. ժողկոմխորհը որոշեց իջեցնել այդ թիվը մինչեւ 3000-ի եւ դրա համապատասխան նախահաշիվ կազմել: Միանգամից դժվար կլինեի կրճատումը հասցնել այդ թվի ստիճանաբար մանկատները ազատելով այն երեխաներից, որոնք որոշ հնարավորութիւն ունեին իրենց բարեկամների շրջանում ապրել: Կարողացանք մանկատների երեխաների թիվը հասցնել 3500 հոգու:

Երեւանում	1150
Ղամարուում	750
Աշտարակում	800
Նոր-Բայազետում	280
Դարպայգյաղում	900
Ձանգեզուր-Մեղրի	300

Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ անտուն-անտեր երեխաների թիվը անհամեմատ ավելի մեծ է քան 3500-ը, անցյալ ամսին դիմել ենք Մոսկվա՝ խնդրելով աջակցութիւն: Ընկ. Համբարձումյանի եւ Լուկաշինի միջոցով այնտեղ ենք ուղարկում մի նախահաշիվ՝ աջակցութիւն ցույց տալու 3000 հոգու:

Ֆ. 122, ց. 1, գ. 102, թ. 4-5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

ԱՆԴԻԿՆՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏՆՕՐԵՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՆ ԳՅՈՒՂԱՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՄԱՍԻՆ

6 մայիսի 1922թ. Երեւան

Պատարժան պարոն. 1920թ-ի Հունիսին մեր կոմիտեն հատկացրեց երկու հարյուր հիսուն ֆունտ ստեյնի կշիռ գումար մը Ջալալօղլի որբանոցներին կից մի գյուղատնտեսական կաթնարան-գլորցը հիմնելու կովեր, ոչխարներ եւ այլն գնելու համար:

Նույնպես մենք ուղարկեցինք երկու սեպարատորներ: Ես լսեցի, որ այդ գյուղատնտեսական գլորցը իր անասուններով եւ այլնով անձեռնմխելի մնացել էր մինչ այն ժամանակ երբ այդ որբանոցները Ամերիկյան նպատամատուցին փոխանցվեցին եւ որ սակայն այդ գլորցը հանձնված չէր նրանց: Կոմիտեի անունից ուղղում էի հարց ուղղել Ձեզ, թե ի՞նչ են եղած այդ ստացվածքները:

Իմ հույսն այն է, որ այդ գլորցը գեռեւս շարունակում է իր շինարար աշխատանքը կատարել կոմիտեի արամադրութեան տակ եղած ուրիշ պետական որբանոցներին կից:

Շատ երախտապարտ պիտի զգայի ինձ, եթե առաջին հնարավոր առիթով պատասխանեիք իմ այս հարցին: Ընդունեցեք խնդրեմ հարգանքներիս խորին [հավաստեքը]:

Ն.Նորբորթ

Ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 6: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՎԵՐՍՏՈՒԳԻՉ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀՍԽՀ ԿԵՆՏՐՈՆԻՍԿՈՄ՝ ՍՈՎՅԱԼՆԵՐԻՆ ՕԳՆՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՂԱՄԱՐԼՈՒԻ՝ ՏՆԳԱՄԱՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

10 մայիսի 1922թ. Երեւան

О деятельности Камарлиского Учпомеола от 10 мая 1922 года. Присутствовали: Предучпомгол тов. Вартанян и остальные члены: т. Арам Шахкалцян отсутствовал. По сведениям Эрузпомгол Камарли. Отпущенное количество муки Камарлинскому учпомголу получено сполна. По книгам на приход значится 475 пудов. Расход же: Голодающему населению роздано 459 п. 37 ф.

* Այժմ՝ Արտաշատ:

От разгрузки во время перевозок 12 - 29.
Итого 472 - 26 ф.

Остаток в складе 2 пуда 14 фунов это количество оставлено для служивых и крайне голодающих беженцев.

Раздача муки производилась по предварительно составленным спискам на каждую душу по 5 фунта на 4-7 дней.

Отпуск муки производился первым долгом голодающим детям и кормилицам. В течение апреля месяца во всем участке умерло от голода 15-16 человек. Ныне Британской Миссией открыт питательный пункт для голодающих, а другое отделение Британской Миссии отпускает продукты на 7 тысяч душ.

Настроение голодающих крестьян к нашей помощи не удовлетворительное, ввиду мизерности нашей помощи, целесообразно это отпускаемое количество муки Камарлинскому участку для голодающих: -отпустить Веди-Бассарскому участку, голодающему населению.

Ֆ. 112, ց. 1, գ. 31, թ. 183: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ՀԱՍԻՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԿԵՐԱՅԱՑԱՑՈՒՑՁԻՆ՝ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՄԱՆԿԱՏՆԵՐԻՆ ԱՆՆԴԱՄԹԵՐՔ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 հունիսի 1922թ. Երևան

Ներկաև ուղարկելով պետական մանկատներում խնամվող երեխաների բաշխման ցուցակը ըստ գավառների, խնդրում եմ ըստ հնարավորության աջակցել նրանց՝ նյութական գրուծյան բարելավման եւ Ձեր արամադրութեան տակ եղած մանկական ֆոնդից որոշ մթերքներ հատկացնել երեխաների սնունդը ուժեղացնելու համար:

Ավելորդ չեմ համարում Ձեր ուշադրութեանը հրավիրել նաեւ այն հանդամանքի վրա, որ բոլոր գավառներում բացի մանկատներում խնամվող երեխաներից, մոտ 250-ական անտուն երեխաներ կան, որոնց վրա ոչ ոքի կողմից խնամք չի տարվում:

Լուստողկում

Ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 25: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 7

ՀԱՍԻՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԿԵՐԱՅԱՑԱՑՈՒՑՁԻՆ ԿՈՒՐՄԻՑ ԿՈՇԿԱԿԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 հունիսի 1922թ. Երևան

Ի պատասխան Ձեր N 153 գրութեան, հայտնելով Ձեզ Լուսավորութեան ժողովրդական կոմիտեի շնորհակալութեանը, պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ երկուշաբթի ամսույս 17-ին՝ առափոտյան ժամը 10-ին մեր աշխատակիցներից մեկը հատուկ մանդատով կուղարկվի կոմիտեից պահեստը՝ ընդունելու կոշկակարական այն գործիքները, որ Դուք սիրալի կերպով նվիրում եք Երևանի եւ Օշականի պետական կոշկակարական դպրոցների կարիքների համար:

Կազմակերպչական կենտրոնի վարիչ

Ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ՀՐԱՎԵՐԸ ՀԱՍԻՆԱԿԱՆ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ՝ ՍԿԱՌԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ՄԱՐԶԱՀԱՆԴԵՍԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22 հուլիսի 1922թ. Երևան

Կիրակի ամսույս 23-ին՝ երեկոյան ուղիղ ժամը 5-ին, կոմունարների այգուժ տեղի է ունենալու Անգլիական եւ Ամերիկյան կոմիտեների սկսուտական խմբերի միացյալ առաջին մարզահանդեսը:
Խնդրվում է Ձեր եւ Ձեր պաշտոնյաների ներկայութեանը:

Ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 10: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 9

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԿԵՐԱՅԱՑԱՑՈՒՑՁԻՆ ԿՈՒՐՄԻՑ ՍՍԱՑՎԱՄ ԴԵՂՈՐԱՑՔԻ ՀԱՄԱՐ ՎԵՐՁԻՆԻՍ ՇՆՈՐ ՀԱՎԱՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՐՄԻՑՈՒՆ ԿՆԴՐԱՆՔՈՎ

02 օգոստոսի 1922թ. Երևան

Հայաստանի Կարմիր Խաչի ընկերութեան գլխավոր վարչութեանը երջանիկ է համարում իրեն հայտնելու իր խորին շնորհակալութեանը միս Ռոբինսոնի վարչութեանն նվիրաբերած հինգ արկղ ղեկորայրի համար, որի հարգին խնդրում է Ձեզ չմերժել մեր շնորհակալութեանները հայտնել նրան:

Գլխավոր վարչութեան նախագահ

Ֆ. 154, ց. 1, գ. 12, թ. 4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ԿԵՐԱՅԱՑԱՑՈՒՑՁԻՆ ՀԱՐՔՈՐԹԻ ՓՈՆԵԱԽԱԳԱՀԻՆ՝ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՑ ՈՒՂԱՐԿՎԱՄ ԴԵՂՈՐԱՑՔԻ ՄԱՍԻՆ

12 օգոստոսի 1922թ. Երևան

Հարգելի պարոն,
Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ Անգլիայից՝ միս Ռոբինսոնի կողմից ուղարկված ղեկորայրի հինգ արկղերը: Դրանց պարունակութեան մասին պատասխանատվութեան չեմ կարող վերցնել, որովհետեւ այդ արկղերը մի կարճ ժամանակ եղել են Բաթումի մարքատանը եւ մեր անցյալի փորձառութեանը ցույց է տվել, որ սովորաբար ապրանքները որոշ պակասներով է դուրս գալիս: Պարունակութեան ցուցակը կցված է նամակին:

Նմանապես ուղարկում եմ Ձեզ մեր պահեստներում եղած հավելյալ մի շարք ապրանքներ, տեղավորված երեք արկղերում, որոնց պարունակութեանը առանձին ցուցակով նույնպես կցված է նամակին:

Անգլիայի հայկական ընկերութեաններն ուղարկելու են Հայաստան՝ հաշմանդամների համար 200 բազուկներ եւ սրունքներ. շատ ուրախ կլինեի, որ Կարմիր Խաչը բժշկական կոմիտեի հետ համագործակցութեամբ կատարեր թեկնածուների բնարութեան, վերցնելով բացարձակ ճշգրիտ չափը, որ անհրաժեշտ է: Ես պիտի թեկնագրեի, որ չափերը լինեն սանտիմետրով եւ ոչ սուսական չափով:

Ես հիշեցրել եմ այս հարցի մասին գոկտոր Լազարյանին, նախքան վերջին անգամ Երևանից հեռանալս:

Ֆ. 154, ց. 1, գ. 12: Թարգմանութեան անգլերենից: Ձեռագիր:

N 11

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԶՎ ՀԱՐԳՈՐԹԻՆ՝ ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՄԱՏՈՒՑԱԾ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱԶԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄ ԸՆՏՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 սեպտեմբերի 1922թ. Երևան

Հայաստանի Կարմիր ինչի գլխավոր վարչութիւնը իր ս.թ. սեպտեմբերի 12-ի որոշման համաձայն, ի նկատի ունենալով Ձեր անցյալի ուշադիր վերաբերմունքը եւ մատուցած օգուտները Հայաստանի Կարմիր ինչին, ընտրուած է Ձեզ, մեծարգո պարտն, Հայաստանի Կարմիր ինչի գլխավոր վարչութեան անդամ, խնդրելով Ձեզ հանձն առնել այդ կոչումը եւ ապագայում կերպարեցներ Հայաստանի Կարմիր ինչն ունեցած Ձեր բարյացակամ վերաբերմունքն ու օգտակար մասնակցութիւնը:

Գլխավոր վարչութեան նախագահ

Ֆ. 154, ց. 1, գ. 12, թ. 7: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 12

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԿԻՑ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԶՎ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՎՅԱԼԻՆԵՐԻՆ» ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՌԱՅՍԶ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԶՎԻՆ՝ ԱՆԴՐԿՈՎ-ԿԱՍՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

30 Հոկտեմբերի 1922թ. Թիֆլիս

В целях урегулирования взаимоотношений Государственных органов Союзных Республик Закавказья с иностранными организациями помощи, Союзным Советом от 16 октября 1922г. издан декрет, на основании коего Американский комитет помощи на Ближнем Востоке, Британская миссия и другие органы международной помощи России и Закавказью, признаны работающими на территории Закавказских Советских Республик по оказанию помощи круглым сиротам и голодающему населению Закавказья.

Согласно п. 5 вышеозначенного декрета импортируемые иностранными органами организациями помощи грузы, равно как и все принадлежащие этим организациям помощи грузы, служащие делу помощи, совершенно свободны от оплаты таможенных и иных сборов.

В п.9 об уплате грузов за провоз иностранными организациями помощи, декретом указывается, что соответствующие органы Советской власти устанавливают порядок оплаты на основании изданных положений.

В п. 6 воспитание детей в приютах и детских домах вышеозначенных иностранных организаций проводится под контролем соответствующих органов Союзных Советских Республик.

Пар. 8 гласит, что в своих взаимоотношениях со служащими иностранных организаций помощи руководствуются соответствующими нормами Советских законов о труде.

Ввиду Вашего вызова в Москву, меня, генерал директора Американской, уполномоченного Английской миссии для заключения договора, прошу принять во внимание, что, согласно декрета Союзного Совета, я в качестве представителя при иностранных организациях вел переговоры с представителем Америки по всем принципиальным вопросам и до отезда в Москву не пришли с американцем к окончательному соглашению.

По 5 помоему, для оплаты таможенными иными сборами грузов иностранных организаций помощи, необходимо санкция соответствующих властей об освобождении от пошлины и др. сборов означенных грузов и надлежащие телеграфные распоряжения начальнику Закавказской таможни об этом.

Список товаров при сем прилагою.

По п. 9 настоятельно необходимо распоряжение ЦИК о бесплатном провозе грузов иностранных организаций помощи по железной дороге и водным путям Закавказья, как-то грузы Американского комитета помощи на Ближнем Востоке, Английской миссии помощи Закавказья, Комитета помощи Армении и других благотворительных иностранных организаций оказания помощи Закавказью и установить порядок оплаты за счет центральных властей.

По вопросу воспитания детей и о законе труда считаю необходимым обратиться Ваше внимание на эти пункты и просить в совещании с представителями иностранных организаций настаивать по этим вопросам вдухе декрета Союзного Совета

Представитель Совнаркома ЗСФСР Тер-Газарян

Ֆ. 113, ց. 38, գ. 27, թ. 201 եւ շրջ.: Հաստատված պատճեն: Մեքենագիր:

N 13

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ՝ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՏԱՐԱԾՔ ԱՐՏՈՆՅԱԼ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՎ, ՆԵՐՄՈՒԾՎԵԼԻՔ ԲԵՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հոկտեմբեր 1922թ. Թիֆլիս

Наименование организаций, оказывающих помощь.

Наименование грузов.

Американский комитет помощи на Ближнем Востоке.

Крупа, мука, лобно, рис, зерно, сахар, чай, кофе, какао.

Английский комитет

Масло животное, растительное, консервы, различные, одежда новая и старая, обувь, кожа. Бязь, мануфактура, шерстяная и бумажная, нитки.

Комитет помощи Армении.

Госпитальные принадлежности, медикаменты, медицинские инструменты. постель, одеяла, простыни, наволочки, матрасы. канцелярские принадлежности сельско-хозяйственные машины, автомобили, грузовики и части этих машин. Разные пожертвованные вещи.

Ֆ. 113, ց. 38, գ. 27, թ. 202: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 14

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՍ ԷԴՅՈՒՏ ՏՅՈՒԿԵՐԻՆ՝ ՎԵՐՋԻՆԻՍ ԱՆԳԼԻՍ ԿԱՍԱՐԵԼԻՔ ՃԱՄ ՓՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ԴԵՂՈՐԱՅՔ ՀԱՅԹԱՑԹԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հոկտեմբեր 1922թ. Երևան

Հայաստանի Կարմիր խաչի ընկերությունն ահա մի քանի տարի է, որ հիմնվել է եւ իր ամբողջ ջանքը ուղղել է դեպի հիվանդ եւ արյունաքամ ժողովրդի ցավերը դարմանելուն: Դուք անձամբ ակնաստես եք եղել, թե մեր ժողովրդի կարիքների չափին եւ թե ընկերությունս թույլ ուժերի գործունեությունը:

Մեր առաջ դրված խնդիրներից ամենակարևորը համարել ենք բուժական միջոցներով օգնություն գալը մեր ժողովրդին, հատկապես այն շրջաններում, ուր պետական առողջապահական վարչությունը հնարավորություն չունի բավարարել եղած պահանջները:

Վերսհիշյալ խնդիրը լուծելու համար, Հայաստանի Կարմիր խաչի ընկերությունն իրեն մերձավոր նպատակ է դրել:

1. Կազմակերպել մի շարք բժշկականների մայրիայով տառապող ազգաբնակչությանը ամենայն բժշկական օգնություն հասցնելու:

2. Բանալ հիվանդանոցներ երկրի գանազան վայրերում տեղական հիվանդությունների եւ վեներական ախտերի դեմ, որ ժառանգություն մնաց պատերազմից, մաքառելու համար:

3. Հիմնել գիտակից եւ պատրաստի գիծություն քույրերի կազմեր, բանալով նրանց համար դասընթացներ եւ հանրակացարաններ:

Այս բոլորի համար անհրաժեշտ են ընկերությանն զեղորայք, առավելապես խինին եւ նեստալվարսան, բժշկական գործիքներ, հիվանդանոցային պիտույքներ, կահ-կարասի եւ այլն:

Եվ սակայն Կարմիր խաչը չունի ոչ հիվանդանոցների եւ ոչ ժողովրդին խինինիկացիայի ենթարկելու համար անհրաժեշտ միջոցներ եւ զեղորայք, չունի հիվանդանոցային պարագաներ, գործիքներ, առողջապահական անհրաժեշտ իրեր: Մեր տեղական միջոցները անբավարար են եւ անկարող լրացնելու այդ բացը, ուստի մենք շատ բան սպասում ենք ստանալ արտասահմանյան հայրենակիցներից եւ Կարմիր խաչի իրենաները ընդգրկող քրիստոնյա եղբայրներից:

Օգտվելով Ձեր դեպի Անգլիա կատարվելիք առաջիկա ճանապարհորդությունից, Հայաստանի Կարմիր խաչի ընկերության գլխավոր վարչությունը խնդրում է Ձեզ Ձեր ճանապարհորդության ընթացքում եւ վերադարձին ամեն տեղ արժարժել մեր ցավերի եւ կարիքների մասին, օգնություն հասցնող մարդկանց եւ մարմիններին աջակցել հասցնելու իրենց նպատար մեզ: Անցյալում մեր ներկայացուցիչը եւ միս Ռորինսոնը, որ ի պաշտոնե հոգատար եւ ուշադիր վերաբերմունք ունի դեպի Հայաստանի Կարմիր խաչը եւ նրա կարիքները: Վարչությունն խնդրում է Ձեզ Անգլիայում մեր ներկայացուցիչ միս Ռորինսոնի հետ՝ նրա գիտությունից, դեկավարությունից եւ աջակցությունից աշխատել նպատակելու Հայաստանի Կարմիր խաչին զեղորայքով, հիվանդանոցային աուարկաներով, կարասիներով, մթերքներով եւ այն անհրաժեշտ միջոցներով, որ պահանջում է ժողովրդի բուժման գործը:

Ձեր այդ առթիվ պապալում ունենալիք ջանքեր համար, Հայաստանի Կարմիր խաչի վարչությունն հայտնում է Ձեզ իր անսահման շնորհակալիքը եւ երախտագիտությունը եւ մնում է առ Ձեզ միշտ հարգանքով:

Հայաստանի Կարմիր խաչի գլխավոր վարչության նախագահ

Ֆ. 154, ց. 1, գ. 12, թթ. 8-9: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 15

ՀՍԽՀ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀՍԽՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐ ՀԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ՝ ԱՆԳԼԻՍԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11 փետրվարի 1924թ. Երևան

Для сведения сообщаем, что нам достоверно известно, что Британский комитет в Эривании намерен передать Правительству на обеспечение до 350 чел. сирот старшего возраста. Из этого количества уже до 60 ч. сирот исключены из приютов, коим на обеспечение выдается комитетом по 1 пуду ячменной муки, сроком на пять месяцев. Эта инициатива вовсе не принадлежит директору комитета Норткорму, а в этом деле из-за личных корыстных целей заинтересован Управделами комитета Левон Шахбаглян, который собираясь выехать в Америку желает произвести соответствующую чистку, как среди сирот сочувствующих КСМ, так и среди сотрудников комитета, сочувствующих Соввласти. Просьба усилить гласный надзор за деятельностью Британского комитета, так как постепенно сироты старшего возраста выбрасываются из приютов, каковые несомненно появятся на бирже, как безработные.

Зампредармчета Помощник начальника СОЧ За начальница КРО

Мелик-Осипов Варданов Я.Акопов

Ֆ. 113, ց. 3, գ. 217, թ. 46: Բնագիր: Մեքենագիր:

ԷԶԵՐ ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆԻ ԵՎ ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Երկու նշանավոր գործիչների ստորեւ ներկայացվող նամակները, որոնք լույս են տեսնում առաջին անգամ, վկայում են սփյուռքահայության շրջանակներում Հայ Դատի լուծման հնարավոր ուղիների որոնումների, միջոցների վերաբերյալ գոյություն ունեցող մտահոգությունների, սփյուռք եւ ինտերգային Հայաստանի հարաբերությունների մակարդակի ու ինտերգային Հայաստանի ղեկավարության ոլորտի մակարդակի վիճակի մասին:

Փաստաթղթերի բնագրերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում՝ Ա.Սաֆրաստյանի ֆոնդում (Ֆ.412, ց.1):

Ալվարդ Ղազիյան

N 1

2 Հունիսի 1923թ.
Աթենք

Հարգելի պր. Սաֆրաստյան
Այսօր ստացա Ձեր Հունիս 28 երկտողը, որով հրավիրում էիք Ձեզ Հետ ճաշելու: Դժբախտաբար, ինչպես տեսնում եք, չպիտի կարողանամ օգտվել այդ սիրելի հրավերից: Մի քանի շաբաթ է, որ գյուղում եմ: Առողջական վիճակս ստիպում է մի 3 շաբաթ եւս մնալ այստեղ: Եթե ունեք որեւէ բան ասելիք, շատ ուրախ կլինեմ ստանալ Ձեզանից այդ մասին նամակ:

Հասցէս՝ W Pierre Grevaj, Allinges, Haute Savoie, prms S. Vratjan.

Բարեւներով՝ Ա.Վրացյան

դ. 1662, թ. 2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 2

8 Հունվարի 1925թ.
Փարիզ

Հարգելի պ. Սաֆրաստյան
Ուրախ կլինեմ Հանդիպելու Ձեզ Հետ շաբաթ օր, կեսօրին, ուր որ կամենաք - ինձ Համար Հարմար է: Բարի կլինեք երկտողով կամ թելեֆոնով իմացնել պատվիրակութեան:

Հարգանքներով՝ Ա.Վրացյան

դ. 1662, թ. 3: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3

Ռ[ամկալար] Ա[զատական] կ[ուսակցութեան] Ամեր[իկյան]
Ընդ[հանուր] վարչութեանն (...) եւ Ա.Վրացյանին

11 ապրիլի 1943թ.
[Լոնդոն]

Անկախ առօրյա անցից կամ որեւէ տեսակի քարոզչութեան ազդեցութեանց, աստ կզգանք, որ Հասել է ժամն Համազգային նախապատրաստութեան: Նույնն զգացել են նաեւ Երեւան, որմե ստացա մոտերս մի ազգ Հիշեցնող Հանձնարարութիւնը վերջին քսանամյակի դեկավարաց, սկսյալ Միասնիկյանն մինչեւ Ա.Երզնկյան, Աղասին, Ս.Փիրումյան եւ Դանուշ, նկարիչ, ամենքն այ նա Հատակալ ... ո՛հմակեն: 1921-է ի վեր ծանոթ պարագլուխը պնդել եւ Հանձնարարել են ինձ եւ այլոց, որ գաղութը պարտ ին նայել իրենց ճարն, քանցի կաշկանդյալ Սահմանադրական եւ շրջանալին գանազան նկատմանց երկիրն չէ ի վիճակի առնել ոեւէ նախաձեռնութիւն օգուտ Համայնական պաշտպանութեան, իսկ ո՛հմակն երբեք պիտի դիտե Հարցք ազգ[ային] դատի տեսակետեն: Ուրեմն պարտ ենք շարժիլ այժմ ի նախապատրաստութեան: Ունինք Սեւան եւ 1921-ի սահմանագծումն եւ մի քանի ֆինանս[ական] Հաշիվք՝ ներկայիս եւ գուցե հավերժապես մեռյալ դատ, որք սակայն եւ ընդունակ են վերականգնանացման՝ ըստ Հարմարութեան: Լճոք արյուն թափող ազգք - ներկայիս Հակամարտ - Հազիվ թուլատրեն ստատուս քվոն Անատոլիական]. դիակին, տարեց տարի ավելի դիակնացող մեծ երկրամասում: Համենայն դեպս բոլորովին անիմաստ եւ կարողականորեն վտանգավոր քայլ է մեր կողմանն Հարուցանել սահմանահարցն ընդ դիակին՝ ներկայիս կամ ապագայիս, ի բաց առյալ բացար-

* Անընթեռնելի բառ -Ա.Ղ.:
** Նույնը -Ա.Ղ.:

ձակ եւ աներկրա նպաստավորութեան Հանգամանքում: Պատեճ ըուպեին պիտի կարենանք օրինապես դիակին Հետ կարգադրել վեճն ուղղակի Հարաբերութեամբ:

22 ամաց Հետե երկիրն ...՝ կվարժակցի Կովկասյան եւ այլ զբայցյաց Հետ, Հարուցանել ոեւէ Կովկասյան կամ այլ սահմանային խնդիր պիտի ապացուցաներ փորձեն ուսանելու մեր անկարողութունն: Երկիրն ունի դաշինք ընդ Թուրքիո: Մուսլիմ աշխարհն ապացուցեց Հալատք եւ բարեկամութիւն առ գաղութք: Խորհրդային] Միութիւնն մեզ պարտական է բազում ինչ. Սասունցի Դավիթ սրբազան անվամբ նոր ձեռնարկն է վերջին գործն: Պատեճ ժամուռ պետք է խոսել Կալինինի եւ նման շատ մարդկանց:

Ինչպես Հանցյալն, երկիրն ու ազգն անվերապահ Հավատարմութեամբ պիտի վարժակցի ընդ ազինս, ըբեզ մատուցանին փոխադարձութեան շոշափելի ապացույցք:

Արդ, կառաջարկենք ձեզ կազմակերպել մի պատվիրակութիւն:

Ա. Գործի Հարցութեան իբրեւ նախապայման Ամերիկա Հրավիրել Առաքել Նուբար Բ., որպես նախագահ՝ Համախմբելու բոլոր գաղութք եւ զգացմունք:

Բ. Երկու կուսակցութեանց շարժման պատվիրակք, նաեւ Հ.թ.մ. կամ այլ ներկայացուցիչք, որ ձեր Հարմար դատած թվի եւ պայմանաց՝ ընդ նախագահութեամբ Ա.Նուբարի:

Գ. Ձեռնարկել դատի իրավական, պատմական եւ քաղաքական նախապատրաստութիւն լուրջ եւ պետական ճանապարհավոր առանց Հիշելու բառք արգարութիւնք, անցյալ զոհողութիւնք եւ նման շարունք: Առանձնապես խնդրենք բոլորովին Հրաժարել, գոնե առայժմ, ոեւէ տեսակի մամուլի կամ բերանացի արտահայտութիւնք Հակադիրչ բնավորութեամբ: Ընդհանուր կացութիւնն դիտյալ աստից՝ Հեռանալարք կացուցանեն Հարկադրել նման նախազգուշութիւն եւ խոհականութիւն:

Կարգացի Լ.Միսակյանին, Տիրան վրդ. Ներսեսյանին, բրոֆ. Ա.Հակոբյան չի կարող կարգալ Հանձնարարյալ պոստով երկու պատճենք ուղարկեցի Բոստըն երկու կառավարութեանց Հրաչ Երվանդ եւ Վրացյանին, 1943, ապրիլ 19:

Ա.Սաֆրաստյան

Հ. Գ. Ուշադրութեամբ կարդայ եւ խոկալ (եւ ներկայիս ի[որհրդային] Միութեան] ավերակ պատկեր ավելացնել Մանգելշտամն ի «Վեմ» 1935-ի Դ թիվք եւ մտնալանդ ... էջը 77-83, ապա կարդայ Ջ.Քյուրթյանն ի «Հայրենիք» 1943 փետր. 5-ի եւ եղբայրացնել ընթերցմամբ Լ.թյութիւննճյանի ի «Պայքար» անցյալ ... Հայ եւ թուրք Հայրենյաց Համերաշխութեան մասին):

դ. 840, թ. 1 եւ շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 4

19 Հունիսի 1943թ.
Բոստոն

Միբիլի Ա.Սաֆրաստյան

Ստացած եմ 19 ապրիլ Հուլիս Հետաքրքրական նամակք եւ Հանձնած եմ իմ բարեկամներու նկատառութեան: Մենք Հոս ամենքս միեւնույն մտահոգութիւնները ունինք եւ կխորհենք, թե ընդհանուր այս ձգնաժամը բախտորոշ նշանակութիւն կարող է ունենալ նաեւ մեր Հայրենիքի ու ժողովրդի Համար, Հետեւաբար, ամեն գիտակից ու Հայրենասեր անհատք ու կազմակերպութիւնք պարտ ին մեկ կողմ դնել Հին տարակարծութիւններն ու վեճերը եւ Հոգեւին միանալ ընդհանուր գործին շուրջը, որու մասին սկզբունքային Հակառակութիւնն չի կրնա ըլլալ ու չկա: Դաշնակիցներու Հաղթանակը նաեւ մեր Հաղթանակն է:

Այս ուղղութեամբ, պատերազմի ամբողջ տեսողութեան ընթացքին, մենք զրաժ ու խոսած ենք, Հրապարակով եւ ներքին բանակցութիւններով աշխատած ենք Համոզել ամենքը, որ ազգային միութիւնը Հրամայական պահանջ մը է, այս բախտորոշ օրերուն: Վերջին Հունվարին պաշտոնական դիմում եւս եղավ այստեղ՝ ձերայնոց, Համագործակցութեան Հրավերով: Ցավ է ըսել, սակայն, որ ձերոնք, ա-

* Անընթեռնելի բառ -Ա.Ղ.:
** Նույնը -Ա.Ղ.:

միսներու ձգձգումն հետո, սնտի առարկութիւններով, մերժեցին՝ անըմբռնելի մտայնութեամբ մը նախամեծար գտնելով պառակտումի հարատեւումը:

Չեր հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանի վարիչներու մասին խիստ հետաքրքրական ու կարեւոր էին: Այո, անհրաժեշտ է, որ արտասահմանի հայութիւնը որ առաջ միանա եւ միացյալ ճիգով մը ու վայրկյանի պահանջներուն հարմար ձեւերով պաշտպանեալ ազգային դասը: Յաջախի է, որ ձերտնք, իրենց ընթացքով ցուլց կուտան, որ շատ հեռու են Չեր արտահայտած մտահոգութիւնները ըմբռնելէ: Եթէ կրնաք ուղղութեան բերել ձերտնքը, օգտակար գործ մը կատարած կըլլաք: Ետտ ուրախ եղա ստանալով Չեր նամակը: Ուրախ պիտի լինեմ նաեւ, եթէ երբեմն գրեք այդտեղի հետաքրքրական նորութիւններու մասին. բոլորովին կարված եմ արտասահմանէն, եւ ամեն տեղեկութիւնն ըրարեկամներու եւ հասարակաց գործերու մասին թանկագին պիտի լինի ինձ համար: Սիրով պիտի գրեմ ես ալ, եթէ ոեւէ հետաքրքրական բան լինի, կամ եթէ ոեւէ բան Չեզ հետաքրքրէ:

Լավագույն զգացմունքներով՝ Ս.Վրացյան

թ. 1662, թ. 4 եւ շրջ: Բնագիր: Չեզագիր:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ С 1941 ПО 1945г.

Со дня завершения Второй мировой войны прошло немало десятилетий и о ее причинах и тайнах были написаны тысячи книг. Несмотря на это, остается еще очень много вопросов, на которые нет и, наверное, не будет полных и точных ответов. Одним из таких вопросов является дальнейшая политика Германии на оккупированных территориях после победного завершения войны.

Начав войну, руководство Третьего рейха разрабатывало долгосрочную политику по отношению покоренных государств. Создавались марионеточные правительства, которые во всем подчинялись Берлину: это и Французское правительство Виши, и политическое руководство Словакии и другие. Хотя разрабатываемая политика по отношению к СССР была несколько иной, ясно то, что у Германии не было ресурсов для длительной войны против такого огромного и многонационального государства как Советский Союз.

Нападение на СССР Германским командованием готовилось исключительно тщательно с соблюдением всех мер стратегической маскировки. Основательно готовился и Абвер. Опираясь на доклады германской разведки по Советскому Союзу, руководство Германии, одним из важных факторов обеспечения своей победы считало многонациональный состав СССР, и планировало реализовать ее на основе идеологии “Крестового похода против коммунизма за освобождение угнетенных народов”. Для осуществления этого плана Абвер вошел в контакт с бывшими лидерами национальных республик периода 1918-1921гг., находившихся в эмиграции. Еще накануне войны было создано множество национально-освободительных комитетов с целью проведения агитации среди народов Советского Союза для перехода на сторону Германии. На предложение о сотрудничестве с нацистской Германией откликнулись многие. В их числе – белоэмигранты, националисты и лидеры бывших независимых государств. Они так ненавидели советскую власть и горели огромным желанием освободить свою землю и народ от большевизма, что стали сотрудничать с гитлеровцами, не упуская предоставленной им возможности.

Уже в течение 1920-1930-х гг. были созданы десятки националистических организаций и центров, тесно сотрудничавших с аналогичными структурами, находившимися на территории Советских республик. В первые дни войны на территориях Прибалтики, Белоруссии, Украины вспыхнули повстанческие национально-освободительные движения. Их вооруженные формирования впоследствии перешли на сторону приближавшейся немецкой армии. Также было множество случаев перехода на сторону немцев отдельных взводов и рот из национальных формирований РККА. Родилось мнение, что скоро и весь СССР будет польщать огнями (освободительных) движений. Особую ставку при этом командование Третьего рейха делало на народы Кавказа.

Поскольку целью Германского командования было разгромить Советскую армию ударом с тыла – путем восстаний и разложения многонациональной армии, было создано особое формирование «Бергмани» («Горцы») – включившее в себя представителей коренных народов Кавказа, которые впоследствии должны были способствовать поднятию антисоветских мятежей в собственных республиках.

Подразделение было сформировано Абвером, основной задачей которого в этот период являлось реорганизация и создание паники или же массовых переходов обороняющихся частей Красной Армии.

Попав на фронт, части специального соединения были разделены и использованы отдельно друг от друга. Батальон был разделен на роты и взводы, первые использовались на линии фронта для пропагандистских акций против кавказских национальных частей Красной Армии, а также, что бы доказать их стойкость и верность немецкое командование нередко бросало их на кровопролитные участки фронта, где легионеры «Бергманна» часто справляясь с поставленными перед ними заданиями, оказывали пример немецким солдатам Вермахта.

Отдельные взводы соединения забрасывались в глубокий тыл – на территории Чечни, Дагестана, Грузии. Армении и Азербайджана для диверсионных и агитационных действий, а также для организаций антисоветских выступлений и поднятия мятежей.

Быстро осознав эффективность использования национальных добровольческих кавказских частей специального соединения «Бергмани», командованию соединения к концу 1942г. был отдан приказ о формировании дополнительных рот и взводов, которые в дальнейшем после отступления в Крым, вошли в состав сформированного полка «Бергмани». Части данного соединения нередко входили в составы кавказских подразделений Вермахта. Одним из таких примеров является подчинение грузин-

ского кавалерийского эскадрона «Бергманн» командованию 809-го армянского пехотного батальона Вермахта.

Разгром немецких частей в предгорьях Кавказа вынудил верховное командование отступить на подготовленные оборонительные рубежи. В результате этого основная часть 17-й армии, личный состав которого к 1943г. более 16% составили представители из «Восточных» легионов, отступил в Крым, где были сформированы дополнительные кавказские национальные части. «Бергманн», потеряв свою важность, был передан командованию сухопутных войск и к апрелю 1943г. был развернут в полк трехбатальонного состава. В период лета 1943г. части полка использовались по разным назначениям – от антипартизанских акций до охраны побережья и шоссе дорог.

К ноябрю батальоны «Бергманн» участвовали в ожесточенных боях на перекопском перешийке и несмотря на проявленную стойкость, отступили, неся при этом большие потери. В результате этих боев была разгромлена 11-я армянская пехотная рота, 9-й кабардинский кавэскадрон, грузинские части и т.д.

Остатки батальонов «Бергманн» были выведены в Румынию, а оттуда на Балканы и в Польшу. Основная часть легионеров было взято в плен союзническими войсками, которую в свою очередь передали их советским властям.

Что же двигало этими людьми? За что они воевали и верили ли они, что германская армия действительно идет, что бы освободить их страны от большевизма?

В любом случае, немецкой пропаганде и спецслужбам удалось склонить на свою сторону и подло использовать советских граждан как лишний миллион недостающего человеческого ресурса. Конечно, были и те, которыми двигало чувство мести к «красным», которые хотели свести с ними лишь личные счеты, прокладывая себе дорогу убитыми невинными людьми. Но были и другие, которые в период советизации и красного террора видели лишь зло, из-за чего и восприняли нацистские идеи и предложения, хотели освободить свой народ и землю от большевиков, не зная при этом действительного лица нацизма.

Документы NN- 1, 4, 9 и 12 были найдены мною в военном архиве Федеративной Республике Германия в городе Фрайбург (ВА-МА). Они переведены с немецкого на русский и публикуются в впервые. Другие документы находятся в архиве Службы национальной безопасности Республики Армения (АСНБ РА), в архиве президента Грузии (город Тбилиси) и в Центральном архиве Министерства Обороны Российской Федерации (ЦАМО).

Эдуард Абрамян

№ 1

ДОКЛАД КОМАНДОВАНИЯ ГРУППЫ АРМИИ «ЮГ» О СОСТАВЕ И ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЕ БАТАЛЬОНА «БЕРГМАНН»

16 июня 1942г.

[Кубань]

Докладывает капитан (гауптманн) Шульце начальнику материально-технической части дивизии. Обсуждение в штабе Группы армии «ЮГ». Присутствуют оберст-лейтенант Верховного штаба Барон Фрейтаг, оберст Риттер фон Нидермайер, оберст-лейтенант Верховного штаба фон Хаммерштейн, капитан Шульце и лейтенант фон Добигуц.

По поводу предоставления кадрового персонала Барон Фрейтаг отмечает, что напротив приказу Верховного командования армии (ОКХ), невозможно предоставление кадрового персонала из частей указанной армии. С родины и штабов возможен лишь небольшой вывод нужного персонала. Он необходимым считает в дальнейшем вводить в состав дивизии батальон «Бергманн». Этот батальон сформирован для оборонительных и специальных целей из кавказских горных народов и 8 месяцев прошел стрелковую, строевую и др. подготовку (учебу). Он состоит из 1100 человек, из них 300 чел. немецкий персонал.

91

Батальон находится под командованием обер-лейтенанта Оберлендера и представляет из себя принятую присягу для специальных заданий освободительный корпус. Дивизия (командование) отрицает ее использование в полном составе. Оно намерено использовать опытных людей как кадровый обучающий персонал батальона. Барон Фрейтаг принципиально согласен.

ВА-МА. Freiburg. RH26-162/ 15. bl. 4-5. Подлинник. Машинопись.

№ 2

ВЫПИСКА ИЗ ДОКЛАДА НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ГРУЗИНСКОЙ ССР О СХВАЧЕННЫХ НЕМЕЦКИХ ДИВЕРСАНТАХ

7 сентября 1942г.

г. Тбилиси

- N - 97856

Сов[ершено] Секретно

Секретарю ЦК КП (б) ГРУЗИИ тов. ЧАРКВИАНИ

... 1-го сентября сего года в Гальском районе Абхазской АССР задержан немецкий парашютист-диверсант Киут Шамиль Хасанович – 1910 года рождения, уроженец селения Киндги Абхазской АССР, абхазец, семейный, с 7-ми классовым образованием, беспартийный, который 25-го августа этого года был брошен с вражеского самолета на парашюте в Гальском районе вместе с другим парашютистом Сарьяном Нерсесом, который 3-го сентября 1942 года в районе Драндского сельсовета был задержан.

Сарьян Н. происходит из Туапсинского района Краснодарского края, армянин, малограмотный, семейный, лет 35-ти, беспартийный.

Киут Ш. и Сарьян Н. были переброшены из Крыма вместе с группой парашютистов-диверсантов задержанных и уже осужденных в Цхакаевском районе.

На своем допросе Киут Ш. показал, что он и Сарьян Н. были заброшены немецкой разведкой на территорию Абхазской АССР с шпионско-диверсионными заданиями, а также установления связи с ранее заброшенными на территорию Абхазии немцами шпионами-парашютистами Амбарцумяном, Кочкянцянном и друг.

По делу вышепоименованных лиц ведется следствие.

О результатах розыска заброшенных парашютистов-диверсантов и ходе следствия уже находящихся под стражей – будем информировать.

Архив президента Грузии, г. Тбилиси, ф.14, оп.16, д.192, л. 7-9. Копия. Машинопись.

№ 3

СПРАВКА 4-го УПРАВЛЕНИЯ НКГБ ССРР О ПЕРЕХОДЕ БЫВШИХ ЛЕГИОНЕРОВ К КРАСНОЙ АРМИИ ИЗ 808-го (ПЕРВОГО) БАТАЛЬОНА АРМЯНСКОГО ЛЕГИОНА ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ

19 ноября 1942г.

1 октября 1942г. В районе Хамышки, южнее Нефтегорска добровольно сдались в плен партизанской группе легионер Давоян Амбарцум, Бабаян Аишот, Саркисян Саркис.

При допросе они показали о формировании армянского легиона, указав, что преобладающая масса легионеров настроено просоветски, вступили в легион ввиду отсутствия какого-либо иного выхода и что большинство легионеров было намерено перейти на сторону Красной Армии. Еще вовремя нахождения батальона в г. Пулавы, был создан подпольный комитет, по обработке личного состава с целью организации перехода на сторону Красной Армии.

После прибытия батальона в г. Майкоп, состоялось заседание подпольного комитета, где обсуждался вопрос о способе перехода батальона на сторону Красной Армии.

92

Одна часть комитета выдвигала предложение уничтожить весь немецкий состав батальона, и организовано всем легионерам перейти на сторону Красной Армии. Другая часть комитета, которой оказалось большинство, учитывая большую насыщенность прифронтовой полосы немецкими войсками, решила переходить мелкими группами.

Одной из таких групп и оказалась группа, сдавшаяся в плен партизанам. 19.11.1942г. эта группа была сброшена обратно в тыл противника для разложения армянского батальона.

В части сильны антивоенные настроения.

АСНБ РА, ММ,1966г., д. 23342, т. 1, л. 43. Заверенная копия. Машинопись.

№ 4

ПРИЗЫВ КОМАНДИРА 162-й ДИВИЗИИ* ФОН НИДЕРМАЙЕРА К АРМЯНСКИМ ЛЕГИОНЕРАМ 810-го СТРЕЛКОВОГО БАТАЛЬОНА

22 ноября 1942г.

[Польша]

Армяне - Легионеры!

Лишь два месяца тому назад, по случаю изменческих действий в военном отношении, со стороны нескольких легионеров в Сталинской я обратился к Вам с серьезным предупреждением. Не смотря на это, несколько армянских легионеров теперь снова были соблазнены преступными элементами, частью из мирного населения, и таким образом доведены до преступления.

Тем самым они Вас вовлекли в постыдное бесчестие и загрязняли достоинство Армянского Легиона.

Германское начальство на протяжении нескольких недель внимательно следило за преступной деятельностью нескольких людей и после тщательного справедливого исследования доказало их вину. Кто так поступит, тот не только бесчестен, но также не благодарен и глуп. Вам неоднократно говорили, что никого из Вас не принуждают служить нам с оружием в руках: каждому предоставляется возможность на одинаковых правах и обязанностях с немецкими солдатами служить также в рабочих дружинах. У нас, как известно, исполнение рабочих обязанностей является настолько же почетной службой, как и служба с оружием в руках.

Вместо того, чтобы быть благодарными за то, что мы освободили их от горькой участи военного плена, что мы их вывели опять в люди, эти преступные элементы, из которых большая часть принадлежит бывшим командирам красной армии, пробовали разложить Германскую военную мощь.

Таким людям нет места в наших и в Ваших рядах. Я Вас еще раз настоятельно предупреждаю: не поддаваться продолжающейся среди Вас лжепропаганде, исходящей из советских кругов.

Это ведь все только ложь и обман.

Теперь советская пропаганда старается изобразить Вашу прежнюю печальную, недостойную человека жизнь каким-то раем. Не наша вина, что Вам пришлось оставить Вашу прекрасную родину, что началась эта война и что разорена русская земля. То, что война в этой стране приняла такие суровые и страшные формы, виноваты не мы - германцы, но советы, которые войну рассматривали как средство борьбы для осуществления международной мировой революции, и которые придали войне характер гражданской войны с партизанско-бандитскими приемами, ответственность за все это падает, таким образом, на советы.

Мы не требуем от Вас ничего того, что Вы не хотели бы и не могли бы исполнить. Кто из Вас в состоянии здраво мыслить, кому дорога свобода и честь Армении (я надеюсь, что громадное большинство из Вас таковы), тот должен с отращением и презрением отвернуться от преступников.

* Именно командованию 162-й дивизии 30.12.41 г. было поручено формирование армянских, грузинских и прочих кавказских национальных формирований (легионов) - Э.А.

Следите сами за сохранение Вашей чести.

Генерал-майор и дивизионный командир

Фон Нидермайер

ВА-МА, Freiburg. RH 58/ 104. bl. 132. Копия. Машинопись.

№ 5

ДАнные ИЛЬИНСКОГО ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА О ВОЕННОПЛЕННЫХ АРМЯН ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ*

[30 ноября 1942г.]

Сов[ершенно] Секретно

30.11.1942г. разведкой Ильинского партизанского отряда были взяты а плен ефрейтор и 2 солдата противника. При допросе было установлено, что все 3 являются армянами, бывшими красноармейцами, взятыми в плен в 1941г. на одном из участков Западного фронта. Из показаний пленных видно, что немецким командованием из числа пленных армян, грузин и азербайджанцев в городе Варшаве было сформировано 3 батальона, из которых армянский и грузинский батальоны были переброшены в район станции Апишеронской, а азербайджанский - в гор. Ростов - На - Дону.

Рядовой состав получает оклад в 30 марок, командный - 60 марок. Все солдаты батальонов полны решимости сражаться против Красной Армии.

Из взятых в плен один назвал себя солдатом 813-го батальона Армянского легиона, был коноводом командира майора "Колчак" - Кольгала, он показал: "когда нас вербовали в армянский национальный легион, то нам говорили, что "мы вас берем для того, чтобы освободить Армению от большевиков и назначить вас правителями новой Армении под руководством Дро" - лидера армянских дашнаков, находившегося в эмиграции.

АСНБ РА, ММ, 1966г., д. 23342, т. 1, л. 52. Заверенная копия. Машинопись.

№ 6

ЗАЯВЛЕНИЕ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОМИТЕТА МИНИСТЕРСТВА ОККУПИРОВАННЫХ ВОСТОЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ

15 февраля 1943г.

г. Берлин

1. 15 декабря 1941г., Под покровительством Министерства оккупированных Восточных территорий в Берлине, создан Армянский Национальный Комитет. Последний должен осуществить свои предложения и задачи в тесном контакте с Восточным Министерством и другими компетентными властями, так: Армянский Национальный Комитет берет на себя функции посредника между Германией и армянами и как таковой приступает к служению общественному делу конечно в пределах семей европейских народов.

2. Армянский Национальный Комитет преследует цель с одной стороны - освобождение Армении от большевистского ярма и Русского владычества, с другой стороны - освобождение армянского народа и политической самостоятельности Армении.

3. Для успешного достижения, осуществления и закрепления этих целей и задач, Армянский Национальный Комитет надеется на политическую защиту Германского рейха, как на самую безопасную гарантию. При этом Армянский Национальный Комитет руководствуется убеждением, что таким путем будет восстановлена и укреплена линия армянских руководящих кругов, идущая еще из средних ве-

* Дата и место составления документа определить не удалось - Э.А.

ков, согласно которой могущий Германский рейх рассматривался в качестве освободителя Армении и армянского народа.

4. Для успешного выполнения своих задач Армянский Национальный Комитет считает необходимым объединить все жизнеспособные армянские национальные силы, стремится осуществить свою деятельность в этом плане устно и через печать.

5. Армянский Национальный Комитет считает необходимым постепенно возвратиться на Родину своих соплеменников, которые в силу исторических и политических условий, вопреки своей воле, либо насильно были вынуждены эмигрировать и теперь живут в различных странах. Это относится в первую очередь ремесленникам, рабочим-специалистам, земледельцам, врачам, санитарам, литераторам, интеллигенции и др.

Только таким путем станет возможным поставить целиком на службу прогрессу собственной страны внутреннюю творческую силу армянского народа, признанную и оцененную даже известными европейскими путешественниками, литераторами и учеными.

6. Армянский Национальный Комитет должен привлечь внимание своего защитника - Государства, на территориальные претензии нынешней Армении. Армянский Национальный Комитет в меру своих сил будет добиваться, чтобы эту проблему в пределах Закавказья разрешить справедливо и, если будет необходимо, должен прибегать к справедливости рейха.

7. Армянский Национальный Комитет убежден, что стремления своего народа будут увенчаны успехом, что Армения при могущей поддержке Германского рейха будет самостоятельной и станет такой. Армянский народ таким путем сумеет развивать родную культуру и национальную жизнь во всех направлениях: язык, литература, искусство, экономика, правопорядок, безусловно, в новом смысле и направлении.

8. Армянский Национальный Комитет сделает все, чтобы облегчить дело государства защитника, которое будет осваивать природные богатства страны в интересах экономического строительства Армении и обоих народов.

9. Под защитой Германского рейха Армения в меру своих сил должна стремиться укрепить Германское влияние на Ближнем Востоке. В этой связи Армянский Национальный Комитет считает необходимым отметить те горькие разочарования и страшные горести, которые причиняли в прошлом армянам Россия и Англия. Ныне имеется реальная основа, чтобы армянский народ навеки отвернулся от этих государств. В связи с этим Армянский Национальный Комитет желает напомнить многолетнюю борьбу армянского народа против русского деспотизма, будь он царским или большевистским. Здесь, в частности следует вспомнить общенародное восстание 18.2.21г. в результате которого был свергнут большевистский деспотизм и было восстановлено национальное правительство, хотя и на короткое время.

10. Армянский Национальный Комитет, кроме того, будет стремиться устанавливать взаимоотношения с национальными органами соседних народов, и в частности кавказских народов, безусловно, на основе взаимного понимания и общих интересов.

11. Исходя из тесных исторических, политических, экономических и культурных связей между великой Германией и находящейся под ее защитой Арменией, Армянский Национальный Комитет считает своим высоким долгом укреплять и сделать нерушимым эти связи. Этой цели служат, и будут служить деятельные армянские вспомогательные силы, которые уже ведут борьбу рядом с Германией для окончательной победы и свободы.

12. Армянский Национальный Комитет является органом переходного периода. Его полномочия и деятельность прекратятся тогда, когда под руководством Германии и с помощью Армянского Национального Комитета в самой Армении будет установлена новая политическая власть.

АСНБ РА, ММ, 1966г., д. 23342, т. 1, л. 36-39. Копия. Машинопись. Перевод с армянского.

№ 7
ВЫПИСКА ИЗ РАЗВЕДСВОДКИ ШТАБА
51-й АРМИИ РККА

27 ноября 1943г.*

Разведсводка № 300

... «В ночь на 27.11.43. в районе Иземиковка перешла на нашу сторону 11-я армянская рота 3-го батальона «Бергманн» в количестве 42-х человек. Рота перешла вместе с вооружением. При переходе убила командира роты вместе с прислугой, - 5 человек при тяжелой артиллерии, где находились офицеры немцы: - два старших лейтенанта, унтер-офицер и два солдата. На допросе перебежчики показали: 19.11.43., 3-й батальон «Бергманн» занял оборону в районе Иземиковка. В состав батальона входят 10-я, 11-я, 12-я роты и кавэскадрон. Сзади батальона на расстоянии 300 - 100 м-ов находились немцы, в интервале между ротами также немцы-пулеметчики. Всего в батальоне насчитывалось 240 человек., на вооружении 6 ручных и 2 станковых пулемета. (11 рота - 50 человек., 12 рота до 140 человек)»...

ЦАМО РФ., ф. 407 (51 А), оп. 9839, д. 33, л. 458. Подлинник. Машинопись.

№ 8
ВЫПИСКА ИЗ СПРАВКИ 1-го УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР О
ФОРМИРОВАНИИ КАВКАЗСКОГО ПОЛКА** ВО ФРАНЦИИ

ноябрь 1943г.

«... К ноябрю 1943 года несколько германских соединений территориальных войск во Франции были заменены т.н. «остлегионом», составленным из советских граждан (татар, грузин, армян, украинцев, закаспийских народностей и др.). ...Легион подчиняется ... Вермахту. В вопросах пропаганды, набора эмигрантов и военнопленных легион подчиняется ведомству Розенберга. Главнокомандующим является генерал-лейтенант Эльмих. Организация грузинских частей поручена генерал-майору Эггендорфу. ... «Остлегион» состоит из полка, в состав которого входят:

I - батальон в количестве 1000 человек... 10% эмигранты-белогвардейцы, остальные военнопленные;

II - батальон - состоит из азербайджанцев, почти исключительно военнопленных;

III - батальон - сформирован из армян и одна рота из грузин и других народностей Кавказа, кавалерийский отряд из грузин и горцев Кавказа...

По данным на ноябрь 1943 года находились в формировании:

8 грузинских батальонов, из которых к указанному времени 7 уже находились в Западной Европе, 8-й ожидался в ближайшее время;

6-7 армянских батальонов, из которых 3-4 уже находились во Франции; 2-3 батальона из татар, 1 батальон из горцев Кавказа...

На правом рукаве носят:

Армяне - флаг с горой Арарат и надписью «армянин».

АСНБ РА, ММ, 1966г., д. 23342, т. 1, л. 63. Заверенная копия. Машинопись.

№ 9

* Место составления документа определить не удалось - Э.А.

** По моему мнению, данный документ составлен с грубыми ошибками и не соответствует действительности. В документе представлен процесс формирования 2-го добровольческого кадрового разведывательного полка Добровольческой (Восточной) кадровой дивизии, сформированного во Франции - Э.А.

ОТЧЕТ ГЕРМАНСКОГО КОМАНДОВАНИЯ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРИМЕНЕНИИ 809-го АРМЯНСКОГО ПЕХОТНОГО БАТАЛЬОНА ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ

[1943г.]
[Гаара]

Совершенно секретно! Только для Командования!

Верховное Командование LXXXIX Армейского Корпуса
Отдел Ia № 1545/43 g.Kdos.

- 1.) Верховное Командование LXXXIX. А.К. Ia 1399/43 g.K, 27.9.43
- 2.) " " 2687/43. g.K, 27.9.43
- 3.) " " 1461/ 43 g.K, 5.10.43
- 4.) " " 1513/ 43 g.K, 15.10.43

Прибытие и применение Восточных и Туркестанских батальонов в составе корпуса

1) Инородные батальоны состоят:

а) Восточный батальон (русские);

б) Тюркский батальон (грузины, армяне и другие, в основном не привыкшие к холодной зимней погоде).

2) Кроме анализа боевой деятельности инородных частей в качестве экспертов для изучения всех вопросов и для точной оценки армии переданы особые офицеры "Восточных" войск.

Согласно служебному донесению;

3) До этого момента под подчинение Высшего Командования переданы:

Армянский батальон 809 - прибыл 16.10.1942г. и сейчас действует в составе 171-й резервной пехотной дивизии.

Восточный батальон 628 - должен прибыть в ближайшие дни и войти в состав 712-й пехотной дивизии.

4) Восточные и тюркские батальоны планируется в место немецких полковых батальонов ввести в состав местных дивизий.

Армянский 809-й батальон

1) Полное название части - Армянский 809-й пехотный (стрелковый) батальон;

1а) Заменяющая часть - 205-й гренадерский разведывательный батальон;

2) Номер полевой почты части - 3 3 7 0 5

3) Входит под подчинение - а) армия - Верховное Командование Армии; 15

б) корпус - Верховное Командование LXXXIX.А.К.

в) дивизия - 171.рез. пех. див.

4) Места расположения

Штаб батальона, штабная рота, 2-я, 4-я пехотные роты - Цедельгем;

1-я, 3-я пехотные роты - Яббеке

5) Материальное состояние

	планируется	нынешнее состояние	готов к применению
винтовок	725	640	620
пистолетов	276	280	280
пистолет-пулеметов	-	6	6
легких ручных пулеметов	40	38	38
тяжел. станк. пулеметов	12	12	12
легких противотанк. ружей	9	9	9
тяжелых противотанк. ружей	6	6	6
противотанковых пушек	3	3	3
гаубиц	-	-	-
лошадей	225	225 + 11	227

техника	55 + 33	84 + 8	92
транспортные	1	1	1
грузовые	1	1	1
мотоциклы	-	-	-

1) Оценка командования:

а) Тип и место использования:

1) Деятельность батальона на Кавказе и на Кубанских оборонительных линиях с ноября 1942г. по конец апреля 1943г.

В составе указанного Армейского Корпуса батальон удачно действовал во время наступательных боях в кавказских горных районах.

Около 1100 километровое отступление до Керчи батальон прошел дисциплинированным образом, неся с собой все свое тяжелое и легкое вооружение, технику и боеприпасы.

Общие людские потери батальона составили 180 легионеров.

2) Второе использование после луцких и материальных пополнений на территории Украины: август - сентябрь 1943г.

Борьба против партизан и охрана урожая. Несмотря на многочисленные трудности, деятельность батальона завершилась успешно.

Расположенные на левой и правой стороне батальона иные национальные восточные части (армянский 814-й и 805-й азербайджанские батальоны) потерпели неудачу, когда из состава этих частей некоторые мелкие формирования перешли на сторону противника (партизан), после чего батальоны были выведены, переформированы или же расформированы.

809-й батальон в отличие от 814-го и 805-го прошел с отличием данное испытание. До ее отправки на запад часть удостоилась наград и особой оценки со стороны Высшего Командования войск на Украине и Верховного Командования Восточными формированиями.

б) деятельность, испытание:

1) На Кавказе на Кубанских оборонительных линиях:

С 18.11.42г. по апрель 1943г. батальон непрерывно находился в действиях. Действовал на высокогорных местностях, когда практически всегда батальон должен был пройти более 3200 м гористой местности. Несмотря на удачные действия, часть, являясь пехотным, не имела горно-альпинистского специального снаряжения. Во время первых четырех недель наступательных боев из-за гористой местности не было возможности для использования транспортных средств, из-за этого легионеры были вынуждены нести на себе или на ослах. Кроме того, не было возможности для использования полевой кухни, и легионеры были вынуждены полностью отказаться от горячей еды, более того, было плохим и снабжение холодной еды.

Во время наступательных боев моральный дух легионеров находился на высоте. Это стало причиной для удачного исхода сражения частей батальона за Бабугент 3 декабря 1942г., когда после трехчасового боя легионеры без помощи каких-то немецких частей, сумели разгромить советские подразделения и взять под контроль селение Бабугент. Селение находилось на важной дороге, которую обороняли батальоны 2-й советской гвардейской дивизии, превышавшие армян в численностью и вооружением.

В дальнейших наступательных боях 8.12.42г. части 809-го батальона захватили населенный пункт Догрут и Алмалайскую высоту.

Поведение и значительная прогрессивность были высоко оценены со стороны командования генерал-лейтенанта Штайнбауера и армии.

Согласно приказу генерал-лейтенанта Штайнбауера командованию батальона была передана оборонительная линия Кашикатау - Бабугент - Средний-Балкар (25 км). Кроме того, под подчинение командованию батальона были переданы разведывательная рота состоящая из 250 солдат, саперная группа из 60 человек и грузинский кавалерийский эскадрон "Бергманна" состоящий из 230 человек.

Достоин похвалы также инженерный и связной взвод 809-го батальона. Инженерный взвод неоднократно выполнял трудные работы по созданию мостов, по разминированию советских и немецких мин и так далее. Взвод связистов батальона в районе Бабугента провел более 25 километровую телефонную линию и без вмешательства немцев, сохранял 24-х часовую телефонную связь.

Во время отступления батальон, находясь в аррьергарде с 31.12.42г. по 7.1.43г. организовывал отдельные роты, которые 2.1.43г. два раза организовали кровопролитное столкновение с наступающими советскими частями.

Кроме того, за день произошло происшествие с ненадежными элементами, что, однако не повлияло на боевой дух и преданность формирования.

После всех этих событий, батальон прошел более 1090 км до Керчи. Несмотря на отсутствие хорошей зимней униформы и дополнительного транспорта (использовались повозки с животными) дисциплинированность батальона, по сравнению с другими восточными частями, была на высоте. Это несколько раз было отмечено и оценено со стороны командования штаба дивизии, кому и подчинялся батальон в момент ее отступления.

5.2.43г. по приказу командования 52-го корпуса в Старо-Нижней Стиглевской батальон сдал все тяжелое вооружение, технику и легкие ручные пулеметы.

Батальон начал движение по направлению к аэродрому Тимошевская, откуда и должна быть переведена воздушным путем.

На данный момент батальон также сдал полевую кухню, лошадей и повозки.

Кроме того, по приказу командования части батальона сдали весь транспорт и боеприпасы. Уничтожена часть оборудования химической защиты.

Из-за плохой погоды и активных действий Красной армии, не была осуществлена переброска воздушным путем, и батальон пешим ходом дошел до Приморского аэродрома, откуда был переброшена в Керчь и по железной дороге дошел до Херсона.

По дороге из Тимошевской в Херсон, по моему приказу, батальон сдал дополнительное вооружение, поскольку, согласно командованию 1-го полка, основная часть профейного советского вооружения должно было быть уничтоженным.

В керченскую станцию также прибыл взвод пулеметчиков батальона, который действовал в районе реки Баксан 5.1.43г. в составе кавалерийского эскадрона.

Легионеры, без немецкого персонала дисциплинированно дошли до Керчи, пройдя более 900 км. К несчастью, староста-армянин, руководящий переход получил сердечный приступ.

2) В Южной Украине

После посадки на аэродроме возле Керчи, батальон по железной дороге был переброшен в Херсон. Расположился в районе Кислевская (линия Херсон - Николаев) и вошел под подчинение командования группы армии "А" (генерал-фельдмаршал фон Клейст). Получил задание - обеспечить местную безопасность.

За проявленную стойкость и героизм в боях на Кавказе и за дисциплинированное отступление батальон удостоился высшей оценке и особых похвал от генерала фельдмаршала фон Клейста и генерала кавалерии Кестринга.

3) Пополнение в Генерал-губернаторстве

В начале мая 1943г. для пополнения батальон был размещен в легионском лагере города Пулава Люблинского района генерал-губернаторства и вошел под подчинение командования дивизии Восточными легионами в Радоме, где остался до середины августа.

Здесь в состав армянского 809-го батальона вошли около 300 новых легионеров, а весь личный состав получил совершенно новое обмундирование и вооружение.

4) Деятельность на Украине

В августе 1943г. батальон был направлен на Украину, сразу же начал действовать против партизан, однако некоторые ее части были направлены на пшеничные поля для охраны урожая.

В антипартизанских действиях условия для батальона были плохими.

Действия начались на востоке от Ровно, кроме того, батальону было передано для охраны 80 км территории. Основная часть легионеров без языковых проблем общалась с местным населением, которая на 90% была настроена против немцев. Кроме того, отношение местного населения, как к немцам, так и к добровольцам было исключительно враждебным. Часто в окружении легионеров некоторые местные жители распространяли бессмысленные панические новости, которая была частью антинемецкой пропаганды, которая велась везде. Этому добавлялись и действия повстанцев (УПА) и партизан. Первые действовали под украинским национальным знаменем, а вторые - под советским. Третьей силой являлись польские бандиты, действующие в данном районе.

Район являлся настоящим ядовитым котлом полным антинемецкой пропаганды. Несмотря на это многие агенты коммунистических партизан и повстанцев, которые пытались реорганизовать батальон, были ликвидированы.

Деятельность батальона осуществлялось ротным, а также в некоторых случаях и взводным образом. Переданный район имел радиус 70-80 км.

Отсутствовала телефонная связь со всеми укреплениями кроме одной, чему виной являлись активные действия партизан. Несмотря на это, батальон успешно участвовал в нескольких стычках, в результате чего потери составили 18 человек (11 погибших и 7 раненных). В дальнейшем, 41 легионер попал в плен к партизанам, которые вскоре были расстреляны.

Несмотря на активные действия агентов, на потери, на некоторые неудачи и тяжелые условия, моральный дух у легионеров высок.

Ситуация накалилась когда в соседнем районе, где располагался 814-й армянский батальон, из его состава на сторону партизан с оружием в руках перешла рота из 120 человек. Через 5-8 дней стало ясно, что перешедшие, то есть армяне распространились по всем повстанческим группам, получив задание реорганизовать и другие армянские части немецкой армии. Эти действия, однако, не увенчались полным успехом, однако перешедших из 809-го батальона сравнительно было мало - лишь 20 человек. Перешли по два-три человека, в основном оставив оружие. Все были легионеры, вошедшие в состав батальона в мае 1943г. из старого контингента перешедших на сторону партизан не намечается.

С другой стороны, в состав батальона вернулись группы, которые, находясь в окружении, несмотря на призывы партизан сдаться, стойко сражались, сумели вырваться и сейчас находятся вместе с нами.

С западной стороны от 809-го батальона действовал 805-й азербайджанский батальон. Там также одна рота (300 чел.) перешла на сторону противника. Этот батальон, также как и 814-й армянский, был выведен и в результате расформирован.

До переброски в другой район 06.10.43г. батальон за проявленный героизм и преданность в боевых действиях против партизан и повстанцев, был удостоен особой похвалы со стороны командующего восточными частями и особого формирования 740 генерал-майора Лигена, большая часть легионеров получила разные награды.

в) Оценка по применению в боевых действиях:

Батальон полностью годен как для оборонительных, так и для наступательных боев. Однако в отличие от немецких частей, есть идентичное восточным народам сильное потрясение и панические моменты во время сильнейшей артподготовки или авиационных ударов.

г) Настроение, боевой дух, пропагандистское влияние:

Батальон отлично показал себя особенно осенью этого года, во время активной просоветской и антинемецкой пропаганды, которая была направлена именно на личный состав батальона.

Из собственных пропагандистских средств оправдала себя периодическая пресса на армянском языке. Однако самым лучшими пропагандистскими средствами стали тесные связи и единство немецкого и армянского персонала батальона.

После отправки на запад, настроение у легионеров хорошее. Как отмечают армянские офицеры батальона, действие на западе более приемлемо для личного состава,

чем на востоке. Настроение легионеров немного попортилось после решения о вводе карантина против ишей, в результате чего легионерам не разрешалось покидать казармы.

Действия батальона в составе немецких формированиях на востоке можно оценить как положительное. Переброска на запад также лучше тем, что в этом случае действует фактор языкового барьера между легионерами и мирным населением, что и затрудняет пропаганду антинемецких сил.

д) униформа

Батальон, находясь в подготовительных лагерях генерал-губернаторства, был полностью экипирован и вооружен новейшими образцами униформы, экипировки и вооружения Германской армии. Во время борьбы против партизан на Украине из-за плохих погодных и полевых условий униформа стала не годной на 50%.

В момент прибытия батальона в часть 171-й резервной пехотной дивизии, по поводу новой униформы было представлено требование верховному командованию, что и в кратчайшие сроки было удовлетворено, то есть в ближайшие дни ждем новую униформу.

Состояние готовности

1) Батальон сформирован в августе 1942г. в лагере Армянского легиона Пулавы, входивший в состав командования дивизии восточных легионов на территории генерал-губернаторства. Трудным являлось обучение легионеров совместных наступательных действий. В октябре 1942г. последовала отправка на Северный Кавказ, где батальон вошел в состав армейской группы.

Везде - в Пулаве в первый и во второй раз на первом плане стояло обучение стрелковому и наступательному делу.

На прошлом месяце пехотные части перешли к оборонительным учениям, где 1-2 дня приняли участие штабные части батальона.

До этого батальон успел пройти обучение и на Украине, после вывода части и Кубани. Кроме того, отдельное обучение прошли армянские командиры рот, взводов и отделений.

Можно сделать вывод, что боевая готовность армянского батальона находится на высоком уровне.

На данный момент обучение направлено на знание организации обороны в прибрежных районах. Солдаты также проходят обучение в сфере общения (телефонные, световые приспособления, и др.)

е) Особые знания

Батальон имеет особый опыт по введению боевых действий, как на гористой местности, так и в полевых условиях, где, имея под своим подчинением некоторые немецкие части, полностью в одиночку справлялся с заданием.

ВА-МА. Freiburg, RH 19 V/7. bl. 57-61. Копия. Машинопись.

N 10
СПРАВКА 4-го УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР ОБ АНТИСОВЕТСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДРАСТАМАТА КАНАЯНА (ДРО)
В ТЕЧЕНИИ 1942г.

[1943г.]
г. Москва

Особо необходимо отметить использование немцами известного в армянских кругах дашнака Канаяна Драстамата Мартirosовича, известного под кличкой Дро.

Дро - в прошлом военный министр дашнакской Армении, проживал до 1925 года в СССР, а затем в Румынии, где имел сколоченную группу боевиков, составлявших его личную охрану. Еще до нападения Германии на СССР Дро пытался установить связи с фашистами. С начала войны Дро переехал в Германию, где занялся активной работой по созданию кадров разведчиков-армян.

Характерно, что Дро оказался одним из немногих эмигрантов, которому удалось завоевать авторитет у немцев, так что в официальной переписке он именуется "генерал Дро", обеспечивается его охрана и т.п.

По документальным данным 17.4.42г. полковнику германской разведслужбы Визеру была дана телеграмма: "генерал Дро прибывает с двумя сопровождавшими его лицами. Приготовьте отдельную квартиру из 3-х комнат".

По тем же данным 9 сентября в Варшаву полковнику Бауну была отправлена телеграмма следующего содержания: "уже в марте 1942г. Дро выехал на оккупированную территорию Советского Союза для участия в вербовке и подготовке армян-разведчиков, забрасываемых на территорию СССР".

Согласно некоторым телеграммам, в начале апреля 1942г. Дро запрашивал из Мариуполя в Полтаву о том, что для более успешного выполнения задания по переброске агентуры целесообразнее сначала выбросить группу "Дакса", а затем - "Боле". "Прошу поскорее решить этот вопрос, после переброски обеих групп я пребуду в Полтаву".

От 13.5.42г. Дро сообщает: - "Считаю нужным установить местонахождение, с точным наименованием местности остатков группы "Симон", что даст возможность получить ряд ценных сведений. Кроме сообщения "Кости" от 10.4.42г. сообщается о смерти "Симона" и местонахождения группы в районе Сухуми, других данных не получил".

К этому времени относится включение Дро в разведывательную группу, возглавляемую капитаном доктором Фейот. Эта разведгруппа первоначально именовалась "Абвергруппа - I - АОК - П", входила в подчинение разведывательного центра в Полтаве. В разведгруппе кроме 34 человек немцев и группы армян-эмигрантов, возглавляемый Дро, состоит до 60 чел. военнопленных. Группа называется "Дромедар", которая вместе с "Абвергруппа - I - АОК - П" дислоцировалась в Симферополе, где занималась вербовкой армян-военнопленных и заброской их на нашу территорию.

Имеются следующие документальные данные о заброске агентуры группой Дро.

19 августа 1942г. майор Шретер сообщил: "еще 7 агентов генерала Дро обучаются у "Дака" радиоделу. Из них 3 готовы к переброске, 4 будут готовы к концу августа. Их доставку должен произвести "Дакс".

29 августа 1942г. из Харькова в Ворошиловград в сопровождении переводчика Сикорского выехал к "Даку" 8 агентов из разведки Дро и 3 агента "Валли". Они имеют три радиопарамы и соответствующее имущество для совершения прыжка".

Как видно из этих данных значительная часть групп, забрасываемая на нашу территорию, снабжаются портативными рациями.

Характерно, что забрасываемым группам наряду со сбором шпионских сведений давалось задание установить связь с бандформированиями в тылу Красной Армии.

В июле 1942г. разведпункт "I - АОК - П" был придан 1-й танковой армии и реорганизован в самостоятельный разведцентр "Абвергруппа - 101-с".

В связи с началом активных военных действий на Южном фронте и на Кавказе 18.07.42г. из Симферополя в Полтаву был отправлен запрос:

"Приказ о наступлении получен. Прошу немедленно сообщить должны ли быть взяты собой Крымская группа армян и агенты предназначенные к высадке с парашютом".

30.07.42г. из Харькова в Полтаву было передано распоряжение полковника Хемирна: "Остались ли армяне в Симферополе? Если они взяты собой, немедленно направьте их в Ростов".

30.07.42г. начальник разведгруппы капитан Файст сообщил: "армянские группы Хуриана и радиоагенты, как уже сообщалось, находятся в Армавире. Они будут направлены в Ростов, если только освободятся машины".

В августе группа капитана Файста, совместно с группой Дро была перебросена на автомашинах по маршруту Симферополь - Брянск - Ростов - Армавир - Минводы - Пятигорск-Ново-Николаевское, где и находится в настоящее время, занимая помещение санатория "Маиуж" (в 6 км. севернее Пятигорска).

N 11
СПРАВКА 2-го ОТДЕЛА НКГБ СССР ОБ АНТИСОВЕТСКОЙ О
ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ В СОСТАВЕ
ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ

[1943г.]

После нападения Германии на Советский Союз в Берлине создано Восточное министерство, возглавляемое Розенбергом, в составе которого имеется Кавказский сектор с армянской подсекцией. Эта подсекция возглавляется эмигрантом доктором Багдасаряном. Кавказский сектор ставит своей целью организацию работы среди военнопленных красноармейцев кавказских национальностей.

Значительная часть руководства буржуазно-националистической партии "Дашнакцутюн" начала активно сотрудничать с германскими разведывательными органами.

Во главе армянской эмиграции на данный момент стоит Хатисов (Хатисян) Александр, находящийся в Берлине.

Кроме того, в Берлин приехали: Араратян Саркис - бывший министр финансов армянского дашнакского правительства, Папазян Ваган - член загранбюро партии "Дашнакцутюн", известный под кличкой "Комс".

В январе 1942г. видный дашнак, доктор философии Малаян выехал из Берлина в Женеву со специальным заданием организовать работу среди армян-эмигрантов в Швейцарии и провести среди них вербовку добровольцев.

Находившийся в Берлине армянский агент ротмистр Пуллои сообщает, что армянские товарищи Дро по партии развертывают в Берлине деятельность, желая противопоставить себя Дро. Они постараются доказать, что их мероприятия лучше, чем мероприятия Дро.

Известно ли Вам что-либо об этом движении. Нужно связаться с ним через наводившегося в Берлине по адресу Мартин Лютерштрассе 9 Сергея Гамбарова, сославшись на ротмистра Пуллои. По возможности это должно быть произведено не капитаном Доссов, так как Гамбаров чувствует себя оскорбительным им.

Наряду с заброской агентуры группа Дро занимается фильтрацией и обработкой военнопленных, вербуя среди них добровольцев в состав армянских батальонов немецкой армии и подбирая агентуру для заброски в тыл Красной армии.

В феврале 1942г. командование Южной группы германских войск преступило к формированию кавказских частей, в том числе двух армянских батальонов.

В конце марта 1942г. в различных лагерях военнопленных начался отбор лиц кавказской национальностей, в том числе армян, годных по состоянию здоровья для несения военной службы. В Барановичском, Островском и в других лагерях отбор производился специальной комиссией, с участием врачей. В Рижском лагере и в лагере близ Дубно отбор производился эмигрантами.

С каждым из отобранных велась предварительная беседа антисоветского характера, в котором заявлялась о захвате немцами Москвы и Ленинграда. Перед отобранными армянами-военнопленными ставилась задача: "Освободить Армению от большевиков и создать новую Армению под руководством Дро - лидера армянских дашнаков".

Отобранные в различных лагерях военнопленные были зачислены в состав германских частей, обмундированы и направлены в лагерь города Люблино (по другим данным в лагерь близ г. Роддома), где из отобранных военнопленных был сформирован Армянский легион.

3 июля 1942г. легион численностью 1000 чел. в составе 5 рот был направлен в город Пулавы (Польша) для прохождения военного обучения. Командиром Армянского легиона был назначен майор немецкой армии Кольгаль, а начальником штаба - обер-лейтенант также немец. Командиры рот, взводов и отделений были назначены бывшие командиры РККА. Последним было объявлено, что им будут присвоены звания офицеров германской армии, лишь после участия в боевых

операциях против Красной армии. В каждой роте был назначен унтер-офицер и переводчик - немец, армянин.

Военная подготовка легиона проводилась по немецким уставам.

20 июля легион принял присягу.

19 августа 1942 года легион из г. Пулавы был направлен на советско-германский фронт по маршруту Гомель - Харьков - Ростов - Тихорецк - Армавир - Майкоп. Из Майкопа полк был направлен пешим ходом в Нефтегорск.

К моменту вытеснения легиона из г. Пулавы, там начал формироваться второй армянский легион, численность которого не установлена.

Наряду с формированием армянских легионов противник формирует смешанные кавказские батальоны.

Сдавшийся добровольно в плен солдат Кавказского батальона "Бранденбург" Джафаров Мусайб Исламович показал, что Кавказский батальон был сформирован в апреле 1942 года из военнопленных отобранных в лагерях представителями кавказской эмиграции, в котором 4-я рота состоит из армян и грузин.

Батальон формировался в городе Мительвальд (Германия) откуда был переброшен для окончания военной подготовки в Нойхаммер (Германия).

Солдаты батальона наряду с военной подготовкой подрывное дело и альпинистскую подготовку. В конце августа батальон был направлен в Варшаву и далее по маршруту Минск - Харьков - Сталино - Таганрог - Ростов - Пятигорск - Моздок, куда прибыл 10 сентября.

Часть солдат использовалась для забросок в тыл Красной армии, для чего переобучались в форму красноармейцев.

В октябре 1942г. батальон был расположен западнее Ищерской у высоты 116.

В настоящее время в Георгиевске противник проводит вербовку военнопленных в добровольные национальные части. Армяне для формирования национальных частей направляются в г. Ростов.

АСНБ РА, ММ, 1966г, д.23342, т.1, л. 38-40. Заверенная копия. Машинопись.

N 12
ПРОТОКОЛ ЗАСЕДАНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ПОРАБОЩЕННЫХ
РОССИЕЙ НАРОДОВ МИНИСТЕРСТВА ВОСТОЧНЫХ
ОКУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЙ

18 ноября 1944г.

г. Берлин

На данном заседании присутствовали народы: Идель-Урала (турко-татары), Кавказа (армяне, азербайджанцы, грузины и северокавказцы), крымских татар, туркестанцев, украинцев и белорусов.

Так как данные народы сознают опасность, угрожающая им со стороны русских, а также понимают все значение современного момента, мы (их представители) готовы продемонстрировать единую волю к борьбе за освобождение своих народов и своей земли от русской оккупации и возрождению своих национальных государств. В связи с этим, мы в интересах своих народов, заключаем следующее соглашение:

1. Мы взаимно обязуемся для общего блага наших народов поддерживать друг друга в нашем стремлении добиться свободы и в связи с этим, прежде всего сотрудничать с Великогерманским рейхом.

2. Мы совместно представляем интересы наших поработанных народов перед внешним миром. Все те люди, которые выступают самозванно и якобы от имени наших народов, не имеют никакого права быть представителями наших народов и говорить от их имени.

3. В случае необходимости мы будем проводить конференции, чтобы реагировать на события и готовить совместные резолюции.

4. Заседание избрало комиссию, которая состоит из представителей народов Кавказа, Туркестана и украинцев. В задачи этой комиссии входят:

- а) созывать конференции, если это необходимо;
- б) разрабатывать резолюции этих конференций и выполнять их;
- в) представлять наши интересы перед внешним миром.

5. Наши совместные заявления будут иметь форму:

а) меморандумов, нот и различных документов, которые подписываются всеми присутствующими здесь представителями или только членами комиссии;

- б) личных заявлений по поручению общего собрания;
- в) в другой форме.

6. Другие представители порабожденных Россией народов принимаются в наше собрание только после единогласного решения.

7. Мы сохраняем свободу во внутренних делах наших народов. Однако мы обязуемся всегда связываться с комиссией, если мы предпринимаем какие-нибудь внешние шаги или если обнаружим факты, которые касаются всех наших народов. В этом случае комиссия будет решать, является ли это дело предметом совместной конференции или следует одобрить индивидуальное заявление.

8. Мы можем свободно выходить из собрания порабожденных Россией народов. Однако мы обязуемся в случае такого своего решения объявлять это комиссии в устной или письменной форме.

Идель - Урал

По поручению Боевого союза турко-татар "Идель - Урал":*

Кавказ

По поручению Армянского Национального Комитета: В.Саркисян

По поручению Азербайджанского Национального Комитета: А.Фаталибей

По поручению Грузинского Национального Комитета: М.Кедия

По поручению Северокавказского Национального Комитета: А.Кантемир

Крымские татары

По поручению Крымско-татарского центра: Э.Кырымал

Туркестан

Президент Туркестанского Национального Комитета: Вели Каюм-хан

Украина

По поручению украинских национальных политических групп:**

Белоруссия

Президент Белорусской центральной рады: Р.Островский

ВА-МА, Freiburg. RH58/104, bl. 210. Подлинник. Машинопись.

N 13

СПРАВКА ОБ 11-Й АРМЯНСКОЙ РОТЫ "БЕРГМАНН"
РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНО-ДИВЕРСИОННОЙ ДИВИЗИИ ГЕРМАНСКОЙ
АРМИИ "БРАНДЕНБУРГ - 800"

[1944г.]

В конце 1941г. в Полтавском лагере было выделено до 300 человек военнопленных различных кавказских национальностей, в том числе и 42 армянина, кото-

* Подпись неразборчива - Э.А.

** Тоже - Э.А.

рые были завербованы немцами и переброшены в лагерь "Штаранс", недалеко от города Ной-Хаммер, где после предварительной обработки, они были включены в батальон специального назначения "Бергманн" дивизии "Бранденбург - 800".

В лагере "Штаранс", а затем и в "Лютензее", недалеко от города Митенвальд, личный состав батальона готовился к боевым и диверсионным действиям и операциям в горных условиях Кавказа и Закавказья. Перед ним стояла задача вести разложившую работу в рядах Красной Армии и в ее тылу совершать диверсии на промышленных и других военных объектах.

После восьмимесячного обучения и принятия присяги, в августе 1942г. батальон был переброшен на кавказский участок фронта для участия в боях против Советской Армии под Моздоком.

На Северном Кавказе, на базе взвода альпинистов-армян и дополнительно завербованных или при агитации перешедших к немцам 150 армян, содержащихся в фильтрационном "Георгиевском" лагере, была создана 11-я армянская рота "Бергманн", которая после боев в районе Моздока была переброшена в Нальчик - для дальнейшего обучения, отдыха и антипартизанских действий. В начале 1943 г. 11-я рота в составе полка "Бергманн" была переброшена на самолетах из оборонительных линий Таманского полуострова в Крым, где до ноября того же года дислоцировалась в Бахчисарайском и Куйбышевском районах, проходила дополнительное обучение. 11-я армянская рота с другими формированиями полка "Бергманн" участвовала в карательных операциях против партизан. В операциях с "бергманцами" участвовали так называемые "бойцы самообороны" (армяне, грузины, татары, греки).

В начале ноября 1943г. 11-я армянская рота (до 200 чел.) была направлена под Перескоп и заняла оборонительные позиции. С начала ноября участвовала в кровавых оборонительных боях - удерживая наступления Красной Армии. С 24-го ноября 11-я армянская рота находилась в окружении. В ночь на 27 ноября в районе Иземиковка организовано около 40 чел. перешли на сторону Красной Армии и сдались. Из роты во время боев взято в плен общей численностью до 52 чел., убито до 85 легионеров.

Разгромленные части 11-й армянской роты мелкими группами сумели выйти из окружения и отступить. Последние по приказу Герм. командования отведены в тыл, а затем через Николаев в с. Сельцы (Румыния). Позже бойцы разгромленной роты, войдя в состав Армянского легиона, были отправлены во Францию - в города Манд и Ним, вошли в состав разных армянских батальонов Армянского легиона.

Помимо 11-й роты в батальонах дивизии "Бранденбург - 800" служили мелкие группы армян (до 60 чел.), которые обучались в разведывательно-диверсионных школах при этой дивизии, принимая участие в разведывательных, диверсионных, агитационных и др. действиях против Красной Армии. Армянские диверсанты широко использованы под Ленинградом, против партизан в Калининской области, на Северном Кавказе, на территории Армянской ССР и на Украине, а также против партизан и Красной армии на Балканах.

Все лица, находившиеся на службе в дивизии "Бранденбург - 800" свою службу проходили под вымышленными фамилиями и другими установленными данными.

В апреле 1944г. почти все армяне, как и др. национальности, были отчислены из дивизии и направлены для прохождения дальнейшей службы в соответствующие национальные легионы.

АСНБ РА, А.Д., Ф. 30, 23341, ЦВ8а, 1951г., л. 49. Заверенная копия. Машинопись.

**ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՅՈՂՎՈՄ ՍԱՀԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏՑԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՑԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին, երբ պարզ էր Գերմանիայի եւ նրա դաշնակիցների պարտությունը անխուսափելիությունը, Հայաստանի եւ Սփյուռքի մտավորականության շրջանում բարձրացավ Արեւմտահայաստանի ու Կարսի մարզը իտրհրդային Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը՝ աշխարհասփյուռ Հայերին իրենց հայրենիքում համախմբելու նպատակով:

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հիմնական գիրքորոշումը խնդրո առարկա հարցում հետևյալն էր.

1. Օգտվելով այն հանգամանքից, որ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Թուրքիան ակտիվորեն օժանդակել է Գերմանիային եւ նույնիսկ պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել նրա կողմից, բարձրացնել Թուրքիայի կողմից բռնազավթված Հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը:

2. Կազմակերպել աշխարհասփյուռ հայերի Հայրենազարժույթյունը պատմական հայրենիք:

3. 1921թ. անարդարացիորեն Խորհրդային Ադրբեջանին անցած Հայկական հողերի միացումը Խորհրդային Հայաստանին:

1945թ. ապրիլի սկզբին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին բարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը եւ ՀԽՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Սահակ Կարապետյանը մեկնում են Մոսկվա ու իրենց հետ տանում Ի.Ստալինին եւ Ա.Միկոյանին ուղղված մի շարք գրություններ ու փաստաթղթեր:

Ինչպես Հայտնի է, Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում (1945թ. հուլիսի 17 - օգոստոսի 2) նախատեսվում էր բարձրացնել նաև Հայկական հարցը: Այդ կապակցությամբ, բոտ իմ ունեցած տեղեկությունների, Ա.Միկոյանը հանձնարարել էր Ա.Կարապետյանին (հավանաբար՝ նաև Գ.Հարությունյանին) նյութեր պատրաստել Հայկական հարցի, այդ թվում եւ՝ Արևմտահայաստանի վերաբերյալ:

Բանավոր գրությունների ժամանակ հորեղբայրս՝ Ա.Կարապետյանը, ինձ ասել էր, որ ինքը մասնակից է եղել այդ հարցերին, բայց փաստաթղթային իրողություններին եւ ծանոթ չէի, թեև գիտեի, որ Հայկական հարցի ու տարածքային խնդիրների մասին ունի ձեռագիր աշխատություններ: Ահա տարիներ անց, խնդրեցի նրա կնոջը, որպեսզի գտնի գրանք: Օկոյաբրինա Ասատրյանը՝ կինը գտավ եւ ինձ տրամադրեց Ա.Կարապետյանի թղթապանակը, որի վրա Ա.Կարապետյանն իր ձեռագրով գրել էր. «Հայկական հարցի վերաբերյալ նյութերը եւ իմ ձեռագրերը»:

Բոլոր նյութերը ուսուերեն են: Իրանցից առաջինը՝ «Հայկական հարց» խորագրով, թվագրված է 29 սեպտեմբերի 1944 թվական եւ ստորագրված է:

Թղթապանակում առկա հերթական նյութը վերնագրված է՝ «Հարցի պատմության համառոտ տեսություն»: Թվագրված է 3 ապրիլի 1945թ., որը, հետո, Ա.Կարապետյանը գոխել է՝ 3 մայիսի, ք. Մոսկվա: Այսինքն, այս փաստաթուղթը Մոսկվայում, մայիսի 3-ին, հանձնվել է հասցեատիրոջը, բանգի վերջին էջին կա նշում՝ տպագրվել է 4 օրինակ, որոնցից առաջինը արվել է հասցեատիրոջը՝ Կրեմլ, երկրորդը եւ երրորդը գրվել են գործի մեջ, իսկ չորրորդը՝ իմ ձեռքի տակ եղածն է: Այժմ ինձ Հայտնի չէ՝ մոսկովյան արխիվներում այս փաստաթղթերը պահպանվել են, թե ոչ: Հայաստանի արխիվներում գիտեմ, որ չկան: Բոլոր փաստաթղթերի բնագրերը պահպանվում են իմ անձնական արխիվում:

Վստահ եմ, որ հրապարակվող անտիպ փաստաթղթերն արժեքավոր են եւ մեծ հետաքրքրություն կառաջացնեն պատմաբանների ու ընթերցող լայն շրջանակների մոտ:

Մ Հեր Կարապետյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր

N 1 АРМЯНСКИЙ ВОПРОС

Если отбросить буржуазно-националистическую шелуху из содержания Армянского вопроса, то его внутреннее существо отражает естественное чаяние и стремление армянского народа к освобождению из под многовекового турецко-персидского ига и к восстановлению своей государственности, которой он лишился много веков тому назад.

Как известно, еще в 1639г. (если не углубляться в более древние периоды истории Армении) по турецко-персидскому договору, после 35-летней войны, Армения окончательно была разделена между этими двумя восточными деспотиями. С тех пор, в течение более чем 300 лет юго-западная Армения-эта неотъемлемая часть исконной родины армян, история которой восходит к IV веку до нашей эры, была закаблена турками.

За эти века многие поколения армянского народа боролись за освобождение своей родины от чужеземного ига, за восстановление своей единой национальной государственности. Эта надежда их никогда не покидала. В этом национально-освободительная сущность Армянского вопроса. Но в условиях соперничества великих держав за Восток, [Армянский] [вопрос] был превращен в оружие дипломатической борьбы между империалистическими государствами и ловко использован ими в своих захватнических целях.

Этому, во многом, способствовала своей предательской политикой армянская буржуазно-националистическая партия дашнакцутюн-“Сыгравшие, подобно русским меньшевикам и эсерам, а также меньшевикам и эсерам других национальностей, предательскую роль в отношении своего народа”¹

В этом смысле [Армянский] [вопрос] является одной из трагически осложненных проблем в истории международной дипломатии. Игра империалистических хищников на А. в. привела в конце XIX и в начале XX вв. к истреблению около полутора миллиона армян, т.е. почти одной трети всего народа. Более миллиона армян, лишившись крова и родного очага, разбрелись по всему свету и до сих пор живут вне родины, в странах Северной и Южной Америки, в Западной Европе, в арабских странах, на Ближнем Востоке, в Иране, на Балканах и т.д.

История развития армянского вопроса.

Армянский вопрос имеет более чем двухсотлетнюю историю, а предпосылки его сложились гораздо раньше и тесно связаны с исторической судьбой армянского народа. Невыносимое иго турецкого и персидского деспотизма пробуждает в армянском народе, с конца XVII века, новое национально-освободительное движение.

Армянские общественные деятели выдвигают свою политическую программу об освобождении армян из под иноземного ига и восстановления армянского государства. В своем докладе Пфальцскому курфюрсту Йозанн-Вильгельму от 22 сентября 1699 года, известный армянский общественный деятель и дипломат Исраэл Ори писал, что-армяне не желают освободиться из под ига Персии, чтобы подпасть под иго другого государства, а желают иметь собственное государство.

В начале XVIII века Ори вступает в переговоры с Петром Великим об изгнании персов и турок из пределов Армении. Он обещает активную помощь армянского народа и предлагает свои услуги (памятная записка Исраэла Ори Петру Первому от 25 июня, 1701 года).

По поручению Петра Великого Ори выполняет ряд важнейших миссий в Персии, проявив при этом блестящие дипломатические способности.

Это был период искания путей. Кучук-Кайнарджийский мир, заключенный 10/VII-1774 года между Россией и Турцией, поставив христиан Востока под покровительство России “впервые перенес надежду армян на лучшее будущее из области заоблачных мечтаний в сферу, если не конкретных, то возможных, для достижения в будущем, благ”, -писал историк Эзов.¹

Крымская кампания - 1853-1856гг. - внесла в положение турецких армян определенные изменения и вопрос армян был поставлен, как будто, на правовую почву. Однако, он ни в коей мере не был разрешен. Парижский Трактат 30/III-1856г., закончивший Крымскую войну “обязывал блистательную Порту улучшить положение своих поданных без различия вероисповедания или племени”. Речь шла здесь, прежде всего, о христианском населении Османской Империи и, в первую очередь, об армянах.

Но, чтобы уяснить себе цену этого “обязательства” достаточно ознакомиться со статьей VII того же трактата, которая гласила о том, что

¹ В.Молотов-“Статьи и речи”, 1937г., стр. 211.

¹ Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, док. 9, пар.14.

державы обязуются не вмешиваться во внутренние дела Порты и гарантируют ее целостность.

Надежды армян на изменение их угнетенного положения в силу парижского трактата, рухнули.

Парижский договор имел значение и силу лишь до тех пор и постольку, поскольку его положения отвечали интересам договаривающихся держав. После этого договор превратился в клочек бумаги.

Тем не менее армянские деятели продолжали возлагать свои надежды на великие державы, недогадываясь, что для конкурирующих между собой империалистических государств армянский вопрос был только вопросом их господства над стратегической высотой Армянского нагорья, но вовсе не вопросом освобождения армян и восстановления их государственности.

Национальная конституция турецких армян.

Трудящиеся массы армянского населения в Турецкой Армении подвергались двойному гнету. Их эксплуатировали и притесняли с одной стороны правители и ненасытные чиновники Османской империи, а с другой стороны собственные угнетатели-амира (привилегированная армянская крупная буржуазия) и духовенство. На этой почве усиливалась классовая борьба. Широкие слои населения-крестьянство, ремесленники, либеральная и мелкая буржуазия и большинство интеллигенции, выдвинули идею создания национальной Конституции турецких армян, надеясь с ее помощью добиться элементарных человеческих прав. Но, как и следовало ожидать, против создания конституции выступили не только правители Турции, но и армянское духовенство, амира и государственные чиновники из армян.

Однако, под давлением масс реакционеры вынуждены были уступить, и 24 мая 1860 года “собранием знаменитых людей армянской нации”, проект конституции был принят и представлен турецкому Правительству на утверждение.

После этого, в течение почти трех лет, шла борьба за и против утверждения конституции Портой. Наконец, 17 мая 1863 года, Султан с некоторыми изменениями утверждает Национальную Конституцию турецких армян (“Низамнамэ миллети эрменьян”).

Это было своеобразным тактическим маневром Порты, если не сказать-прямым обманом. Самой характерной чертой этого документа являлась невероятная абстрактность и неопределенность.

Конституция сосредотачивает всю верховную и исполнительную власть по управлению национальными делами в руках Константинопольского патриарха, который должен являться председателем “всех национальных собраний” и посредником между Портой и армянской нацией.

По определению Конституции, патриарх призван просить Порту охранять право нации и поддерживать покорность армянской нации Османской империи. Вот почему патриарх должен быть не только подданным Турции, но и по рождению должен происходить от подданных Османской империи (ст. 1 Конституции).

Исчерывающая характеристика Конституции турецких армян была дана самими турками во время ее утверждения в Совете Министров. Один из правителей империи Али-паша на заседании Совета Министров иронически заявил: “Чего хотят армяне? Свою Конституцию? Очень хорошо, дайте им, что хотят и не бойтесь применения ее потому, что их Конституция является тележкой с квадратными колесами и далеко продвигаться вперед она не сможет”.¹

В действительности как и оказалось. “Тележка” далеко не продвинулась.

¹ “Форс”, 1877г., стр. 174.

Все это,-и Кучук-Кайнарджийский договор, и Парижский трактат, и Национальная Конституция турецких армян-явились, как бы, предисторией, первой фазой армянского вопроса. Его официальную, более или менее оформленную постановку нужно считать с 1878 года, т.е. с момента заключения Сан-Стефанского договора и пресловутого Берлинского Трактата.

Статья 16 Сан-Стефанского (предместье Константинополя) предварительного договора, заключенного в 1878 году между Османской Турцией и царской Россией впервые предусматривала признание определенных прав армян в Юго-Западной (Турецкой) Армении и проведение известных реформ.

Упомянутая выше (16-я) статья гласила: “Так как уход русских войск из территорий, которые они занимают в Армении и которые должны быть возвращены Турции, может послужить поводом к столкновению и осложнениям, могущим испортить хорошие отношения между обоими государствами (т.е. Россией и Турцией - С.К.), то высшая Порта обязывается осуществить, без дальнейшего замедления, те улучшения и реформы, которые требуются местными нуждами провинций, населенных армянами и обеспечить их безопасность против курдов и черкесов”.

По принципу этого договора русские войска не должны быть выведены из пределов Турецкой Армении до тех пор, пока Порта не осуществит, взятые по обязательству, реформы. Осуществление этих реформ означало предоставить Юго-Западной Армении нечто вроде культурно-национальной автономии. Но Турция была явным противником даже такой автономии, а царская Россия, прежде всего, вела политику экспансии на Ближний Восток и меньше всего была озабочена разрешением армянской проблемы. Это с одной стороны. С другой стороны экспансивная политика царской России противоречила захватническим планам других империалистических держав Европы и, в первую очередь, Англии и Германии. Поэтому последние добились того, чтобы Сан-Стефанский договор пересмотреть на конгрессе великих держав в Берлине.

России пришлось согласиться, что договор будет сообщен великим державам и “каждый параграф его будет доведен до сведения конгресса не с целью безусловного соглашения и принятия его, а с целью исследования, какие параграфы могут быть приняты и каким оказано содействие разными державами и какие не могут быть приняты”.²

Можно считать, что с этого именно момента “Армянский вопрос” стал проблемой международной дипломатии, ибо имя Армении впервые стало фигурировать в международных договорах. Это, тем более, следует отметить, что Англия и Турция в том же 1878 году, при заключении англо-турецкой конвенции, фактически вычеркнули из официальных документов даже слово “Армения”. Турция слово “Армения” вычеркнула из официальной географии и заменила его словом “Курдистан”. Точно так же поступила Англия.¹

На Берлинском конгрессе (1878г.), который открыл Бисмарк, державы добились своего. Россия была лишена права самостоятельного контроля над Турецкой Арменией.

Статья 16 Сан-Стефанского договора была заменена статьей 61 Берлинского Трактата, которая гласила: “Блистательная Порта обязуется осуществить без дальнейшего замедления улучшения и реформы, вызванные местными потребностями в областях, населенных армянами, и обеспечить их безопасность от черкесов и курдов. Она будет периодически сообщать о

² Роллен-Женмен-“Армения, армяне и трактаты. Положение армян в Турции”, сборник статей. М., 1898, стр. 288.

¹ Роллен-Женмен-“Армения, армяне и трактаты. Положение армян в Турции”, сборник статей, стр. 57.

мерах, принятых ею для этой цели державам, которые будут наблюдать за их применением”.²

Это означало, что армянским вопросом, как орудием дипломатической игры, отныне будут спекулировать все шесть держав, подписавшие Берлинский Трактат. Армяне же думали, что после решений Конгресса будут осуществлены, хотя бы, минимальные реформы и их положение несколько улучшится. Однако надежды эти не оправдались. Высокая Порта даже не приступила к осуществлению предложенных Конгрессом реформ. Ни “требование” послов шести держав в Константинополе в 1880г., предъявленное Порте, по выполнению взятых обязательств, ни “энергичное представление и советы английского правительства в 1883г.”-никакого последствия не имели. Султан Гамид и не думал о проведении реформ. Он готовился к разрешению А. в. своими методами.

Армянская делегация на Берлинском конгрессе (Хримян Мкртчич, Хорен Норбей, Минас Черас и Папазян), оставшись недовольный решениями Конгресса, возвращается в Армению и призывает армян “бумагу заменить мечом”, указывая на пример Сербии, Черногории и Болгарии.

Эта авантюристическая программа повстанческой борьбы, без учета соотношения сил, знаменовала собой новый этап в развитии [Армянский] [вопрос] и оказалась на руку правителям султанской Трции. Она искала повода и нашла его.

Прямым результатом этой политики явилась невиданная резня и избиение армян в 1894-96гг. Эта трагедия, в еще более широких масштабах, повторилась в 1914-1915гг.

Завершив свое гнусное злодеяние, потопив Турецкую Армению в крови, турки устами своего великого везира Талиат Паши в 1916 году цинично заявили: “Армянского вопроса более не существует, так как армян более не существует”.³

Он иронически говорил американскому послу: “Не стоит так спорить, мы уже ликвидировали три четверти армян. Их уже нет в Битлисе, ни в Ване, и ни в Эрзруме”.⁴

Наглость палача дошла до того, что он самым настойчивым образом просил посла повлиять на американские страховые общества передать средства армян, страховавших свою жизнь, Турецкому Правительству: “Так как армяне почти все теперь уже умерли, не оставив наследников, то следовательно, их деньги приходится получить турецкому правительству, оно должно ими воспользоваться”.⁵

Но, несмотря ни на что-мысль об использовании [Армянский] [вопрос] не оставляла дипломатов царской России. Милоков совершенно открыто заявлял: “Армяне засели на перепутье между Россией и Турцией. Армянский вопрос потому и имеет центральное значение”.

Нотой от 28/IX-1912 года Россия берет на себя дело реформы в Армении. 8 июня 1913 года был предложен проект об образовании Армянской Области из 6 вилайетов (Эрзерум, Ван, Битлис, Диарбекир, Харпут и Сивас). Согласно этому проекту во-главе армянской области должен стоять генерал-губернатор, христианин, назначаемый султаном на 5 лет, с согласия держав. Генерал-губернатор является полноправным представителем исполнительной власти в Армянской Области. Он назначает и увольняет всех чиновников администрации Области без исключения, в том числе всех судей Области. Армянский язык признается равноправным, государственным языком и т.д.

² Фр. Лист, “Международное право”, Юрьев, 1909г., прилож. стр. XVIII.

³ Е.В.Тарле, “Европа в эпоху империализма”, стр. 388.

⁴ Тоже, стр. 392.

⁵ Тоже.

Таким образом, царская Россия добивалась создания государства в государстве Турция, пользуясь поддержкой других Западных держав и, в частности, Германии, резко протестовала против проекта, тем не менее России удалось заставить ее подписать соглашение о реформах в Армении (26/II-1914г.), правда, с некоторыми серьезными поправками.

По этому соглашению, под давлением Германии, Армения была разделена на два сектора. В первый сектор входили Эрзерумский, Трапезундский и Сивасский вилайеты, во второй сектор-Ванский, Битлисский, Харпутский и Диарбекирский вилайеты. Для управления сектором назначается генеральный инспектор, который является, по отношению к Порте, независимым. Державы даже порекомендовали генеральными инспекторами в Армянской Области Норвежца Гоффра и голландца Вестененк, с которыми Турция заключила договор.

Какой вздор. Но, построенный на песке домик быстро рухнул. Наступила первая империалистическая война. Соглашение между Турцией и Россией осталось на бумаге, а генеральные инспекторы даже не успели выехать из Константинополя в Армению.

Таковая, вкратце, история развития армянского вопроса.

В осложнении армянского вопроса не маловажную роль сыграло естественно-географическое положение страны. Будучи расположенной на стыке двух миров-Востока и Запада, Армения в течение столетий находилась в орбите соперничества великих держав Европы за проникновение на Восток. В этом смысле [Армянский] [вопрос] является не только одним из звеньев так называемого Восточного вопроса, но он превратился в международный вопрос.

Что империалистические державы, в том числе и царская Россия, прикрываясь лозунгами “борьбы за освобождение христиан от ига мусульманской Турции”, прежде, и раньше всего стремились к разрешению своих империалистических планов на Ближнем Востоке и меньше всего думали о судьбе армянского народа-подтверждается многочисленными документами и неоспоримыми тактами. Приведем некоторые из них.

Выше уже говорилось, что Англия даже вычеркнула в официальных актах и документах наименование “Армения”. Она озабочена была ослаблением позиции своих опаснейших соперниц, метящих на Индию и Египет. В этих целях, обещав поддержку Турции на Берлинском Конгрессе, Англия, по тайному Кипрскому договору, за получила у Турци остров Кипр.

Реакционная политика Александра III в отношении Армении, как в капле воды отразилась в словах Кобанова-Ростовского, который говорил “Россия не желает иметь на своих границах армянскую Болгарию”.

Во время массового истребления армян в Турецкой Армении в кармане султана Гаида находилось собственноручное письмо кайзера Вильгельма, в котором он давал своему кровавому другу (Абдул Гамиду) наказ: “Показать своим подданным (читай-армянам - С.К.), что он монарх, божьей милостью, и воля его для них есть воля бога”.¹

В мае 1915 года, когда турки приступили к изгнанию армян и готовились к резне армянского населения в Эрзруме, представители последних обратились к германскому консулу, прося защиты. Консул отвечает: “Ничего не можем сделать. Действия турок в отношении вас вполне логичные”. Вот почему даже немецкий профессор, д-р Ниенаж вынужден был заявить, что “зрелище, при котором он присутствует уже месяцы, останется в памяти восточных народов, как позорное пятно на германском гербе”.²

Султанская же Турция, в свою очередь, ловко использовала противоречия между державами и осуществляла свои гнусные планы. Она в армян-

¹ А.В.Амфитеатров, “Армянский вопрос”, СПб, 1906г. стр. 43.

² А.Барбюс, “В стране ужаса”, Тифлис, 1919г., стр. 114.

ском вопросе видела главный повод вмешательства иностранных государств во внутреннюю политику Турции.

Стремясь ликвидировать этот "повод", Абдул Гамид в лаконической формуле определил свое отношение к [Армянский] вопросу и армянскому народу. Он нагло призвал "Покончить с армянским вопросом, покончив с армянами". Программа была ясная. Речь шла о поголовном истреблении армянского населения в закабаленной турками Армении, к осуществлению которой, по совету и научению кайзеровской Германии, он приступил не медля.

В 1893-1896гг. в Турецкой Армии было вырезано более 300 тысяч армян, разгромлено и сожжено свыше 3 тысяч армянских деревень; десятки тысяч армян, оставшись без крова, спасались бегством на Кавказ, в Россию и в другие страны Европы, Америки.

Великие державы равнодушно смотрели на все происходящее и никаких мер не приняли для предотвращения или прекращения этих ужасов.

Кровавое дело Гамида II, в более широких масштабах, продолжают младотурки, пришедшие к власти в 1908 году, после так называемой младотурецкой революции. Уже 31 мая 1909 года в Адане ими было истреблено 30 тысяч армян, а после первой империалистической войны, когда Турция стала на стороне Германии, в Армении началась новая, невиданная расправа над беззащитным армянским населением.

С весны 1915 года турки, по методу германскому и по действию турецкому, приступили к массовому истреблению и изгнанию армян в Зейтуне, Муше, Эрзеруме, Ване, Битлисе, Харберте, Трапезунде, Себастии, Тигранакерте, Константинополе и др. районах Армении. В 1915-1916гг. была опустошена и превращена в груды развалин вся Турецкая Армения. Под предлогом переселения неблагонадежного армянского населения из зоны военных действий в другие районы, было вырезано и умерщвлено около 300 тысяч человек. Столько же погибло по дороге в Аравийские пустыни и Месопотамию, куда их, в кошмарных условиях, гнали турки по указке немцев, для заселения пустынных районов Багдадской железной дороги.

"Кто не воздрогнет, читая следующие строки, заключающие в себе итоги избиения. В начале 1915 года в Турции было два миллиона армян. В настоящее время осталось в живых едва ли девятьсот тысяч".³

Около 400 тысяч армян вынудили принять ислам.

Таким образом, в 1915-1916гг. турецкое правительство истребило более одного миллиона армян. О том, как гибли армяне по дороге в Аравийские пустыни, свидетельствуют следующие цифры: из села Магара Себастийского (или Сивасского) вилаета было выслано 2 тысячи человек, добрались же живыми до пустыни всего 2 человека; из Улаша было выслано 3 тыс. человек-добрались до пустыни всего 4 чел.; из Думача было выслано 900 человек-дошел до места только 1, а из 2300 чел., высланных из сел. Финкеанни один человек живым не добрался до пустыни, все погибли в дороге.

В итоге 98 процентов армян Себастийского вилаета были вырезаны и умерщвлены турками.

То, что совершили турецкие кровопийцы в отношении армян, в своих масштабах и в своем виде было нечто невиданное в мировой истории, даже по сравнению с временами Тамерлана и Чингис-Хана. А европейские империалисты, объявив себя "защитниками" армянского народа от турецкого угнетения, превратили армянский вопрос в орудие своей экспансивной политики на Востоке.

Германия, проникшая на Ближний Восток, строила Багдадскую железную дорогу и удержала господству Англии в Индии; Англия стремилась разгромить Германию, захватить Палестину, Месопотамию, Аравию, Еги-

пет и занять господствующее положение, как в Европе, так и на Ближнем Востоке. Франция хотела захватить у Турции Сирию и Киликию, Россия добивалась выхода к Средиземное море. Италия искала колонии в Африке.

По Александропольскому договору 1918 года, Армения оказалась брошенной на произвол турок. Предатели дашнаки, оказавшись у власти, приняли все требования Турции. Последняя захватила новые районы, в результате чего территория Армении свелась, к 2-3 уездам.

В связи с уходом, к этому времени, русских войск из Турции, на Ближнем Востоке еще более упрочились положение Англии, которая в 1919 году заключила двухсторонний договор с Ираном, а в 1920 году (16 марта) оккупировала Константинополь.

Вот чем были озабочены империалистические державы. Армянский же вопрос их интересовал лишь как средство для достижения поставленной цели для жестоко пострадавшего народа, дни "великие державы" переставали даже вспоминать о нем и бросали на произвол судьбы, равнодушно наблюдая как султан Гамид, Талиат, Энвер, Кемаль, Карабекир паши и прочие кровавые апологеты пантюркизма предавали огню и мечу сотни тысяч мирных жителей - армян, превращая в пепелища тысячи армянских сел и деревень.

Когда в изменившейся обстановке армянский вопрос уже перестал интересовать Западно-Европейских империалистов, то на конференции в Сан-Ремо в 1920 году (апрель - май) было решено передать его на "покровительство" американским капиталистам.

Президент США Вильсон, по поручению Лиги Наций, принялся даже за определение границ и территории Армении и готовил мандат на Армению. Однако, расчетливые американские капиталисты, расценив во что обойдется им этот "мандат", отвергли его. Так Западно-Европейские и американские империалисты, и на этот раз, бросили разоренную и опустошенную Армению на произвол судьбы.

Несмотря на эти горькие уроки, многие обманутые армяне, изгнанные из своей родины и разбросанные по всему свету, все еще продолжали питать надежду на разрешение А. в.расчитывая на помощь великих держав во время мирных конференций. Но увы, ни Парижская (Версальская) мирная конференция (1919г.), ни Севрский договор (10 августа 1920г.) и ни Лозанская конференция (1922-23г.) не оправдали (и не могли оправдать) надежды армян. Эти конференции и договоры оказались лишь новым средством обмана.

В Севрском мирном договоре, заключенном между союзными державами и Турцией,-Армении была отведена даже целая глава (глава VI ст. 88-93). Статья 89 предусматривала, что "Турция и Армения, а также другие Высокие Договаривающиеся стороны, соглашаются представить на третьей решение президента Соединенных Штатов Америки определение границы между Турцией и Арменией в вилаетах Эрзерума, Трапезунда, Ван и Битлиса и принять его решение, а также всякие меры, которые он может предписать относительно выхода Армении к морю и относительно демилитаризации всякой оттоманской территории, прилегающей к названной границе".¹

О том, что эта статья была лишь хитрым, дипломатическим маневром и преследовала цель пустить пыль в глаза армянским горе-политикам из дашнацкого лагеря, типа Аветиса Агароняна и других, доказывает статья 90 того же договора, которая гласила: "В случае, если установление границы в силу статьи 89 повлечет за собой передачу Армении всей или части территории названных вилаетов, Турция ныне же заявляет, что она от-

³ Тоже, стр. 112.

¹ "Севр и Лозана", под ред. проф. Ю.В.Ключникова и проф. А.В.Сабанина, 1927г., М., стр. 31-32.

казывается, со дня решения, от всяких прав и правооснований на переданную территорию”.

Как и следовало ожидать, “случай” этот не настал и никаких границ не было установлено, и от Севрского договора остался лишь пустой звон.

Но и это не помещало великим державам, во время пересмотра Севрского договора на Парижской конференции (23-26 марта 1922г.), воздев очи, в горе произносить возвышенные слова: “Положение армян должно быть особо принято во внимание, как ввиду обязательств, взятых на себя Союзными державами во время войны, так и ввиду понесенных этим народом жестоких страданий”.

Вновь обман и лживые заверения.

Еще одну попытку поспекулировать на [Армянский] в[опрос] империалистические державы сделали в 1923г. на Лозанской конференции, где выдвинули проект создания “Армянского очага”, и учреждения в Константинополе специального органа для защиты “национальных меньшинств”. Этот дипломатический ход преследовал цель вынудить Турецкую делегацию идти на уступки по вопросу о Мосуле. И как только цель была достигнута, проект о создании “Армянского очага” был отброшен в сторону.

Только Советская Россия и Советская Украина предложили реальную помощь армянам. 27 января 1923 года Лозанская конференция была извещена о том, что правительства России и Украины имеют ввиду разместить на своих территориях значительное число армянских беженцев, находящихся за границей. Нарком по иностранным делам указал, при этом, что Армянский вопрос не мог получить надлежащего разрешения на Конференции (Лозанской) потому, что Советская делегация была устранена от его обсуждения.

История Армянского вопроса-наглядный пример трагической судьбы малых народов в условиях господства империализма.

Классическую оценку и непревзойденный анализ судьбы армянского народа в руках империалистических держав и их продажных агентов-дашнакских главарей, дал товарищ Сталин.

В декабре 1920 года, приветствуя победу советской власти в Армении, товарищ Сталин писал: “Армения, измученная и многострадальная, отданная милостью Антанты и дашнаков на голод, разорение и беженство, эта, обманутая всеми “друзьями”, Армения ныне обрела свое избавление в том, что объявила себя советской страной.

Ни лживые заверения Англии, этой вековой защитницы “армянских интересов” ни пресловутые четырнадцать пунктов Вильсона, ни широко-вещательные обещания Лиги Наций, с ее “мандатом” на управление Арменией-не смогли (и не могли) спасти Армению от резни и физического истребления. Только идея Советской власти принесла Армении мир и возможность национального объявления.

Пусть знают все, кому ведасть надлежит, что, так называемую “армянскую проблему”, над которой тщетно ломали голову старые волки империалистической дипломатии, оказалась в силах разрешить только Советская власть”.¹

Советская власть не только спасла армянский народ от физического уничтожения, но и осуществила его вековую мечту о восстановлении своей государственности.

Армянская Советская Социалистическая Республика-детище Великой Октябрьской революции-самое передовое, в экономическом и политическом отношении, развитое и прочное государство из всех существовавших на всем протяжении истории Армении. Она, в великом семье советских республик, процветает и крепнет из года в год. Суровое испытание, выпавшее на ее

долю в годы Отечественной войны Советского Союза-Армянская Советская Социалистическая Республика выдержала героически и с честью.

Советская власть, национальная государственность-это самое великое завоевание армянского народа за всю его многовековую историю.

В этом основа основ разрешения армянского вопроса. Все остальное вытекает отсюда. Вот почему так убедительно звучат слова товарища Сталина о том, что только советская власть оказалась в силах разрешить армянскую проблему.

Еще в середине XIX века передовые представители армянской интеллигенции отмечали важнейшую роль национальной государственности в освобождении народа.

Известный армянский публицист Степан Назарян писал, что освобождение армян лежит в политической самоорганизации нации образовании суверенного государства.

“Государство-писал Ст. Назарян, является воплощением духа и силы. Оно работает над осуществлением материального и интеллектуального счастья нации”.²

Но, как добиться этого, где лежит правильный и верный путь к достижению цели-на этом вопросе и спотыкались недалековидные политики и мечтатели из армянской интеллигенции, видя путь освобождения Армении в дипломатических хитросплетениях и комбинациях между Западом и Востоком. Вследствие этого страна в течение многих десятилетий служила “предметом алчных дипломатических вождений Запада и кровавых административных управлений Востока”. (СТАЛИН)

Путь освобождения окровавленной, обманутой и закабаленной Армении и разрешение армянской проблемы-гениально начертал И.В.Сталин.

В статье “О Турецкой Армении”, написанной 31 декабря 1917 года, товарищ Сталин говорил:

“Сыны Армении, героические защитники своей родины, но далеко недалековидные ее политики, не раз поддававшиеся обману со стороны хищников империалистической дипломатии, не могут теперь не видеть, что старый путь дипломатических комбинаций-не есть путь освобождения Армении.

Становится ясным, что путь освобождения угнетенных народов лежит через рабочую революцию, начатую в России в октябре. Теперь ясно для всех, что судьбы народов России, особенно же судьба армянского народа, тесно связаны с судьбами Октябрьской революции...”³

Мудрое предвидение Великого Вождя народов воплотилось в жизнь. Четверть века свободного существования и процветания возрожденной Советской Армении-живое свидетельство этому.

№ 2 КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ВОПРОСА

Вопрос о территориях Армении, захваченных Турцией и отошедших к ней по договору от 1 марта 1921г., необходимо рассмотреть отдельно по той причине, что эти процессы происходили в разные исторические периоды и при различных международных и политических ситуациях.

² Ст.Назарян, “Юсисафайл”, 1859, т. 1, стр. 6.

¹ Ленин, Сталин, “Избранные произведения”, 1917г., стр. 662.

¹“Правда”, 1920, декабрь, № 273. См. также, “Жизнь национальностей, 1920., № 39.

Неотемляемая часть исконной родины армянского народа, так называемая Турецкая Армения, составляющая более 2/3 всей территории Армении, расположена в восточной части Малой Азии. Граница этой территории проходит: на запад от Тиреболу (на Черном море) и Пояс (на Средиземном море) до Турецко-Советской и Турецко-Иранской границ на востоке. Захват этих территорий турками-османами была начата еще в 1054 году и полностью закончена в 1639 году, когда Армения по персидско-турецкому договору была разделена между этими двумя восточными деспотиями.

Как в процессе систематического завоевания территорий Армении, так и в последствии, турки целенаправленно истребляли и изгоняли армян, коренных жителей этой страны, а географическое название их родины "Армения" заменили названием Восточная Анатолия. Современная Восточная Анатолия это ничто иное, как неотемляемая часть подлинной родины армянского народа, история которой восходит к VI веку до н. э.

Однако, несмотря на все старания турок очистить Армению от армян, это им не удавалось. Вплоть до 1915-1916гг. на этой территории армяне жили компактными массами и насчитывали более 2.5 миллиона человек, т.е. больше половины всего армянского народа. Ввиду того, что эта часть Армении в течение длительного периода находилась в системе Османской империи, она получила название "Турецкой Армении".

До русско-турецкой войны 1877-1878гг. Турецкая Армения административно делилась на 6 вилайетов: Ванский, Битлисский, Сивасский, Диарбекский и Харпутский. Территория этих вилайетов была равна 193702 кв.км. не считая Карсской области и Сурмалинского уезда.

Хотя в 1878 году русские войска вошли в Эрзерум, и согласно статьи 16 Сан-Стефанского предварительного договора Россия добивалась коренных реформ, для Турецкой Армении, однако, великие державы (Англия, Германия, Франция, Италия, Австро-Венгрия) воспрепятствовали этому, опасаясь усиления влияния России на Ближнем Востоке и добились замены статьи 16 Сан-Стефанского договора ст. 61 Берлинского трактата, которая гласила: "Высокая Порта обязуется ввести без дальнейшего замедления улучшения и реформы, требуемые местными нуждами в областях, населенных армянами, и обеспечить их безопасность от курдов и черкесов. Она (т.е. Турция - С.К.) будет сообщать о мерах, принятых ею в этом направлении, державам, которые будут следить за их исполнением". Смысл этого вмешательства великих держав заключался в том, чтобы лишить Россию права единоличного контроля над Турцией, и тем самым лишить ее возможности усилить свое политическое влияние как в Малой Азии, так и на Ближнем Востоке вообще.

Берлинский Конгресс ограничил также территориальные требования России (статья 60), допустив присоединение к Российской империи только Карсской области с общей площадью примерно в 20 тысяч кв.км. С этого времени граница Российской Армении, т.е. современной Советской Армении, проходила на юго-западе по той линии, которая известна под названием границы 1878 года, или, что тоже самое границы 1914 года между Россией и Турцией.

В 1918 году, пользуясь уходом русских войск, турки насильственно захватили не только Карсскую область и Сурмалинский уезд, но перешли также реки Аракс и Арпачай и заняли Эчмиадзинский и Александропольский уезды. В результате территория Армении свелась всего к 2-3 уздам. Александропольским договором от 2 декабря 1920 года, заключенным с Эриванским дашнакским правительством, турки "узаконили" захват Карсской области и Сурмалинского уезда, (хотя дашнакское правительство было свергнуто в Армении 29.XI.1920г., но к моменту заключения названного договора Ереван еще находился в руках дашнаков и поэтому правительство называлось "Эриванским").

Ссылаясь на этот договор, а также на ст. 4 Брест-Литовского договора и воспользовавшись трудной обстановкой, сложившейся в начале 1921 года для молодой Российской советской республики во время заключения Московского договора между РСФСР и Турцией 16.III.1921г., последняя добилась отторжения территории Карсской области и Сурмалинского уезда в свою пользу. Таким образом граница 1914 года была передвинута на северо-восток до рек Арпачай и Аракс и проходит в настоящее время в основном по тальвегу этих рек. В статье I названного договора сказано: "Северо-восточная граница Турции определяется: линией, которая начинаясь у деревни Сарп, расположенной на Черном море, приходит через гору Хедис Мта, линией водораздела горы Шавшет гора, Кани Даг, она следует затем по северной административной границе Ардаганского и Карсского санджаков по тальвегу рек Арпачай и Аракс до устья Нижнего Кара-Су".

Такова в кратце история захвата и отторжения Турцией территорий Армении, бесспорно принадлежащих последней с незапамятных времен.

Из изложения явствует, что говоря о территориях Армении, отошедших к Турции, имеются ввиду: во-первых, территория "Турецкой Армении" или, другими словами, 6 вилайетов, входящих ныне в состав т. н. Восточной Анатолии Турции, во-вторых, территории Карсской области и Сурмалинского уезда, составляющих часть Российской Армении и входившем в состав России с 1878 года до 1921 года. В связи с этим вопрос армянских территорий, отошедших Турции, хотя и является единым целым, однако, целесообразно рассматривать его отдельно для большей ясности.

Территория "Турецкой-Армении"

Это территория 8 вилайетов современной Восточной Анатолии: Эрзерумского, Ванского, Мушского, Агринского, Битлисского, Диарбекского, Эрзинжанского и Сивасского с общей площадью около 152 тыс. кв.км.¹

Следует отметить, что на перечисленных вилайетах, наиболее бесспорную, часть территории коренной Армении составляют три вилайета: Эрзерумский, Ванский и Битлисский, территория которых равняется 116 тыс. кв.км. При современном административном делении площадь этих вилайетов равняется 82530 кв.км., в том числе: Эрзерумский-28970 кв.км., Ванский-35190 кв.км. и Битлисский-18370 кв.км.

Население.

До резни, организованной Султан Гамидом II (1894-1896гг.), в Турецкой Армении проживало 2,5-3 млн. армян. Из этого количества во время двухкратной резни, организованных Абдул Гамидом в 1894-1896гг. и его преемниками-младотурками в 1915-16гг., было истреблено по достоверным сведениям армянских, русских и иностранных источников (Брайс, Анри, Барби, Моргентан, Лепсиус, Нансен, Тарле и др.) более одного миллиона армян, около одного миллиона спаслось бегством в разные страны мира, до 200 тыс. человек вынуждены принять ислам и осцимироваться. По непроверенным данным в настоящее время в Турции проживает около 150 тыс. армян. Характерно, что даже по официальным данным самых турок в период с 1892 по 1912 г. армянское население в Турецкой Армении было 612 тыс. человек.

¹ Разница между прежней площадью 6 армянских вилайетов и современных 8 вилайетов в 41272 кв.км. объясняется тем, что в новому административному делению Турции, не без умысла, за счет территории Эрзерумского, Харпутского, Диарбекского и Билисского вилайетов выделены три новых вилайета-Тунчл кингея и Элидис. Кроме того, за счет территории Битлисского вилайета выделен новый вилайет-Мушский, а из Ванского вилайета вновь выделен (одно время ликвидированный вилайет Ханьяри).

Планомерная и последовательная политика истребления турками армян мотивировалась ими тем, что для того, чтобы покончить с армянским вопросом и вмешательством великих держав в турецкие дела, которые используют этот вопрос для давления на Турцию, нужно покончить с армянами. Турки даже вычеркнули географическое название "Курдистан", а позднее термин "Восточная Анатолия".

Нужно сказать, что турки, вдохновляемые кайзером Вильгельмом, не только поставили, но и осуществили свою кровавую цель. Они "освободили" Армению от армян, частью перебив, а частью изгнав из их исконной родины. Теперь Турецкое правительство считает, что вопрос о Турецкой Армении больше не существует, ибо на этой территории армяне больше не живут. Однако оно забывает, что более одного миллиона армян, изгнанных из Турецкой Армении, проживают за рубежом и никогда не теряют надежду на возвращение на свою родину. А кровавые дела турок в отношении армян свободолюбивое человечество не забудет никогда.

Современное состояние Турецкой Армении.

По данным турецкой переписи 1935г. в трех основных армянских вилайетах: Эрзерумском, Ванском и Битлисском (по современному административному делению на территории этих вилайетов находятся также Агрынский и Мушский вилайеты) проживает всего 625 тыс. человек, в том числе в Эрзерумском вилайете-325758 чел., в Агрынском-103244 ч., в Ванском-96479, в Битлисском-50000, в Мушском около 50000.

Плотность населения составляет: в Ванском вилайете 4 чел. на 1 кв.км., в Битлисском-3 чел. на 1 кв.км., в Мушском и Агрынском вилайетах не более 3-4 чел. на 1 кв.км. Для сравнения укажем, что в Армянской ССР плотность населения составляет 43 человека на 1 кв.км. По данным последних лет в названных вилайетах совершенно отсутствует промышленность, сельское хозяйство находится на весьма низком уровне, возделываются главным образом ячмень и пшеница. Громадные площади в течение многих лет не засеваются, обширные сенокосные и пастбищные угодья также незначительно используются. Население этих вилайетов состоит главным образом из турок и частично из курдов. Армян почти нет.

Карсская область. Сурмалинский уезд

Окончательный раздел Армении между османской Турцией и Персией после непрерывных войн между этими деспотиями, длившихся с перерывами около 35 лет, как было сказано выше, произошел в 1689 году по мирному договору, заключенному между турецким султаном Мурадом IV и персидским шахом Сефи I (преемник Шах Аббаса). При этом большая часть территории Армении перешла к Турции. Граница шла следующим образом: она начиналась у истоков Западного Арпачая, по течению которой доходила до Аракса, затем по течению Аракса шла на восток до Кульпа, оттуда поворачивала на юг к Армянскому хребту (Агридаг) и по прежней линии шла с Арарата до Мессопотамии. В число 6 пашалыков, созданных султаном на захваченных территориях (Каррский, Эрзерумский, Битлисский (Багеш), Баязетский, Мушский и Ванский) входила территория также современной Карсской области.

Спустя 200 лет, во время русско-персидской войны 1827-1828гг., вся восточная Армения была очищена от персов и присоединена к России. В 1828-1829гг. русскими войсками был занят также Карс. Второй раз Карс был занят русскими в 1854г. (Крымская война). Наконец, третий раз Карс с областью и с рядом других вилайетов были заняты русскими войсками во время русско-турецкой войны 1877-1878гг. По Сан-Стефанскому договору от 19.11.1878г. Карс, Ардаган, Баязет с Алашкертской долиной, а также Батуми перешли к русским.

Однако, Берлинский Конгресс в этом же году по настоянию немцев пересмотрел Сан-Стефанский договор в сторону ухудшения его условий для России. По Берлинскому трактату к России отошли только Карс, Ардаган и Батуми. Баязет с Алашкертской долиной были оставлены туркам.

На основании решения Берлинского Конгресса в 1881 году в Олтах был подписан русско-турецкий протокол о разграничении. Эта граница сохранилась до 1918г.

В первую мировую войну 1914-18гг. русские войска к концу 1916 года заняли значительную часть Восточной Анатолии, включая Эрзерум, Трапезунд, Эрзинджан, Муш, Битлис и др. районы, прилегающие к озеру Ван. После отхода русских войск к зиме 1917-18гг. турки перешли в наступление. В марте 1918 года турки захватили всю территорию юго-западной (турецкой) Армении, занятые русскими войсками в 1914-1916гг. В апреле 1918г. турки оккупировали также Карсскую и Батумскую области. Одновременно турецкий экспедиционный корпус под командованием Нури Паши повел наступление на Баку и в начале августа 1918г. занял его. Другие турецкие части, захватив Сурмалинский уезд Эриванской губернии, перешли Аракс и Арпачай и заняли Александрополь, Сардарабат, значительную часть Эчмиадзинского уезда и вплотную подошли к Эрвану (Эриван).

Все это делалось с полного одобрения германского Ген. Штаба, ибо германский империализм в поисках новых баз для борьбы с Англией на Азиатском театре военных действий толкал турецкие армии в русское Закавказье, что полностью импонировало панисламистским идеям Энвер Паши и захватническим планам турецкого империализма.

21/8 февраля 1918г. Германия предъявила Советской России ультиматум, содержащих немецкие условия мира. В пункте 5 этих условий говорилось: "Россия, всеми имеющимися в ее распоряжении средствами, будет способствовать наискорейшему и планомерному возвращению Турции ее Анатолийских провинций. Но турки не довольствуясь этим, захватили также Ардаган, Карс, Батуми и даже Сурмалинский уезд Эриванской губернии никогда не принадлежавшего Турции. На пленарном заседании мирной конференции в Брест-Литовске представитель Советского правительства в своем заявлении от 3/III.1918г. говорил о захватнических планах Турции следующее: "На Кавказе, явно нарушая формулированные германским же правительством условия ультиматума от 21/8 февраля 1918 года и не сообразуясь с подлинной волей населения областей Ардагана, Карса и Батуми, Германия отторгает в пользу Турции эти области, ни разу не завоеванные турецкими войсками. Такой откровенный и насильственный территориальный захват военных стратегических пунктов может иметь только одну цель: подготовку нового наступления на Россию и защиту капиталистических интересов".

Тем не менее в Брест-Литовский договор от 3/7 марта 1918 года была включена статья 4, согласно которой "...около Карс, Ардаган и Батуми также незамедлительно очищаются от русских войск".

3 марта 1918 года между Россией и Турцией был подписан дополнительный договор к Брест-Литовскому договору. Согласно статье 2 этого дополнительного договора "граница установлена в том виде, как она существовала до русско-турецкой войны 1877-1878гг.". таким образом к Турции перешли Карс, Ардаган и Батуми.

Империалистические вождедения турок пошли так далеко, что их не удовлетворял даже этот договор и нарушив его, как было сказано выше, они глубоко вторгнулись в Закавказье.

В ноте от 10/X.1918 года, адресованной отоманской МИД, Наркоминдел РСФСР Чичерин заявил: "Оттоманское правительство в течение истекшего полугодия непрерывно нарушало Брест-Литовский договор, несмотря на все протесты Советского правительства. Теперь, наконец, в довершении

всего, оно захватило и подвергло ужасающему разгрому один из важнейших городов Российской Республики (речь идет о Баку.- С.К). Оттоманское правительство этим показало, что Брест-Литовский мир между Россией и Турцией уже не существует. Правительство Российской Федеративной Республики принуждено признать, что действия Оттоманского правительства фактически отменили установившиеся мирные отношения между Россией и Турцией Брест-Литовский договор между этими двумя государствами".

После прихода к власти Мустафа Кемаль Паши, Великое Национальное Собрание Турции декларировало (апрель 1920г.) о борьбе против империалистических правительств, об установлении дружественных отношений с Россией и о представлении Турецкой Армении, Лазистау Батумской области, Курдистану, Восточной фракции право самим высказаться о своей собственной судьбе путем проведения свободного референдума. Это решение Великого Национального Собрания соответствовало духу декрета Советского правительства "О Турецкой Армении" от 29 декабря 1917 (11 января 1918г.), подписанной товарищами Лениным и Сталиным.

В рассматриваемый период кемалистская Турция вела активную вооруженную борьбу против империализма и как таковая была естественной союзницей Советской республики, которая в свою очередь с оружием в руках защищала свое существование от натиска империалистических сил.

Обстоятельства настоятельно диктовали Советской Республике найти общий язык с Турцией, поддержать ее как активную антиимпериалистическую силу, как важный фактор, могущий содействовать революции всего мусульманского Востока.

Наряду с этим были основания рассчитывать на дальнейшее углубление турецкого национально-освободительного движения, на ее перерастание в этап аграрной революции.

Вот почему Советское правительство, исходя из создавшейся ситуации, взял курс на нормализацию своих взаимоотношений с Турцией и на укрепление дружбы с ней даже ценой территориальных и прочих уступок. Это настоятельно диктовалось положением молодой Советской республики и ее интересами в целом, хотя бы и в ущерб некоторым территориальным и прочим интересам Закавказских республик.

В этих именно условиях был заключен договор между Россией и Турцией 16 марта 1921 года. В этом договоре конкретно не говорилось об отторжении Карсской области (в том числе Ардаганского округа) и Сурмалинского уезда Эриванской губернии, а просто фиксировались уступки России, предусмотренные статьей 2 Брест-Литовского договора, за исключением города Батуми, суверенитет над которым Турция "великодушно уступала" России. Таким образом по договору от 16 марта 1921 года Карсская область и Сурмалинский уезд отошли к Турции.

Этот договор, бесспорно, сыграл известную положительную роль, т.к. обеспечил мир на южных границах Советской республики и исключил возможность иностранных интервенций из этого района. Однако, более далеко идущие расчеты на кемалистскую революцию не оправдались. Она в конце концов свелась к утверждению в стране классового господства турецкой буржуазии. "Кемалистская революция,- писал товарищ Сталин,- есть верхушечная революция национальной торговой буржуазии, возникшая в борьбе с чужеземными империалистами и направленная в дальнейшем развитии, по сути дела, против крестьян и рабочих, против самих возможностей аграрной революции".¹

Кемалисты всеми мерами сдерживали народное движение, не давая ему выйти из национально-буржуазных рамок. С особым фанатизмом они

уничтожали коммунистическое движение в Турции. Организованная в 1920 году компартия буквально была разгромлена. В январе 1921 года руководитель турецкой компартии Мустафа Субхи вместе с 15 другими коммунистами были зверски убиты турецкими жандармами, безусловно с санкции Анкарского правительства. Позднее кемалисты перестали скрывать свое враждебное отношение к коммунистическому движению и фактически ликвидировали его.

Из прежней феодально-теократической монархии Турция превратилась лишь в буржуазную республику с бредовыми идеями панисламизма и пантюркизма, так широко распространяемыми правящей кликой Турции в период второй мировой войны. Пантюркизм неизбежно привел к сотрудничеству с фашистской Германией в ее борьбе против Советского Союза.

Что касается внешней политики, Турции, то известно, что кемалистская Турция постепенно начала идти по пути сближения с империалистическими группировками. Эта политика особенно ярко проявилась уже на Лозанской конференции 1923 года, где Турция, в ущерб жизненно важным интересам Советского Союза, сделала серьезные уступки империалистическим державам в вопросе о проливах.

Такова вкратце линия поведения Турции во внешней и внутренней политике до и после заключения Советско-Турецкого договора от 16 марта 1921 года.

Нужно сказать, что отторжение в пользу Турции Карса и Ардагана оставило тяжелое впечатление на трудящихся Армении и Грузии. Даже представители Советской власти в этих республиках были в недоумении от этого акта. Это происходило потому, что они, оставаясь в плену узко-национальных интересов, не понимали исторической необходимости этого акта в деле укрепления завоеваний Октябрьской революции и Советского государства. По вопросу о несправедливости передачи Карсской области и Сурмалинского уезда туркам представители правительства Армении (Мравян, Бекзабян и др.) накануне заключения договора от 16 марта 1921 года обратились письмами и телеграммами к товарищам Ленину и Сталину, в Наркоминдел Чичерину.

Наркоминдел Армении Мравян в телеграмме к товарищу Ленину сообщал: "Вся правобережная часть Арпачая, включая и развалины города Ани-святыни армянского народа, должна отойти к Турции. Я считаю, что город Ани с его памятниками, имеющими национально-историческое значение для армянского народа, вместе с прилегающими районами до Карса, должны войти в состав Советской Армении, столь необходимые для защиты Александропольской железной дороги. Армянская делегация просит Вашего воздействия на турок для решения затронутого нами вопроса".

В ответной телеграмме товарищ Ленин писал: "Передайте армянским товарищам, что это временное явление, интерес революции и молодого Советского государства не раз требовали от нас пойти на такие жертвы. Еще раз передайте армянским товарищам, что это временное явление и что нужно пойти на соглашение с турками".¹

В информационном докладе армянской делегации в Москве от 2 февраля 1921 года, представленном на имя Ленина, Сталина и Чичерина говорится: "Экономическое и культурное преуспевание Советской Армении возможно при неременном условии немедленного аннулирования последних территориальных соглашений дашнакского правительства с Турцией...Конкретно это должно выразиться в скорейшем возвращении Советской Армении ее экономическо важных территорий-Карсской области,

¹ И.Сталин. "Об оппозиций", стр. 573.

¹ Подлинники вышеуказанных телеграмм пока не удалось обнаружить, но их существование не вызывает никакого сомнения.

Александропольского, Сурмалинского уездов, в которых подавляющее большинство составляют армяне”.

Что турки, пользуясь напряженным международным положением России (иностранный интервенция, Кронштадтский мятеж, дашнакская авантюра в Армении в феврале 1921 года и т.д.), выуживали не только территориальные и экономические, но и политические уступки, видно из ряда статей договора от 16 марта 1921 года. В 3 этого договора говорится, что “Обе договаривающиеся стороны согласны, что Нахичеванская область в границах, указанных в приложении I-й (в) настоящего договора, образует автономную территорию под протекторатом Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората никакому 3-му государству”. Это было по существу грубое вмещательство Турции в суверенные права и внутренние дела Советской Федеративной Республики. В статье 11, где говорится о применении принципа наибольшего благоприятствования к гражданам договаривающихся сторон оговаривается, что “настоящая статья не применяется к правам граждан союзных России Советских республик”. Наконец, в статье 15 зафиксировано, что Россия “обязуется предпринять в отношении Закавказских республик шаги, необходимые для признания этими республиками в договорах, которые будут заключены ими с Турцией, статьей настоящего договора, непосредственно их касающихся”.

Заключение

Из изложенного выше явствует, что 1. захват неотъемлемой части исконной родины армянского народа т. н. Турецкой Армении турки осуществили грубой силой, применяя самые зверские методы, выразившиеся в поголовном истреблении более одного миллиона армян, коренных жителей Турецкой Армении и изгнанием такого же количества из Турции. 2. Переход к Турции Карса, Ардагана и Сурмалинского уезда представляет собой вопиющую несправедливость, что Турция этого добилась пользуясь тяжелым положением молодой Советской республики, которое создалось к моменту заключения договора между РСФСР и Турцией 16 марта 1921 года. Турция добилась этой территориальной уступки, недвусмысленно заявив о своей готовности вести дружественную политику по отношению к Советской республике и не принимать никакого участия в агрессивных действиях империалистических сил против Советской страны.

Как подтвердил ход событий в первые годы нынешней войны, правящая клика Турции, нарушая свои договорные обязательства перед Советским Союзом, всеми средствами поддерживала агрессию германского империализма и желала его победы над СССР, питая надежду на захват новых территорий Советского Закавказья. Но Красная Армия под водительством товарища Сталина, разгромив гитлеровскую Германию, похоронила алчные аппетиты турецких империалистов и аппологетов пантюркизма.

Эволюция Турции, из некогда антиимпериалистической силы, превратившейся в пособника империалистических клик и, в частности, в замаскированного сателлита германского фашизма, с неизбежностью должна была привести и привела Советский Союз к пересмотру всей системы своих договорно-правовых отношений с Турцией, к пересмотру всех уступок, всех в свое время сделанных кемалистской Турции. Вот почему денонсирование русско-турецкого договора 1925 года вызвало огромное удовлетворение среди советского народа и в частности, среди народов Закавказья. Широкие слои трудящихся армян связывают с этим актом большие надежды, рассматривая его как решительный шаг в сторону исправления исторической несправедливости, т.е. пересмотра русско-турецкого договора от 16 марта 1921 года и как бесспорный минимум возврата Карсской области и Сурмалинского уезда. Они не теряют надежды также на возвращение Советской Армении территорий турецкой Армении, если не всех 6 вилаетов,

то хотя бы, трех из них-Ванского, Битлисского и Эрзерумского (по современному административному делению-вилаеты Агры, Ван, Муш, Битлис, Эрзерум), составляющих бесспорно территорию коренной Армении.

Следует отметить, что турки и некоторые иностранные деятели стараются создать общественное мнение о том, что якобы переход собственных армянских территорий в Восточной Анатолии к Советскому Союзу угрожает государственному существованию Турции. Эти рассуждения ничем не обоснованы, в особенности, когда речь идет о возвращении 3-х (по новому административному делению 5) вилаетов.

Современная Турция состоит из 66 вилаетов. Возврат 5 вилаетов будет означать потерю 7% от общего числа вилаетов и всего лишь 10% общей территории современной Турции. Если к этому прибавить, что турки, по-видимому не без основания, не уделяют экономическому развитию этих районов сколько-нибудь серьезного внимания, то станет ясным полная несостоятельность выше приведенных рассуждений.

Может возникнуть вопрос: кем будет заселять Армения эти территории, если учесть, что армянское население в этих районах или вырезано или угнано турками.

Не трудно ответить и на этот вопрос. Во-первых, более одного миллиона армян, изгнанных из Турции, проживает вне пределов СССР и Советской Армении, а около одного миллиона армян проживает вне Армении в различных районах СССР. Значительная часть этих армян (около половины) является также беженцами из Турецкой Армении. Таким образом имеется до 1,5 миллиона армян, реальный контингент, для заселения названных территорий. Следует принять во внимание также перспективы естественного роста населения (3% ежегодно).

А какова численность населения в этих районах в настоящее время.

По данным турецкой статистики за 1935г. она составляет около 500 тыс. человек, а вместе с населением Карсской области (308 тыс.) всего 800 тыс. человек. Если учесть, что турки умышленно и явно завышают данные о числе населения в интересующих нас районах, то нужно полагать, что фактическая цифра гораздо ниже. Плотность населения, включая и население Карсской области, составляет в среднем 8 человек на 1 кв.км., в то время, как мы уже говорили, плотность населения Советской Армении составляет 43 человека на 1 кв.км.

В заключение следует остановиться еще на одном наиболее важном и решающем аргументе. Речь идет об обеспечении безопасности южных границ Советского Союза, столь необходимой для гарантирования мирной жизни и дальнейшего культурно-экономического развития народов Закавказья-жемчужины Советского Союза. Ведь такие важные культурно-экономические центры Армении, как города Ереван, Ленинакан, Эчмиадзин, районные центры Камарло, Октемберян, Дузкенд, Амасия, Гукасян, Зангибасар, Веди, Аеин, вся Араратская долина, железнодорожная маистраль Ереван-Тбилиси, Ереван-Баку находятся в буквальном смысле слова на расстоянии пушечного выстрела от границы. От советско-турецкой границы до названных населенных пунктов расстояние составляет от нескольких метров (в некоторых местах 1,5 метра) до 30-35 км.

Отсутствие сколько-нибудь выгодной для нас естественной границы с Турцией, является угрожающим не только для Советской Армении, но и вообще для Закавказья в целом и в частности для Баку, одного из важных жизненных центров Советского Союза.

Мудрая сталинская дальновидность, энергичные и решительные меры, предпринятые Советским правительством в 1939 году для укрепления безопасности советских границ на севере и в частности для обезопасения Ленинграда, так блестяще оправдавшие себя в нынешней войне, является

исключительно серьезным прецедентом для постановки решения вопроса о безопасности южных границ нашего Советского государства.

Никогда не следует забывать, что Турция таит в себе потенциальную опасность для СССР вообще, и для закавказских народов в частности. Как показал опыт двух последних мировых войн, Турция открыто и замаскированно сотрудничала с германским империализмом в его агрессии против России. Турция, бывшая не раз орудием германских империалистов в борьбе против России, может и впредь стать таковым в руках других империалистических стран.

С возвратом одной только Карсской области, Сарикамыша, Ардагана, Артивина, Олти и Сурмалинского уезда Советскому Союзу, страна получит исключительно важные по своему значению военно-стратегические, естественные позиции в виде Агрыдакского, Армянского хребта, реки Аракс, Карачай, Арпачай, Куру-су, Чороха и др., а линия границы отодвинется от важных промышленных и административно-культурных центров Закавказья более чем на 200 км.

Наконец, нужно полагать, что в предстоящих переговорах в связи с денонсацией Советско-Турецкого договора от 1925г. Советский Союз предъявит свои законные и определенные требования и права в вопросе о проливах, что, по всей вероятности, встретит противодействие со стороны турок (не только турок).

Это все подсказывает, что вопрос о возврате Советскому Союзу бывших армянских территорий будет связан с проблемой о проливах. Учитывая это обстоятельство, нужно считать целесообразным вопрос о возврате бывших армянских и других территорий поставить в двух, а может быть и в трех вариантах, используя третий, а в крайнем случае и второй вариант, в качестве средства воздействия на турок для положительного для нас разрешения проблемы проливов.

Эти варианты представляются в следующем виде:

Первый вариант:

Возврат СССР Карсской области, Ардагана Сурмалинского уезда, другими словами восстановление русско-турецкой государственной границы 1914 года или, что тоже самое, государственной границы 1878г.

Второй вариант:

Восстановление русско-турецкой границы, установленной Сан-Стефанским договором 1878г., между Россией и Турцией, т.е. помимо Карсской области возврат Советскому Союзу также Алашкертской долины с городом Баязед.

Третий вариант:

Возврат СССР кроме Карсской области Сурмалинского уезда и Алашкертской долины также трех из 6 армянских вилайетов, а именно-Эрзерумского, Ванского и Битлисского (по современному административному делению 5 вилайетов: Азынского, Ванского, Битлисского, Мушского и Эрзерумского).

О возможностях переселения зарубежных армян на родину.

Из первого раздела настоящей докладной записки явствует, что вопрос о переселении зарубежных армян на родину тесно и неразрывно переплетается с вопросом о возврате СССР бывших армянских территорий, отошедших к Турции. Конечно, и на нынешней территории Советской Армении можно разместить некоторую часть зарубежных армян, но количеством, не превышающим 100-120 тыс. Часть из них-до 20 тыс. может быть использована в промышленности и в системе промкооперации, осетальные в сельском хозяйстве. Реальность этой возможности гарантируется

перспективой новых выходов поливных земель и строительством новых поселков для переселенцев.

Главное затруднение, с которым встретится Республика в связи с переселением зарубежных армян, это жилищный вопрос, вопросы же трудоустройства могут быть разрешены без особого напряжения.

Отношение правительства Армении к вопросу о переселении зарубежных армян на родину в принципе положительное.

ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱՊԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1945-1985թթ.

Հեռավոր Արեւելքի մի քանի երկրներում (Չինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Ֆիլիպիններ, Թայլանդ, Ճապոնիա) հայերը բնակութուն են հաստատել վաղ ժամանակներից:

Չինաստան

Չինաստանում հայերն առաջին անգամ հիշատակվում են II դարում: Հետագայում հայկական փոքր գաղութներ հիմնվել են մոնղոլական առաջին արշավանքներից (XIII դ. սկիզբ) հետո, երբ Հայաստանից դերեվարված Հազարավոր հայերի մի մասը բնակեցվել է Չինաստանի հյուսիսային շրջաններում: Այնուհետև հայերը թափանցել են երկրի խորքը, բնակվել ծովափնյա քաղաքներում, հատկապես Կանտոնում (այժմ՝ Գուանչժոու), որտեղ մինչև 1307 թվականը կառուցել են եկեղեցի: Առաջին հայկական համայնքները ժամանակի ընթացքում ձուլվել են:

XIX դ. սկզբին հայերի նոր հոսք է եկել Չինաստան՝ Հնդկաստանից ու հարևան երկրներից: Նրանք հիմնականում բնակութուն են հաստատել Չինաստանի արևելքում՝ Խարբինում, Շանհայում, Դալինում և այլն: Չինաստանի ամենահայաշատ քաղաքը Խարբինն էր: 1930-ական թթ. հայերի թիվն այստեղ հասել է հինգ-վեց հարյուրի: 1930թ. Խարբինում ստեղծվել են «Արծիվ» հայրենասիրական միութունը, Հայ սիկնանց միութունը, Հայ երիտասարդական ակումբը, որոնք հայապահպանման գործունեություն են իրականացրել: 1930-ական թթ. Շանհայում կար մոտ 200 հայ, որոնք ունեին հավաքատեղի՝ Հայոց տուն: Շանհայի հայերը չեն ունեցել իրենց եկեղեցին. հայ եկեղեցու հովիվները նրանց երբեմն այցելել են Խարբինից կամ Վլադիվոստոկից (նՍՀՄ): Չինաստանի Հայ գաղութը զգալիորեն տուժել է ճապոնական օկուպացիայի տարիներին: 1950-ական թթ. հայերի մեծ մասը գաղթել է ԱՄՆ, Ավստրալիա և այլ երկրներ:

Հայերը Հոնկոնգում հայտնվել են XVIII դ. վերջին-XIX դ. սկզբին: Հոնկոնգում հաստատվել են հիմնականում ջուզայահայեր և հնդկահայեր:

XIX դ. վերջին այստեղ գործել են «Սեթյան», «Արգարյան» և «Աղաբեկյան» հայկական ընկերությունները: Հոնկոնգի հայ համայնքի աչքի ընկնող գործիչներից էր Պոլ Չաթերը (նաչիկ Աստվածատրյան): 1876-1926թթ. գրողեցրել է պատարանատու պաշտոններ: Եղել է Հոնկոնգի գեներալ-նահանգապետի առաջին խորհրդականը, գործադիր և օրենսդիր խորհուրդների անդամ և այլն: Նրա ծրագր-

բերով եւ միջոցներով եւ կառուցվել Հոնկոնգի նախահանգստի մի մասը, տեղի համայնարանը եւ բազմաթիվ այլ շէնքեր: Հայ բարերարի անունով Հոնկոնգում կա երկու փողոց՝ Աստվածատրյան եւ Սրբ Պոլ Չաթեր: 1924թ. Հոնկոնգ այցելած Իրանահ-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոս Ազատյանի վկայությամբ՝ այստեղ կար 15 հայ ընտանիք:

Ինդոնեզիա

Հայերն Ինդոնեզիա են գաղթել Հիմնականում Նոր Զուլայից (Իրան) եւ Մադրասից (Հնդկաստան). նրանք բնակություն են հաստատել Բատավիայում (այժմ՝ Զակարտա), Սեմարանգում, Սուրաբայում եւ այլն: Զբաղվել են գլխավորապես առևտրով եւ արհեստագործությամբ: Ինդոնեզահայերի ազգային կյանքը կազմավորելու համար կազմվել է 27 կետից բաղկացած կանոնադրություն, որը 1880թ. հունվարի 6-ին հաստատվել է կառավարություն կողմից:

Ինդոնեզիայի հայ համայնքի կարկառուն դեմքերից էր Ադա Հովսեփ Հովհաննես Ամիրխանյանը (XIX դ. սկզբին հաստատվել է Սեմարանգում եւ դարձել մեծահարուստ հողատեր). հոլանդական իշխանությունը նրան է հանձնել ամիրանի վաճառքի մենաշնորհը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ինդոնեզահայերը դիտվել են որպես Ֆաշիզմի թշնամիներ եւ ճապոնացիները նրանց (ընտանիքներով) արգելափակել են համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ մի մասը սովի ու համաճարակի զոհ է դարձել: Պատերազմից հետո շատ ինդոնեզահայեր տեղափոխվել են ԱՄՆ, Ավստրալիա, Հոլանդիա եւ այլ երկրներ: 1966թ. Ինդոնեզիայում բնակվել է մոտ 800, 1976թ.՝ մոտ 300 հայ: 1980-ական թթ. սկզբին համայնքը մարել է:

Սինգապուր

Հայերը Սինգապուրում սկսել են հաստատվել XVIII դ. վերջից: Եկել են Հիմնականում Մալակկայից (Մալազիա), Հնդկաստանից, Նոր Զուլայից (Իրան): Հայերը Սինգապուրում 1835թ. կառուցել են Ս.Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին (Սինգապուրի առաջին քրիստոնեական եկեղեցին): Սինգապուրի հայ համայնքը երբեք սովոր չի եղել. հայերի թիվը չի անցել 100-ից:

Սինգապուրի հայ համայնքի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էր Ազնես Հովակիմը (1854-1899թթ.). նա հայտնաբերել է Սինգապուրի պեռական խորհրդանիշը հանդիսացող խորթձի տեսակը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ճապոնացիները, գրավելով Սինգապուրը, տեղի հայերին վտարել են իրենց տներից եւ արգելափակել համակենտրոնացման ճամբարներում: Պատերազմից հետո ողջ մնացած հայերը վերադարձել են իրենց նախկին բնակավայրերը, սակայն, չեն կարողացել վերականգնել իրենց նախկին բարեբաղի վիճակը: Ներկայումս Սինգապուրում երեք-չորս տասնյակ հայեր են ապրում:

Ֆիլիպիններ

Հայ վաճառականները սկսել են Ֆիլիպիններ այցելել XVI դ. 2-րդ կեսին՝ իսպանական տիրապետության օրոք: Ֆիլիպիններ եկողները Հիմնականում Բուլոանգայի էին, որը կենտրոնացած էին Մանիլա քաղաքում: Նրանք մեծ մասամբ Հնդկաստանի հայ խոշոր առևտրական ընկերությունների ներկայացուցիչներ էին, որոնցից շատերը՝ տեղի մշտական բնակիչներ չէին: Հայ ակնավաճառների ձեռքում էր Ֆիլիպիններում թանկագին քարերի առևտրի մենաշնորհը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Ֆիլիպիններում հայերի թիվը խիստ նվազել է: Այսօր այնտեղ հատուկենտ հայեր են ապրում:

Թաիլանդ

Թաիլանդում հայերի մասին առաջին հիշատակումները վերաբերում են XVII դ.: Հայերին հաջողվել է սերտ կապեր հաստատել թայ ժողովրդի հետ: Նրանց շնորհիվ է համայնքային որոշակի ինքնակառավարման եւ սեփական կրոնը դավանելու իրավունք: Հետագա տարիներին, թաիլանդի քաղաքական եւ սոսնձասակն վիճակի վատթարացման հետեւանքով, հայերն աստիճանաբար հեռացել են երկրից:

Ճապոնիա

Հայերը գործի բերումով Ճապոնիա են այցելել XIX դ. 2-րդ կեսից: Նրանք Հիմնականում հնդկահայեր էին, որոնք առևտրական ծովապետացային գործունեություն էին ծավալել Ճապոնիայում: Այս ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հայ վաճառականներ տեղափոխվել են Ճապոնիա եւ լայն գործունեություն ծավալել: Նրանք գործել են Հիմնականում Յոկոհամա, Կոբե եւ Օսակա քաղաքներում:

1962թ. Ճապոնիայում ապրել է 10 հայ ընտանիք՝ հիմնականում առևտրականներ:

Այլ գաղթօջախների նման Հեռավոր Արեւելքի երկրների հայ համայնքների պահպանման ու զարգացման միակ երաշխիքը մայր Հայրենիքի հետ ամուր կապերն են:

Սույն հավաքածուի 1-ին մասը տալիս է Հեռավոր Արեւելքի երկրների հայ համայնքների ընդհանուր նկարագրը, իսկ 2-րդ մասը ներկայացնում է Հայրենիքի հետ նրա ունեցած կապերը: Հայաստանի ազգային արխիվում մեզ հաջողվեց հայտնաբերել, ցավոք, միայն թաիլանդի հայ համայնքի հետ ունեցած կապերն արտացոլող փաստաթղթեր, քանզի ուսումնասիրող ժամանակաշրջանում (1945-1985թթ.) վերոնշյալ երկրների (Չինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Ֆիլիպիններ, Թաիլանդ, Ճապոնիա) հայ համայնքները կամ դադարել էին գոյություն ունենալ, կամ էլ՝ մայր Հայրենիքի հետ կապեր (նամակազուրկություն եւ այլն) առանձնապես չեն իրականացրել:

Հավաքածուի փաստաթղթերը հրատարակվում են առաջին անգամ եւ գալիս են հարստացնելու ներկայացվող հարցի արդյուրաբախական բազան: Բոլոր փաստաթղթերը ընտրված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Հավաքածուն կազմված եւ փաստաթղթերը մշակված են պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին համապատասխան: Հրատարակվող որոշ փաստաթղթերի վերնագրերը չձանրաբեռնելու եւ ավելորդ կրկնությունից խուսափելու համար Սփյուռքահայություն հետ մշակութային կապի կոմիտեի անունը փոխարինվել է Սփյուռքահայություն հետ մշակութային անջանումով: Ներկայացվող որոշ փաստաթղթերում, երբ խոսքը վերաբերել է թեմային առնչվող, սակայն, ոչ էական հարցերին, կատարել ենք կրճատումներ, որպիսիք չեն աղավաղում հավաքածուի բովանդակությունը: Կրճատումները նշվել են բազմակիտերով: Կատարել ենք որոշակի ծանոթագրություններ, որոնք տրված են վերջում:

Արմեն Բաղալյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

Մաս I

N 1

ՄԱՆՋՈՒՐԻՒՅԻ (ՉԻՆԱՍՏԱՆ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ Ի ՍԱՍԱԼԻՆԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ԳՐԱՎՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԸ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

7 հոկտեմբերի 1945թ.
Խարբին

Дорогой Иосиф Виссарионович
... Прошло 30 с лишним лет с момента нашего изгнания со своей родины. Вторая мировая война, начатая фашистской Германией и империалистической Японией при поддержке их тайных союзников - Турции, Испании, Аргентины и др. государств, закончилась полным разгромом агрессоров. Окончание второй мировой войны поставило на очередь разрешение всех спорных проблем между отдельными народами, в целях установления окончательного мира в мире. В этот исторический момент мы, армяне, имеем свой счет в Турции и она должна оплатить его немедленно.

Мы никак не можем забыть бесконечных турецких зверств, проводивших ими по строго обдуманному заранее плану и в основу которого был положен принцип: “Нам нужны армянские земли, но без армян”. Даже Варфоломеевская ночь и средневековая инквизиция блекнут при сравнении с теми беззакониями, которые творились турками в XX веке.

Мы не можем забыть избиение армян в Турции и позднее ими же на территории Русской Армении,² начиная от кровавого Абдул Гамида и кончая младотурецким лидером-Мустафа Кемаль пашой.³ За восемь кровавых избиений погибли невинных жертв, наших братьев и сестер, отцов и матерей-1.500.000 человек. Цифры потрясающие, если принять во внимание, что армянское население того времени исчислялось в 4.500.000, из коих 2.000.000 сохранились только благодаря вхождению в братский союз народов СССР, а 1.500.000 до сего времени рассеяны по всему миру. Вернуть невинные жертвы турецких злодеяний невозможно, но мы требуем присоединить армянские земли, захваченные турками, к Армянской Советской республике и тем самым дать возможность полтора миллионам беженцам возвратиться к своему родному очагу.

Жестокая политика Турции, проводившаяся в отношении армян и сопровождавшаяся зверскими убийствами и насильственной выселкой со своей родины, является вполне достаточной и справедливой аргументацией к возвращению отнятых земель их законному владельцу-Советской Армении.

Во второй мировой войне Турция не изменяет своей традиционной политики дружбы с Германией, цинично завуалировав ее политикой нейтралитета. Турецкий "нейтралитет" во второй мировой войне дал возможность немецким захватчикам увеличить число человеческих жертв в рядах армии и мирного населения Держав Согласия,⁴ а также увеличить разрушения в области памятников старины, заводов, фабрик, городов, резидентских кварталов и т.д.

Турецкий "нейтралитет" лишил возможности доблестные армии Держав Согласия одержать скорую победу над германским фашизмом и его приспешниками и таким образом увеличил причиненные войной страдания всему человечеству.

Разрешение всех проблем, имеющих быть поставленными перед выскоавторитетным Советом Министров Иностранцев дел в Лондоне,⁵ и достижение их высокой цели,- мы, армяне, считаем невозможными до тех пор, пока полтора миллиона наших братьев армян-беженцев все еще находятся за рубежом своей родины, а большая часть насильно отторгнутой ее территории продолжает оставаться под ненавистным игом нашего угнетателя-Турции.

Мы-армяне, настоящим обращаемся к Вам, дорогой Иосиф Виссарионович, как к великому вождю и защитнику всех свободолюбивых народов, и убедительно просим Вас помочь в разрешении вопроса о немедленном возвращении нашей родины-Советской Армении всех отторгнутых в 1920 году и раньше, но по историческому праву принадлежащих нам земель.

Если победа большевиков в огне революции 1917 года родила Армянскую республику, над которой засияло солнце свободы и национального самоопределения, то победа во Второй Отечественной войне под Вашим мудрым руководством, приведшим Советский Союз к небывалой во всей истории России славе, даст возможность присоединить к маленькой Армянской Республике земли, захваченные турками, и тем самым смыть с нас национальный позор, который мы терпели в течение 30 лет.

В заключение разрешите пожелать Вам здоровья и счастья еще на многие годы. Живите, здравствуйте и своей мозучей рукой направляйте судьбы народов, как нашей великой Родины СССР, так и всего человечества.

Да здравствует наш Великий Вождь и защитник всех свободолюбивых народов-тов. И.В. Сталин.

Ура!!!

Духовный пастырь всех армян на Дальнем Востоке и Китае
Вице-председатель армянского о-ва Секретарь

Архимандрит Асогик
Г.Асерьянц
А.Тер-Акопов

Հոլանտա (ի նոր Գուրինիա)

Աւստրալիայէն ետք մեր յաջորդ Հանդիպման վայրը նոր Գուրինիայի Հոլանտա քաղաքը պիտի ըլլար: Սակայն Աւստրալիոյ Հոլանտական Հիւպատոսը նոր Գուրինիայի մէջ ճանապարհորդական եւ այլ գծուարութիւնները նկատի առնելով, թելադրեց ուղղակի անցնիլ Մանիլա, առանց նոր Գուրինիա կանգ առնելու: Հոլանտայի մէջ ներկայիս կ'ապրի միայն մէկ Հայ՝ Մետրոպ Մարգար... քոյրն է տիկ. Շուշան Արաթուն, Սիտնիի⁶ Հայկական եկեղեցւոյ եկեղեցապետը Տիկնանց Միութեան առնայեւոր: Մետրոպ ծնած է 1910-ին: Հոլանտայի մէջ երկրագործութիւն ուսած է եւ 1949-էն ի վեր Հաստատուած է Հոլանտա (ի նոր Գուրինիա) եւ կը զբաղի երկրի Հետախուզական գործերով:

Մանիլա

Պատմական յիշատակարաններու Համաձայն Հայ առեւտրականներ, 17 դարէն սկսեալ Հնդկաստանէն Մանիլա Փիլիպպեան կղզիներու մայրաքաղաքը դաշած են վաճառականական գործով: 22 Յունիս 1688-ին Հայ վաճառականներու եւ Անգլիական Արեւելեան Հնդկական առեւտրական ընկերութեան միջև կնքուած Համաձայնագրին մէջ յատկապէս Մանիլան այ յիշուած է: Ըստ Համաձայնագրին, Հայեր ազատ էին վաճառականութիւն ընելու Մայր. Արեւելքի բոլոր քաղաքներուն մէջ: 18 դարուն Մատրասէն Մանիլա գաղթած Հայերէն մաս մը ձափա կ'երթան եւ Բատաւիա կը Հաստատուին:

Նոյեմբերի 21-ին Բոնիթա ընկերութեան սուսանակով Սիտնիէն Մանիլա կը Հասնինք, 4032 մղոն ճանապարհ կտրելէ ետք: Օդակայանը մեզ ընդառաջ եկր էին Իփէքճեան եւ Կարապետեան ընտանիքները, Մանիլայի միակ Հայ ընակիչները: Մեր ներկայութիւնը մեծ Հաճոյք պատճառեց սոյն երկու ընտանիքներուն, որովհետեւ ցարչ սեւէ Հայ եկեղեցական Մանիլա չէր այցելած:

Իփէքճեան ընտանիքը Կ. Պոլսեցի է. Միհրան եւ Մարգրինէ Իփէքճեանները ինր զաւակ ունեցած են. չորս աղջիկ ... եւ Հինգ մանչ... Ամէնքն⁷ այ ազամանդի վաճառականութեամբ կը զբաղին... Հայրենասէր եւ եկեղեցապետ ընտանիք ըրն են, Հայերէն կը խօսին...

Սարգիս Կարապետեան ջուղայեցի երիտասարդ մըն է, ծնած 1923-ին: Եօթը տարեկանէն Կալիֆոռնիա Հայոց ճեմարանը յաճախած է եւ Հոն ուսած է մինչեւ 1941... 1952-էն ի վեր Մանիլա Հաստատուած է... ունի երկու զաւակ. Սարգիս եւ Տիգրան:

Մանիլայի մէջ է Տատուրեան նշանաւոր ընկերութեան մասնաճիւղը՝ Հիմնուած 1948-ին: Անոր սնորհէն է Փետրո Ավառ լիբանանցի, որ միայնգամայն Փիլիպպեաններու Լիբանանեան Հիւպատոսն է... Երկու տարի առաջ Մանիլա սպրած է Ֆրէտ Պողոսեան... Բ. պատերազմէն⁸ ետք Պողոսեան Մանիլա եկած է եւ սինմայի⁹ գործով զբաղած: Ներկայիս Սալզոն¹⁰ կը գործէ...

1939-ին ՇանքՀայէն Հայկ Ասատուրեան եկած է Մանիլա... եղած է նաեւ նշանաւոր կոփամարտիկ... Ասատուրեան Բ. պատերազմէն ետք մեկնած է Լոս-Անճելըս...

Հոնգ Բոնգ

Նոյեմբերի 25-ին Մանիլայէն մեկնեցանք Հոնգ Բոնգ: Պրն. Փետրո Ավառ, Իփէքճեան եւ Կարապետեան ընտանիքները իրենց զաւակներով օդակայան եկեր էին մեզի բարի ճանապարհ մաղթելու: Օրհնեցի զիրենք ու մաղթեցի, որ Հայ մնան եւ Հայերէն սորվեցնեն իրենց զաւակներուն... Երեք ժամէն Հաստաք Հոնգ Բոնգ:

Հոնգ Բոնգի Հայերը.

Մի¹¹ դարու կէսէն ետք, երբ Հոնգ Բոնգ իբրեւ վաճառաշահ նաւահանգիստ կարեւորութիւն ստացաւ, Հայերը սկսան Հոն Հաստատուիլ եւ առեւտրով զբաղիլ: Կարեւոր Հայ վաճառականներ եղած են Աղաբեգեանք, Եղգորեանք, Անթեանք եւ այլն: Արգարեաններու նաւային մեծ ընկերութիւնը արդէն ծանօթ է ամէ-

գեր ունեցավ Ստեփանոս Մուղղուսյանը, որը գաղութի սիրելին էր եւ հռչակավոր բժիշկ էր կառավարական ծառայութեան մեջ:

Այդ շրջանին, մի հայտնի եւ հարուստ հայ վաճառական Վրաստանից, հաստատուեւ է Խարբինում: Նա կոչվում էր Կարապետ Ասպերյան: Նա ձեռնարկեց Խարբինի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցման աշխատանքները: Ուրիշներ նույնպէս օգնեցին սիրահոծար:

Նույն տարում հայերը կառուցեցին նաեւ եկեղեցուն կից մի երիցատուն եւ սրահ՝ համայնքի հանդիպումների եւ աղքատ ճամփորդների համար: Եկեղեցին գտնվում է քաղաքի կենտրոնում, շրջապատված՝ ընդարձակ եւ գեղեցիկ պարտեզներով:

Եկեղեցու կառուցումից մինչեւ 1932թ., հոգեւոր հովիվը եղել է քահանայ Ռուսթամյանը: 1932-37թթ. հայկական գաղութը օժտվեց հոգեւոր վարչութեամբ: Երուսաղեմի երջանկահիշատակ Թորգոմ պատրիարք Գուլայանը Ասողի վարդապետ Ղազարյանին (այժմ եպիսկոպոս եւ Բրաբի հայոց առաջնորդ), նշանակեց ընդհանուր փոխանորդ Հեռավոր Արեւելքի համար: Ա. Ղազարյանը անմիջապէս սկսեց կազմակերպել թեմը, նյութական ամուր հիմք ստեղծեց եկեղեցական ունեցեցածքների համար, կազմակերպեց Բարեխրական քննիչակցութիւններ եւ բացեց գիշերային դպրոց հայ երեխաների եւ երիտասարդների համար: Մեծ սիրով ինքն էլ սովորեցրեց մայրենի լեզուն եւ հայ եկեղեցու պատմութիւնը:

Հետագայում Ասողի Ղազարյանը դարձավ թեմակալ առաջնորդ եւ դարձավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի՝ Հեռավոր Արեւելյան թեմերի հայրապետական պատվիրակ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, Ասողիկ եպս. Ղազարյանը հեռացավ Մանչուրիայից:

Ֆ. 875, ց. 14, գ. 198, թ. 2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 5

ՍՒՆԳԱՊՈՒՐՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Ա.ԱՍԱՏՈՒՐԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՍՒՆԳԱՊՈՒՐԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

19 օգոստոսի 1970թ.

Խինգապուր:

История местной армянской общины связана с официальной датой основания Сингапура - 1819 годом. К тому времени в стране проживала небольшая колония армян, в основном, выходцев из Ирана. Известно, в частности, что уже в 1822г. в районе теперешней площади Раффлза (Raffles Place) существовала часовня, принадлежавшая армянам. В 1935г. было начато строительство армянской церкви, которое закончилось в марте 1936г. Эта церковь сохранилась и до настоящего времени, находится она на Армянской улице (Armenian Street). Церковь является одним из лучших творений архитектора Г.Д.Колемена, автора многих зданий, прежде всего церковных, в Сингапуре. Средства на ее строительство были собраны членами местной армянской общины, которая к этому времени насчитывала 12 семей.⁶² Кроме того значительные пожертвования были сделаны проезжими армянами, армянскими общинами Калькутты, Гонконга и Явы, а также англичанами и китайцами из числа сингапурских торговцев. В 1953г. церковь была частично реконструирована: надстроена башня и шпиль. Общий вид ее напоминает церковь в Эчмиадзине (the Mother Church).

Освящение церкви состоялось 26 марта 1936г., в годовщину святого Григори Провосветителя - основателя армянской церкви, в честь которого и была названа собственно церковь в Сингапуре (The Armenian Church of St. Gregory the Illuminator).

Армянская церковь является старейшей христианской церковью в стране. Правительство Сингапура официально присвоило ей статус национального памятника.

Местная церковь, как впрочем, и повсюду среди заграничных армян, была духовным и культурным центром общины, способствовала сохранению национального языка и обычаев, являлась своеобразным клубом периодических

встреч. Община постепенно росла и к началу 2-ой мировой войны насчитывала до 100 человек. Армяне в Сингапуре владели рядом торговых фирм и крупнейших отелей, в частности, "Адельфи" и "Раффлз".⁶³ Многие зажиточные армяне жили на улице Саркиса (Sarkies Road), которая так была названа в 1932г. в честь отца нынешнего вице-президента армянской общины. Название этой улицы сохранилось и в настоящее время.

В период японской оккупации часть местных армян подверглась гонениям. Они были репрессированы и посажены в концлагеря. В послевоенное время численность сингапурских армян не превысила 30 человек. Часть из них покинула Сингапур и выехала на жительство в другие страны, прежде всего в Австралию. Финансовые дела богатых армян пришли в упадок, еще ранее разорилось и семейство Саркисов. Церковь потеряла своего постоянного священника. Для этого периода характерна дальнейшая ассимиляция армян с местными евроазиатами и европейцами, в частности, португальцами.

В настоящее время в стране проживает всего 12 чистокровных армян: все они, их отцы и частично деды родились в Сингапуре.⁶⁴ Сама община фактически существует условно. Формально она имеет исполнительный совет в составе 4-х человек, в том числе президента и вице-президента. Президент А.С.Галстаун, владелец компании A.C. Galstaun & Co. Ltd, постоянно проживает в гор. Сидней (Австралия). Делами общины практически занимается ее вице-президент Джимми Саркис, который избирается на эту должность уже в течение 10 лет. Ему 62 года, работает торговым агентом частной компании Singapore Motors Pte. Ltd. Ежегодно на 2 недели приезжает армянский священник из Сиднея, и дважды за это время в церкви происходит служба на армянском языке. Совет общины для покрытия своих текущих расходов ежегодно в среднем располагает суммой в 250 синг. долл. (1 ам. долл. = 3 синг. долл.). Эта цифра складывается из частных пожертвований и остатка сумм от ранее проданной армянской церкви в Пенанге (Малайзия). Каких-либо контактов с армянскими общинами стран Юго-Восточной Азии местные армяне не имеют.

В настоящее время в Сингапуре временно по делам бизнеса находится Левон П. Фальян, прибывший из США. Он довольно активно включился в дела общины, в частности, привез различные печатные издания армянской общины в США. По словам вице-президента общины, Фальян обещал последнему определенную помощь.

Для армянской общины в Сингапуре характерна большая разобщенность. Знаменательным является, в связи с этим, следующий факт. Недавно в сингапурской прессе была опубликована статья о смерти старейшей армянки - жительницы Сингапура. Из статьи следовало, что она была достаточно известным педагогом в стране, в частности, одним из ее учеников в свое время был сингапурский посол в США. Однако общине ни об этой статье, ни о самом факте существования этой армянки известно не было.

В целом, местной армянской общине свойственна аполитичность и инертность. Члены ее даже из числа чистокровных армян, а это в основном лица преклонного возраста, родного языка не знают, ими утрачено так свойственное для заграничных армян чувство патриотизма. Примечательно, что единственным вопросом о Родине, заданным вице-президентом общины автору настоящей справки, был вопрос: "Где сейчас находится Армения?"

С учетом вышеизложенного, к сожалению, приходится констатировать, что одна из старейших армянских общин в Юго-Восточной Азии стоит на пороге своего исчезновения. В связи с этим установление каких-либо официальных контактов с ней вряд ли представляется целесообразным.

Атташе Консульского управления МИД СССР А.Асатур

Ֆ. 326, ց. 1, գ. 471, թ. 1-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

Մ աս II

N 1

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԲԱԺԻՆ ԿԱՐԻՉ Ռ.ԿՈՉՄՈՑԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԻԼԱՆԴԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԿԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻՆ՝ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՄՈՒԼ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21 սեպտեմբերի 1976թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակից

Համաձայն Ձեր խնդրանքի, Ձեզ բաժանորդագրում ենք «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի եւ «Սովետական Հայաստան» Հանդես: 1977թ. Հունվարից Ձեզ նախատեսել ենք բաժանորդագրել նաեւ «Հայաստանի ֆիզկուլթուրնիկ»-ին:

Հարգելի Հայրենակից, խնդրում ենք գրել մեզ Հայ Համայնքի (եթե այդպիսին կա) եւ նրա գործունեության մասին: Բանդկովի Հետ մինչ օրս կապեր չունենք, եթե օգնեք մեզ տեղեկութուններ ստանալու տեղի (գուցե եւ մերձակա երկրներում) ապրող Հայերի մասին, մեծապես շնորհակալ կլինենք:

Յանկանում ենք Ձեզ Հաջողութուններ:

Հարգանքներով

Ռ.Կոզմոյան

Ֆ. 875, ց. 8, գ. 158, թ. 18: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԲԱԺԻՆ ԿԱՐԻՉ Ռ.ԿՈՉՄՈՑԱՆԻ ԾՆՈՐ ՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԻԼԱՆԴԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԿԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻՆ՝ ԹԱԻԼԱՆԴԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏՎԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

17 Հունվարի 1977թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակից

Ստացել ենք Ձեր 17 նոյեմբեր 1976 թվալի շամակը:

Ուրախ ենք, որ արդեն ստանում եք մեր կոմիտեի կողմից առաքվող պարբերականները: Հուշով ենք, որ զետեղված նյութերը Ձեզ հոգեկան բավականություն կպատճառեն, ծանոթացնելով Հայրենիքի ձեռք բերած նվաճումներին:

Հարգելի պրն. Վ.Փափազյան, շնորհակալություն գաղթօջախի մասին արված տեղեկությունների համար: Հուշով ենք, որ Ձեր միջոցով կտեղեկանանք Հայ կյանքի նորություններին եւ կաշխատենք օգտակար լինել:

Յանկանում ենք Ձեզ քաջառողջութուն եւ Հաջողութուններ:

Հարգանքներով

Ռ.Կոզմոյան

Ֆ. 875, ց. 8, գ. 158, թ. 4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԲԱԺԻՆ ԿԱՐԻՉ Ռ.ԿՈՉՄՈՑԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԻԼԱՆԴԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԿԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻՆ՝ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՕԼԻՄՊԻԱԴԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

9 Հուլիսի 1979թ. Երևան

Հարգարժան պրն. Վահրամ Փափազյան

Թանկագին բարեկամ, չնայած մեր ջանքերին, Հանդիպումը Սինդապուրում տեղի չունեցավ: Ձեր մասին եւ տեղեկացա մեկնելուցս թույլներ առջ եւ որ եւէ տեղեկութուն տալ այրեւս Հնարավոր չէր:

Բանն այն էր, որ ուզում էի Ձեզ Հետ քննարկել Ձեր կողմից առաջարկված Հայկական օլիմպիադայի կազմակերպման Հարցը, լսել մտքեր այդ շնորհակալ ու հազվագյուտ միջոցառումը ձեռնարկելու մասին: Այս Հարցով շահագրգռվեց նաեւ ընկ. Համազասպյանը,⁶⁵ որը եւ խորհուրդ տվեց, օգտվելով իմ ճամփորդութունից,

տեսակցել Ձեզ Հետ, միաժամանակ Հրավիրել օլիմպիական տարում, որպես առաջին աշխարհաճանաչ Հայ մարզիկի...

Յանկանում ենք Հաջող իրականացում Ձեր Հայրենանվեր ծրագրերին:

Հարգանքներով

Ռ.Կոզմոյան:

Ֆ. 875, ց. 8, գ. 158, թ. 45: Պատճեն: Մեքենագիր:

Ծանոթություններ

1. Բաղդադի մեծուսան դիշեր-կաթիլիկների կողմից Հուլիսի 15-ին (բողոքականների) կոտորածը Փարսիզում 1572-ի օգոստոսի 24-ի գիշերը: Կոտորածը սկսվել է Ս.Բարդուղիմեոսի տոնի ժամանակ եւ շարունակվել մի քանի օր: Սպանվել է ավելի քան 3 հազար հուլիսիտ, այդ թվում՝ նրանց առաջնորդ Կոլիսյին:
2. Խոսքն Արեւելյան Հայաստանի մասին է:
3. Մուստաֆա Բեմալը երիտթուրքերի առաջնորդ չի եղել:
4. Հակահիտլեյքյան կռախիցիա:
5. Երեք պետութունների (ԱՄՆ, ԽՍՀՄ, Մեծ Բրիտանիա) արտաքին գործերի նախարարների խորհրդի Լոնդոնի նստաշրջան (1945-ի սեպտեմբեր):
6. Սիդնեյ քաղաք Ավստրալիայում:
7. Խոսքն Իփեքչյանի որդիների մասին է:
8. Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմ (1939-1945):
9. Կինոյի ցուցադրում:
10. Քաղաք Վիտանումում:
11. 19-րդ դար:
12. «Ջինական մոգ», չինական թերթ:
13. Խոսքն Առաջին Համաշխարհային պատերազմի մասին է (1914-1918թթ.):
14. Անգլիացիները:
15. Համալսարանին:
16. 20-րդ դար:
17. Բրիտանոնութունը Ջինաստանում նախքան 1550թվականը:
18. Ա.Ք.Մոնչ:
19. Խոսքն անգլերեն գրքի էջերի մասին է:
20. Արեւելյան Հնդկաստանի առևտրային կազմակերպության ժամանակագրությունը Ջինաստանում 1635-1834թթ.:
21. «Ջինական շտեմարան» գիրք:
22. Ռոբերտ Մորիսոն:
23. Ստեփանոս Մուղղուսյան:
24. Խոսքը 1917թ. Հոկտեմբերյան Հեղափոխության մասին է:
25. Հայաստանի առաջին Հանրապետության (1918-1920թթ.) Հյուպատոսը (աշխարհում առաջին կին Հյուպատոսը) Ճապոնիայում: Նշանակվել է 1920թ.-ին: Գրող, Հրապարակախոս Դայանա Արզարը պարբերաբար հանդես է եկել Ճապոնիայի անգլալեզու մամուլում Հայ դատի մասին հոգվածներով եւ առանձին գրքերով, օգնել Հայ գաղթականներին հասնելու ԱՄՆ:
26. Օլիվեր Ջ.Հոգս:
27. Օտարերկրյա գերեզմանատուն:
28. Բազմակետ բնագրի մասին է:
29. 21 գեկտեմբերի 1855թ.-22 նոյեմբերի 1906թ.:
30. Երկրագնդի սովերից դուրս դեպի երկնային գեղեցիկ օր:
31. 17 Հոկտեմբերի 1859թ.-8 Հուլիսի 1937թ.:
32. Երկրագնդի սովերից դուրս դեպի երկնային գեղեցիկ օր: Մենք սիրում էինք նրան, բայց աստված նրան ավելի էր սիրում:
33. Ամերիկացի:
34. Գերեզմանի պահակը:
35. Իվան Սազոյանի սիրելի հիշատակին: Մնվել է Հայաստանում (այսպես է բնագրում) 1888-ին, մահացել Տակոյում 1952-ին:

Կարմիր ձվեր մեր գրպանում՝ վազենք դեպի եկեղեցի:

... Ինչքան կուզես՝ ինձ մեղադրիր, ես անցյալը չեմ ուրանա, իմ մոր շիրմից եւ պապերիս լույս Հավատից չեմ հեռանա, Վարազն անուշ ու Մեռոնի առուն երբեք չեմ մոռանա, Սոֆու-Քյահրեզն, որի ափին փարջս փչրած՝ նստա լացի:

Ինչքան բյուրեղ բաժակ անդին՝ հողե կփին չի Հասնի, չէ, Ինչքան շարբաթ՝ Վանա ջրին - էն անուշին չի Հասնի, չէ, Շատ կան Հավթեր, իմ մանկուլթյան Զմրուխտ-դուշին չեն Հասնի, չէ, Ոչ մի ծաղիկ չի գերում ինձ, Վանա բյաֆար-վարդից բացի:

Քուն թե արթուն՝ Վանա ծեծողուն ծովն է ծփում երազ դառած, Թամարն է ինձ գիշեր-ցերեկ կանչում անվերջ՝ կրակ վառած, Ու գնում եմ կարոտակեց՝ այդ կրակին աչքս Հառած, «Ճեղքելով լուրթ ալիքները բազուկներով իմ առնայի»:

Օ, չար մարդիկ, չհանգցնեք պայծառ փարոսն իմ Թամարի... Հայրենաբազձ սրտումս այդ հուրը երբեք, օ, չի մարի. Թեկուզ մեռնեմ, գերեզմանես, ինչպես շիրմից Մեծ ՄՀերի, Բոց կժայթքի կանաչ-կարմիր - այդ սիրտն է իմ բանաստեղծի:

Տիրաթախիծ էս տաղը թող մնա ինձնից քեզ հիշատակ, Ու թե մեռնեմ ես անուրազ՝ Վանա կարոտն իմ կրծքի տակ, Բարի հիշիր ինձ քո սրտում, հոգեհատար ընկեր իմ թանկ, Ու տարեկան գեթ մի անգամ գերեզմանիս արի այցի:

ՀԱԱ, ֆ.Մ- 117, ց. 1, գ. 21, թ. 22 Ինքնագիր: Մկրտիչ Վանեցի
N 5
06 մարտի 1961թ. Երևան

Սիրելի Մկրտիչ, Մրրիկի օրը դու ցանկություն հայտնեցիր ինձ նամակ գրել. բայց ոչինչ չստացա: Իսկ ես կատարում եմ խոստումս:

Այժմ գրկում եմ քեզ «Շխոնց Միհրանի» շուրջ իմ անհատական կարծիքները՝ մի քիչ ավելի մշակած: Ընդուն ասած, ես ուզում էի երկրորդ անգամ կարգալ այն, որպեսզի ի վիճակի լինեի ավելի հանգամանորեն նշել տպավորություններս: Եթե չեմ սխալվում, շուտով մի տարի կլինի, ինչ կարգացել եմ այն: Կասկածում եմ, որ շատ բաներ մոռացության աված լինեմ, եւ նույնիսկ վախենում եմ, որ որոշ իրադարձություններ չփոթեմ «Հուշերից» հետ:

Եթե իսկապես չփոթեմ ինչպես նկատելի լինի, հապա մեղքը քեզ վրա պիտի վերցնես:

Մրանից հետո կսկսեմ կատարել իմ երկրորդ խոստումը, այն է ըստ հիշողությունների եւ կարողությունների տալ քեզ այսպես ասած ստեղծագործական սյուժետային էսքիզներ կամ սխեմաներ:

Գրանք արդեն մրրիկների ենթակա չեն: Առանց այն էլ մրրկային նյութերը շատ կլինեն: Գրողի ծոցը բոլորը: Կյանքը կարճ է, փոխանակ ջուր ծեծել նվաճող, ավելի լավ է բաղարթ թխել՝ թեկուզ թորվան մեջ:

Ինչ որ է, կարծում եմ «Շխոնցի» մասին հետեւություններս ստանալիս ինձ տեղյակ կպահես:

Առայժմ այսքանը:
Քո
Հ.Ջրաղացպանյան
ՀԱԱ, ֆ.Մ- 117, ց. 1, գ. 21, թ. 23: Ինքնագիր:
N 6
29 դեկտեմբերի 1961թ. Երևան

Սիրելի Մկրտիչ, Շնորհավորում եմ քո նոր տարին, քո մերձավորների նոր տարին եւ ցանկանում, որ երկար հովանավորեն քո անդաստանում աճեցրած թռչնակների, որոնց ճավոյունները կատարյալ կգարձեն քո հոգու համերգը: Լիասիրտ ու լիահոգի ցանկանում եմ քեզ քաջաոգջություն, ստեղծագործական բեղմնավոր տարի ու գրչի ավելի՝ հուզաթաթախ սիմֆոնիա: Թող 1962թ. լույս աշխարհ բերի երգերից ժողովածուն եւ մեր փայլալայտ «Շխոնցը»:

Չգիտեմ նամակատարը ավելի շուտ դուռը կբախի նամակս ձեռքը հասցնելու համար. թե ճայնասփյուռը նոր տարվա գանդը ավելի շուտ կհնչեցնի քո հարկի տակ: Այսպես թե այնպես նոր տարին կգա առանց նամակների էլ եւ կգա մեզ «ավետելու», որ Մեծ լուրթյունը մի տարով ես մոռենում է, եւ մեքը ինքնախաբեության հրճվանքով բախում ենք նրա դուռը: Ինչ որ է, այդ գրված եւ չգրված օրենքից խուսափել չի լինի, ուստի չի էլ արժենա այդ մտորումներով մոլորվել: Հոգի տեսությունները անիմաստ կյանքը ավելի անիմաստ կգարձեն: Ուստի կորչի հոռեստությունը: Եթե ես առաջադրում եմ, իմ եղբայրը, իմ բույրը, իմ մերձավորն եւ գրկիցը տառապում են անիմաստության հավերժական ավայտանքով, այնուամենայնիվ, կյանքը կա, նա անմար է, նա անմահ է, նա Հավերժ է. «Թեկուզ լինենք, թեկուզ չլինենք, դահլիճներում երգ չի պակսի»:

Կյանքը միշտ ընձյուղներ է տալիս, ուստի պիտի շնչել ընձյուղների շնչով ու խինդովը:

Ահա քեզ ծեծված իմաստություն: Այդ գիտեք: Բավ է: Կյանքի իմաստը մեր օրերի պաթոսն է, խինդը, վառ գալիքի կերաման ոգորումներն են:

Այդ էլ գիտեք: Գիտեք նաեւ, որ մարդը իր տարածամին, անհեռակար գալիքի սեմին կանգնած, կյանքի իմաստը փնտրում է հետադարձ որոնումների մեջ. հաճախ երեւակայության թեւերով ապրելով իր անցյալի, իր մանկության ու պատանեկության հուշերովը, տեղափոխվելով իր ծննդավայրը, իր օրրանը, ապրում նրա քաղցրությունները եւ նզովում նրա դառնությունները, ձգտում շոյել լավն ու վատը, հանուն իր գալիքի, իր հետնորդների:

Մեզ համար, բնականաբար, որոշ չափով կյանքը իմաստավորվում է, երբ մենք մտովի թռչում ենք մեր ծննդավայրը՝ Վանք ու ապրում նրանով:

Ահա այդ կապակցությամբ հիշելով Վան-Վասպուրականը, մի հանգամանքի վրա, թուռցիկ կերպով, ուզում եմ ուշադրությունը հրավիրել:

Այսպիսով ահա անցում եմ գործնականի (°):

Տարիներ առաջ Արտաշես Հովհանյանը ինձ ծանոթացրեց իր մի Մոկացու՝ Արտաշես Շահինյանի հետ, որը նույնպես Գրենական (մեր լեզվով), մեր տարիքի մարդ է եւ աշխատում է «Մոկաց Միքայիլ» վրա, բայց Մոկիս բարբառով: Չգիտեմ դու նրան գիտես, թե ոչ, համենայն դեպս նա քեզ գիտի գրականութունից, իսկ անձամբ չգիտի, բայց շատ է ուզում ծանոթանալ հետո եւ հանդիպումներ ունենալ:

Հիմա պիտի ասես շատ կարեւոր բան հաղորդեցիր այսքան մանվածապատ կաժաններ, դժվարանցնելի դար ու փոսեր կտրելուց հետո (°): Դա, պիտի ասել, քեզ ավելի կարող է հետաքրքրել, քան թե ինձ: Ուստի քո ուշադրություն եմ հրավիրում դրա վրա, գուցե կգտնես, որ դա իսկապես ուշադրության արժանի բան է: Ես վերջերս պատահաբար հանդիպեցի նրան: Եթե դու նպատակահարմար կգտնես, գրիր ինձ կամ հանդիպիր, կժամադրվենք մեր ասան տոնից հետո ցանկացած օրը: Իսկ գրական-սայտային գրույցը մեզ միշտ էլ կհետաքրքրի:

Առայժմ այսքան:
Իմ մասին գրելիք չունեմ:
Ամայություն ամայությանց...

Ջերմ բարևներով՝ քո
Հարություն Ջրաղացպանյան
ՀԱԱ, ֆ.Մ- 117, ց. 1, գ. 21, թ. 30: Ինքնագիր:
N 7
2 հոկտեմբերի 1966թ. Երևան
Սիրելի Մկրտիչ,

Որպեսզի անկուլտուրականություն (իրավունք չունենմ ասելու «ամճախու-
թային») չլինի արձան քայլը, ուզում եմ քեզ Հայտնել նախագես, որ 2-3 բնիկներն-
երես ցանկությունն ի կատար ածելու Համար, եկ ինչպես ես, նույնպես եւ դու
(առաջին Հերթին դու), ընդատաջներ նրանց՝ քո բակի «Վանա լիճը» («Բզնունյաց
ձովը»), քո ջերմ ֆանտաստիկայի, քո Հայրենարարգձ, բազմաճյուղ, կասեի բազմա-
ժանր էրուդիցիաներից մեկը ցույց առաւ:

Մենք մտադիր ենք շարաթի օրը (ս.թ. Հոկտ. 8-ին) ցերեկվա ժամը 4-5-ին,
կես ժամով այցելել քեզ: Հույս ունեմ, որ ի վիճակի կլինես տանը լինելու:

Դա էլ յուրովի ֆանտաստիկ է, յուրովի աշխատանք:

Աշխատիր ախպեր, բազմաանասի, բազմավաստակ աշխատիր եւ կիրառիր
ոչ միայն մեր՝ վանեցիներին Հայրենարարգձության սուպարեզում: Մեր՝ վանեցիներն-
երես գրական իղճերը, առաջին Հերթին դու եւ Մահարին, Մահարին եւ դու իրա-
պաշտօրեն, Ջերմորեն, Հոգեբուխ եւ գունագեղ կնիքները ներկա եւ գնացող սե-
րունդներին եւ Հայ գրականությունը:

Աշխատիր քեզ ֆիզիկապես շատ չնեղել, բացառութիւն Համարելով, ի Հար-
կե, ծխել: Ինչպես ասել եմ ծխիր, Մկրտիչ ջրան, ծխիր, գիտենք որ այդ ծուրը կվե-
րածես սրբազան Հաշիշի, պոեզիայի Հաշիշի: Դա ոչ թե քո կյանքը կկրճատես, այլ
շատ կիրկարացնի, քեզ կանամՀացնի:

Լաւ. ցհանգիպում, ջերմ Համբուլներով քո՝ Հարութիւն Զրաղացպանյան

ՀԱԱ, ֆ.Մ- 117, ց. 1, գ. 21, թ. 38: Ինքնագիր:
N 8

26 մարտի 1967թ.
Երևան

Սիրելի Մկրտիչ,

Քո բազմաշխատ գրիչը վատութիւն է անում իմ վերաբերմամբ եւ խոս-
տումնագանց է լինում ըստ երեւույթին: Այս Հանդգնութիւնը ինձ ներշնչում է
մեր Վարազդատը, քանի որ դու նրա միջոցով Հաղորդել ես, որ վերջերս նամակ
կգրես ինձ եւ այցելութիւն կգաս:

Եթե մեր մեջ գտնվի մեկը, որը բանավոր զրգապատճառներից դուրս
(փշոցիկ) է անում, Համենայն դեպս դա կատակ կլինի ի Հարկե: Այնուամենայնիվ
էլի ես եղա գործնական քայլի դիմողը:

Բայց երբեմն մտքից անցնում է, որ կգտնվեն մարդիկ, որոնք իմ Հայացք-
ները առՀասարակ քիչ ինքնահամովին խեթ են լուսարանում եւ դու Հոգեկան սառ-
նութիւն ես գզում դեպ ինձ: Համենայն դեպս ես անձամբ կուզենայի տարակար-
ծութիւնները մեկնարանել, որ թե թույլ տալ այլոց ասածները վրա Հիմնվելու:

Ինքը Վարազդատը Հաճախակի է գալիս ինձ մոտ ձանձրութիւն փարատե-
լու՝ Հիվանդութիւնս պատճառով, եւ վերջերս էլ չխոչնդացնելու: Այս ամիս ու կես
է, որ տնային մեկուսացումը ականջս միշտ դռան գանգից է կախում:

Ես շատ կուզենայի, որ դու էլ գանգիք դուռս, եւ ժամերով սկսեկներ
զբաղվել մեր ֆանտաստիկաներովը, գրուցել սարից-ձորից, Հնից-նորից: Խոսելու բան
շատ կա վանեցիների Համար:

Շատ ուրախ եմք, որ դու սայթաքումներից զերծ ես: Այո, դու տեսնում ես
իսկական անցյալը իր գեղեցկութիւններով ու Հատկապես գեղեցկութիւններով,
գեղեցկութիւն, որ Մահարին իր սեւ ակնոցներով մեր սուրբ Այգեստաններում
չկարողացավ տեսնել, չեմ կարող ասել թե չկամեցավ...

Արի, Մկրտիչ ջրան, արի. գուցե մենք էլ մեր Համեմունքներով կարողա-
նանք օգնել իր կաթսային:

է, եթե դալ չես կարող (չեմ ասի թե չես ուզում) Հապա երկտող գրիր, դա
էլ մի բան է: Իսկ եթե եւ գրես եւ գաս, կլինես ճշտապահ ու խոստումնապահ
(Վարազդատի ականջն էլ կկանչի այդ դեպքում):

Այսպես թե այնպես ցանկանում եմ քեզ քաջառողջութիւն եւ գրիչդ
ճեպընթացութիւն ու բազմաբեղունութիւն, որ մեր իսկական Այգեստանների
կյանքը դու տաս քո «Չայն տուր, ով ծովակում»: Մեզ մոտ միայն դու կտաս այդ,
եւ այդ ասում եմ Հիմա վստահ կերպով:

Առայժմ այսքան:

Զերմ Համբուլներով՝ քո

Հարութիւն Զրաղացպանյան

Սիրելիք իմ Հարութիւն.
Լուսթիւնն ասում ես, ոսկի է... Գուցե: Բայց, անշուշտ, ոչ միշտ, ամեն
դեպքում եւ ամեն լուսթիւնը, ինչպես այս անգամվա մեր երկուստեք երկարատեւ
լուսթիւնը, որ պղնձի էր փոխարկվել արդեն եւ կարող էր նույնպես ժանգոտվել
շուտով, եթե դու իրզպարուն չխզեիր այն եւ չհարգորելիր ինձ Հետեւելու քո
գեղեցիկ օրհնակին:

«էյմ» դու, այո: Կեցցես, սիրելիս: Իրավունք ունես Հպարտանալու, ինչպես
եւ Հանդիմանելու ինձ՝ ծուլիս: Խոստովանում եմ, որ նամակներ գրելու մեջ շատ
ծուլլ եմ իսկապես: Հակառակի պես էլ, մի տարուց ավելի է, ինչ գրքիս կապակցու-
թյամբ Հորիզոնովմ եմ պատասխանել նամակներին: Ի դեպ, անցյալ շարաթի մի շատ
ջերմ նամակ ստացա Մարտից. վանեցի Վարդան Պանդիկյանից: Չե՞ս ճանաչում,
արդյոք, այդ մարդուն: Քսան տարուց ի վեր այնտեղի «Վասպուրականի Հայրե-
նակցական միութիւն» նախագահն է, գրում է նա:

Ինչեւէ, թողնեք Պանդիկյանին ու գառնանք մեզ:
Ես էլ քեզ պես, սիրելիս, չեմ Հպարտանում առողջությամբ եւ զգուշանում
եմ տնից դուրս գալ, քանի դեռ ցրտերը լրիվ չեն անցել: Մի խոսքով, երկուսս էլ
Քաջ Նազարի պես վախից մտել ենք ծակուռ ու դուրս չենք գալիս...
Ժպտո՞ւմ ես: Լավ է, լավ:

Սակայն լրջանանք ու լրջորեն խոսենք: Նախ եւ առաջ ասեմ, որ իդուր ես
մտահոգված, թե գտնվել են մարդիկ, որոնք քո Հայացքներն, ինչպես ասում ես դու
«Ինքնակամորեն խնայթ լուսարանելով ինձ մոտ, Հոգեկան սառնութիւն են առա-
ջացրել իմ մեջ քո Հանդեպ»: Սխալվում ես, սիրելիս, ավելին՝ մեղանջում ես: Գի-
տեմ, գլխի եմ ինչ ես ակնարկում: Ոչ, չեմ Հավատում ամենեւին, թե մեր միջև
տարածայնութիւններ եւ կամ տարակարծիքներ լինեն այդ վրիպած վեպի առնչու-
թյամբ: Չեմ կասկածում բնավ, որ դու էլ ինձ պես, դժբախտաբար, Հիասթափված
ես Հուլթ եւ նույնիսկ գայրացած:

Չայրացած, այո, ինչպես ամենքը, մանավանդ վանեցիները՝ ամենայն իրա-
վամբ:

Հուսալարված ենք իրիստ: Ինչ էինք սպասում եւ ինչ ստացանք, ավաղ...

Երեսուս երկար ու ճիգ տարիների երկունք, եւ արդյունքը...
Սեւ ակնոցները խանգարեցին նրան տեսնելու գեղեցիկն ու բարին: Կուլը
թշնամանքն ու անձնական վրեժխնդրութիւնը թույլ չտվին Հեղինակին գնահա-
տելու իրերն ու երեւույթները իրենց իսկութիւնը, որ Հոռի Հուսով ընթացավ նա,
մոլորվեց մթին բավիղներում, ընկավ ճահճեները, իր ոխը ժողովրդին Հանցե, ա-
մոթ...

Այդ մասին նամակով առայժմ այսքան: Մանրամասնորեն կխոսենք ան-
ձամբ, երբ Հանդիպենք:

Գալով ինձ, ասեմ, սիրելիս, որ շատ ես լիահույս ու լավատես իմ նկատ-
մամբ: Հավատացած ես, թե ես կարգարացնեմ Հույսերդ վանը կտամ քեզ... Դու եւ
Վարազդատը ձեր այդ Հավատքով պարտավորեցնում եք ինձ: Տա աստված, որ կա-
րողանամ պատվով դուրս գալ այդ պարտքի տակից ու պարգրես լինեմ, ինչպես
Ձեր, այնպես եւ մեր ժողովրդի. Հատկապես՝ անգուլթ եւ անագորույն ճակատագրի
դժվամբ բերումով՝ ի սփուռս աշխարհի տարագիր բոլոր Հայրենակարոտ վանեցիներ-
ի առջև, որոնց նվիրելու եմ գիրքս:

Թող ընկերներին ու բարեկամներին Հավատք ու Հույսը գորավիդ լինեն
ինձ՝ գլուխ բերելու եւ այս, ըստ երեւույթին վերջին, գիրքս: վերջինը, քանի որ...
բաց թողնեմք:

Սուսմ ես՝ արագացնեմ: Արագ, էժան եւ որակո՞վ... Ոչ: Ուշ լինի, նուշ լինի:
Եթե առողջութիւնս չզավածանի, Հույս ունեմ մինչեւ այս տարվա վերջը ավար-
տել:

Առայժմ այսքան, սիրելի Հարութիւն: Հուսամ, թե մասամբ քափեցի Հան-
ցանքս, Հաղթահարելով ծուլութիւնս եւ Հնարավորին չափ Հուստ պատասխանելով
նամակիդ: Իսկ եթե, տերը կամենա, մոտ օրերս նաեւ դռանդ գանդը Հնչեցնեմ, կար-

ծում եմ, որ մեջբերիս բեռը լրիվ թոթափած՝ իրավունք կնվաճեմ քավարանից գրախոս բնկնելու:

Ցտեսություն:

Ջերմ Հանձնությունով՝ քո

Մկրտիչ Խերանյան

ՀԱԱ, Փ.Մ- 117, ց. 1, գ. 21, թ. 40: Ինքնագիր:

ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՅՈՒԼ ՊԵՆԿՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԵՆԵՐԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1995-1998թթ.

Գալուստ Կյուլպենյան Հիմնարկությունը բարեսիրական եւ գիտաճակատային Հաստատություն է: Հիմնվել է բրիտանահայատեղի Հայ մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Գալուստ Կյուլպենյանի (1869-1955թթ.) 1953թ. Հունիսի 18 թվադրված կտակի համաձայն՝ 1956-ին, Լիսաբոնում (Պորտուգալիա), որտեղ 1942-ից բնակություն էր հաստատել կտակարարը: Հիմնարկության նպատակն է իրականացնել բարեգործական գործունեություն՝ նպաստելով կրթության, գիտության, արվեստի ու առողջապահության զարգացմանը:

Սկսած 1995 թվականից, Գ. Կյուլպենյան Հիմնարկության Հայկական Համայնքների ծառայության բաժանմունքը (այսուհետեւ՝ Ծառայությունը) իրականացնում է լայնամասշտաբ բարեսիրական գործունեություն, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ սփյուռքում: Ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ 1995-1998թթ. Ծառայության գերխնդիրն էր՝ նպաստել Հայագիտության, կրթության, առողջապահության եւ մշակութային զարգացմանը:

ԳԿՀ Հայկական Համայնքների ծառայության բաժանմունքը՝ ներկայիս ղեկավար Զավեն Եկավյանի գլխավորությամբ, կապեր ունի աշխարհի 27 պետությունների հետ, որտեղ Հայեր են ապրում: Բաժանմունքի տարեկան բյուջեն կազմում է շուրջ 4 մլն դոլար, որը կանոնավորապես բաշխվում է սփյուռքի եւ Հայաստանի գիտական, առողջապահական, կրթական եւ մշակութային կազմակերպություններին:

Ծառայությունն օգնություն է ցուցաբերում սփյուռքի ամենօրյա դպրոցներին, կրթաթոշակներ արամադրում աշակերտներին ու ուսանողներին, մասնակցում է Հայկական դպրոցների սարքավորման, նորոգման կամ շինարարության ծախսերին, խրախուսում Հայաստա գրքերի կամ Հայկական թեմաներ շոշափող հրատարակությունների լույս բնծայումը: Կանոնավոր օգնություն է տրամադրում Հայագիտական Հանդեսներին, աջակցում է Հայագիտական եւ մշակութային կենտրոնների գործունեությանը:

Սակայն Ծառայությունը միայն ֆինանսական աջակցությամբ չէ, որ զբաղվել է: Այն Հայկական գործունեություն է ծավալել միմյանց փոխկապակցելու Համար սփյուռքի տարբեր Համայնքների, փորձել է նվազեցնել Հայաստանից արտագաղթողների թիվը եւ այլն:

Ծառայությունն իր ուշադրություն կիզակենտում է պահել Հատկապես Մերձավոր Արեւելքի Հայկական Համայնքները, քանի որ, ըստ Ծառայության, այդ Հա-

մայնքները՝ շնորհիվ տեղի Հայության սովոր գանդվածների, սփյուռքի կարեւորագույն, եթե չասենք ամենակարեւոր գաղթօջախներն են Հանդիսանում: Միաժամանակ ցանկանում ենք ավելացնել, որ մոտ 20 տարվա բնգմիջուց հետո, 1990-ականների կեսերին, Ծառայությունը սկսեց օգնել նաեւ Թուրքիայի Հայ Համայնքին:

Ստորեւ Հրապարակվող Գ. Կյուլպենյան Հիմնարկության Հայկական Համայնքների ծառայության բաժանմունքի 1995-1998թթ. գործունեության ամփոփ տեղեկագրերը սոսկ թվաքանակի հաշվետվություններ չեն, այլ՝ Հիմնարկության վերաբերմունքը կոնկրետ Համայնքի կոնկրետ խնդիրներին:

Հրապարակվող բոլոր փաստաթղթերի բնագրերը (Քրոնսերեն, մեքենագիր) պահպանվում են Գ. Կյուլպենյան Հիմնարկության Հայկական Համայնքների ծառայության բաժանմունքի արխիվում:

«Բանքեր Հայաստանի արխիվների» Հանդեսի ընթերցողներին եւս ներկայացնում այդ փաստաթղթերի՝ Հայերեն թարգմանված մեքենագիր պատճենները:

Հրապարակվող որոշ փաստաթղթերում կատարել ենք կրճատումներ (խոսքը վերաբերում է թեմային առնչվող, սակայն, ոչ էական Հարցերին), սրտք, բնավ, չեն ազդվում տեքստի բովանդակությունը: Կրճատումները նշվել են բազմակի տերմով: Բանի որ բոլոր փաստաթղթերը Հանդիսանում են Ծառայության տարեկան Հաշվետվություններ եւ ստեղծվել են Լիսաբոնում, այդ պատճառով, կրկնությունից խուսափելու համար, դրանք չենք վերնագրել եւ չենք նշել փաստաթղթերի ստեղծման վայրը:

Վահրամ Ղարախանյան
N 1
1995թ.

1. Կրթական ծրագրեր

1.1. Համալսարանական կրթաթոշակներ
1995թ. բնթացքում Ծառայությունը 20 երկրների Հայկական Համայնքների Հատկաբեր է զոկտորական եւ Համալսարանական 378 կրթաթոշակ: Այդ ուսանողներից 43-ը եղել են Հայաստանից, որի՝ այս տարվա առավել ծանր տնտեսական պայմանները, ստպել են երիտասարդներին սովորելու նպատակով մեկնելու սփյուռքի կրթական Հաստատություններ:

1.2. Դպրոցական կրթաթոշակներ
Ինչ վերաբերում է Ծառայության կողմից Հովանավորվող սփյուռքի 172 դպրոցին, ապա դրանք օգտվել են, բնդՀանուր ատմամբ, 3253 կրթաթոշակից, որը Համապատասխանում է այդ դպրոցները Հաճախող աշակերտների թվի մոտ 10%-ին:

1.3. Կրթաթոշակներ Հոգեւոր կրթական Հաստատությունների (սեմինարիաների) ուսանողներին

Հայաստանում (Էջմիածին), Լիբանանում (Բզոմար - «Ջմառ» - Վ.Ղ.) եւ Անթիլիաս), Իսրայելում (Երուսաղեմ), Թուրքիայում (Ստամբուլ), Իտալիայում (Վենետիկ) եւ Ավստրիայում (Վիեննա) գտնվող Հայկական 7 սեմինարիայի 32 ուսանող եղել են Ծառայության կրթաթոշակատուներ:

1.4. Օժանդակություն կրթական եւ մշակութային Հաստատություններին
1.4.1. Կրթական Հաստատություններ

Ծառայությունն իր օգնությունն է Հատկապես սփյուռքահայ կրթական Հաստատություններին, մասնավորապես՝ Ուրուգվայի «Նուբարյան» քոլեջին եւ «Մանուկյան» վարժարանին՝ նոր գրասեղաններ ձեռք բերելու Հարցում, Ստամբուլի «Մր. Հաս» քոլեջին՝ ջեռուցման Համակարգի վերանորոգման, ինչպես նաեւ Երուսաղեմի Հայ Պատրիարքարանի սեմինարիային՝ երաժշտության ուսուցման մասնագիտական նվազարան ձեռք բերելու Հարցում: Ծառայությունը Ֆրանսիայի՝ իր կողմից Հովանավորվող 20 դպրոցի, Հայոց լեզվի դասավանդումն ամրապնդելու եւ զարգացնելու նպատակով, Հատկապես է տեխնիկական-տեղեկատվական սարքավորումներ: Սիրիայի 30 Հայկական դպրոց եւս արժանացել է Ծառայության Հատուկ ուշադրությանը, նրանց արամադրվել է տպագրական եւ պատճենահանման նոր սարքեր... Տեխնիկական սարքավորումներ արամադրման նպատակն էր՝ աջակցել Մերձավոր Արեւելքի Հայկական դպրոցներին Հրատարակելու նոր դասագրքեր: Նամանտրայ մի ձեռնարկ է իրականացվել նաեւ Արգենտինայում, Բրազիլիայում եւ Ուրուգվայում, տեղի 11 Հայկական դպրոցի արամադրվել են ձայնարձեռներ:

1. 4. 2. Հանդեսներ եւ հրատարակումներ

Մշակութային բնագավառում Մառախոթյունն օգնել է՝ «Ժամանակակից երգի փոխանակման արվեստ» ֆրանսիական ընկերությունը, որը, աշխարհահռչակ երգահան Պասկալ Դյուսապիեի օգնությամբ, Հայաստանում նոր «Օրատորիալ» («Թատերգություն» - Վ.Պ.) ստեղծման քայլ էր կատարում, Հայաստանի Սիմֆոնիկ նվագախմբին՝ հատրիկ երգի փառատոնին մասնակցելու նպատակով եւ Գերմանիայի դաշնային Հանրապետության մշակութային նախարարությունը, որը «Գերմանական թատերաբանում» կազմակերպել էր այդ երկրում՝ Հայաստանի պատմությունն ու մշակութային նվիրված առաջին ցուցահանդեսը:

Մառախոթյունը մասնակցել է աշխարհում հայագիտական կազմակերպությունների եւ ամբիոնների ստեղծմանն ու ղեկավարմանը: Մասնավորապես աջակցություն են ստացել Հոլանդիայի Լեյդենի համալսարանը եւ Հայկական հետազոտությունների միջազգային ընկերակցությունը», ինչպես նաև Բոստոնի Տուֆտս համալսարանը:

Իրենց աշխատությունները հրատարակելու խնդրանքով Մառախոթյունն են դիմել՝ պրոֆեսոր Մ.Պոլազյանը (Ռուսիինա Բուխարեստ) հայ ոսկեդարյան մշակութային նվիրված աշխատություն համար, պրոֆեսոր Ե.Սանդազյանը (Շվեյցարիա)՝ Հայաստանի հնագիտական բնակավայրերին նվիրված իր աշխատության համար, ինչպես նաև՝ «Հայկական Հերոդոտոս» անվանակոչված Մոսկուս հորենացուն նվիրված աշխատությունը եւ Մենդրյա Մաշտոցի վերաբերյալ հետազոտությունները (Փարիզ) հրատարակելու համար:

2. Գիտական ծրագրեր

Չնայած Հայաստանի հետ համագործակցելու բնագավառում ունեցած դժվարություններին, գիտական չորս հուշակալոր հաստատություն ավանդաբար օգտվել են Մառախոթյան օժանդակությունից: Խոսքը վերաբերում է Ազգային գրադարանին, Երեւանի պետական համալսարանին, Հնագույն ձեռագրերի ինստիտուտին (Մատենադարան) եւ Գիտությունների ակադեմիային... Նրանցից յուրաքանչյուրը ստացել է տեխնիկական սարքավորումներ:

Ազգային գրադարանում սարքավորումները հնարավորություն են տալիս այդ հաստատություններին «Համացանցի» միջոցով միանալու միջազգային գիտահետազոտական կենտրոններին:

3. Խնամակալական ծրագրեր

Ի պատասխան Ստամբուլի «Սուրբ Փրկիչ» Հայկական ազգային հիվանդանոցի խնդրանքին, Մառախոթյունը, սփյուռքի այդ հին բժշկական կենտրոնին, հատկացրել է բժշկական համապատասխան սարքավորումներ:

Միաժամանակ, հիմնարկության նախագահությունը որոշմամբ, Հայաստանի բնակչության առավել կարիքավոր (հատկապես երկրաշարժից տուժած շրջանների) մասին, Մառախոթյան աջակցությամբ, բաշխվել է 150 տոննա պահածոյացված կաթ...

N 2

1996թ.

Հավատարիմ իր առաքելությունը, Հայկական համայնքների ծառայության բաժանմունքն օգնել է աշխարհով մեկ սփռված հայկական դպրոցներին եւ տարբեր համայնքներում սովորող Հայ ուսանողներին: Այդ օգնությունը գրասեղանի վրա է հետեւյալ կերպ.

1. Կրթական ծրագրեր

1. 1. Համալսարանական կրթաթոշակներ

Աշխարհահռչակ համալսարաններ հաճախող 484 ուսանող օգտվել են մեր կրթաթոշակներից (ընդհանուր գումարը՝ 764.800դ.): Այդ ուսանողներից 50-ը՝ անտեսական դժվարությունների պատճառով արտասահման մեկնած Հայաստանցիներ են:

1. 2. Սեմինարիաների ուսանողների կրթաթոշակներ

Հայաստանում (Ելմիթիին), Լիբանանում (Բզոմար եւ Անթիլիաս), Իսրայելում (Երուսաղեմ), Իտալիայում (Վենետիկ) եւ Ավստրալիայում (Վիեննա) գտնվող հայկական 6 սեմինարիայի ուսանողների համար Մառախոթյունը հատկացրել է 27 կրթաթոշակ (81.000դ. ընդհանուր գումարով):

167

1. 3. Դպրոցական կրթաթոշակներ

Աշխարհում հայկական 172 դպրոց հաճախող աշակերտներից 3.500-ը, 1996թ.-ին, օգտվել են մեր կրթաթոշակներից (ընդ. գումարը՝ 1.410.235դ.):

1. 4. Դպրոցների վերանորոգում

Այս տարի ֆինանսական մեծ (ավելի քան 800.000դ.) աջակցություն են ցուցաբերել Մերձավոր Արևելքի երկրների հայկական 80 դպրոցի, ուր հաճախում են աշխարհի հայկական դպրոցների աշակերտների մոտ 65 տոկոսը: Այդ դպրոցները մեծապես տուժել էին տարածաշրջանում ընթացող պատերազմներից:

150.000դ. ենք հատկացրել Փրանսիայի Լիոն քաղաքի հայկական Առաջնորդարանի խնամակալության տակ գտնվող «Մարգարյան-Փափազյան» դպրոցին (կառուցվել է դպրոցի նոր մասնաշենք): Նոր մասնաշենքը հնարավորություն է տվել եռապատկելու ծագումով Հայ երեխաների (մոտ 300 աշակերտ) ընդունումը դպրոց:

1. 5. Դպրոցական գույքի ձեռքբերում

Մերձավոր Արևելքի՝ հայկական նոր բացված դպրոցներին հատկացվել է դպրոցական գույք՝ գրատախտակներ, նստարաններ, աշակերտական սեղաններ եւ այլն (ընդ. գումարը՝ 357.510դ.):

1. 6. Տեխնիկական սարքավորումների հատկացում

Այս տարի համապատասխան (տեղեկատվական ու ֆոտոպատճենահանող) սարքավորումներ ձեռք բերելու նպատակով, Սիրիայի հայկական դպրոցներին հատկացվել է 95.068դ.: Շնորհիվ դրանց, դպրոցները հնարավորություն ստացան՝ համայնքի պահանջներին համապատասխան, աշխատություններ հրատարակել:

Հաջորդ տարիներին նմանաիպ ձեռնարկ կիրականացվի Լիբանանում, իսկ այնուհետև՝ սփյուռքի մնացած համայնքներում...

2. Մշակութային ծրագրեր

4. Պոպի Հայ Պատրիարքարանին՝ գրագրանի վերանորոգման եւ իր արխիվի պահպանության բարելավման համար առավել արդիական սարքավորումներ ձեռք բերելու նպատակով հատկացվել է 50.000դ.: XV դարում հիմնադրված Կ.Պոպի հայկական Պատրիարքարանն ունի բազմադարյա անցյալի հուշակալոր եզակի աշխատություններ:

3. Հայագիտական ծրագրեր

Մառախոթյունն աջակցել է Հայագիտության բնագավառում մեծ հեղինակություն վայելող «Հայկական հետազոտությունների միջազգային ընկերակցությունը»: Մասնավորապես Մառախոթյան աջակցությամբ՝ Բեյրութում (Լուվենի կաթոլիկ համալսարանում), ավելի քան 200 գիտնականի մասնակցությամբ, կայացել է Հայագիտական միջազգային համաժողով, Հոլանդիայի Լեյդենի եւ Երուսաղեմի Հրեական համալսարանների համագործակցությամբ «Ընկերակցությունը» իրականացրել է Հայ դասական բառագիտական բառարանի հրատարակչական աշխատանքները եւ այլն: Մառախոթյան ընդհանուր աջակցությունը «Ընկերակցությունը», 1996-ին, գերազանցել է 15.260դ.-ը:

Միաժամանակ, Մառախոթյունն աջակցել է Հայագիտական այլ կազմակերպությունների ու ամբիոնների կողմից իրականացրած հրատարակություններին: Դա վերաբերում է՝ Հոլանդիայի Լեյդենի համալսարանին, Բեյրութի Լուվենի կաթոլիկ համալսարանին, Բոստոնի Տուֆտս համալսարանին, Երուսաղեմի Հրեական համալսարանին եւ Օբսֆորդի համալսարանի Գալուստ Կյուլպենկյանի անվան Հայագիտական ամբիոնին:

Աջակցություն են ստացել Վիեննայի, ինչպես նաև Վենետիկի Միթիարյան միաբանությունները, որոնց հետ Մառախոթյան՝ տարեցտարի շարունակվող համագործակցությունը հանգեցրել է մեծ հաջողության. շարունակվում է «Միթենարյան Ձեռագրերի Մեծ Հավաքածու» հատրների հրատարակությունը:

Մառախոթյան աջակցությամբ հրատարակվում են արտասահմանում լույս տեսնող Հայագիտական 3, առավել կարևոր հանդեսները՝ «Հայկական Հետազոտությունների հանդեսը» (Փարիզ), «Բազմավեպը» (Վենետիկ) եւ «Հանդես ամսօրյան» (Վիեննա):

Մառախոթյունը նաև նպատակ է Ա.Քալանթարյանի՝ «Դվին. միջնադարյան քաղաք» աշխատության հրատարակմանը:

Գ.Կյուլպենկյան հիմնարկությունը մտադիր է աջակցել (5.000դ.) Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի երկու բարձրակարգ մասնագետի, որոնք՝ Վատիկանի գաղտնի արխիվներում հայագիտական հետազոտություններ կատարելու նպատակով մեկնել են Վատիկան:

168

4. Մշակութային ծրագրեր

Այս ամսանը Փարիզի Ազգային գրադարանը Մառալուսթյան աջակցությամբ (35.000 ֆրանկ), Փարիզում, կազմակերպել էր «Հայաստանն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջև» թեմատիկ ցուցահանդես, որը մեծ արձագանք է ունեցել: Ցուցահանդեսը բացել են ժակ Շիրակը եւ նրա հայ գործընկեր՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը: Այն օգնեց Փրանսիայի Հասարակությանը ճանաչելու միջնադարյան Կրիկյան Հայաստանը:

Գ.Կյուլպենկյան Հիմնարկությունն աջակցել է (10.000դ.) Արամ Խաչատրյան Հիմնադրամի՝ Հայ ծովանկարիչներին նվիրված՝ «Մովի երգը» թեմատիկ կարճետր ցուցահանդեսի կազմակերպման (Մարսել) աշխատանքներին: Ցուցանմուշների մեծ մասը բեկվել էին Հայաստանի թանգարաններից: Ցուցահանդեսի բացմանը ներկա են եղել Մարսելի քաղաքական եւ Հասարակական բազմաթիվ գործիչներ, ինչպես նաեւ Երեւանի Ազգային պատկերասրահի տնօրենը:

5. Գիտական ծրագրեր

Հիմնարկությունը, այս տարի, Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիային՝ Միջազգային Համացանց մուտք գործելու Համար տրամադրել է Համապատասխան տեղեկատվական սարքավորումներ (ընդ. գումարը՝ 47.223դ.): Ինչ վերաբերում է Մատենադարանին, այդա, դասական Հայերենով քննական Աստվածաշունչ հրատակելու նպատակով, Հիմնարկությունը Համագործակցել է նրա գիտնականների հետ:

Տարին ավարտվել է հաճելի իրադարձությամբ. Գ.Կյուլպենկյան Հիմնարկությունը, 1996թ. դեկտեմբերի 2-ին, պատիվ ունեցավ իր հարկի տակ ընդունել Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական պատվիրակությանը՝ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, որին ընդունեց Հիմնարկությունը նախագահ Ֆերեբր Կոչերյան: Հանդիպման կայացումից հետո, պատվիրակությունն այցելել է Գալուստ Կյուլպենկյանի անձնական «Հավաքածուների թանգարան»:

1997-ին իրականացրել ենք հետևյալ ծրագրերը.

1. Կրթություն

1. 1. Համալսարանական կրթամոդուլներ

...Կրթամոդուլն ստանալու նպատակով Գ.Կյուլպենկյան Հիմնարկությանն են դիմել աշխարհի տարբեր Համալսարաններում սովորող մոտ 1.000 (971) ուսանող, որոնցից բնօրվել են 507 հոգի եւ նրանց Հատկացվել է կրթամոդուլ (ընդ. գումարը՝ 828.100դ.): Խնդրագրերի գրեթե կեսը մերժվել է...

Հիմնարկությունը որոշել է արտասահմանում սովորող Հայաստանցի ուսանողներին տրամադրել հատուկ կրթամոդուլ, որը կթաղաթերի նրանց վերագառնալու հարցերին:

1. 2. Սեմինարիաների ուսանողների կրթամոդուլներ

Համալսարանական ուսանողությանն օգնելու նպատակով, Մառալուսթյանն ավանդաբար օժանդակում է սեմինարիաների ուսանողությանը... Հայաստանի, Լիբանանի, Իտալիայի, Ավստրիայի եւ Երուսաղեմի՝ Հայագիտական կենտրոններ, սեմինարիաների ուսանողներից 37-ը ստացել են կրթամոդուլ (ընդ. գումարը՝ 110.000դ.):

1. 3. Օգնություն դպրոցներին

Մառալուսթյան մանկավարժական գործունեության կարելուրագունը ծրագրերից է 24 երկրներում գտնվող Հայկական 176 դպրոցի օգնության ծրագիրը: Այդ դպրոցների աշակերտներից 3768-ին Հատկացվել է կրթամոդուլ (ընդ. գումարը՝ 1.505.500դ.): Վերջինյալ դպրոցների երկու երրորդը կենտրոնացված են Մերձավոր Արևելքում՝ Սիրիայում եւ Լիբանանում, ինչպես նաեւ՝ Թուրքիայում: Կրթամոդուլներով աջակցել ենք ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Հարավային Ամերիկայի ու Եվրոպական ժողովրդների Հայկական դպրոցներին...

Արժանի է հիշատակման Ֆրանսիայի ու Հունաստանի Հայ Համայնքների դպրոցնապաստ գործունեությունը, որի շնորհիվ Սերբիայում բացվել է Հայկական նոր եւ ժամանակակից փոքր դպրոց...

Միաժամանակ Համապատասխան կահույք եւ տեխնիկական սարքավորումներ ենք տրամադրել՝ Փարիզի «Դպրոցասեր» դպրոցին, Աթենքի ու Դամիշիի (Սիրիա) մշակութային կենտրոններին, Վիեննայի Միտթայանների միաբանությանը:

1. 4. Ծնարարություն

1. 4. 1. Սիրիա եւ Լիբանան

Բեյրութի (Լիբանան) Հայ կաթոլիկ եկեղեցու Պատրիարքարանը (Պատրիարքարանը եւ Գ.Կյուլպենկյան Հիմնարկությունը գերազանց փոխհարաբերություններ ունեն) գանձում է 18-րդ դարի մի հին կառույցում, որը կարիք ունի շտապ վերանորոգման... Վերանորոգման աշխատանքներին Մառալուսթյանը Հատկացրել է ավելի քան 100.000դ.:

Սիրիայի եւ Լիբանանի դպրոցների վերանորոգման նպատակով Հատկացրել ենք ավելի քան 750.000դ....

1. 4. 2. Թուրքիա

20 տարվա ընդմիջումից հետո, այս աշնանը, առաջին անգամ այցելեցինք Թուրքիայի՝ Ստամբուլ քաղաքի 19 դպրոց:

Այցելությունը Հնարավորություն տվեց պատկերացում կազմելու Թուրքիայի Հայ բնակչության նյութական եւ հոգևոր վիճակի, հոգևոր իշխանությունների եւ նրանց պատկանող սեփականության վերաբերյալ: Դա Հնարավորություն տվեց մեր ուշադրություն կենտրոնացնելու դպրոցների վրա...

Այդ այցելությունը թույլ տվեց մեզ հարգանքի տուրք մատուցել Կյուլպենկյան ընտանիքի հիշատակին, քանզի այդ ընտանիքի գերեզմանը գտնվում է ավելի քան 165 տարվա պատմություն ունեցող «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հիմնադրամի քաղաքում...

Գ.Կյուլպենկյան Հիմնարկությունը պատրաստվում է տեխնիկական սարքավորումներ տրամադրել Հիվանդանոցին, ուր, 1998թ. սկզբին, կայցելի մեր նախագահը:

1. 4. 3. Եվրոպական երկրներ

Ֆրանսիայի Լիոն քաղաքի «Մարգարյան-Փայազյան»՝ 1988թ. Հիմնադրված դպրոցը շատ արագ կարողացավ բավարարել Մերձավոր Արևելքից այստեղ գաղթած Հայերի կարիքները: Առաջնորդարանը մտադրվել է նոր հոյատարածք ձեռք բերել, որտեղ կկառուցվի եռհարկանի մի նոր մասնաշենք, որը թույլ կտա եռապատկել աշակերտների թիվը: Այդ աշխատանքներին Համար անհրաժեշտ է մոտ 982.000դ., որից 200.000-ը կտրամադրի Հիմնարկությունը...

2. Մշակութային ծրագրեր

Մեր Հիմնարկությունն առաջնային նշանակություն է տալիս Հայագետների՝ պատմաբանների ու գրողների աշխատություններին հրատարակմանը: Այդ աշխատությունները լուսարանում են ոչ միայն Հայագիտությունը, այլև՝ Համաշխարհային մշակույթի եւ գիտության խնդիրները:

1997թ.-ին, Մառալուսթյանն աջակցել է արտասահմանում լույս տեսնող Հայագիտական այնպիսի հանդեսների, ինչպիսիք են՝ «Բազմակույր» (Վենետիկ), «Հանդես ամսօրյան» (Վիեննա), գիտական հետազոտությունների Ազգային կենտրոնի հետ Համագործակցելով՝ «Հայկական Հետազոտությունների հանդեսը» (Փարիզ), «Հայկական Հետազոտությունների Միջազգային Ընկերակցություն» (կենտրոնադիր՝ Հոլանդիայի Լեյդեն քաղաքը) կողմից հրատարակվող Newsetter-ը եւ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի կողմից հրատարակվող «Պատմա-դասաիրական» եռամսյա հանդեսը:

Միաժամանակ, Մառալուսթյանն աջակցել է՝ 18-19-րդ դդ. Հայկական մամուլի վերաբերյալ պրոֆեսոր Ժիրայր Դանիելյանի կողմից Բեյրութում կատարած մասնաշխատական ուսումնասիրությունների հրատարակմանը, Գերաշնորհ պրոֆեսոր Ամուլի Ջինթաշյանի (Ստրասբուրգ) հետազոտությունների Ազգային կենտրոնի վերաբերյալ պատմությունը» (Վենետիկի Միտթայանների միաբանության կողմից իրականացված՝ «Ձեռագրերի Մեծ Հավաքածույի» 7-րդ հատորի հրատարակությանը, ինչպես նաեւ սփյուռքի տարբեր Համայնքների դպրոցահասակ երեխաների Համար նախատեսված եւ մանկավարժության արդի պահանջներին բավարարող նոր այբուբանի տեղիման աշխատանքներին, որը Դամասկոսի, Բեյրութի եւ Փարիզի մասնագիտական խմբերի Համագործակցությամբ, իրականացրել է պրոֆեսոր Ջուհարյանը (Հայեպ):

3. Գիտական օժանդակություն Հայաստանի մասնագետներին

Չնայած սոցիալ-տնտեսական զժվարությունները նոր արտագաղթի են մղում Հայաստանի գիտնականներին, այնուամենայնիվ, մենք, մեր աջակցությամբ, փորձում ենք նպաստել, որպեսզի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գիտնականները մնան երկրում եւ նպաստեն Հայաստանի գիտության զարգացմանը:

Այդ նպատակն իրականացնելու համար օժանդակել ենք.

1. Գիտությունների ազգային ինստիտուտի զեղարվեստի ինստիտուտին՝ Կոմիտասին նվիրված աշխատություն 12-րդ հատորի հրատարակմանը:
2. Երեւանի պետական համալսարանին՝ Հայաստանի տեղագրական բառարանի 3-րդ հատորի հրատարակմանը:
3. Գիտությունների ազգային ակադեմիայի կենսաբանական հետազոտությունների ինստիտուտին՝ Փարիզի Մոնպեր հիվանդանոցի հետ համագործակցությանը «Միջերկրածովյան տենդ» կոչվող հայտնի հիվանդության բուժվելուն ուղղված հետազոտական աշխատանքներին:
4. Մատենադարանին՝ դասակարգելու հայերենով քննական Աստվածաշնչի հրատարակման եւ միջնադարյան Հայաստանի՝ Վասպուրականի մանրանկարչության ուսումնասիրման վերաբերյալ կատարված աշխատանքներին...
5. 1997թ.-ին, երկու տարվա մանրակրկիտ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, ավելի քան վեց տոննա կշռող նորագույն տեղեկատվական-տեխնիկական նորագույն սարքավորումներ ենք հատկացրել Գիտությունների ազգային ակադեմիային եւ Երեւանի պետական համալսարանին... Սարքավորումները հնարավորություն կտան գիտական այս կենտրոններին ինտեգրվելու համաշխարհային գիտական ցանցերին:
6. Ծառայությունն իրականացնում է Հայագիտական «Ինտերնետ ցանցի» ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքները, որը հնարավորություն կտա իրար կապելու Հայաստանի, Վենետիկի, Վիեննայի եւ Երուսաղեմի Հայագիտական կենտրոնների գրադարանները:

N 4

1998թ.

1998թ.-ին, Ծառայության գործունեությունը Հիմնականում իրականացվել է կրթության, գիտության եւ խնամակալության բնագավառներում:

1. Կրթություն

...Հիմնադրությունը, օժանդակելով սփյուռքի գլխորդներում սովորողներին, նպատակ ունի ոչ միայն նրանց ճանաչել տալ իրենց լեզվին, մշակույթին եւ պատմությանը, այլև նրանց դարձնել հյուրընկալող (ընդունող) երկրի լավ քաղաքացիներ, որոնք ափրայեցուց են հյուրընկալած երկրի լեզվին, հարգում երկրի ավանդույթները եւ ենթակալվում այդ երկրի օրենքներին... Ընդհանրապես, հայերը լիարժեք քաղաքացիներ են Հանդիսանում բոլոր այն երկրներում (հատկապես Մերձավորարևելյան), ուր գաղթել են: Այլ է իրավիճակը Եվրոպայում: Մասնավորապես, Ֆրանսիա՝ նոր գաղթած հայերի երեխաները ֆրանսիական հասարակությունն ինտեգրվելու ժամանակ խնդիրներ են ունենում... Հայկական մասնավոր գլխորդները հնարավորություն են տալիս լուծելու այդ խնդիրները... Այդ իսկ պատճառով, հայկական գլխորդներին հատկացված մեր օժանդակությունը (գլխորդական շինությունների վերանորոգում, գրանց ընդարձակում, նոր մասնաշենքերի կառուցում, գլխորդները գույքով եւ տեխնիկական սարքավորումներով ապահովում եւ այլն) համապատասխանում է հետեւյալ սկզբունքին՝ «սովածին փրկելու համար պետք է ձկնորսություն սովորեցնել, ոչ թե՛ ձուկ նվիրել»...

1. 1. Օգնություն գլխորդներին

Հիմնադրությունն օգնել է աշխարհի 24 երկրներում գտնվող հայկական 180 գլխորդի: Դրանցից 82-ը, ընդհանուր թվի 45%-ը, գտնվում են Սիրիայում եւ Լիբանանում: Հատկացված օգնությունը նախ եւ առաջ տրամադրվել է գլխորդ հաճախող՝ աղքատ ընտանիքների երեխաներին: Ծառայության կողմից, 1998թ.-ին, 1.600.000դ. է հատկացվել 3800 գլխորդականի, որոնց 70%-ը (2.470) համախումբ են Լիբանանի, Սիրիայի եւ Թուրքիայի հայկական գլխորդներ:

Այս տարի Բեյրութի Հայագիտական համազգային բարձրագույն գլխորդի եւ «Սահակյան-Մկրտչյան» վարժարանի վերանորոգման աշխատանքներին հասակարել ենք 120.000դ. (յուրաքանչյուրին՝ 60.000դ.):

Նմանապես, 150.000դ. գերազանցող գումարի չափով, օգնել ենք Հայեպում գտնվող «Արարատ սպորտային ակումբ ընկերակցությանը», որը հայկական գլխորդներում ֆիզիկական պարապմունքներ է անցկացնում...

Աջակցել ենք նաև «Երկիր եւ մշակույթ» կազմակերպությանը (կենտրոնատեղին՝ Փարիզ), որը Հայեպից հյուսիս գտնվող եւ ամբողջությամբ հայերով

171

բնակեցված Քեսաբ գյուղում իրականացրել է տեղի Հայկական մշակույթը ներկայացնող Հայկական շինությունների վերանորոգման աշխատանքները:

Արձակուրդի ամիսներին, այն, հավաքագրելով Եվրոպայի եւ Ամերիկայի հայ երիտասարդներին, նրանց մասնակց է դարձրել այդ աշխատանքներին: Կազմակերպությունը հատկացվել է 16.400դ....

Ճյուղի վերջավոր Արեւելքում ներդրված ջանքերի, Գ.Կյուլպենկյան հիմնադրությունն այնպիսի ձեռք է բերել այնպիսի հուշակ, որին, այս տարի, հենց գործն արձագանքել է տեղական, ազգային եւ միջազգային մամուլը:

Այս տարի հատուկ ծրագրեր են իրականացվել Թուրքիայի հայկական գլխորդներում... Ստամբուլի 60.000-անոց հայկական համայնքում գործում է հայկական 19 գլխորդ: Հիմնադրության կողմից հատկացված 360.000դ. բավարարելու է 16 գլխորդի առավել անհետաձգելի վերանորոգման աշխատանքներին...

1. 2. Համալսարանական կրթամթոշակներ

814.000դ. ընդհանուր գումարի չափով 360 կրթամթոշակ է հատկացվել աշխարհի տարբեր համալսարաններում սովորող հայ ուսանողներին... Այդ կրթամթոշակներից 200-ը ստացել են Սիրիայի, Լիբանանի եւ Թուրքիայի ուսանողները, 70՝ Ֆրանսիայի, 27-ը՝ Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի ու Իտալիայի, 5-ը՝ Պորտուգալիայի, 30-ը՝ Հյուսիսային Ամերիկայի եւ Կանադայի ու 22-ը՝ Բրազիլիայի ուսանողները:

1. 3. Սեմինարիայի ուսանողների կրթամթոշակներ

Համալսարանի ուսանողներին օգնելուն զուգահեռ, մեր Ծառայությունը պարբերաբար աջակցում է սեմինարիաների ուսանողներին... Այդ աջակցությունից օգտվել են Հայաստանի, Լիբանանի, Իտալիայի, Ավստրիայի եւ Երուսաղեմի սեմինարիաներում սովորող 45 ուսանող, որոնք ստացել են 135.000 դ. ընդհանուր գումարի չափով կրթամթոշակ:

1. 4. Գիտական հետազոտությունների համար տրված կրթամթոշակներ

Հայոց լեզվի ուսուցման նպատակով նոր դասագրքերի նախապատրաստման աշխատանքների ֆինանսավորման եւ մանկավարժական գործունեության իրականացման համար Լիբանանի եւ Սիրիայի՝ ավելի քան մեկ տասնյակ ուսուցիչները ստացել են 30.000դ. ընդհանուր գումարի չափով կրթամթոշակ:

Հայաստանի Հանրապետության գիտական տարբեր հաստատություններում աշխատող գիտնականներին արտագաղթից հետ պահելու, նրանց՝ հայրենիքում կատարվող գիտական հետազոտությունները իրականացնելու նպատակով, Գ.Կյուլպենկյան Հիմնադրությունը 113.250դ. ընդհանուր գումարի չափով հատուկ՝ գիտահետազոտական կրթամթոշակներ են հատկացվել Երեւանի պետական համալսարանի՝ 158 եւ Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի՝ 27 գիտնականին...

2. Գիտություն

Մեր Ծառայությունը «Գիտական օժանդակության ծրագրերի» շրջանակներում նախապատվություն առավելապես տվել է Հայաստանին:

Ցանկանալով հզորացնել Հայաստանի գիտական հաստատությունները եւ հեշտացնել նրանց տպագրման հարցը (ազատելով նրանց՝ իրենց աշխատություններն արտասահմանում տպագրելու կախվածությունից) Պաղրա Վալենտին Մարկեզի (Կոմիտչյանի «Գրաֆիկայի» տնօրեն) աջակցությամբ, այս տարի, մեր Ծառայությունը Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիային նվիրեց տպագրական՝ ամբողջապես թվայնացված ու բարձրորակ սարքավորումներ: Տպագրական այդ սարքավորումները հնարավորություն կտան Հայաստանի Հանրապետության գիտական չորս սյուններին՝ Գիտությունների ազգային ակադեմիային, Մատենադարանին, Երեւանի պետական համալսարանին եւ Ազգային գրադարանին վերականգնելու իրենց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունից հետո ընդհատված տպագրական գործունեությունը: Այդ աշխատանքները ձմռան ցրտերին անխափան դարձնելու համար, Ծառայությունը երկու մեծ ջերմակաթսաներ է ուղարկել Երեւան: Արդեն ավարտվել են տպագրական սարքավորումների տեղադրման աշխատանքները: Այս ձեռնարկն արձագանքներ է ստացել ԱՄՆ-ի հայկական մամուլում:

Այդ սարքավորումների միջոցով կտպագրվեն նաև սփյուռքում կատարված Հայագիտական աշխատությունները...

Ծառայության հաջողված ձեռնարկ է հանդիսանում Փարիզի Հենրի Մոն-գոր հիվանդանոցի եւ Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի՝ ձեւավորման փուլում գտնվող գեներալիայի լաբորատորիայի միջև կնքված համա-

172

գործակցության համաձայնագիրը, համաձայն որի՝ խորհրդի Հիվանդությունների և ուռուցքաբանության բնագավառների բոլոր հետազոտությունները կկատարվեն Փարիզում...

3. Հրատարակություններ

Մեր Մասնալուծության՝ հրատարակչական գործունեությանն աջակցելու ծրագիրը հանդիսանում է մեր ձեռնարկների առավել կարևոր կետերից մեկը:

Մեր Հիմնարկության նպատակն է՝ քաջալերել գիտական և հասկացանա հայագիտական հետազոտություններն ու այդ քայլով նպաստել ոչ միայն հայրենիքի, այլև՝ համաշխարհային գիտությունների զարգացմանը:

Այդ նպատակով մենք աջակցում ենք հայագիտական առավել կարևոր հանդեսների հրատարակությանը, ինչպիսիք են՝ Վենետիկի «Բազմավեպը», Վիեննայի «Հանդես ամսօրյան» Փարիզի Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնի հետ համագործակցող «Հայկական հետազոտությունների հանդեսը», Հայկական հետազոտությունների միջազգային ընկերակցության կողմից հրատարակվող Newsetter-ը, Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի՝ «Հայկազյան հայագիտական հանդես» 17-րդ հատորը և Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի կողմից հրատարակվող «Պատմա-բանասիրական հանդեսը»:

Հայագիտական հանդեսներին զուգահեռ, մեր Մասնալուծունեն աջակցում է գիտական նաև այլ աշխատությունների հրատարակմանը, ինչպես օրինակ՝ Վենետիկում հրատարակվող «Ջեռագրերի Հավաքածուի» 8-րդ հատորը, Պրոֆանսի Աիքս համալսարանի՝ արդի արեւմտահայերենի տերմինաբանական հավաքածուի 3-րդ ուղեցույցը, Երեւանի պետական համալսարանի՝ «Հայաստանի տեղագրական բառարանի» 3-րդ և 4-րդ հատորները, Գերմանիայի Գոտենբերգի համալսարանի պրոֆեսոր Պրինցլինգի՝ «Լեմբերգի ավետարանական եկեղեցին» աշխատությունը, Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գեղարվեստի ինստիտուտի՝ մեծ երգահան Կոմիտասին նվիրված գիտաբանական աշխատության 8-րդ հատորը: Միաժամանակ, մեր Մասնալուծունեն աջակցում է իրենց ժանրում եղակի բնույթ ունեցող բազմաթիվ հիմնարար աշխատությունների հրատարակման աշխատանքներին:

Այդ աշխատություններն են.

1. Ստրասբուրգի համալսարանի գոկտոր, գերաշնորհ Մանվել Ջինրաշյանի՝ «Գիրք Մենոցի թարգմանության մեթոդները»:

2. Բեյրութի Քալիկ համալսարանի գոկտոր Թամարա Տասնապետյանի՝ «Հայկական միջնադարյան գրականության ծագումը»:

3. Երեւանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Գեորգ Բրուտյանի՝ «Տրամաբանության լեզուն և փաստարկումը ճանաչողության փիլիսոփայական արտացոլանքում»:

4. Լեւոն Խաչերյանի (Կալիֆորնիայի UCLA-ի համալսարան)՝ «V-ից XV-րդ հայկական համալսարանական և կրթական կենտրոնների պատմությունը»:

4. Խնամակալական գործունեություն

Ստամբուլում գտնվող սր. Փրկիչ հայկական Հիվանդանոցը հատուկ տեղ է զբաղեցնում մեր Մասնալուծության ծրագրերում: Փաստորեն, Ստամբուլն է, որ ծնել է մեր հուշակալոր հիմնադրին, իսկ սր. Փրկիչ Հիվանդանոցի բակում գտնվում է Գ.Կյուլպենկյանի բնտանկան գերեզմանը: Այդ պատճառով և համաձայն՝ Գալուստ Կյուլպենկյանի կտակի, Մասնալուծունեն առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացնում այդ Հիվանդանոցին: Որպեսզի բավարարվեն Հիվանդանոցի՝ արդի սարքավորումներով վերագինման պահանջները, 210.000լ. է հատկացվել սր. Փրկիչ Հիվանդանոցին, որը նրան հնարավորություն է տվել արդիականացնել իր վերահաստական սարքավորումները: Միաժամանակ, յուրաքանչյուր տարի, ի Հնչուտակ բարերարի, Հիվանդանոցում մատուցվում է հոգեհանգստի ընթրիք...

Հուլիաներ

ՌՈՒՍ-ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԱԲԵՐՈՒՅՑՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ (1890-1896թթ.)

Արեւմտյան Հայաստանը տնտեսական, քաղաքական, ռազմավարական տեսակետից մշտապես գտնվել է ռուսական կայսրության ուշադրության կենտրոնում: Ասկայն 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից ու Բեռլինի կոնգրեսի ձևափոխումներից հետո ցարական կառավարությունը, թվում էր, թե վերանայել էր իր քաղաքական մոտեցումները և փորձ կատարել մերձեցնող թուրքական կառավարության հետ, իսկ Հայկական Հարցում, Հայաստանի կյանքից անջնելով Հակահայկականության, դրսևորել անհետևողականություն, որպես քաղաքական ուղեցույց բնորոշելով «Հայաստանն առանց հայերի» Ռուսաստանի արտգործնախարար Լորանով-Ռոստովսկու վերադարձվող հայտնի կարգախոսը: Նման տեսակետ ձևավորվեց ժամանակի մամուլում, հրապարակախոսություն մեջ, ապա և հիմնավորում գտավ պատմագիտության մեջ:

Ռուսաստանին արդարացնելու կամ մեղադրելու նպատակ չհետապնդելով, սուրբ չտալով Հակագիտական մոտեցումներին, փորձենք ներկայացնել և մեկնաբանել ռուսական դիվանագիտության ընթացքը մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում՝ բացահայտելով նման գործելակերպի էությունը, պատասխանելով հետևյալ հարցադրումներին. որքանով է հիմնավորված վերն արտահայտված կարծիքը. արդյո՞ք Արեւմտյան Հայաստանը կորցրել էր իր նշանակությունը Ռուսաստանի մերձավորարևելյան քաղաքականության ոլորտում, արդյո՞ք նա՝ դրսևորելով բացարձակ Հակահայկականություն, հրամարվել էր Հայկական Հարցում իր գործուն մասնակցությունից, և եթե Ռուսաստանը փոխել էր իր արտաքին քաղաքական վարքագիծը, ապա ինչով էր դա պայմանավորված, և վերջապես, որո՞նք էին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության առաջնախնդիրները: Անշուշտ, Հայկական Հարցի առնչությամբ ռուսական արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրը պետք է վերլուծվի աշխարհաքաղաքական մոտեցումների համատեքստում:

¹ Տես Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս 1925թ.: Գ.Լազյան, Հայաստանը և Հայ դատը Հայ-ռուսական Հարաբերությունների լուսին տակ, Գազիբ, 1957թ.: Б.Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, М., т. 1, 1928г., т. 2, 1929г. և այլն:

² Հայ պատմագրությունը, որպես կանոն, Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնացնում է Հայկական Հարցի հիմնախնդիրը և այդ տեսակետից մեկնաբանում ռուսական կառավարության խնդրի նկատմամբ ժամանակ առ ժամանակ փոփոխվող դիրքորոշումը: Օրյնկտիվ գնահատականի համար չափազանց կարևոր է Հարցը չմասնատել ընդհանուր

Տակավին 1880-ականներին, երբ Համիդյան Զարդարական ծրագիրը դեռ չէր վերածվել մեխանիզմի, իսկ Հայերի՝ միջազգային իրավունքով ճանաչված պահանջները կազմակերպված ու պարբերական բնույթ չէին բնորոշել, ցարիզմն իր մերձավորարեւելյան քաղաքականության խնդիրներում, ըստ տարբեր Հեռագրատողների գնահատականների, վարեց սպասողական, պաշտպանական, հաշվեհարկաբարձականություն, իսկ Հայկական Հարցում գրեթե որոշակի գզուշավորություն ու դպվածություն: Գրեթե նույն քաղաքական սկզբունքներն, ըստ էության, գործեցին նաև 90-ականներին, ինչը, անշուշտ, Հակադրվում է լայն շրջանառություն ստացած «ցարիզմի քաղաքական ստեղծման, պահվածության» գաղափարին: Թուսական դիվանագիտությունը չէր Հրաժարվել իր մերձավորարեւելյան, մասնավորապես՝ Հայկական քաղաքական կողմնորոշումներից, ուղղակի, նրա Համար արգիական էր այնպիսի վարքագիծ, որը կապահովեր Թուսաստանի միջազգային անվտանգությունը եւ ուժերի Հարաբերակցությունն ու Հայաստանի իրավունքը Մերձավոր Արեւելքում: Հրամայականը գարձյալ աշխարհաքաղաքականությունն էր:

1890-1891թթ. Թուսաստանը Մերձավոր Արեւելքում գեներալ քաղաքական դաշնակցի որոնումների մեջ էր. սպասվում էր «երեք կայսրերի գաշինքը», խորն էին ուսուսանողական Հակասությունները, եւ նոր էր սպայմամլորդում ուսուֆրանսիական Համաձայնագիրը: Վերջին ուսուֆուրբական պատերազմից Հետո, ուսուսական դիվանագիտությունը՝ Հրաժարվելով տարածաշրջանում ակտիվ քաղաքականությունից՝ «Հարկադրված դադար» էր վերցրել: Սրանով էլ պայմանավորվում էին Թուսաստանի այսպես կոչված «թերթամետությունը», Թուսաստանի Օսմանյան Թուրքիայի Հետ «Հաշտություն» եզրեր գտնելու փորձերը: Թուս-թուրքական մերձեցման ճանապարհին դիվանագիտական որոշ Հաջողությունների (1891թ., ըստ երկկողմ Համաձայնության, ուսուսական նավատորմը սեւծովյան նեղուցներով ազատ նավարկելու իրավունք ձեռք բերեց, ուսուսական դիվանագետների «խորհրդով» պաշտոնակարգի արվեց մեծ վեճի Բյուզնդի փաշան եւ վերակազմավորվեց թուրքական կառավարությունը՝ նախաձեռնողը Կ.Պոլսի ուսուսական ղեկավար Նեխրոլուն էր, որը, ըստ ուսուսական մամուլի Հիացական գնահատականի, կարողացավ սուլթանի խորհրդականներին Հակառիշտ ստեղծել՝ արժանանալով Արդուլ Համիդի փաստազուլումն ու Հարգանքին, նրա թախանձանքով Իլդիզում բնորոշված որոշումները փոփոխվում կամ բեկանվում էին¹: Թուսական դիվանագիտությունն ակնհայտորեն ձգտում էր ուսուֆուրբական բացահայտ այլանախ²:

Հայկական Հարցի առնչությամբ, ինչպես եւ 1880-ականներին, 1990-ական թթ.-ի սկզբներին եւս ուսուսական դիվանագիտությունը, Վ.Թունյանի իրավապահ գնահատականով, գրեթե որում էր երկակի մոտեցում³: Ընդ որում, ուսուսական դիվանագիտությունը երկակիությունը բացահայտ արտացոլվում էր թե ներքին, եւ թե արտաքին քաղաքականության ոլորտներում: Արեւմտյան Հայաստանից ստացվող տագնապալի լուրերը, այդ առթիվ արեւելյահայերի յարվածությունը եւ այլ խնդիրներ նախապատրաստեցին 1891թ. փետրվարի 12-ին «Հայկական գործերով» միջկառավարական խորհրդակցության Հրավիրմանը ներքին գործերի նախարար Ի.Դուսնուդյի, յուսավորության նախարար Ի.Դելյանովի, արտաքին գործերի նախարար Ն.Գիրսի եւ Կոփկասի քաղաքացիական գործերով կառավարչապետ Ս.Շերենետեի մասնակցությամբ⁴: Բննարկման Հիմնական թեման ուսուսական կառավարող շրջանների եւ Հայոց վեհապետական ամբողջ միջին Օսմանյան Թուրքիայում «քաղաքական խնդիրներին» Հետ կապված տարածաշրջանություններն էին, դրանց Հարթեցման եղանակների որոնումը: Նման մոտեցումը պատահական չէր, քանզի ուսուսական պաշտոնական շրջաններում արգեն վաղուց էր նախանշվել Հայ իրականության մեջ Սուրբ Էջմիածնի ունեցած իրական դերը. «Հայերի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման, նրանց ազգային բաղձանքների ուժեղացման մեջ ղլխավոր եւ

առավել վնասակար դերը պատկանում է Հայ Հոգեւորականությանը», իսկ ամենավտանգավորը ձեւակերպված էր «աշխարհիկ իշխանություն նկրտող» յուսավորչական եկեղեցու առաջնորդ կաթողիկոսի դերակատարումը⁵: Վեհապետական ամբողջ ազգանպաստ գործունեությունն՝ ուղղված թուրքահայերի ազատագրական պատումների իրագործմանը եւ այդ գաղափարների դեպի Թուսաստան տարածմանը, ըստ ուսուսական կառավարչության, ուղղակի Հակասում էր թուրքակալության իշխանակետական դիրքորոշմանը, Հակադրվում Թուսաստանի «պետական շահերին»⁶: Ուստի Հայ Հոգեւորականության Հայրենասիրական տրամադրությունների ճնշման Համար որոշվեց պատժիչ միջոցառումներ կիրառել ցածրաստիճան Հոգեւորականների Հանդեպ, իսկ ամենայն Հայոց Հայրապետի ցուցիկ օրենքի շրջանակներում՝ (Թուսաստանի կառավարությունը չէր թաքցնում, որ երբեկեց կարող է իր շահերին ծառայեցնել կաթողիկոսի Համահայկական բարձր Հեղինակությունը) Հեռագրում իրավունք վերապահելով կաթողիկոսական ամբողջ Հաստատել միայն ուսուսական թեկնածուի: Խորհրդակցության Հիմնադրություններից էր Հետեւյալ գաղափարը՝ «կասեցնել այնպիսի երեւույթներ, որոնք կարող են արգելակել կառավարության գործունեությունը կայսրության տիրապետող ազգի Հետ Հայության աստիճանական ձուլման ուղղությամբ»⁷: Խորհրդակցության որոշումները միաժամանակ իշխանություններին խուսանալու հնարավորություն էին տալիս՝ «արտաքին եւ ներքին քաղաքական ուղղվածություն, Հայկական Հարցի շուրջ քաղաքական Հետապնդ գաղապացումներին ու փոփոխություններին Համապատասխան»⁸:

Հանրագումար բերելով նշված փաստաթղթի բովանդակությունը՝ կարելի է որոշակի եզրահանգում կատարել, որ ուսուսական կառավարող շրջանները 1890-ականների սկզբներին, երբ նոր պետք է բարբոքվեր սուլթանի Հակահայկականությունը եւ դրան որպես Հետեւանք նոր թափ առնել «Հայ Հեղափոխական շարժումը», մտահոգված էին ոչ այնքան Հասարակական ակտիվացումից, «Հեղափոխական ազդեցություններ» գործունեությունից, զինված ջոկատների սահմանախախտումներից եւ ի նպաստ թուրքահայերի Հավաքվող Հասանակություններից, որքան կայսրության ներսում Հայկական Հարցի վերահսկողությունը կրցնելու Հնարավորությունից: Այս ասպարեզում նրան «մրցակից» էր Հայ եկեղեցին, որի՝ արեւմտահայերի աջակցության ուղղված ձեռնարկները, «չէին համարվում կայսրություն օրենքների եւ Հետաքրքրությունների Հետ»⁹:

Հայ Հոգեւորականությանը Հնազանդեցնելը, նրա ինքնուրույնությունն ու իրավունքները սահմանափակելը, կաթողիկոսի սեփական նախաձեռնությունները զսպելը, չափավորվել ու միաժամանակ՝ Հայրապետական ամբողջ կայսերական շահերին որպես գործիչ ծառայեցնելը, ի սկզբանե եղել էր եւ շարունակվում էր մնալ ուսուսական իշխանությունների եւ Ա.Էջմիածնի միջև առկա Հարաբերություններում պարտադիր ներքաղաքական նորմ¹⁰: Այսպես, ուսուսական իշխանությունները

¹ ՌԴԿՊՊԱ, ֆ.1022, ց.1, գ.60, թ.4: Доклад Тифлисского губернатора от 27 января 1891г. Главноначальствующему Кавказа С.А.Шереметьеву. ուսուսական պաշտոնական շրջանառություն մեջ նման գնահատականը պահպանվեց, ամբողջովեց 1890-ականների ողջ պատմափուլում, մասնավորապես այսպես կոչված «Հայ Հեղափոխական շարժմանը զուգընթաց», տես ՀԱԱ, ֆ.56, ց.17, գ.51, թ.2-5, թ.17-21: ՌԴԿՊՊԱ, ֆ.821, ց.139, գ.180, թ.110 հատ: Տвод имеющихся в делах Канцелярии главноначальствующего гражданского чашти на Кавказе указаний об участии армянского духовенства на Кавказе в инсургенционном движении турецких армян, ց.138, 1896թ., գ.71, թ.103-109, նույնը՝ ՀԱԱ, ֆ.Կ- 4045, ց.1, գ.14, եւ այլն:
² ՌԴԿՊՊԱ, ֆ.821, ց.138, 1891թ., գ.104, թ.23-30: Служебный фонд, Докладные записки совещания по армянским делам.
³ Նշված աղբյուրը թ.7: Ավելացնել, որ այս Հիմնադրույթը բոլորովին նոր մոտեցում չէր, քանզի Ավերտանը 3-րդ դեռնուս 80-ականներին արգեն գործադրում էր ազգային ծառայականների ուսուսացման, «ներքին նահանգների Հետ ներքալակ ձուլման» քաղաքականությունը, տես Կ.Անանյան, Տյւմբա Արմենի, Մ., 1913գ. Գր.Խալխյան, Արմանский вопрос и армянские погромы в России, Ростов-на-Дону 1905г, նույնի՝ Արմանский вопрос в России, Ростов-на-Дону 1905г.
⁴ Մարտի 2-ին կայսրը վավերացրեց խորհրդակցությունը որոշումները՝ արձանագրության վրա թողնելով «կառավարչության կառավարությունը, տես ՌԴԿՊՊԱ, ֆ.1022, ց.1, գ.60, թ.10-14:
⁵ ՀԱԱ, ֆ.56, ց.17, գ.51, թ.4:
⁶ Նման Հարաբերությունների վկայությունը ուսուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների կաթողիկոսին Հղված բազմաթիվ նամակներն են, որոնք պաշտոնական զբաղրության պերճաշուք լեզվի «նուրբ ակնարկներին» ակնհայտ ու միաժամանակ զգուշ արտահայտությունների միջոցով Հայոց Հայրապետին «խնդրվում», իսկ իրականում Հրամայվում էր կա-

նուր քաղաքականություն, մասնավորապես՝ մերձավորարեւելյան քաղաքական ուղեգծի շրջանակներից, այն դիտարկել քաղաքական այլ ուղղությունների Հետ զուգապահված, նրանց Համեմատությամբ. միայն նման մոտեցումը կապահովի պատմական օրինաբանությունները, պատճառահետեւանքային կապերի բացահայտում եւ խորքային վերլուծություն:

¹ В.Тунян, Россия и армянский вопрос, Ер., 1998г., с.124.
²Русский вестник,1891,т. 216, с.390. С.Татищев, Политическое обозрение.
³ В.Тунян, Россия и армянский вопрос, с.122.
⁴ Թուսաստանի Դաշնության կենտրոնական պետական արխիվ (Սանկտ-Պետերբուրգ), (այսուհետեւ՝ ՌԴԿՊՊԱ) ֆ.1405, ց.92, 1890թ., գ.10847, ց.521, 1894թ., գ.439, թ.298-307: Նույնը՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ ՀԱԱ) ֆ.Կ- 4033, ց.2, գ.60, թ 1-3,գ.88, թ.1:

եւ անձամբ՝ Ալեքսանդր 3-րդը վճռականություն, Հաստատակամություն ցուցարե-րեցին 1892թ. կաթողիկոսական ընտրությունների խնդրում: Երբ Էջմիածնի Հա-մազգային ժողովը ընտրելի եպիսկոպոսների ցուցակից կաթողիկոսական թեկնա-ծուներ ընտրեց արժանավոր Հոգևորականներ Մկրտիչ Խրիմյանին եւ Մատթեոս Իգմբիրյանին, ցարը վավերացրեց առաջինի ընտրությունը, որն աքսորականի վի-ճակում գտնվում էր Երուսաղեմում: Մ.Խրիմյանին թուրքական Հպատակությունից ազատելու եւ արտոգլարից Հեռանալու թուլլապություն ստանալու Համար, ուսուական կառավարութեան արտաքին գործերի նախարարութեան տարրեր աստի-ճանի պաշտոնյաներ ամբողջ մեկ տարի բանակցություններ վարեցին Բ.Պոսն (Փուլսքային կառավարութեան) Համապատասխան պաշտոնյաների եւ անձամբ սուլթանի Հետ: Պատճառը սուլթանի բացասական վերաբերմունքն էր նորընտիր կաթողիկոսի Հանդեպ: Իր մերժումն Արդուլ Համիդը մեկնաբանում էր Մ.Խրիմյանի անհանգիստ բնավորութեամբ, խռովարարութեամբ, ժողովրդի մեջ անհանգս-տություն առաջացնելու Հատկություններով: «Այս մարդը,- պատճառաբանում էր սուլթանը Կ.Պոլսի ուսուական դեպան Նեյիգովին,- գրգռիչ եւ խռովարար է. կարելի չէ, որ ես ազատեմ զինքը: Երբ երթա Երեւան ինչե՞ր չպիտի անե. մեր ու ձեր սահմանադրույթ միշտ խռովութեան մեջ պիտի ձգե եւ այսպիսով Խրիմյան Չեչ եւս վնասակար մի անձ է: Լավ է, որ ցարը այս ընտրությունը բեկանե եւ նոր ընտրու-թյուն լինի»¹: Սուլթանն արտակարգ «սրտացավություն» էր ցուցաբերում Ռու-սաստանի նկատմամբ՝ զգուշացնելով ուսու պաշտոնյաներին նորընտիր Հարկապե-տից, որն ընդունակ էր արեւելահայութեան մեջ էւս խլրտումներ առաջացնել²: Երկ-կողմ բանակցությունները տեւական էին, առանց որեւէ էական արդյունքի: Այնու-Հանդեմ, Ալեքսանդր 3-րդն արդեն կատարել էր ընտրությունը (ցարը Հաստատա-կամ էր Ս.Էջմիածինը Ռուսաստանին ծառայեցնելու, իր կամքը թեկադրելու խնդ-րում³) արագորձնախարար Գիրսի միջոցով սուլթանին Հայտնելով իր անմիջական կարծիքը. «...Խրիմյանի կաթողիկոս չՀաստատվելը ներկայացնում է անհամեմատ ավելի մեծ վտանգ. քան այն դժվարությունները, որ կարող են ծագել նրա Էջմիած-նում Հաստատվելով. որտեղ իշխանությունների խիստ Հակոդությունը կհանգարի նրան խռովել արեւմտահայերի քաղաքական գործերին: Երկու տերությունների թշնամիները (ի նկատի ունի առաջնահերթ Անգլիային -Գ.Տ.) կարող են խռովու-թյուն սերմանել Հայերի մեջ, եթե ձգձգվի Խրիմյանի Հաստատումը»⁴: Այդուհետ, սուլթանն Համիդն Ալեքսանդր 3-րդին սիրաշահելու նպատակով, առանց Հապաղ-ման, ընդառույց ուսուական իշխանությունների խնդրանքին՝ մի քանի օրվա ըն-թացքում կարգադրություններ անելով Մ.Խրիմյանին աքսորից եւ թուրքահպատակ-ությունից ազատելու, նրա մեկնումը Ս.Էջմիածին դուրսացնելու Համար: 1893թ. սեպտեմբերի 25-ին նորընտիր կաթողիկոսը Հայաստանութեան երդում-ուխտ կա-տարեց ուսուական կառավարութեան Հանդեպ, իսկ սեպտեմբերի 26-ին, Վարազա Ս.Ոռաչի կիրակի օրը կայացավ Խրիմյանի Հայրապետական օժման Հանդիսավոր արարողությունը:

Սուլթանն իր «ուսամետությունը» Հերթական անգամ արտահայտեց, երբ 1892-ի նոյեմբերին, մտահոգված Մեծ Բրիտանիայում ի պաշտպան արեւմտահայե-

սեցնել ինքնուրույն, ուսուական իշխանությունների Հետ չհամաձայնեցված ձեռնարկները (ինչպես Կ.Պոլսի պատրիարքարանի Հետ ակտիվ նամակագրությունը, նրան ուղղված Հրա-հանգները, Թուրքահայ գաղթականութեանը Արեւելյան Հայաստանում տեղավորելը, նրանց օգտին Հանգանակություններ կազմակերպելը, ֆինանսական աջակցությունն Արեւմտյան Հայաստան փոխանցելը) եւ անհատական Հեղինակութեան ազդու ուժով Հնազանդեցնել Հա-յոց իր Հովվական Հոսը (տես ՀԱԱ., ֆ.56, ց.17, գ.51, թ.2-5, թ.17-18, 25 եւ շրջ., 28 եւ շրջ., ֆ.56, ց.17, գ.59, թ.5-6, ֆ.57, ց.1, գ.299, թ.6-7:

¹ Ե.Չարենցի անվան գրականութեան եւ արվեստի թանգարան, Մ.Խրիմյանի ֆոնդ, գ.149 էջ7:
² Ռուսաստանի կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան արխիվ (այլուհետեւ ՌԿԱՔԱ), Գլխավոր արխիվ, ֆ.Հայկական գործեր, գ.191, թ.5:
³ Ալեքսանդր 3-րդը մերժեց նաեւ Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Ա.Շերե-մետեւի միջնորդությունը կաթողիկոսական նոր ընտրություններ նշանակելու կապակցու-թյամբ: Սուլթանն մերժման պատճառաբանութեանը գեներալ-ադյուտանտն ավելացնում էր, որ Մ.Խրիմյանը «ազգային գաղափարներին անմնացորդ նվիրված եւ ողջ Հայութեան մեջ արտակարգ ժողովրդավանություն վայելելու պատճառով Հազիվ թե ցանկալի լինի ուսու-ական կառավարութեան իրեն Էջմիածնի կաթողիկոս: Կաթողիկոսական երկրորդ թեկնածու Մ.Իգմբիրյանը եւս անցանկալի է, նույն պատվակով, ուստի եւ անհրաժեշտ է Հայտարարել նոր ընտրություններ» (տես Է.Պոստաղյան, Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական, քաղա-քական գործունեությունը, եր., 2000 թ., էջ 350):

⁴ ՌԿԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, Հայկական գործեր, գ.191, թ.14:
⁵ Կ.Պոսն, Մեծ Բրիտանիայում ի պաշտպան արեւմտահայե-

րի թափ առնող Հակաթուրքական Հասարակական շարժումից եւ Անգլիայի դիվա-նագիտական ճնշման վտանգից, ճոխ ընդունելություն կազմակերպեց ի պատիվ Կ.Պոլսի ուսուական դեպանատան⁵:

Ռուսաստանի փոխադարձ «թրքապիրութեան» իրական արժեքի մասին է խոսում այն փաստը, որ, ի թիվս մյուս դիվանագիտական ներկայացուցիչների, թուրքական ջբանշաններ կրելու պատվին արժանացած ուսուական դեպանը, նույն ինքը՝ Նեյիգովը, 1892թ. նոյեմբերին «Հայկական Հուզումների եւ որպես զրանց Հետեւանք՝ Փուլսքայի ներքին գործերին օտար ուժերի գործնական միջամու-թյան», մասնավորապես, անգլիական նավատորմի՝ նեղուցներ ներխուժելու կար-ծեցյալ վտանգի պատճառաբանութեամբ Ալեքսանդր 3-րդին ներկայացրեց սեւծով-յան նեղուցների գրավման Հերթական նախագիծը՝ «Հիմք կա մտածելու,- Հազոր-դում էր դեպանը,- որ անգլիացիները Հարմար առիթի են սպասում, որպեսզի նույն անամոթութեամբ, ինչպես նրանք գործեցին Եգիպտոսում, Հանկարծակի ներ-խուժեն Դարդանեւ եւ Հայտնվեն Կ.Պոլսի առջեւ...», փակեն մեզ Աւե ծովում եւ նա-խապարտաստեն արեւելյան Հարցի յուժումը մեր շահերին Հակասող՝ արեւմտյան տարրերակով⁶»: Թուրքիայի Հետ Ռուսաստանի դարավոր պայքարի նման ելքը, ինչպես իր օրագրում եզրակացնում է արտոգորձնախարարութեան աշխատակից Վ.Լամզորֆը, կլինի ամենաանաղետալին, կորստաբեր՝ ստիպելով ուսուական իշխա-նություններին կամ Հրաժարվել քաղաքական մեծ նպատակից, կամ՝ երկարատեւ, չափազանց ծանր ու դժվար թե Հաջող պատերազմներ մղել Օսմանյան կայսրու-թյան դեմ⁷: Ընդմիակ, Նեյիգովն առաջարկում էր՝ Կ.Պոլսում ուրջ Հուզումների դեպքում, ուսուական նավատորմն ուղղել Բոսֆոր, իսկ Հնարավորութեան դեպքում՝ նաեւ Դարդանեւ, սպա Փուլսքայի Հանդեպ Հաստատել պրոտեկտորատ՝ այդ կերպ «Հովանավորելով թուրքերին եւ պաշտպանելով նրանց անկախությունը»⁸: Արտա-քին գործերի նախարար Ն.Գիրսը, ծանոթանալով Նեյիգովի «Ֆրանսատիկ ճամար-տակություններին», չկիսեց դիվանագետի «Չանսիրությունը»՝ պատասխանելով, որ այդ Համարձակ, «ազրեսիվ ծրագիրը Ռուսաստանի դեմ կՀամարմբի բոլոր թշ-նամիներին, իսկ Ֆրանսիան (որպես Ռուսաստանի նոր գաշնակից- Գ.Տ.) չի Հետեւի իրենց (Ռուսաստանին -Գ.Տ.)»⁹: Ալեքսանդր 3-րդը Համաձայնելով Ն.Գիրսի Հետ, մերժեց դեպանի առաջարկը:

Ռուսաստանի պետական այրերի նման դիրքորոշումն ամենեւին էլ չէր նշանակում, թե նեղուցներ կորցրել էին իրենց նշանակութեամբ Ռուսաստանի Համար: Ընդհակառակը, Բոսֆորն ու Դարդանեւը պետք է գտնվեին Ռուսաստանի վերահսկողութեան ներքո, քանզի դրանք՝ «ուսուաց տան դռներն էին, եւ իրական տերը պահանջում էր այդ դռների բանալիները»¹⁰: Ուղղակի նշված գերինգիրը յուժման ժամանակ էր պահանջում, իսկ տվյալ պահին առկա էին զսպող Հանդա-մանքներ, որոնցից մեկը, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի անպարտատ լինելն էր ուղղմական մեծ կոնֆլիկտին. ուսուական ուղղմական ներուժը գիշում էր նեղուցնե-

¹ Кавказ, 1892, 28 ноября, Телеграммы.
² Առաջին նախագիծը ներկայացվել էր 1882թ.-ին՝ կապված բուլղարական ճգնաժամի եւ Ե-գիպտոսի՝ անգլիական օկուպացիայի Հետ:
³ В.Хвостов, Проблема захвата Босфора в 90-ых гг. 19в., Историк-марксист, 1930г., т. 20, с. 107.
⁴ В.Ламздорф,Дневник (1894-1896гг.), М., 1991г., с.251-252, Совершенно доверительная депеша тайного советника Нелидова (К.Поль 22 октября (3 ноября) 1892г. N 123). Ան-չուչու, Նեյիգովյան Հիմնավորումներն ընդունելի կլինեն, եթե սրտամարանական Հարց չա-գեր, թե Ռուսաստանի կողմից նեղուցների գրավումը արդյո՞ք կողջունվեր Օսմանյան Թուրքիայի կողմից եւ արդյո՞ք չէր Հանգեցնի վարձյալ պատերազմի, այս անգամ դեմոկր-ած եմոկրած մեծ բնակաբնաբ ցարկզմի Համար առավել ծանր կլքով:
⁵ В.Хвостов, Проблема захвата Босфора в 90-ых гг. 19в., с.108.
⁶ В.Ламздорф, Дневник (1894-1896гг.), с.250.
⁷ А.Киракосян, Англо-руссские переговоры 1896г. и армянский вопрос. 1 ՀԳ 1989թ. N 5 էջ 69: Չմոռանաք, որ նեղուցների խնդիրը Հանդուցային էր Մերձավոր Արեւելքում ծագող բոլոր Հիմնահարցերի (Հայկական, կրեոսական, բալկանյան) Համար: Նեղուցներին տիրանալը մեծ տերությունների մրցապայքարի Հիմնական շարժառիթն էր ու լսալիցաբեր, ուստի գա-րուցութեան պիտուցություններից յուրաքանչյուրը փորձում էր տեր կանգնել Բոսֆորին եւ Դարդանեւին: Իսկ Ռուսաստանի Համար դրանք կարեւորվում էին, քանզի ճանապարհ էին Հարթում ոչ միայն դեպի Միջերկրական ծով եւ Հարավեցի շրջաններ, այլեւ դեպի «աշխարհ բոլոր ծովերը» (տես Փ.Րոտշտայն, Международные отношения в конде 19в. М-Л, 1960г., с.164):

Այստեղ ուստական պաշտոնյան անաչառություն է ցուցաբերում՝ պատասխանելով, որ «(Հաշվի առնելով արեւմտահայերի ծանր կացությունը) կաթողիկոս ուղերձն իր հովվական պարտքի բնական ու պարտադիր գործադրումն է»։ Այս ամենի մասին զեկուցելով արտգործնախարար Ն. Գիրսին՝ ժողովակին առաջարկում էր սուլթանին բարեկամական հարաբերությունների հավաստիացումով «արտահայտել դարը, բայց օգտակար մի ճշմարտություն՝ նրա քրիստոնյա Հայաստանների լիցիլուզ կացույթին նկատմամբ առավել ունեղոնայ եւ մարդասիրական վերաբերմունքի անհրաժեշտության մասին»¹։ Միաժամանակ Հայաստանի նկատմամբ «ուսուլիստ» եւ մարդասիրական վերաբերմունքի անհրաժեշտության մասին» գիրաւորելույ նույն այդ կառավարությունն, ի դեմս ներքին գործերի նախարար Ի. Գուլեմովի, իր հերթին կոտորում էր հայոց Հայրապետին կաթողիկոսական լիազորությունները չարաշահելու, ուստական կայսերական օրենքները զանցելու եւ ավելին, թուրքիայում «Հայկական ժողովրդական շարժումները պաշտպանելու» եւ դրանով իսկ իրավիճակն առավել սրելու մեջ²։ Ակնհայտ է, որ ուստական իշխանությունների մտահոգը, մասնավորապես՝ վերջին հանգամանքն էր, ամեն գնով խուսափել թուրքիայի Հետ հարաբերություններում ավելորդ լարվածությունից, նոր բարդություններից՝ պահպանելով գոյուլավոր քաղաքականությունը³։

Թեեւ Ռուսաստանը պետք է Հաշվի առնել, որ սուլթանն ինքն էր բորբոքում քաղաքական իրավիճակը, խորացնում ճգնաժամը, բացելով Հայոց եղեռնի առջին էջը՝ Սասունի ղզերթությունը ու դրանով իսկ վտանգելով ոչ միայն թուրքահայերին, այլև իր կայսրության գոյությունը։ «Հայերի դեմ ձեռնարկած վրգուվեցուցիչ ուղղման միջոցառումները... թուրքական գործերի գաղափարաբար արարքները», որպես արձագանք, անմիջապես փոթորիկեցին եվրոպայի հասարակական միտքը⁴, արտացոլվեցին Օսմանյան ժառանգությունը վիճարկող պետությունների պաշտոնական գրագրություններում⁵։

Սասունի Հայկական սպանող «նոր թափ» տվեց մեծ տերությունների կատարի մրցապայքարին։ Առաջինն՝ «միջնադարյան մուսլլ սարսափները վերածնած» այդ ուղերթություն խաղաքարան օգտագործեց Մեծ Բրիտանիան՝ Կիրաստի եւ ելզիպտոսի խնդիրներին Հետ կապված թուրքիայում իր խաթարված Հեղինակությունը վերականգնելու նպատակով։ Առաջարկվեց հրավիրել միջազգային հանձնաժողով Սասունի դեպքերը քննություն առնելու համար։ Մինչ այդ, եվրոպական Հասարակական մտքի արտակարգ մեծ հուզումները Բ. Դուանը հարկադրեցին զեպքերի տեղն ուղարկել քննիչ հանձնաժողով՝ պարզելու Սասունում կատարված ոճ-

րազորությունների իրական ծավալները, գտնել հանցավորներին⁶։ Թուրքական հանձնաժողովի «անաչառ ու ամբողջական» գործունեության հանդեպ կապված Հայրենից թե ուստական, թե անդլիական կողմը՝ Ուստի վերջինիս պնդմամբ եւ ուստական զեպաշնտաան աշխատակիցների խորհրդով հանձնաժողովում ընդգրկվեցին օտարերկրյա պատվիրակներ⁷։ Ռուսական կառավարությունը, թաղ գիտակցելով, որ մեծ Հեղեղություն ձեռք բերած Հայկական հարցը շուտ չի իջնելու քաղաքական ապագային եւ որ Անգլիան այն օգտագործելու է Հայաստանում ու Փոքր Ասիայում ամբապնդվելու եւ Ռուսաստանին Միջերկրականի ու Հնդկաստանի ճանապարհին խոչընդոտներ ստեղծելու համար, փորձեց կանխատեսել խնդրի զարգացման հնարավոր հետեանքները եւ զբաղեցնել «առավել շահալիկ դիրքորոշում»⁸։ Ընդամին, ուստական գիվանապետությունը, ջջանկանալով Հարցի լուծումը թողնել միմիայն Անգլիայի քննարկմանը, ընդունեց բրիտանական կառավարության առաջարկը՝ միաժամանակ հստակեցնելով Հյուսիսաստիակյան իրավասությունների շրջանակները եւ գործողությունները համաձայնեցնելով Ֆրանսիայի Հետ⁹։ Բարդ բանակցային այս գործընթացում ցայտուն դրսևորվեց Ռուսաստանի՝ Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած «զրուչափորությունը» ու թերեւս, բացահայտ հակասակալությունը։ Ռուսական կառավարությունը մի կողմից պարբերաբար (1890-ից ի վեր) սուլթանին հավաստիացնում էր «՛իր քարի հարեւանություն, ...իր հայ Հպատակներին զսպելու գործում Բ. Դուան զժվարին դրությունը չբարդացնելու... հայկական գործերը չսրելու հաստատ մտադրության մասին», մյուս կողմից «անիսուլլատրելի էր համարում քրիստոնյաների հանդեպ գործող զարհուրելի վայրագությունները լուսվյաթ իրախուսելը»⁶, ինչպես նաեւ Հյուսիսաստիակյան հանձնաժողովի ուստ ներկայացուցիչ Պրծեւսյակին «խորհուրդ էր ստանում» խուսափել հասարակական կարծիքը բորբոքող Հիմնավոր քննությունից ու հաշվետվություններից, մյուս կողմից արտաքին գործերի նախարարը հրահանգում էր «չքրոդարկել թուրքական վարչություն թերությունները, ...հանուն մարդասիրության մերկացնել նրա ոճբազորություններն ու այդ ճանապարհին ընկալալ Անգլիայի Հետ ձեռք ձեռքի տված»⁷։ Ռուսաստանի հակասակալունեությունն այնքան խորն էր, որ ուստական իշխանությունները, ճանաչելով սուլթանի Հակահայկականության իրողությունը եւ «քարեփոխումների անհրաժեշտությունը (հանձնաժամանակ այն համարում էին թուրքիայի ներքին խնդիր»՝ հավելելով այն հատորը, որ «Բ. Դուանը (խոսքով) պատրաստակամ է ենթարկվել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածին, բաժարք չափով անկեղծ չէ Հայ բնակչության դրությունը բարելավելու իր ձգտման մեջ ու սաճանաված ռեֆորմները չի էլ կիրառելու»⁸։ Իսկ այն հարցին, թե ինչնով էր պայմանավորված, թվում է, թե «չհավասարակշռված» այս վարքագիծը, պատասխանն ակնբեր է՝ բացառել Ռուսաստանի համար պետական կարեւորություն ունեցող Հարցի քաղաքականացումը, միջազգային երանգավորումը⁹։ Այդ պարագայում ուստական իշխանությունների գերխնդիրն էր զսպել Հայերին, Հետ

¹ Նույն տեղում։
² Ռ.Գ.Պ.Ա., ֆ.821, ց.140, գ.21, թ.167-184, նաեւ ՀԱԱ, ֆ.56, ց.17, գ.51, թ.17-21 շրջ։ Սույն փաստաթղթերից պարզ է, որ ցարական կառավարությունը հերթական անգամ փորձում էր «մեղծ ակնարկով» կաթողիկոսին «ցույց տալ իր տեղը», չափավորել նրա եռանդը «քաղաքական գործերում», հարկադրել ապագայում «պատշաճ գոյուլավորություն դրսևորել իր հովվական հոռի ընդհանրապես եւ մասնավորապես թուրքիայի հայ բնակչության Հետ իր հարաբերություններում»։
³ Նույն սկզբունքը դրսևորվեց նաեւ Մ.Նիրիմյանի Ա.Պետերբուրգ կատարվելիք այցի ժամանակ (1894թ. դեկտեմբեր-1895թ. մայիս), երբ ցարական պաշտոնյաներն անհիմն պատճառաբանություններով Հետաձգում էին կաթողիկոսի հանդեպումը ցարի Հետ։ Նիկոլայ 2-ը չէր ցանկանում անպատճ ժամանակ ընդունել հայոց վեհապետին, որն իրեն էր դիմելու Արևեմտյան Հայաստանում բարեկիրության իրագործելու խնդրով։ Միայն 1895թ. մայիսի 14-ին (այն բանից Հետո, երբ մեծ տերությունների Կ.Պոլսի զեսպանները սուլթանին ներկայացրին Հայկական վրլայթներում բարեփոխումների անցկացման «մայիսյան նախագիծը») ցարը տվեց Մ.Նիրիմյանին ընդունելու իր համաձայնությունը, սպա ի պատիվ Ա.Պետերբուրգ ժամանած հայոց Հայրապետի կազմակերպեց ճոխ ընդունելություն (այս մասին մասնաբաժան տես է.Կոստանդյան, Մ կրտիչ Նիրիմյան։ Հասարակական, քաղաքական գործունեությունը, էջ 370-378)։
⁴ Մասնավորապես տես ղ.Սոլոնոխով, «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.» М., 1896, с.233-240, 246-247.
⁵ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու). Մ.Ներսիսյանի խմբ., Եր., 1991թ., N 20, էջ 32, ուստական հաղորդագրություններ, մասնավորապես տես նույն տեղում, N 17, էջ 30-31, N 18, էջ 31-32, N 19, էջ 32, Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Ինսպանությունը Կ.Պոլսում, գ.3176, թ.45, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.50-52, 95, անըլիական հաղորդագրությունները՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, N 23, էջ 34-37, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.154-160։

¹ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1895, Հայկական հարց, գ.3447, թ.54-75։
² Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1895-1896, գ.3435,թ.92։
³ Սուլթանը Մեծ Բրիտանիայի գալուսթը մեղմելու համար համաձայնություն տվեց երգրուտի բրիտանական, սպա մեկուսացած գործիւոց խուսափող Անգլիայի միջնորդականը՝ ուստական եւ ֆրանսիական Հյուսիսաստիակյան հանձնաժողովի ստեղծման, Հյուսիսաստիակյան ներկայացուցիչների լիազորությունների ու գործունեության մանրամասները տես Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1895, գ.3435, թ.50-52, 95, 114, 225-227։
⁴ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.50-52։
⁵ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.50-52, 95, В.Ламздорф, Дневник, записи за 25, 29, 30 ноября 1894г., с.89-94, նույնի «Красный архив» 1931г., т. 3, предисловие Ф.Ротштейна, с.10-13.
⁶ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.10բ, 95։
⁷ В.Ламздорф, Дневник, с.121-122 из депешы Нелидова.
⁸ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, թ.14. Проект конфиденциальной инструкции рос.послу в К.Поле из министерства иностранных дел России по армянскому вопросу.
⁹ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, Հայկական հարց, 1895, թ.54-75։

¹⁰ Ռ.Կ.ՔԱ, ֆ.Քաղաքներ, 1894-1895, գ.3435, գ.225-227, Секретное предписание д.т.с. Нелидова Российскому имп. ген.консулу в Эрзеруме, պատեղ պատճառաբանումը մասնավորապես Հայկական հեղափոխական շարժումն էր։ Հայկական հարցի միջազգայնացման զեպքում Ռուսաստանը կիրքեր իր հաստատուն դիրքը թուրքիայում եւ «հեղինակությունը» սուլթանի մոտ՝ իբր թե ազդեցություն կիսելով ու հաշվետու լինելով Բեռլինի դաշնագրի ստորագրած բոլոր պետություններին։

РЕЗЮМЕ

ձգտում է ապահովել Ռուսաստանի մենիշխանութունը թուրքիայում... Գնահատել էք դուք արդյոք բոլոր զփվարութիւնները: ...Ձմռանսք, որ գուք գործ ունէք Հզոր ուժերի հետ: Համոզված եղէք, որ եթէ անզամ ձեզ թուլլ տան մտնել Կ.Պոլիս, ապա միայն նրա համար, որպեսի թուլլ չտան ձեզ այգտեղից հեռանայու: ...ևուչն օրն անդլիսցիները Դարգանելում կտեղծեն Ջիրայթար եւ կիսակն ձեր բոլոր ճանապարհները»¹: Հետեւաբար ուստական զիվանագիտութիւնը ուսուֆրանսիական դաշինքի կազմալուծման ապահովիքի եւ Համաձրտական պատերազմի վտանգի մտափախութիւնը հրաժարվեց «նկղզովիան» ծրագրերից եւ ընտրեց խաղաղութիւնը: Իսկ եթէ աիկազներեք, որ ուստական իշխանութունները, չնայած 1881թ. 1895թ. Ռուսաստանի սեւծովյան նաւատորմի ուժեղացման ծրագրերին, պատրաստ չէին բախվելու ծովային Հզոր երկիր Անգլիայի հետ եւ իրերի նման չը ջաղարձին՝², ապա կրացահայտիի ուստական մերձավոր արեւելյան քաղաքակրթութիւն մեղմացման ժամանակավոր բնութիւն եւ նեղուցները հարցում նման «պատիվ» գիրքորոշումը:

Փաստորեն, Հայկական ճգնաժամի օրերին ուստական զիվանագիտութիւն գործելակերպի վերջնակետը բարեփոխումների տարբերակն էր, իսկ «Արեւելքի խաղաղեցման» սկզբունք-մոտեցումը՝ Օսմանյան կայսրութիւնի status quo-ի պաշտպանունւն ու թուրքերայի անկման երկարաճումն էր: Թեպետ, ուստ որոշ զիվանագետներ կասկածի տակ էին առնում ընտրված մեթոդները (մասնավորապես՝ Հայկական կոտորածների հանդեպ կարծեցյալ անտարբերութիւնն ու խուսափողական չեզոքութիւնը, թուրքական իշխանութիւններին սիրաշահելը) արդարացված լինելը՝³: Թերեւս, Հայկական ճգնաժամի տարիներին ուստական իշխանութիւնները զրեւտրած երկակիութիւնն ու Հակասակաւնութիւնն էլ հիմք տվեցին որոշ հետազոտողների՝ մեղադրել Ռուսաստանին Հակահայկականութեան, Հայկական կոտորածները խրախուսելու, թուրքերայի ջարդարարական քաղաքակրթութիւնը նպաստելու «հեծք ու դաժան» գործելակերպի մեջ, ի պայցույց բերելով իրը Լորանով-Ռոստովկու արտահայտած «Հայաստանն առանց Հայերի» եւ Նելիդովի՝ «Կոտորեցքեր, Ձերզ մեծութիւն, կոտորեցք» չստուգարանված հայտարարութիւնները: Անդլիական, ֆրանսիական, գերմանական, նաեւ ուստական բազմաթիվ աղբյուրներ Հերքում են նման վարկածը: Անշուշտ, Ռուսաստանը Հայկական Հարցին անդարարձել է իր գաղութատիրական, մեծպետական շահերի տեսանկյունից, այն դիտել իր մերձավորարեւելյան գերինդիւրների, մասնավորապես «բլուզանդական մետրայի» իրագործման միջոց եւ ոչ թէ նպատակ, այն որպես գործիք ծառայեցրել տերութիւնների մրցապայքարում, սակայն երբեկեց հայալըման նպատակ չէ հետագանել: Այսպես նա կըրկվիր իր ամենահոստայի դաշնակցից, որ իր ուստամեութիւնը մշտտապես «աղակցել» է Ռուսաստանի ծավալապաշտական, աշխարհքաղաքական նպատակներին, այսպես ոչ ի նպատտ Ռուսաստանի կիտփոխվել Օսմանյան թուրքերայի անատոլիական վիլայիթների ժողովրդագրական նկարագիրը, եւ սուլլիանի վարած վերաբնակեցման քաղաքականութեան արդյունքում կայսրութեան Հարավային սահմաններում կրազմանք մահնեդական տարրը, որը, գիւնված համաթուրանակաւնութեան եւ Համախաւամակաւնութեան ազգայնամոլական գաղափարներով, իր դրոշը կծածաներ ընդգեւ Ռուսաստանի՝ սպառնալով նրա գոյութեանը: Այս ամենը զփվար թէ չգիտակցեք ուստական կառավարութիւնը: Ինչպես նշել է պատմաբան Մ.Ներսիսյանը. «...Յարական կառավարութիւնը, չնայած այդ բոլորի (իմա՝ Հայկական Հարցում իր Հակասակաւնութեանը, Հայկական շարժմանն ու ինքնավարութեանը հակադրվող մոտեցումներին - Փ.Տ.) չէր ցանկացել ոչնչացնել արեւմտահայութեանը, քանի որ դա չէր համապատասխանում Մերձավոր Արեւելքում ուստական կառավարութեան ուսգմատարանեղիական քաղաքականութեան հիմնական սկզբունքներին»⁴:

Այսպիսով, Ռուսաստանի 1890-1896թթ. Հայկական Հարցում բռնած դիրքորոշումը մեկնարանելում է հետեւյալ սկզբունքով: «Հայերի անվտանգութեան եւ բարեկեցութեան երաշխիքներ ստեղծելով՝ կանխել թուրքերայի անկումը»:

Փայանն Տոնոյան

РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС (1890-1896гг.)

¹ Նուչն տեղում, էջ 125-126:
² ՀԱԱ, Փ.390, ց.1, գ.61, թ.1:
³ В.Ламздорф, Дневник, с.382.
⁴ Մ.Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, Հ.2, Ժընև, 1913., Կ.Թումանյան, Կշված աշխատութիւնը, Գ.Լազյան, Կշվ. աշխ.։
⁵ Մ.Ներսիսյան, Հայ-ուստական քաղաքական հարաբերութիւնների պատմութեան մի քանի Հարցերի մասին, Պատմութեան կեղծարարները, Եր., 1998թ., էջ 88:

Дипломатия царской России в восточном вопросе в интересующий нас период получила в историографии разные оценки. Зачастую ее обвиняли в сближении с Турцией, а также в антиармянской политике, которая проявлялась как внутри империи, так и против турецкоподданных армян. Действительно ли Россия изменила своему традиционному курсу в ближневосточной политике, направленной на “спасение христианского населения Османской Турции” и если да, то чем были обусловлены такие перемены.

Действительно, политика царизма в годы ближневосточного кризиса в 90-ых гг. 19в. была очень противоречивой. Россия в восточном вопросе пересмотрела свою дипломатическую стратегию, но не политику. Россия стремилась к сближению с Турцией с целью противостоять возвышению политической роли Англии в этом регионе и исключить вмешательство держав во внутренние дела Османской империи. Царизм пытался отклонять все предложения по международному урегулированию ситуации в годы армянских погромов, противостояла плану раздела Турции, силового давления на султана, установления контроля над проливами со стороны держав. Вместе с этим царская дипломатия сама же принимала деятельное посредничество в судьбе западных армян и участие в расследовании сасунских событий, в составлении проекта маиских реформ, а также предусматривала варианты самостоятельного захвата проливов.

В целом, политику России по отношению к Турции и западным армянам в 1890-1896г.е. можно охарактеризовать как политику “кнута и пряника”, как политику двойных стандартов.

Գայեա Կոնոյան

ՌՈՍՏՈՄԻ ԴԵՐԸ ՀՅԴԻ ՄԻԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՂԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (1905-1907թթ.)

Ռուսական առաջին Հեղափոխութիւնը եւ Հայ-թաթարական կռիվները նոր իրավիճակ ստեղծեցին ոչ միայն Անդրկովկասի հայութեան ներքին կյանքում, այլեւ այդ երկրամասում գործող խաղաղուէյն քաղաքական կուսակցութեան՝ ՀՅԴԻ առաջնակցութեան ներսում: Մի կողմից՝ երկրամասի հայութիւնը լայնորեն ներգրավում էր ցարիզմի դեմ պայքարի եւ ինքնապաշտպանութեան գործի մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ ՀՅԴԻ-ն Անդրկովկասում որդեգրում էր Հեղափոխական գործելակերպ: Դրա հետեւանքով ՀՅԴԻ ներսում ուժեղանում էին ձախակողմյան-սոցիալիստական արամադրութիւնները, իսկ նրա կառույցը դառնում էր ալեի բազմաշերտ ու բազմամարդ:

Ստեղծված իրավիճակը ՀՅԴԻ Հիմնադիրներից մեկը՝ Ռոստոմը) Ստեփան Զորյան) բնութագրում էր իրեն «բարեխոնեան խառնակութիւն»¹, քանի որ կուսակցութիւնն էին մուտք գործել ոչ միայն բանվորների ու գյուղացիների լայն զանգվածները, այլեւ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, արեւելահայ մտավորականութեան զգալի մասը: Համաձայն 1907 թվականին Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի Շտուտգարտի կոնգրեսին ՀՅԴԻ-ի կողմից ներկայացված տվյալների, կուսակցութիւնն ուներ 165 հազար անդամ: Սա նշանակում էր, որ Հայ-թաթարական կռիվների հետեւանքով ՀՅԴԻ-ն Անդրկովկասում իր շուրջն էր համայնքել Հայութեան բոլոր շերտեր ներկայացուցիչներին: Նրանցից յուրաքանչյուր իր հետ բերել էր նաեւ սեփական պատկերացումները, սոցիալ-դաստարապային շահերն ու նեղամարակային հավակնութիւնները:

Առաջ եկած գաղափարական խառնաշփոթը ուստական առաջին Հեղափոխութեան ու Հայ-թաթարական կռիվների ընթացքում սկսեց կերպավորվել ՀՅԴԻ-ի ներսում առաջ եկող տարբեր հոսանքների տեսքով: Նրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի էր մեկնարանում կուսակցական որոշումները եւ աստիճանաբար փորձում էր ՀՅԴԻ-ի ներսում կայանալ որպես ուրուչն քաղաքական Հոսանք:

¹ Նիւթերի ՀՅԴԻ առաջնակցութեան պատմութեան Համար, խմբ. Հ.Տասնպետեան, Հատ. Բ., էջ 310:
² Տես «Դոկուլակ», 1907, N 9, էջ 137:

Այդ պատճառով, 1905թ. ապրիլին ժնեւում ՀՅԴ ինքնուրույն ընդունած «Կովկասյան նախագիծը», որը սկիզբ էր դրել կուսակցութեան Հեղափոխական գործունեութեան Անդրկովկասում, վերածվում է մի յուրահատուկ թիրախի: Առաջ էին դալիս նախագծի Հակասակրոցների միանգամից մի քանի խմբեր եւ կուսակցութեան աստիճանաբար ներքնապես տրոհվում էր ու կոտորակվում:

Ծայրահեղ ազգայնական դիրքերից Հանդես եկող խմբապետ Միհրանի կողմնակիցները գտնում էին, որ ՀՅԴ-ն եղել է ու պիտի մնա որպես արեւմտապայետների ազատագրութեան համար պայքարող կազմակերպութիւն: Այս Հոսանքը ստեղծելով «Ժամանակավոր զինվորական խորհուրդ»՝ ծավալել էր ինքնազուլուս գործունեութիւն եւ Հիմնադրական գրադվում էր ՀՅԴ-ի անուկից կատարվող բունդի գրամահաւաքով: «Հակահարգածական» էին նաեւ Սերաստացի Մուրազի (Սրիմ-յան) ու Անդրանիկի (Օդանյան) նման խմբապետները, որոնք կուսակցութեան ներսում աջակցում էին ԱՄՆ-ի եւ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեութիւնները: Ծայրահեղ ձայն թեւը՝ Ա.Ամիրյանի (Մուսայան) եւ Լ.Աթաբեկյանի գլխավորութեամբ հանդես էր գալիս ճիշտ պահուսկ դիրքերից եւ պահանջում էր ՀՅԴ-ն դարձնել աշխատավորների դասակարգային կուսակցութիւն՝ Հայկական Հարցի լուծման համար պայքար թողնելով արեւմտահայերին: Նրանք նույնպես շուտով դուրս մնացին ՀՅԴ-ից, սակայն այս Հոսանքը իր կողմնակիցներն ուներ նաեւ կուսակցութեան ներսում, որոնք պահանջում էին ստեղծել միանգամից երկու կուսակցութիւն՝ «Առաջադաս դատով» եւ արեւմտահայերի ազատագրութեան ինդրով գրադվելու համար, այդ պատճառով կոչվում էին «անջատականներ»³: ՀՅԴ ներսում առաջ եկած այս տրոհումները հաղթահարելու հարցում միասնութիւն չկար նաեւ նրա գաղափարների ու նպատակների ամբողջակամութիւնը ամուր կերպով պահպանող զեկակար գործիչների շրջանում: Այստեղ նույնպես առկա էր երկու «թել»:⁴ Փոքրամասնութիւնը գտնում էր, որ կուսակցութեան միասնութիւնը պահպանելու համար պետք է համատարիմ մնալ 1892թ. ծրագրին: Սակայն այդպես չէր մտածում Ռոստոմը, որին աջակցում էր կուսակցութեան զեկակար գործիչների մեծ մասը: Ելույթ ունենալով ՀՅԴ Արեւելյան մարմինների 1906թ. մարտ-ապրիլ-յան շրջանային ժողովում, նա գտնում էր, որ «...յարմար կը լինէր նախ մի ընդհանուր Հայեցակէտ մշակել եւ ապա սկսել կազմեր հաստատել գաւնացու կեներում»:

Այսպիսով, Ռոստոմը համոզված էր, որ կուսակցութեան միասնութեան վերականգնման համար հարկավոր է ոչ թե դեպի Հետ գնալ, այլ առաջ նայել: Այն փաստը, որ Հենց Ռոստոմն էր հանդիսանում նման նոր Հայեցակէտն ամփոփած ՀՅԴ 1907թ. ծրագրի ընդունման նախաձեռնողը, ապացուցում են Ա..Ջամալյանի (Իսահակյան) Տուշերը: Նա գրում է, որ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովին ներկայացած Ռոստոմը «...Հետք բերել էր Թիֆլիսի ընկերների մասնակցութեամբ իր կազմած նախագիծը»⁵:

Անհրաժեշտ էր նաեւ լուծել ժողովի հրավիրման վայրը ճշտելու եւ այնտեղ համապատասխան պայմաններ ապահովելու հարցը, որը նույնպես ընկավ Ռոստոմի ուսերին: Այստեղի Սոցիալիստական կուսակցութեան առաջնորդները մեկի՝ Աղերիի կետ իր հաստատած կապերի շնորհիվ, նա կարողացավ ձեռք բերել այդ կուսակցութեան՝ Վիեննայում գտնվող հարմարավետ սրահն օգտագործելու հնարավորութիւն⁶:

Գիտակցելով 1907թ. փետրվարի 22-ին Վիեննայում իր աշխատանքները սկսած ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի ճակատագրական նշանակութիւնը կուսակցութեան համար, Արեւելյան եւ Արեւմտյան Բյուրոները ամեն ինչ արել էին այն պատշաճ կերպով նախապատրաստելու համար: Ի դուր չէ Հետագայում ՀՅԴ պատմութեան գիտակներից մեկը՝ Ղ.Տասնապետյանն արձանագրել այն զուգադիրութիւնը, որ ժողովին վճռական ծայրով մասնակցած պատգամավորների մեջ «...արեւելեան շրջաններու եւ ուսանողական գոյգ միութեանց 15 ներկայացուցիչներուն դիմաց՝ արեւմտեան մարմիններն ու մարտական գասը միասնաբար կը հաշուեն 15 ձայներ»:⁷ Սա անկասկած, նվազեցնում էր Անդրկովկասում ու Հարավա-

յին Ռուսաստանում գործող ՀՅԴ ավելի բազմամարդ կառույցների քվեները եւ ձախակողմյան «անջատականներին»՝ զրկում առավելութեան հասնելու հնարավորութիւնից: «Կենտրոնում» հայտնված կուսակցութեան «Հին Վկարդիան» Հնարավորութիւնը էր ստանում համասարակշիւով՝ հարթեցնել տարածայնութիւնները: Ու քանի որ չորրորդ ընդհանուր ժողովում այդ պատասխանատու գործը Հիմնականում բնկած էր Հենց Ռոստոմի ուսերին, ապա կարելի է ենթադրել, որ նման հավասարակշիւութիւնը նույնպես նրա հնարամտութեան արգասիքն էր:

Հիմնականում արեւմտահայ պատգամավորներին ներկայացնող Հակահարգածականներին եւ արեւելահայ «անջատականներին»՝ Հնարավորութիւններն էլ ավելի սահմանափակվեցին, երբ ժողովի որոշմամբ վճռական ձայնի իրավունք ստացան կուսակցութեան միասնութեան պահպանման համոզված կողմնակիցները՝ Համո Օհանջանյանը, Սեւքարեցի Սաքոն (Սարգիս Մոլվանյան), Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան), Վարդանը (Սարգիս Մեհարեայան) եւ ուրիշներ: Դրանից հետո Ռոստոմի համար պարզ էր, որ իր Հիմնական խնդիրը ոչ թե կուսակցութեան որդեգրած քաղաքական գծի պահպանումն է, այլ ժողովին ներկայացած համասարապես ազնիվ ու նվիրված՝ հակահարգածական-ազգայնականներին ու անջատական-սոցիալիստականի այնչափ համախմբումն ու հաշտեցումը, որը թույլ կտար չզլջուացնել եւ ապագայի համար չկորցնել այդ խիզախ ու ստացանալից երիտասարդներին: Ժողովի արձանագրութիւնները եւ նրա մասնակիցների թողնող Հիշողութիւնները ցույց են տալիս, որ Ռոստոմին հաջողվեց փայտուն ձեւով կատարել այդ առաջադրանքը: Բայց եթե ժողովի ընթացքում ՀՅԴ միասնութեան պահպանման օգտին նրանից ոչ պակաս համոզիչ ելույթներ էին ունենում Խ.Մալումյանը (Ակնունի), Ս.Ջավարյանը եւ ուրիշները, ապա ժողովի ոչ հրապարակային գիշերային մասի տերն ու տիրակալը Ռոստոմն էր:

Հետագայում գրած իրենց հուշերում Արշակ Ջամալյանը եւ Սիմոն Վրացյանը վկայում են, որ Ռոստոմը Հերթով այցելում էր մեկ՝ հակահարգածականներին, մեկ՝ նրանց Հակասակրոցների սենյակները եւ հավաքելով երիտասարդներին, ապացուցում էր նրանց այն որոշումների ճշմարտացիութիւնը, որոնք միեւնոյն է, պետք է ընդունվեին՝ «կենտրոնի»՝ գերակշռող քվեներով: Ռոստոմին անհրաժեշտ էր, որպեսզի ընդունվող որոշումները գաւնացու ոչ թե իր հաղթանակը, այլ այդ անփորձ, բայց նվիրված երիտասարդների համոզմունքը: Օրինակ, երբ ժողովին ներկայացվեց Ա.Շահաբաթեանի «անջատման» նախագիծը, Ռոստոմը մինչեւ լուսարաց բացարում էր ձախակողմյան երիտասարդներին, թե ինչ հետեւեաններ կարող է ունենալ այդ Հարցի առիթով ժողովին երկու նախագիծ ներկայացնելու փաստը: «Ասաց, որ ժողովն անուշա կընդունի իր նախագիծը եւ կը մերժէ մերը՝ Հիշում է Արշակ Ջամալյանը,՝ բայց ինքը վախենում է, որ դա վատ կազդի մեր վրայ եւ մանավանդ Կովկասում եւ արտասահմանում գտնուած այն երիտասարդներ վրայ, որոնք դեռեւս տատանւում են Դաշնակցութեան եւ անջատականութեան միջեւ»:՝ Ռոստոմին հարկավոր էր Հետ պահել Ա.Շահաբաթեանը եւ Ա..Ջամալյանին ժողովի մեծամասնութեան հետ այնպիսի բախումից, որը կարող էր վտանգիլ խզման, որովհետեւ նա գիտեր, որ «...ցնորք է Դաշնակցութեանից դուրս մեր նոր Դաշնակցութիւն առաջ բերել հայ իրականութեան մէջ, եւ չէր ուզում, որ մենք, այդ ցնորքի յետեւից ընկնելով, ապարդիւն վատնէինք մեր ուժերը, եւ ազգային-քաղաքական կեանքից դուրս շարտուէինք...»:⁸

Սակայն ընդհանուր ժողովի ետնաբեմում Ռոստոմի գրեւորած զգուշավոր կեցվածքները ամենեւին էլ չէին խանգարում նրան շուրջ 121 նիստի ընթացքում ակտիվ ու անդիմուտ պայքար ծավալել բոլոր սկզբունքային հարցերի շուրջ: Նա ժողովին ներկայացրեց Արեւելյան Բյուրոյի տեղեկագիրը՝ հայ-թարաքական ընդհարումների վերաբերյալ եւ պատասխանեց պատգամավորների հարցերին, Հանդես եկավ ապստամբական ձեռնարկների մասին զեկուցումով, որը նվիրված էր մինչեւ չորրորդ ընդհանուր ժողովը Արեւմտյան Հայաստանում ծավալված իրադարձութիւնների, մասնաորտպես՝ Մասունի 1904թ. ապստամբութեան արդուները քննարկմամբ: Հետաքրքրական էին Ռոստոմի գիտողութիւններն ու ելույթները ընդհանուր ժողովի 49-52-րդ նիստերում քննարկված՝ ահաբեկչական եւ ցուցական ձեռնարկների մասին զեկուցումների շուրջ:

³ Ավելի մանրամասն տես Հայ ազգային եւ Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցութիւնների պատմութեան ակնարկներ (1885-1914թթ.), Եր., 2003, էջ 104-105:

⁴ Նիւթեր Հ.Բ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Հատ. Բ., էջ 317:

⁵ Ջամալեան Ա., Իմ Հանդիպումը Ռոստոմի հետ, «Ռոստոմ. մահուան վախճանամակին սութիւ», Պէլլուսթ, 1979, էջ 244:

⁶ Ռոստոմ: Նամականի. մահուան ութնունամակին առիթով, Պէլլուսթ, 1999, էջ 417-418:

⁷ Տասնապետեան Հ., Հ.Բ.Դաշնակցութեան չորրորդ ընդհանուր ժողովը, «Նիւթեր Հ.Բ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Հատ. Գ., էջ 6:

⁸ Ջամալեան Ա., Իմ Հանդիպումը Ռոստոմի հետ, «Ռոստոմ. մահուան վախճանամակին սութիւ», Պէլլուսթ, 1979, էջ 245:

⁹ Նույն տեղում:

Չորրորդ ընդհանուր ժողովի ձգձգված աշխատանքները իրենց մեծական Հուներ մասն միայն 56-րդ նիստից սկսած, երբ Ռոստոմը Հանդես եկավ Արևելեյան Քյուրդի գործունեութեան մասին գեկուցումով, որից քիչ անց՝ 58-րդ նիստում ներկայացվեց Խ.Մայրումյանի գեկուցումը՝ ՀՅԴ Խորհրդի կողմից «Կովկասյան գործունեութեան նախագիծը» հրապարակելու իրավասութեան շուրջ:

Աս ժողովի բարձրակետային պահերից մեկն էր, որին անհամբեր կերպով սպասում էին բոլոր Հակառախագծականները: Թեև Խ.Մայրումյանը փորձում էր այդ բայը հիմնավորել կովկասյան գործունեութեան մասին դեռևս երրորդ ընդհանուր ժողովի ընդունված որոշման եւ ՀՅԴ Խորհրդին տված «...բաղաբախական տազնապներ ժամանակ ծրագրել նոր ձեռնարկներ»՝ խիստ անորոշ լրագրութեան վրա, բայց ակնհայտ էր, որ դա չի կարող համոզել Հակառախագծականներին: Կովկասում Հեղափոխական գործունեութեան ծավալման անհրաժեշտութիւնը, որը Հանդիսանում էր «Կովկասյան գործունեութեան նախագիծ» առանցքային գաղափարը, իսկապես Հակասում էր 1892թ. ՀՅԴ ծրագրին, այսինքն՝ «...Տաճկահայաստանում ձեռք բերել բաղաբախական արեւմտեական ազատութիւն...»՝ նպատակն: Հենց դա էր պատճառը, որ Խ.Մայրումյանը իր գեկուցման մեջ խոսում էր ՀՅԴ ծրագրի գուտ, բայց ոչ տառի մասին, որն իսկապես խախտվել էր: Ռոստոմը այս հարցի քննարկման սկզբում հակադարձեց Հակառախագծականների հիմնական հարվածային ուժը դրանք՝ Անքատացի Մուրադի սուր քննադատութեանը: Ասկան, երբ Հակառախագծականների վրա գորհի անցան նաև Մաշուրյանի նման ձախաղողման տրամադրութիւններ ունեցող գործիչները, Ռոստոմը միանգամից փոխվեց՝ իր քննադատութիւնն ուղղելով վերջիններին կողմը: Մուրադը գգուշացրել էր, որ խմբապետ Միհրանը հազարավոր կողմնակիցներ ունի եւ նրանց հետ բանվեղու գեպրում հնարավոր են հարյուրավոր զուհեր, որին ոչ պատասխան Մաշուրյանը հայտարարեց. «...Մուրադը՝ լուեկայն լսող Ընդհանուր ժողովի առաջ կոտորածի սպանակը է անում, 100-աւորների արևունի մասին է յիշում: Ես բողոքում եմ այդպիսի սեւ խոսքեր ժողովում արտայայտուելուն համար»: Ավելայն, մեծ եղավ ոչ միայն նրա, այլև ներկաների դարմանը, երբ Ռոստոմը այս անգամ անցավ Մուրատի կողմը.«Ի պատասխան Մաշուրին, ես միանում եմ Մուրատի սասմին եւ ինքս էլ իմ կողմից երկիւղ յայտնում, որ մեր առաջ սպանութիւնների ուրուակներ կայ: Եւ մենք պէտք է լրջութեամբ մտենանք հարցին»:

Մեկ՝ Հակառախագծականներին, մեկ էլ՝ նրանց անհաշտ Հակառակորդ ձախաղողմաններին Հակադարձող Ռոստոմի Հակասական պահմամբը Հավասարակշռութիւն պահպանելու մարտավարութեան էր, որը լիովին արդարացրեց իրեն: Երբ Խ.Մայրումյանի գեկուցման հիման վրա ժողովն ընդունեց բանաձեւ, ուր նշվում էր, որ ՀՅԴ Խորհուրդը «...պարտաւոր էր հրատարակելու Կովկասեան նախագիծը...», Հաղթանակ տարած Ռոստոմը միանգամից կերպարանափոխվեց եւ Կովկասյան նախագծի բովանդակութեան քննարկումը սկսեց կուսակցութիւնը գաղափարախոսութեան վերլուծութեամբ, որում հիմնավորվում էր ՀՅԴ-ի աշխատափութեան լինելու թեզը: Հաջորդ ելույթում նա ներկայացրեց ՀՅԴ ազգայնականութեան հիմնական սկզբնականները, որը սկսեց գաղափարները, ցուցց ավել, որ «Մեր դաւանած ազգայնութիւնը տարբերում է բուրժուականից մասնաւաղ այսօր, երբ մեր բանակի, աշխատաւորների եւ բուրժուակապիսի միջև դասակարգային անխուսափելի բաժանումներ են առաջ գալիս»:

Այսպիսով, Ռոստոմը ոչ միայն անձնական շփումների ճանապարհով, այլև ՀՅԴ գաղափարական սկզբունքների մեջ արհեստականորեն ստեղծվող Հակադրութիւնները վերացնելու միջոցով այնպես էր «խուզում» միմյանց դիմակայող «թեւերը», «որ վերջիններին ներկայացուցիչները իրենք անգամ չէին նկատում, թե ինչպես են մտնում իրար: Այս անգամանքն ակնառու դարձավ, երբ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովն ապրիլի 6-ի առաւմտայան սկզբում դր 68-րդ նիստում լսեց կուսակցութիւնը երկու արեւելահայ ու արեւմտահայ Հատվածների բաժանելու անհրաժեշտութեան մասին Ա.Տաճկաթունյանի եւ Ա.Ջամալյանի գեկուցումները: Ա.Ջամալյանը Հետագայում գրած իր հիշողութիւններում վկայում է, որ երբ իրենք ավարտեցին գեկուցումները, Ռոստոմը

ոչ թե տխրեց՝ լսելով նման առաջարկը, այլ կարծես թե Հանդիստ շունչ քաշեց՝ ուսերն արտաբերելով բավականին տարածված«Բայց եւ այնպէս սատանան այնպէս սարսափելի չէ, ինչպէս նրան նկարում են»՝ Հայտնի ասացվածքը: Նույն օրը երեկոյան նիստում ունեցած իր ելույթում Առատոմը բացահայտեց կուսակցութեանը երկու մասի բաժանելու առաջարկի հանդեպ իր հանդիստ վերաբերվելու պատճառը: Նա բացատրեց, թե ինչպիսի միամիտ Հաշտարիների վրա է հիմնված կուսակցութեան բաժանման առաջարկը: Ժողովում առկա բացասական տրամադրութիւնները բացատրում էին Ա.Տաճկաթունյանի եւ Ա.Ջամալյանի տեսակետների հաղթանակը, ուստի Հենց նույն գիշերը Ռոստոմը այդ երիտասարդների սննդակում էր ու երբ «...նա «բարի գիշեր» ասաց եւ հեռացաւ, ամէնքս էլ զգացինք, որ մեր դիմադրական կորովից հետք չէր մնացել...»³, վերհիշում է Ա.Ջամալյանը: Ո՞ր թեւեւ հաջորդ օրը այդ երիտասարդները մի փոքր էլ Համառոցին կուսակցութիւնը երկու մասերի բաժանելու մասին իրենց առաջարկի մեջ, սակայն նիստի վերջում նրանց դիմադրութիւնը կտորվել էր եւ Ա.Տաճկաթունյանը բողոքում էր, որ սոցիալիզմը չընդունող արեւմտահայ Հայրուկների հանդեպ Ռոստոմը այնքան խիստ չէ, որքան իրենց նկատմամբ: Թվում էր, թե այս անգամ էլ Ռոստոմը կփորձի Հաշտարը ելույթ ունենալ, սակայն նրա պատասխանը չէտուսի էր. «...Ի՞նչ բարոյական իրաւունքներ ունենալ կարող ենք մենք իրանց լրատուները, մի մտաք, որին գաղափար չենք տուել սոցիալիզմի մասին, որ նա սոցիալիստ գաւանդ է: Ցեռոյ, եւ թագրերը նոյնիսկ որ Գէորդ Ջաւուչի ու մեր միւս կուսակցները դիտակցութեան են եկել, ունեն գանաղան ֆորմուլաներ [բանաձեւեր]-բայց մի թե գրանով կը փոխուել նրանց նախկին գործելակերպը.- ամենեւին»:

Դրանից հետո ընդունված Խ.Մայրումյանի խիստ Համառոտ բանաձեւը սահմանում էր ընդամենը երկու սկզբունք. «1.Ցեռ մղել անհրաժեան առաջարկ եւ 2. Երկու գործունեութիւնն էլ վարել Հ.Յ.Դաշնակցութեան որոշակի եւ գեկվադրութեան ներքոյ»:

Այս բանաձեւին կողմ քվեարկեցին նաև ԱՄՆ ու Բալկանների կեներական կոմիտեութիւնները ներկայացնող ազգայնականներն էր ձայնաւոցիլիստական տրամադրութիւններ ունեցող միայն չորս երիտասարդ (Ա.Տաճկաթունյանը, Ա.Ջամալյանը, Մաշուրյանը, Ս. Վրացյանը) մնացին ձեռնպահ: Աս ՀՅԴ միասնութեան սկզբունքը պաշտպանող պատգամավորների եւ առաջին Հերթին՝ Ռոստոմի Հաղթանակն էր: Երբ ընդհանուր ժողովում ՀՅԴ միասնութեան պահպանման խնդիրը արձանագրում էր սպավորիչ Հաղթանակներ, մեծանում էր խմբապետ Միհրանի ու նրա կողմնակիցների նորատր ինքնազուլուս քայլերի եւ Լ.Ա.թարեկային շուրջ համարմոված «անբոտականների» ծավալած պառակտման գործունեութեան մասին տեղեկութիւնների հետք: Անդրկալիանց: Այդ պատճառով, 1907թ. ապրիլի 16-ի երեկոյան հրավիրված ընդհանուր ժողովի 86-րդ նիստը անցավ միհրանական շարժման դեմ ուղղված բավականին սուր քննադատութեան պայմաններում, որից ամենան չմնաց նաև Արևելյան Քյուրդն է: Իրանում եւ անձամբ՝ Ռոստոմը: Խ.Մայրումյանի առաջարկած բանաձեւը, որը Միհրանի ու նրա գործակիցների քայլերը գնահատում էր իրբեւ ծանր հանցանք կուսակցութեան եւ արեւմտահայերի պատգամութեան խնդրի հանդեպ, Համապատասխան մարմինների հանձնարարում էր կազմակերպական կանոններով նախատեսված պատժին ենթարկել Միհրանին ու նրա գործընկերներին եւ ՀՅԴ ուշադրութիւնն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ սպառաջում՝ չհասցնելով հարց ընդհանուր ժողովի, նման անձինք պետք է անհապաղ ենթարկվեն պատասխանատուութեան: Ռոստոմը լավ էր հասկանում, որ կուսակցութեան միասնութեան պահպանման խնդիրը ՀՅԴ-ին երկու հատվածների արուհեղու առաջարկը մերժելով եւ միհրանական շարժումը դատապարտելով չի սահմանափակվում: Հարկավոր էր գտնել նաև այն նորացված գաղափարական սկզբունքները, որոնք թույլ կտային միմյանց հետ միաձուլել ՀՅԴ ներքում նկատվող տարբեր հոսանքները: Այդ պատճառով, չորրորդ ընդհանուր ժողովի օրակարգի հաջորդ կետի մեջ Ռոստոմի համար կարևորագույն նշանակութեան ունեցող կուսակցութեան նոր ծրագրի մշակման եւ ընդունման հարցը: ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի 93, 95, 97, 98, 111-րդ եւ 121-րդ նիստերում՝

³ Նույն տեղում:
⁴ Մեր ծրագիրը, «Դրոշակ», 1894, N 11, էջ 2:
¹ Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Հատ. Գ., էջ 152:
² Նույն տեղում, էջ 157:
³ Նույն տեղում, էջ 161:
⁴ Նույն տեղում, էջ 167:

⁵ Ջամալյան Ա., Իմ հանդիպումը Ռոստոմի հետ, «Ռոստոմ. մահուան վաթսուամսեկնի տարի», Պէլլուտ, 1979, էջ 244:
⁶ Նույն տեղում:
⁷ Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Հատ.գ., էջ 189:
¹ Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Հատ.գ., էջ 189:
² Նույն տեղում, էջ 243:

ծրագրի Հիմնական կետերի քննարկումների ժամանակ, Ռոստոմն իրեն զրսեւորից որպէս ուրուշն աշխարհայացք ունեցող անհատ, որը կուսակցութեան ճանաչված տեսարաններին զիջում էր ոչ թէ մտքի խորութեամբ, այլ սոսկ հռետորական ճիրքով ու պեղծախոսութեամբ: Պատահական չէ, որ նա ընդգրկվեց իննի Հանձնաժողովի մեջ, որին էր վերապահված ծրագրի ու կանոնագրի վերջնական խմբագրման, ընդհանուր ժողովի արձանագրութեաններին լրացման ու վավերացման, որոշումների տեսքով նախապատրաստման գործը եւ մի շարք ընթացիկ հարցեր: 1907թ. մայիսի 20-ով թվագրված իննի Հանձնաժողովի արձանագրութեանը՝ ցույց է տալիս, որ չորրորդ ընդհանուր ժողովի մայիսի 4-ին կայացած վերջին՝ 121-րդ նիստից հետո էլ Ռոստոմը՝ Հ.Օհանջանյանի, Ե.Թոփչյանի, Ա.Շահաբեկյանի, Ստ.Տեր-Միրաջյանի, Ա.Վառմյանի, Խ.Մալումյանի, Ս.Զավարյանի եւ Ա.Մինասյանի հետ շարունակել է աշխատել ժողովի ընդունած փաստաթղթերի եւ կուսակցութեան նոր ծրագրի ու կանոնագրի վրա: Նույնը վերաբերվում էր նաեւ կուսակցութեան կազմակերպական կանոնների վերամշակմանը, որոնց գրութեաններին մի մասի ընդունման գործում եւս մեծ էր Ռոստոմի անձնական ավանդը: Միմյանց հետ համեմատելով 1904թ. վերամշակված ՀՅԴ կանոնագրի գրութեանը 1907 թվականին ընդունված տարբերակի հետ, դժվար չէ նկատել, որ վերջինիս մեջ առկա լուրջ նորամտնութեաններին մեկը «չըջանալին ժողով» ենթակետն էր, ուր առաջին անգամ կոմկուսյան եւ արեւմտյան շրջանային ժողովների կողքին խոսվում էր նաեւ Մեծ Հայաստանի շրջանային ժողովի մասին: Այսինքն՝ Ռուսաստանի ու Իրանի եւ Արեւմտյան Բլուրջյի ենթակայութեան տակ գտնվող կառույցներից առանձին ուրվագծվում էր Երկրի՝ Արեւմտյան Հայաստանի ՀՅԴ կազմակերպութեանը, որը թե-եւ դեռեւս ենթարկվում էր Արեւելյան Բլուրջյի, բայց շուտով ունենալու էր նաեւ իր Բլուրջոն: Մեծ Հայաստանի ռաջոնական ժողովի հրավիրման գաղափարը Ռոստոմի հրազանքն էր, որին գործնական տեսք տալու համար նա հետագայում հսկայական աշխատանք կատարեց: Արդեն 1907թ. մայիսին՝ չորրորդ ընդհանուր ժողովի ավարտից անմիջապէս հետո «Իրոշակը» հրատարակեց ժողովի որոշումները եւ տպագրութեան ներկայացված կանոնագրից կատարված քաղվածքները: Սակայն ծրագրի խմբագրման աշխատանքները դեռեւս չէին ավարտվել: «Ծրագրի շարունակութեանը մնաց...», ցավով նշում էր Ռոստոմը 1907թ. Հունիսի 3-ին Արեւմտյան Բլուրջյի գրած իր նամակում: Ռոստոմն այնքան ջանք ու եռանդ էր թափել մի քանի ամիս տեւած ժողովի ընթացքում, որ կատարելապէս ուժասպառ էր եղել եւ չէր կարողանում ավարտել իրեն հանձնարարված բաժնի խմբագրումը: «Մի օր զբոսանքի տուփ, որ թարմանամ. զբանից յետոյ, ընդհակառակը, զգացի այնպիսի թուլութիւն, որ բառիս բուն նշանակութեամբ ուղեղս չէր բանում»³: Չույսած ֆիզիկական եւ մտավոր ուժասպառութեանը, Ռոստոմը հասել էր իր նպատակին. ՀՅԴ միասնութեան պահպանման խնդիրն այլեւս սպառնալիքի տակ չէր: «Իրոշակում» իրար ետեւից տպագրվում էին ժողովից վերագրված պատգամավորների գեղուցյաների Հիման վրա տեղական կազմակերպութեանների ընդունած բանաձեւերը, - որոնցում համառոտեցվում էր տրվում ընդհանուր ժողովի որդեգրած քաղաքական ուղեգծին: Կուսակցութեան ներսում վիճակն աստիճանաբար շակվում էր: Ամփոփելով ՀՅԴ միասնութեան պահպանման համար Ռոստոմի կատարած հսկայածավալ աշխատանքների քննութեանը, պարտավոր ենք մատնանշել այդ գործում նաեւ Ս.Զավարյանի, Խ.Մալումյանի, Ս.Վարանդյանի, Ե. Թոփչյանի եւ ՀՅԴ այլ ականավոր գործիչների խաղաղած կարեւոր դերը: Մեծ էր մանավանդ նրանց բանավոր ելույթների թողած տպավորութեանը ժողովի մասնակիցների վրա: Սակայն, դրանով հանդերձ, ինչպէս ժողովի արձանագրութեաններին, այնպէս էլ նրան մասնակցած քաղաքացիական կրթությանը գործիչների հետագայում գրած հիշողութեաններին մանրամասն քննութեանը ցույց է տալիս, որ Բրիտանացի Միքայելյանի ողբերգական մահից հետո հենց Ռոստոմն էր ՀՅԴ ներսում դարձել այն միակողմից կերպարը, որը ոչ միայն բարոյական հեղինակութեան էր, այլեւ պրակտիկ գործիչ: Այս երկու հատկանիշների շնորհիվ Ռոստոմի խոսքն ու գործը լրացնում էին մեկը մյուսին եւ որպէս մեկ ամբողջութեան, նոր սերնդի աչքում խորհրդանշում էին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեանը: Այդ պատճառով, Ռոստոմը դառնում էր անվերապահ հեղինակութեան եւ բարձրաճաշակ մտավորականների եւ խիզախ

Հայրենիների համար: Ինչպէս հետագայում վկայում էր Վ.Վալայդյանը (Ա.Վանդյան), «Այդ մարդը... կախարդական ուժ ունէր խաղաղեցնելու ամէն կիրք եւ ամէն հակում, ամէն մտածում, որ յարիր ու համապատասխան չէր Հայ ժողովրդի շահերին: Նա կոչեցեալ առաջնորդն... էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան...»: Այս տեսակետը անվերապահորեն պաշտպանել են նաեւ չորրորդ ընդհանուր ժողովին մասնակցած մյուս երիտասարդ գործիչները: Նրանք եւս տարիներ անց փորձելով հասկացան, թէ ինչպէս հաջողվեց նախարտեցնել իրենց երիտասարդական բուռն կրքերը եւ ստացախորհն՝ Հաշտեցնել ջուրը՝ կրակի հետ, միարեւրան նշել են նույն անունը՝ Ռոստոմ:

Մարիամ Եղյան

**РОЛЬ РОСТОМА В ДЕЛЕ СОХРАНЕНИЯ ЕДИНСТВА
А.Р.Ф. ДАШНАКЦУТЮН (1905-1907гг.)**

РЕЗЮМЕ

Первая русская революция 1905-1907гг. и армяно-татарские столкновения способствовали усилению политического влияния АРФ Дашнакцутюн в Закавказье. АРФД стал массовой организацией объединяющей все слои армянского общества. Вместе социально однородной революционной партии, в период 1905-1907гг. фактически возникла новая организация, которая насчитывала в своих рядах около 165 тысяч членов. Один из основателей АРФ Дашнакцутюн,- Ростом, о характеризовал новое положение внутри партии как «вавилонское столпотворение». Оно способствовало формированию различных идейно-политических течений внутри АРФ Дашнакцутюн. Камнем приткновения для этих течений стал так называемый „Кавказский проект,, принятый Советом АРФ Дашнакцутюн в апреле 1905г. „Кавказский проект,, имел програмное значение, но еще не был утверждён общим собранием (съездом) партии. В отличие от программы 1892г., «Кавказскому проекту», была характерна не только социалистическая идеология, но и конкретные политические цели, присущие другим социалистическим партиям Российской империи. Поэтому крайне националисты объединённые вокруг известного командира Мизрана, считали «Кавказский проект», ревизию программы АРФ Дашнакцутюн 1892 года. А крайне социалисты во главе с А.Амиряном (Мравян) считали, что в Закавказье АРФ Дашнакцутюн должна стать социалистической партией трудящихся. Несмотря на то, что эти крайне течения не отражали мнение большинства местных организаций, они имели своих сторонников внутри партии. В местных организациях АРФД развернулась борьба между националистически настроенными командирами отрядов самообороны и молодыми представителями социалистической интеллигенции. Поэтому Ростом считал, что для предотвращения раскола партии необходимо принять новую программу АРФ Дашнакцутюн. Исходя из этого, Ростом стал инициатором созыва 4-го общего собрания (съезда) партии, которая начала свою работу 22 февраля 1907 года в австрийском городе Вена.

Общее собрание, несмотря на критику со стороны националистически настроенных делегатов от центральных комитетов США и Балканских стран, согласилось с мнением о том, что Совет АРФ Дашнакцутюн имел право принимать так называемый «Кавказский проект». Общее собрание отвергло предложение разделить АРФ Дашнакцутюн на «старую» партию, которая действует в Западной Армении, и «новую». Вторая из них, по мнению части делегатов общего собрания, должна была действовать в Закавказье и проводить социалистическую политику. На 121 заседании общего собрания Ростом смог смягчить противоречия между националистически настроенными делегатами и социалистической молодежью, и соединить их вокруг новой программы АРФ Дашнакцутюн, которая была принята после продолжительных дебатов.

⁴ Վալայդյան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան չորրորդ ընդհանուր ժողովը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1957, N 7, էջ 52:

³ Նույն տեղում, էջ 294-296:
¹ «Իրոշակ», Ժնև, 1907թ., N 5, էջ 66-80:
² Ռոստոմ: Նամակների. մահուան ութսունամյակին առթիւ, Պէյրուս, 1999, էջ 423:
³ Նույն տեղում:

1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ ՕՏԱՐԱՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ՎԱՏԱՌՈՂՋ ՀԱՅՏԻ ՏԵՂԱՀԱՆՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԹԱԼ (ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ՄԵԿ ՓԱՏՍԱԹՂԹԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

Թուրքական պատմագրություն մեջ մեկնաբանելով 1915թ. տեղահանության ժամանակավոր օրենքի (kanun-ı muvakkat) գրույթները եւ ընթացքը առանձնահատուկ շեշտադրվում են հետեւյալ հանգամանքները: Առաջինը՝ պնդվում է, թե «տեղահանության եւ ենթարկվել միայն գրիգորյան (առաքելական) հայերը: Բողոքական եւ կաթոլիկ հայերը տեղահանության գործընթացից դուրս են մնացել»¹: Բերվում են փաստաթղթեր, որոնց համաձայն տեղահանության ենթակա չէին նաեւ հիվանդներն ու հաշմանդամները²: Թուրք Պատմական ընկերության նախագահ Յուսուֆ Հալաչիօղլուն պնդում է, թե «օրինակ, հիվանդները չեն տեղահանվել, պարկազվել են հիվանդանոց եւ ապաքինվելուց հետո են միայն տեղահանվել: Այրի կանայք եւ երեխաներն էլ չեն տեղահանվել»³: Թուրք պատմաբանների պնդումների համար հիմք են հանդիսանում Թալլաթ փաշայի տեղահանության մասին հայտնի 10 կետերը, որոնց թվում նշվում է հիվանդներին չտեղահանելու, միայն գրիգորյան դավանանքի հայերի տեղահանման եւ այլի մասին:

¹ Տես. Gündüz Aktan, Hukukta Soykırım ve Ermeni Meselesi, “Görüp Dergisi”, Ađustos-Eylül 2001, Ankara, s. 35.
² Տես. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, s. 10.
³ Տես. Hüriyet, 30 Mart 2005, Հայոց ցեղասպանության 90 ամյակի կապակցությամբ «Հյուրերի թիվ» օրաթերթի լրագրող Անֆա Քափանը մի շարք հարցազրույցներ է ունեցել, որոնց կրճատ տարբերակները հրատարակել էր օրաթերթում, իսկ ամբողջական տեքստերը գետեպօվաժ են առանձին ժողովածուում, տես. Sefa Kaplan, 90 Yılında Ermeni Trajedisi. 1915'te Ne Oldu? Istanbul 2005. Յուսուֆ Հալաչիօղլուի հարցազրույցը նույն ժողովածուի 89-99 էջերում է:

1915-16թթ. Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության իրադարձությունների ուսումնասիրելիս մի շարք հարցեր են ծագում, որոնցից են՝

1. Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. գրույթյամբ գտնվող օտարահպատակ հայերի հարցը: Արդյոք ենթարկվել են նրանք տեղահանությանն ու ոչնչացմանը եւ եթե այո, ապա որ օրենքի համաձայն, քանի որ 1915թ. տեղահանության օրենքը վերաբերվում էր միայն թուրքահպատակ հայերին:

2. Եթե օտարահպատակ հային նույնպես քշում էին Սիրիայի անպատաները, ապա այդ մասին տեղյակ պահվում էր տվյալ պետության հյուպատոսարանը եւ հայցվում էր նրա թուլությունները թե ոչ: Այստեղ հարկ է նշել, որ խոսքը չի վերաբերվում Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմի մեջ գտնվող պետությունների հպատակներին, այլ նեյտրալ պետությունների, օրինակ, իրանահպատակ հայերի մասին:

3. Տեղահանության պահին հիվանդանոցներում գտնվող հայերի գրույթները: Արդյոք սպասում էին նրանց ապաքինմանը, թե անմիջապես քշվում էին մյուս քարվանքերի հետ: Եթե այդպես է, ապա պետք է պահանջված լինեն հիվանդանոցային գրառումները կամ կարգադրությունները հիվանդ հայերի մասին:

Այս խնդիրների լուսաբանմանը որոշակիորեն կարող է նպաստել մեր կողմից ԹՀ վարչապետարանին կից Օսմանյան արխիվում հայտնաբերած մի փաստաթուղթ, որը գտնվում է BOA, EUM, ECB 3/34 համար տակ⁴: Փաստաթուղթը ներկայացնում է նամակագրություն, այդ թվում նաեւ ներքին գործերի նախարարության եւ Սամսունի Իրանի Հյուպատոսի հետ պարսկահպատակ Վահան Հովհաննիսյանի վերաբերյալ, որի միակ հանցանքը կայանում էր նրանում, որ վերջինս կասկածվում էր Դաշնակցության անդամ հանդիսանալու մեջ, սակայն բացի Սամսունի ժանդարմերի կասկածներից, որեւէ ապացույց գոյություն չուներ:

Համաձայն ներկայացված նյութերի պարսկահպատակ Վահան Հովհաննիսյանը (Iran tebaasýndan Kahramanodullaryndan Ohannes ođlu Vahan) ծնվել է 1885թ⁵. Իրանի Քարաջաղաղ (մյուս էջում նշվում է որպես Քարազաղ) գյուղում: «Մանուկ տարիքում ծնողների հետ տեղափոխվելով Ռուսաստանի Բաքու քաղաք, վեց տարի ուսանել է տեղական հայկական դպրոցում եւ ավարտական վկայական ստանալով, հինգ տարի եւս կրթություն է ստացել Թիֆլիսի ներսիսյան վարժարանում ու, վերադառնալով Բաքու, 2,5 տարի դասավանդել է դպրոցներում: Բաթումից ժամանել է Ստամբուլ, ուր քսան-քսան հինգ օր ապրել է Բեյօղլուի (Բերա) մի պանսիոնում եւ, գործ չգտնելով, Սամսուն է եկել, ուր 7 լիրա ամսավճարով դասավանդում է Սամսունի հայկական դպրոցում»:

Սամսունի ժանդարմականության պնդումների համաձայն, որոնք, սակայն, ինչպես երևում է ներքին գործերի նախարարության հարցմանը Ջանիքի մութեսարիֆի քարտուղարության պատասխանից (28. 12. 1915թ.), որեւէ կերպ չի հիմնավորվել, Վահան Հովհաննիսյանը 1908թ. Բաքվում անդամագրվել է Դաշնակցության շարքերը եւ Սամսունում վերաբնակվելուց հետո «չարունակել է մնալ Դաշնակցության ֆիդայի», սակայն երբեւիցե չի դատվել, քաղաքական միջոցառումներին նրա մասնակցության վերաբերյալ որեւէ փաստ (kayıt) չկա⁵:

⁴ BOA, EUM, ECB 3/34, Babbakanlık Osmanlı Arşivi, Emniyet-I Umumi Müdürlüdü, dosya 3, vesika 34 Վարչապետին կից Օսմանյան արխիվ, Ընդհանուր ակտանդուլության անօրինություն, թղթապահակ 3, փաստաթուղթ 34.
⁵ Փաստաթղթում նշված է նաեւ իրանական տարեցույցով 2300թ.:
⁶ Տես. BOA, EUM, ECB 3/34, էջ 1.
⁷ Նույն տեղում, էջ 4.
⁸ Նույն տեղում:

Մամսուների հայերի տեղափոխման ժամանակ Վ.Հովհաննիսյանը նույնպես ընդգրկվել է քարավանի մեջ եւ քշվել Ամասյա, ուր նրա իրանահայատակ լինելու համար նրան թողել են քաղաքում եւ հարցում կատարել ներքին գործերի նախարարություն: Այդ ընթացքում Մամսուների Իրանի Հյուսիսարևելյան Հաստատել է, որ Վ.Հովհաննիսյանը հանդիսանում է իրանահայատակ եւ պահանջել հանձնել նրան Հյուսիսարևելյան:

Այստեղ հետաքրքրական է, թե իրավականորեն կառավարությունը օտարահայատակ հային տեղահանելու համար ինչ օրենք է կիրառում, քանի որ 1915թ. մայիսի 30-ի տեղահանման օրենքը հնարավոր չէ տարածել օտարահայատակ հայերի վրա: Ներքին գործերի նախարարություն ներկայացված Մամսուների վախճանական բացատրագիրն ուղարկվել է եւ նոր հարցեր է հարուցում: Մամսուներից Վ.Հովհաննիսյանին տեղահանման որոշում կայացրած տեղական իշխանության այն ընդունել է հետևյալ հիման վրա՝ «Մամսուների պատերազմական (sahai hatb) եւ փամերձ (sahil) շրջան հանդիսանալու պատճառով այստեղ բնակվելու համար անցանկալի համարվող, վարձակալների եւ գործելակերպի կասկած հարուցող իրանահայատակ հայ Հովհաննիսյանի որդի Վահանին (տեղահանել -Ա.Ա.) Օսմանյան կայսրությունում օտարների բնակվելու կամ ճանապարհորդելու վերաբերյալ 331թ. մարտի 2-ի (15 մարտի 1915թ.) ժամանակավոր օրենքի կիրառման պարագայների վերաբերյալ հանձնարարականի ութերորդ հոգվածի համապատասխան...»:

Այսինքն 1915թ. մարտի 15-ին Օսմանյան կառավարությունը ընդունում է ժամանակավոր օրենք, որի համաձայն Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմի մեջ չգտնվող չեզոք երկրների հպատակները անհրաժեշտության դեպքում պարտավորվում են լքել պատերազմական շրջանները, այսինքն ինչպես նշվում է օրենքում «հրավիրել հեռանալ»: Մամսուների վախճանական բացատրականից պարզ է գառնում, որ եղել է նաև այդ օրենքի կիրառումը պարզաբանող գաղտնի հրահանգ կամ հանձնարարական, որտեղ, ըստ ամենայնի, հատուկ պարզաբանվել է օտարահայատակ հայերի հետ վարվելու կարգը: Կարելի է ենթադրել, որ օտարահայատակների վերաբերյալ ժամանակավոր օրենքի կիրառման կարգի պարզաբանման հատուկ հրահանգը ընդունվել է տեղահանության օրենքից հետո եւ հիմնվելով այդ հրահանգի վրա տեղական իշխանությունները չեզոք պետությունների հպատակ ցանկացած հային օսմանահայատակ հայերի հետ միասին նույնպես քշում էին Սիրիայի անապատները, ինչի ապացույց է հանդիսանում ներկայացված օսմանյան արխիվային փաստաթուղթը:

Հաշվի առնելով, որ 1915թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրությունում գտնվում էին բազմաթիվ օտարահայատակ հայեր, ինչպես, օրինակ, 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Պարսկաստանից անցած դաշնակների մեծ մասը պահպանեց իրենց նախկին հպատակությունը, վերոնշյալ փաստաթուղթը պատկերացում է կազմում, թե ինչ պատճառաբանությամբ եւ որ հանձնարարականի հիման վրա նրանց աքսորում էին Տեր-Ջոր:

Իրանի Հյուսիսարևելյան պահանջից հետո Վ.Հովհաննիսյանին ետ են բերում Մամսու, սակայն ներքին գործերի նախարարությունից հրահանգ է գալիս աքսորել նրան Կայսերի, այսինքն Տեր-Ջորի ճանապարհի համակենտրոնացման կետերից մեկը: Քավաք գյուղաքաղաքում նրան նստեցնում են սալլ Կայսերի տեղափոխելու համար, սակայն ճանապարհին նա ցատկում է սալլից, մի քանի տեղից վերավորվում, տեղափոխվում Քավաքի հիվանդանոց¹:

Կարբից ընկնելու հետևանքով, բացի գլխի եւ կրծքի մասում վերքերից, Վ.Հովհաննիսյանի աջ կողմն ամբողջապես կաթվածահարվել էր, ինչի

մասին թղթապանակում գոյություն ունի հիվանդանոցի պաշտոնական արտորոշումն ու տեղեկանքը (1915թ. օգոստոսի 3)²:

Չնայած Ջանիքի մուսթեսարիֆուլթյան կարծիքի, որ նշված անձը որևէ վտանգ չի ներկայացնում, ինչպես նաև քաղաքականութանը մասնակցելու որևէ փաստի բացակայությանը, 1916թ. ապրիլի 30-ին ներքին գործերի նախարարության ընդհանուր անվտանգության երկրորդ բաժանմունքից (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ykinci Bube) հետևալլ հրահանգն է արվում՝ «Տեղական ժանդարմերիայի կողմից Դաշնակցության կոմիտեի անդամ հանդիսանալու, արամադրվածությունից եւ գործունեության տեսակետից կասկածելի համարվելու պատճառով Կայսերի աքսորված իրանահայատակ Վ.Հովհաննիսյանը, որը Ջանիքի մուսթեսարիֆիլի կրավոր բացատրությունից երևում է, որ հիվանդություն պատճառով դեռևս չի աքսորվել, անհրաժեշտ է վերահսկողության տակ քշել Ջոր լիվա (Տեր-Ջոր - Ա.Ա.) եւ վերոնշյալի գրությունը սուլթանի կցվում է»³ 17 Nisan 332թ. (1916թ. ապրիլի 30):

Վ.Հովհաննիսյանի դեպքը մի շարք հետաքրքրական հարցեր է հարուցում: Նախ, գործում եղած հիվանդանոցի արտորոշումը եւ հիվանդանոցին Հղած կարգադրությունը ապացուցում են, որ «հիվանդներին էէին աքսորում» թեզը իրականությունը չի համապատասխանում, քանի որ նույնիսկ աջ կողմը կաթվածահարված, հաշմանդամ մարդուն հիվանդանոցից քշում են Տեր-Ջոր: Այստեղից բնականաբար հետևյալ հարցն է ծագում՝ ինչ էր տեղի ունենում տեղահանման պահին հիվանդանոցներում գտնվող հայերի հետ: Վ.Հովհաննիսյանի դեպքը ցույց է տալիս, որ հայաճանակն է, որ նրանց, որպես օրենք, դարմանման համար ժամկետ չէր արվում, այլ ուղղակի մյուս քարավանների հետ քշում էին Տեր-Ջոր: Այդ դեպքում հիվանդանոցի գրքերում պետք է գրառումներ կամ հրահանգներ պահպանվեն: Եթե հայերին անմիջապես հանել են հիվանդանոցից, ապա դա արտացոլյալ է հիվանդանոցների գրառումներում, եւ դա եւս անուղղակի ապացույց է, որ հարցը դնում է ծրագրավորված ոչնչացման մասին:

Երկրորդ՝ Հայտնի է, որ տեղահանության ժամանակ սալլերով փոխադրումն արգելված էր, սակայն Վ.Հովհաննիսյանին հատուկ սալլով (ataba) են աքսորում, իսկ հետագայում Կայսերից նույնպես սալլով վերահսկողություն տակ քշում են Տեր-Ջոր: Արդյոք սրանում դեր է խաղացել նրա դաշնակցական հանդիսանալը եւ մտավախությունը, թե ճանապարհին անկախատեսելի իրադրություն կարող է ծագել, կամ նրա օտարահայատակ հանդիսանալը: Հնարավոր է արդյոք դադարի հրահանգ լինել, որի համաձայն հայ կուսակցությունների անդամների տեղահանման կարգը տարբերվի ընդհանուրից, տեղահանության ժամանակ մեկուսացնել նրանց: Մյուս կողմից Հայտնի է, որ հայ ֆիդայիները Տեր-Ջոր չէին քշվում, այլ ոչնչացվում տեղում կամ «Հատուկ կազմակերպություն» ջոկատների կողմից: Վ.Հովհաննիսյանի դաշնակցական լինելու վերաբերյալ ապացույց չկա, նա միայն կասկածվում էր կուսակցությանը պատկանելու մեջ:

Երրորդ՝ օտարահայատակների, ընդորում նեյտրալ պետությունների հպատակ հայերի տեղահանության եւ ոչնչացման խնդիրը: Այս խնդիրը նույնպես ուսումնասիրության կարիք ունի:

Արսեն Ավագյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր

О ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИНОСТРАННО-ПОДДАННЫХ И БОЛЬНЫХ АРМЯН В ОСМАНСКОЙ

¹ Նույն տեղում, էջ 1.

² BOA, EUM, ECB 3/34, էջ 5:

¹ Նույն տեղում, էջ 6:

ТУРЦИИ В 1915г. (НА ОСНОВЕ ОДНОГО ДОКУМЕНТА ИЗ ТУРЕЦКОГО АРХИВА)

Р Е З Ю М Е

Турецкая историография, основываясь на одном из распоряжений Та-лаат паши, утверждает, что в 1915г. временный закон о переселении касался только армян григорианского вероисповедования, а армяне-католики и протестанты, как и больные, widows и сироты не переселялись в Тер-Зор. Между тем переписка по поводу персидскоподданного армянина наглядно показывает, что даже иностранноподанный армянин был выслан в Тер-Зор. Во время ссылки он получил травму, правая сторона его тела была полностью парализована, о чем свидетельствует официальная справка больницы, но, несмотря на все это по распоряжению министерства внутренних дел он также был выслан в сирийскую пустыню.

В деле присутствует очень важная ссылка на тайное распоряжение по поводу распространения переселения и на иностранноподанных армян. Это распоряжение до сих было неизвестно, не опубликовано и впервые упоминание о нем встречается в переписке по делу персидскоподданного В.Оганесяна.

Арсен Авакян
доктор исторических наук

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ՇՈՒՌՆՈՒԽԾԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Գեղվաձորի արշավանքից (1919թ. նոյեմբերի 15) հաղիվ մեկ ամիս էր անցել, երբ գավառի հայուժյան առջև կանգնեց անտուապատ ու լեռնային Շուռ-նուխ գյուղի եւ շրջակա գյուղերի, ինչպես նաեւ Բարգյուշատ գետի եւ հովտի թուրքերի ավազակային հարձակումների մշտական վտանգից ազատվելու հրատապ խնդիրը:

Շուռնուխը եւ նրան հարակից թուրքական գյուղերը գտնվում էին Որտան գետի աջ ափին: Այդ տարածքն իր աշխարհագրական դիրքով իշխում էր Ղափանի եւ Գորիսի շրջանների վրա: Բացի գրանից, այգտեղով էր անցնում Գորիս-Ղափան խճուղային ճանապարհը, որի բանային գտնվում էր թուրքերի ձեռքին. ցանկացած ժամանակ նրանք փակում էին ճանապարհը, հաճախ սպանում կամ առեւտրում հայ ճամփորդներին եւ, որպես կանոն, մնում անպատիժ:

Զանգեզուրի ազգային խորհուրդը Զանգեզուրի գիւնված ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ն.Ղազարյանի առջև դրեց Շուռնուխի դեմ արշավանք կազմակերպելու խնդիրը: Վերջին հավանություն ավելց Ազգային խորհրդի առաջարկին եւ խորհրդակցութեան նպատակով Գ.Նժդեհին հրավիրեց Գորիս:

Գեներալ Ն.Ղազարյանը Զանգեզուր-արցախյան շրջանի հայկական ուժերի հրամանատար նշանակված Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) եւ իր անունից Կապարգողթի հրամանատարին առաջարկեց արշավանք սկսել Շուռնուխ եւ հարակից թուրքական գյուղերի դեմ, տեղահանել բնակիչներին եւ Գորիս-Ղափան խճուղին

գարձնել անվտանգ¹: Գեներալը Գ.Նժդեհին ներկայացրեց արշավանքի իր ծրագիրը, որի համաձայն՝ Շուռնուխի վրա հարձակում պետք է սկսվեր միաժամանակ եւ Ղափանի կողմից՝ Կապարգողթի ուժերով, եւ Գորիսի կողմից՝ Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոնի) հրամանատարութեան տակ գտնվող ջոկատով: Վերջինիս գրամատար հիմնականում հարվածելու էր Որտանի աջ ափի թուրքական գյուղերին²:

Գ.Նժդեհը, գտնելով, որ Շուռնուխի հովտի վրա հարձակվելու ձեռնարկը ավյալ պահին ոչ միայն նպատակահարմար չէր, այլեւ՝ ուղղամարական տեսակետից խիստ վտանգավոր, դեմ արտահայտվեց այդ ծրագրին³: Գեներալ Ն.Ղազարյանի հետ գրույցի ժամանակ հիմնավորելով իր կարծիքը, նա ասում էր, որ այն պահին, երբ Ղարաբաղում խմորվում են հայերի ապստամբական նոր շարժումներ, Շուռնուխի արշավանքն առիթ կտա Ադրբեջանի կառավարութեանը մեծ ուժերով օգնութեան հասնելու Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի արեւելյան ճակատների վրա կուժող թուրքերին: Դա մեծապես կբարդացնի Ղարաբաղի՝ առանց այն էլ ծանր դրուժյունը, ուր չկային ոչ կանոնավոր ուժեր եւ ոչ էլ բավարար քանակութեամբ ուղղամարձակներ⁴:

Գ.Նժդեհը Շուռնուխի արշավանքը խիստ վտանգավոր էր համարում հատկապես Գողթանի համար: Գողթանը, ասում էր նա, իր աշխարհագրական դիրքով բացառիկ նշանակություն ունի Զանգեզուրի պաշտպանութեան հարցում, ուստի նրա կորուստը կարող է անկանխատեսելի հետեւանքներ ունենալ: Սյունեցի կամավորների մի հավաքում խոսելով Գողթանի ուղղամարական դիրքի նշանակութեան մասին, Նժդեհը նշել է. «Գողթանը - դա մեր լեռնաշխարհի ուղղամարական բանային է: Զիջել այդ փոքրիկ, բայց իր աշխարհագրական դիրքի ու բնական ամրութեանների արժեքով մեծ ու կարեւոր շրջանը, կնշանակի հաշտվել Սյունեցից եւ Ղարաբաղից բնգմիշտ ձեռք քաշելու մտքի հետ:

Դեռ ավելին, ձեռքից տալ Գողթանը, կնշանակի անհնար դարձնելու աստիճան դժվարացնել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը՝ մշտական

վախի ու ջղախուժեան մատնելով մեր փոքրիկ հանրապետութեանը⁵:

Եվ ահա, ադրբեջանական ուժերը, պատրվակելով Շուռնուխի արշավանքը, կարող էին ոչնչացնել սպառնալիք կախել Գողթանի՝ փաստորեն անպաշտպան հայուժյան գլխին: Ուստի, ասում էր Նժդեհը, երբ դրված էր գողթանցիների լինել-չլինելու հարցը, առաջնությունը պետք է տալ Գողթան մտնելու եւ Օրդուբազը գրավելու իր մշակած ծրագրին: Նա գործարարին հիշեցրեց, որ ինքը մի քանի օր առաջ իրեն՝ Ն.Ղազարյանին ներկայացրել է մի մարտագիր, որտեղ հիմնավորել է Օրդուբազի դեմ անհապաղ արշավանք սկսելու անհրաժեշտութեանը, սակայն պատասխան չի ստացել: Հաշվի առնելով այս բոլոր հանգամանքները, Գ.Նժդեհը գտնում էր, որ Շուռնուխի արշավանքը կարելի է սկսել Գողթանի արշավանքից անմիջապես հետո⁶:

Ն.Ղազարյանը տեղյակ էր Գողթանի նկատմամբ Հայաստանի կառավարության տեսակետին: Կառավարութեանը գտնում էր, որ կենտրոնից Գողթանին օգնութեան հասնելը գործնականորեն անհնարին է, հետեւապես՝ կրկին ու կրկին հիշեցնում էր, որ միակ էլքը՝ դեպի Զանգեզուր գողթանցիների գաղթն է⁷:

Թե՛ն կառավարութեան այդ տեսակետի մասին Ն.Ղազարյանն առայժմ ոչինչ չէր ասում Գ.Նժդեհին, սակայն, Գողթանին օգնելու՝ վերջինիս ծրագրի դեմ զանազան փաստաթղթեր բերել, փորձեց հիմնավորել զրա իրագործման անհնարին լինելը: Նա, մասնավորապես, ասում էր, որ Օրդուբազում կենտրոնացված են մեծ թվով մուսալմանական եւ օսմանյան ուժեր, որոնց հաղթելու համար բավարար չեն Կապարգողթի վաշտերը:

Մերժելով գեներալի բերած փաստաթղթերը, Գ.Նժդեհը վկայակոչեց հետախուզութեան տվյալները: Հետախուզյունները հաղորդում էին, որ Գեղվաձորի հաղթանակից հետո (1919թ. նոյեմբերի 15) Օրդուբազում՝ համաթուրանականութեան այդ

¹ Տես Նապոսի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, գրի առւ.՝ Յակոբ Տէրունի, Հայքնիք ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 8 (224), էջ 97, Վ.Առաքելյան, Նժդեհ, Ե., 1989, էջ 20:
² Տես Նապոսի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, էջ 97:
³ Տես Գաբրիել Նժդեհ, Հայ-բուլղարական կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Ե., 2002, էջ 53:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆ.200, ց.1, գ.427, թ.73:
² Տես Նապոսի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, էջ 97:
³ ՀԱԱ, ֆ.290, ց.1, գ.44, թ.3:
⁴ Տես Գաբրիել Նժդեհ, Հայ - բուլղարական կռիվները, էջ 53, Վ.Գեղորգեան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Ե., 1991, էջ 42:
⁵ Գաբրիել Նժդեհ, էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, էջ 56, Վ.Գեղորգեան, նշվ. աշխ., էջ 42:
⁶ Տես Գաբրիել Նժդեհ, Հայ-բուլղարական կռիվները, էջ 53:
⁷ Տես Գաբրիել Նժդեհ, էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, էջ 56:

այլք էր բարձրացել կառավարութեան ազդեցիկ անդամներէ եւ նրանց վարած «տարտամ» քաղաքականութեան դեմ: Այդ առթիւ Ագրքեջանում գանազան խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան, որի հետեւանքը պետք է լինէր կառավարութեան կազմին զլայտորդ գերակատարներին՝ վարչապետ Ուսուբրեկովի, Խնան-Յոյսկու եւ Մեյիբ-Ասլանովի հեռացումը, իսկ ռազմական նախարար՝ դեներալ-մայոր Սամեդ-բեկ Մեհմանզարուն արդեն հրաժարական էր ներկայացրել:

Հունվարի 22-ին պաշտոնապէս հրաժարական ավել նաեւ խորհրդարանի նախագահի ավագ տեղակալ (փոխխոսնակ) Աղանը, որը մի տարուց ի վեր, փաստորեն, վարում էր խորհրդարանի նախագահի պաշտոնը: Ագրքեջանի քաղաքական ազդեցիկ գործիչները կողմնակից էին առավել ակտիւ քաղաքականութեան:

Ագրքեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա.Խատիրյանը, 1920թ. Հունվարի 24-ին գրած զեկուցագրում, նշում էր. «Թե մասնավոր եւ թե պաշտոնական աղբյուրները ստացած մեր տեղեկութիւնները ցույց են տալիս, որ Ագրքեջանը տրամադիր է այս անգամ Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի խնդիրը վերջնականապէս լուծել, միացնելով այդ վիճելի շրջանները երկրին ու ապահովել կոտնեպոր հաղորդակցութիւնը նախընթացի շրջանի հետ: Այս նպատակին հասնելու համար տրամադրութիւն է նկատուում կառավարութեան կազմի մեջ մտցնել անձնավորութիւններ, որոնք բնա ամենայն կողմնակից լինեն՝ ինչ միջոցներով էլ ուզում է լինի, վիճելի վայրերը միացնել Ագրքեջանին: Սուլթանովի հասակ մի-սիսով չտապ Ղարաբաղ գնալը. բրդական դիվիզիոն կազմակերպելը եւ գանազան զորամասերից այդ դիվիզիոնը հծուռ, պատրաստած զինվորականներ փոխադրել ապացույց է Ագրքեջանի ազրեսիւ վաղաքականութեան: Բոլոր պաշտոնական գրագրութիւնները եւ հրահանգները հայտնի է, թե ինչ մեծ հուշեր են դրել նրանք նոր կազմակերպվող բրդական դիվիզիոնի վրա Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի հայութեանը ճշգրտութեամբ եւ երկիրը վերջնականապէս նվաճելու խնդրում»:

Հայկական հետախուզութիւնը Գորիսի զորակազան հաղորդեց այն մասին, որ Սուլթանովը ծրագրել է զինաթափել Վարանդայի ու Իջվակի հայկական այն դուռերը, որոնք գտնվելով Ջանգեզուրի սահմանագծին, Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայերի միջեւ կապող օղակ են հանդիսանում: Այդ ծրագրի իրագործումը, անկասկած, դիմարտութեան կհանդիպէր հայերի կողմից եւ առիթ կդառնար նոր ընդհարումների: Սահմանային նշված վայրերում ընդհարումները կընդունենին հայ-թուրքական կոտորածների կերպարանք:

Ահա թե ինչու, գրում էր Ագրքեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը, «հայ-թուրքական հարաբերութիւնները այդպիսի տարանբժեւ երկու հարեան ժողովուրդների համար կորստաբեր ընթացք ընդունելը կանխուր նպատակով անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի սկսվող շարժումը համատարած կոտորածների բնույթ չկրի եւ Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի հայութեանը նոր փորձութիւնների չենթարկվի»:

Ագրքեջանի կառավարութիւնը, Շուսեուլիի գլուգլխմբի վրա հայերի կատարած հարձակումների կապակցութեամբ, նորանոր բողոքներ հղեց Թիֆլիս՝ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին: Այդ բողոքներին արձագանքում էին տալիս հատկապէս Անգլիայի ներկայացուցիչները: Կովկասում անգլիական ուժերի հրամանատար Օլիվեր Ուորրուպը նույնիսկ Բաքվի վատահեցրեց, որ ինքն անձամբ պատրաստվում է հեռագրեր հղել Խաղաղութեան կոնֆերանսին եւ հասնել նրան, որ կոնֆերանսը պաշտոնապէս դատապարտի Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքականութիւնը⁶:

Միաժամանակ անգլիացի գեներալը, գաղութատերի Համարձակութեամբ, սպառնալիքով լի հեռագիր ուղարկեց Հայաստանի կառավարութեանը: Ավիլին, գեներալ Ուորրուպը Հունվարի 23-ին, ժամը 11³⁰-ին, արտակարգ գնացքով ժամանեց Բաքու: Նա ժամանել էր, որպեսզի Ագրքեջանի պաշտոնյաներից տեղեկանա Ջան-

¹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.475, թ.29-30, ֆ.276, ց.1, ք.211, թ.28, ֆ.278, ց.1, ք.21, թ.50, Արսէն Միքայէլեան, նշվ. աշխ., էջ 116-117:

² ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, ք.21, թ.50:

³ Նույն տեղում, թ.50-ի շրջերես, տես նաեւ ֆ.200, ց.1, ք.475, թ.34, ք.486, թ.19:

⁴ ՀԱԱ, ֆ.198, ց.1, ք.14, թ.4, ֆ.200, ց.1, ք.466, թ.50, ք.278, թ.19, ք.531, թ.5, ֆ.278, ց.1, ք.21, թ.50 շրջերես, «Հառաջ», 1920, 26 փետրվարի, 7 ապրիլի, ԳԱՀ. «Слово», 1920, 22 февраля, 14 марта, Արսէն Միքայէլեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, ք.21, թ.50-ի շրջերես:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, ք.466, թ.46, ք.4047, ց.1, ք.572, թ.3:

գեղուրի վերջին իրադարձութիւնների մասին եւ իր համերաշխութիւնը Հայտնելի Ագրքեջանի կառավարութեանը¹:

Ագրքեջանի պաշտոնյաների հետ ունեցած Հանդիպումներից հետո, Ուորրուպը, հաջորդ օրը երեկոյան, Ագրքեջանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ալչիրբայիայի մոտ կայացած պաշտոնական ճանչերուցով ծամանակ, Հանդիպեց նաեւ Ագրքեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիրգրան Բեկզադայանին: Այն տեսեց մոտ մեկ ժամ²: Հանդիպումը նկիթված էր Ջանգեզուրի վերջին դեպքերին՝ Շուսեուլիի ռազմական գործողութեանը եւ Հայաստան-Ագրքեջան փոխհարաբերութիւններին: Ուորրուպը, Հենց սկզբից, նկատում է, որ Ջանգեզուրում մշտապէս տեղի ունեցող ընդհարումները շատ վատ ազդավորութիւն են թողնում Եվրոպայում, ուստի երկու երկրները ամեն կերպ պետք է աշխատեն խուսափել ազգամիջյան ընդհարումներից³:

Տ.Բեկզադայանի Ուորրուպին մանրամասն նկարագրեց ստեղծված իրավիճակը, բացատրեց Հայաստանի եւ Ագրքեջանի՝ գնալով վատագույ փոխհարաբերութիւնների պատճառները, հանգամանորեն ներկայացրեց Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, նախընթացի ու Գողթանի նկատմամբ Ագրքեջանի եւ վերջինիս գործակալների կատարած քայլերը: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը երկու երկրներին՝ գնալով վատագույ փոխհարաբերութիւնների հիմնական պատճառներից մեկը համարելով Հայաստանի դեմ ուղղված Սուլթանովի ազրեսիւ քաղաքականութիւնը, կարծես համոզեց առաջիկայից գեներալին, որ այդ քաղաքականութեան նպատակն է իլլյուտումներ ստաջ բերել երկրի գանազան մասերում եւ հնարավորութիւն չտալ Հայաստանի կառավարութեան իրականացնելու իր գործառութիւնը⁴: Հանդիպման ժամանակ Տ.Բեկզադայան անգլիացի գեներալի ուշադրութիւնը հրավերեց արտահայտելու Ագրքեջանի իթթիհաղ կուսակցութեան գործունեութեան վրա, որն ամեն ինչ անում էր ուժեղացնելու համար տաճկական տարրի դերը Ագրքեջանի իշխանական մարմիններում⁵:

Անդրադատանայով Ագրքեջանի հանդեպ Հայաստանի կառավարութեան վարած քաղաքականութեանը, Տ.Բեկզադայանը նշեց, որ Ագրքեջանի քաղաքական դեկլարացիոն գործիչների արտահայտած ազրեսիւ տրամադրութիւններին ի Հակասակ, Հայաստանն ամեն կերպ աշխատում է բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով եւ այդ նպատակով է, որ, չնայած մեծ դժվարութիւնների, Հայաստանի նախձեռնութեամբ Գողթանից գումարել Հայ-ագրքեջանական կոնֆերանս, որի որոշումները, Ագրքեջանի վարած անխուճեմ քաղաքականութեան պատճառով, չի կատարվում: Բայց, չնայած այդ ամենին, Հայաստանը մնում է խաղաղութեան դիրքերում⁶:

Ի պատասխան այդ փաստարկների, Ուորրուպը խոստացավ խոսել վարչապետ Ուսուբրեկովի հետ եւ ձեռնարկել հնարավոր բոլոր միջոցները, որպեսզի կասեցվի Ջանգեզուրի վերջին իրադարձութիւնների հետեւանքով Ագրքեջանում սկսված զորաշարժը, թույլ չտրվի Ագրքեջանի ղեկավարութեանը նորանոր զորամասեր կենտրոնացնել Ղարաբաղում եւ Ջանգեզուրում, որոնք նոր ընդհարումներ ու բարդութիւնների առիթ կարող էին գառնալ: Միաժամանակ Ուորրուպը խնդրեց Տ.Բեկզադայանին՝ իր կառավարութեանը, նույնպէս, կոչ անել գաղտնի այն Հայ զինվորական գործիչներին, որոնք ազրեսիւ էին տրամադրված Ագրքեջանի եւ ընդհանրապէս թրքութեան հանդեպ⁷:

Հունվարի 25-ին Տ.Բեկզադայանը երկրորդ անգամ այցելեց Ուորրուպին: Այդ այցելութեան ժամանակ, նա անգլիացի գեներալի ուշադրութեանը հրավիրեց այն փաստի վրա, որ «Ուսուբրեկովի գիրքը բավական խախտու է ներկայումս, քանի որ Ագրքեջանի կառավարութեան վրա շարունակվում է ուժեղանալ ոչ միայն մուսալման կուսակցութեան, այլեւ իթթիհաղականների ազդեցութիւնը, որոնք այժմ ամեն կերպ ձգտում են փոխել կառավարութեան կազմը եւ այնտեղ մտցնել առավել ազրեսիւ գործիչներ»⁸: Ուորրուպը խոստացավ իթթիհաղականների ազրեսիւ գործողութիւնները կասեցնելու նպատակով իրականացնել որոշակի քայլեր⁹:

¹ Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, ք.417, թ.56, ք.475, թ.32:

² Նույն տեղում, ք.417, թ.56:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ.56 եւ շրջերես:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, ք.417, թ.56 եւ շրջերես:

⁷ Նույն տեղում, թ.56 շրջերես, թ.57:

⁸ Նույն տեղում:

Նույն օրը Ուորդրոպը փոխայցելություն կատարեց Տ.Բեկզադյանին, իսկ երեկոյան, «Մետրոպոլ» Հյուրանոցում, Ազրբեջանի կառավարության անդիլաջի գեներալի պատվին կազմակերպեց պաշտոնական ճաշկերույթ, որին հրավիրվեց նաև Հայաստանի գիվանագիտական ներկայացուցիչը՝:

Հունվարի 26-ի երեկոյան Ուորդրոպը եւ նրան ուղեկցող պաշտոնյաներ Ստոկոբ եւ Օվայտը, Ազրբեջանի կառավարության նախագահ Ուսուբբեկովը, Խան-Նույսիին, Ալշիրալյան եւ Ազրբեջանի խորհրդարանի հայկական խմբակցության անդամները հրավիրվեցին Տ.Բեկզադյանի մոտ՝ ընթրիքի, որից հետո Ուորդրոպն անմիջապես գնաց կայարան: Նրան ուղեկցում էին ընթրիքի բոլոր մասնակիցները: Արտակարգ գնացքով գեներալը՝ մեկնեց Թիֆլիս՝:

Հունվարի 30-ին Ուորդրոպն արգեն երեւանում էր եւ մասնակցեց ՀՀ կառավարության արտահերթ նիստին: Նա փորձեց ցրել կառավարության անդամների վրա՝ Ջանգեզուրի իրադարձությունների հետ կապված իր նախօրոք ուղարկած սպառնալից հեռագրի թողած ծանր տպավորությունը՝: Մասնավորապես Ուորդրոպը նշեց, որ ինքը նպատակ չի ունեցել վիրավորելու ՀՀ կառավարությանը, եւ, շեշտելով, որ ներկայումս Ազրբեջանի կառավարությունը ոչ մի մտադրություն չունի ոտնձգություններ կատարելու Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, ամեն կերպ փորձեց զրական լույսի ներքո ներկայացնել վերջինիս քաղաքականությունը:

« ...Բաքվում այժմ մթնոլորտը բարենպաստ է, - նշում էր Ուորդրոպը: Ազրբեջանի անկախության հռչակումը բարերար կերպով ազդել է կառավարության վրա (ազրբեջանական - Ա.Ս.), որը դարձել է պակաս ագրեսիվ: Նա վստահ է, որ Ազրբեջանը կպայքարի բոլշևիկների դեմ եւ բոլոր կուսակցությունները կաշխատեն Անտանտի շահերի օգտին» (?!- Ա.Ս.): Այնուհետեւ Ուորդրոպն ավելացրեց, որ ինքը « ... բավականաչափ խիստ է խոսել նաև Ազրբեջանի հետ եւ կարծում է, որ նրանք կգտան իրենց անպատասխանատու տարրերին»:

Թե որոնք էին Անտանտի երկրների եւ, մասնավորապես՝ Մեծ Բրիտանիայի շահերն Անդրկովկասում, որքանով էին անկեղծ Ուորդրոպի հավաստիացումներն իր՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը լինելու մասին եւ իրական ինչ արժեք ունեին Ազրբեջանի խոստումները, ցույց տվեցին Ջանգեզուրի եւ Արցախի շուրջ տեղի ունեցած հետագա արյունալի իրադարձությունները:

Արամ Սիմոնյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր

ШУРНУХСКАЯ БОЕВАЯ ОПЕРАЦИЯ ГАРЕГИНА НЖДЕ И ЕЕ ОТКЛИКИ

РЕЗЮМЕ

Для того, чтобы обезопасить жизнедеятельность армянского населения Зангезурского уезда от нападений азербайджанцев – жителей села Шурнух, а также других близлежащих азербайджанских деревень, открыть дорогу Горис-Капан, сделать ее безопасной для прохождения людей и грузов Национальным советом Зангезура была поставлена задача перед командующим военными силами Зангезура, генералом Казаряном, организовать поход против Шурнуха и сломить сопротивление его жителей, а также азербайджанских банд, находившихся в деревне и ее окрестностях. Военачальник военных сил Капарохта, Гарезин Нжде высказал несогласие

¹ Նույն տեղում, թ. 57:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, գ.464, թ.30-31, ֆ.278, ց.1, գ.25, թ.2-3:

⁴ Նույն տեղում, գ.464, թ.30-31, ֆ.278, ց.1, գ.25, թ.4:

⁵ Նույնտեղում, ֆ.200, ց.1, գ.464, թ.30-31, ֆ.278, ց.1, գ.25, թ.4:

по поводу организации этой операции, так как был уверен, что это дает повод азербайджанцам предпринять ответный военный поход против Гохтана и подвергнуть резне его армянское население. Однако как военный он вынужден был подчиниться приказу командования и 19 января 1920 года началась Шурнухская боевая операция.

Силы Капарохта во главе с Гарезином Нжде и отряды самообороны Сисиана и Гориса, продвигаясь с двух сторон, сломили сопротивление врага и к исходу второго дня боев взяли Шурнух и очистили Горисский район от азербайджанских военных банд.

Шурнухская операция дала толчок новой шумной антиармянской истерии в Азербайджане, где назрел правительственный кризис. Против действий армянских сил резко выступило командование английских экспедиционных сил на Кавказе во главе с генералом Уордропом, который пригрозил Армении санкциями со стороны сил Атланти, тем самым еще раз показав проазербайджанскую позицию Великобритании в вопросах так называемых «спорных территорий» в Закавказье.

Արամ Սիմոնյան
доктор исторических
наук

ՀԱԹՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1921թ. փետրվարի 18 - ապրիլի 2)

Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների դեմ արգեն ծայր առած ընդդրումներին ու ելույթներին կազմակերպչական բնույթ տալու նպատակով, 1921թ. փետրվարի սկզբին, Կոտայքի գավառի Ջառ գյուղում, երեւանի Փրկութեան կոմիտեի նախաձեռնությամբ, տեղի է ունենում խորհրդակցություն, որի ընթացքում մշակվում է գործողությունների ապագա ծրագիրը: Փետրվարի 17 - լույս 18-ի գիշերը, համաձայն մշակված ծրագրի, Կոտայքի, Ախտալի եւ Բաշ Գառնի գավառներում գտնվող ապստամբ ջոկատները՝ Կ.Թարխանյանի եւ Մարտիրոսի հրամանատարությամբ, նախապես գրավելով Քանաքեռը, մտան երեւան: Առավոտյան ժամը 8 -ին Հեղկոմը գնացքով մայրաքաղաքից հեռանում է Ղամաղլու: Հեռանալով, Հեղկոմն իր հետ տանում է պետական գույքի եւ պարենի զգալի մասը:

Փետրվարի 18-ին, առավոտյան ժամը 8 -ին, մայրաքաղաքն ապստամբների ձեռքում էր: Ապստամբությունը ղեկավարում էր 1921թ. փետրվարի 18 -ին ստեղծված Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն:

Նույն օրը Կոմիտեի նախագահը կոչով դիմում է Հայաստանի բնակչությանը.

«Քաղաքացիներ

Բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում վերացված է:

Մինչեւ կառավարության կազմվելը՝ ամբողջ իշխանությունը գտնվում է Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի ձեռքը: Ամեն քաղաքացի պետք է պաշտպանի

¹ Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի դրամատուր 1920-1921թթ., եր., 2000, էջ 386-398:

² Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը, եր., 1993, էջ 560, Սասունի Կ., Փետրվարյան ապստամբությունը, Բելյուսթ, 1970, էջ 84:

կարգն ու օրենքը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի կողմից հրատարակված բոլոր կարգադրութիւնները խիստ կերպով պետք է կատարվեն քաղաքացիների կողմից: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի նախագահ՝ Ս.Վրացյան 1921թ. փետրվար 18, Երևան»:¹ Փետրվարի 21-ից երկրում հայաստանում էր սահմանափակ գրութեանը:² Քաղաքական աշխատանքների համակարգման եւ ապստամբ բանակի համար պարենի հավթաթվածան խնդիրները լուծելու նպատակով կոմիտեին կից, Բանխի Բշխանյանի նախագահութեամբ, կազմվում է միջկուսակցական խորհուրդ, որին անդամակցում են՝ ՀԹԳանակցութեան, Սոցիալիստ Հեղափոխական, Սոցիալ-դեմոկրատական, Հայ ժողովրդական, Ռամկավար եւ Հնչակյան կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները:³

Հայաստանում տեղի ունեցած ապստամբութեան մասին կոմիտեն, նույն օրը, ռազիտ Հետադրերի միջոցով, տեղյակ է պահում Փարիզում գտնվող ՀՀ պատվիրակութիւնը, Ազգերի Լիգային ու մեծ պետութիւնների կառավարութիւններին՝ Փարիզ, Լոնդոն, Հռոմ եւ Մոսկվա՝, ինչպես նաև Վրաստանի կառավարութեանը: Այնուհետև, Ս.Վրացյանը, Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար օգնական Սաբախտալաչվիլուն հղած Հետադրում, ՀՀ նախկին դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տրկրան Բեկլաղչյանին վերահաստատում է իր՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչ պաշտոնում:⁴

Ինչպես նշված էր Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի N 1-ին հրամանում, այն «Հանդիսանում է երկրի գերագույն իշխանութիւնը, որին անմիջապես ենթարկվում են շրջանային փրկութեան կոմիտեները, իսկ վերջիններին ենթարկվում են գոյուղական փրկութեան կոմիտեները...»:⁵ Անմիջապես սկսում են գործել Ապարանի, Աշտարակի, Էջմիածնի եւ Կոտայքի գավառակային փրկութեան կոմիտեները:⁶

Փետրվարի 22-ին՝ կայանում է Կոմիտեի առաջին նիստը, որի ընթացքում կազմվում է կառավարութիւն՝ հետևյալ կազմով. Ս.Վրացյան՝ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի նախագահ, արտաքին գործերի եւ գոյուղատնտեսական նախարարութեան վարիչ, Ա.Հովհաննիսյան՝ գիտնական գործերի, Կ.Սասունի՝ ներքին գործերի նախարարութեան վարիչ, Հ.Տերտերյան՝ Ֆինանսների նախարարութեան վարիչ, Հ.Տեր-Հակոբյան՝ պարենավորման գործերի վարիչ, Թ. Եղիազարյան՝ խնամատարութեան գործերի, Հ.Սարգսյան՝ աշխատանքի եւ ագիտացիայի գործերի վարիչ, Կ.Թարխանյան՝ ընդհանուր հրամանատար, Ս.Տեր-Թովմասյան՝ քարտուղար:⁷ Կառավարութեան կազմը հետագա օրերին լրացվում է. Ա.Օհանջանյան՝ Հաղորդակցութեան գործերի վարիչ, Գ.Սարգիսբեկյան՝ բանակի ընդհանուր շտաբի պետ եւ այլն:⁸

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն, իր առաջին քայլերով փորձում էր ամրապնդել երկրի պաշտպանութիւնը, ապահովել ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը, վերականգնացնել կազմալուծված սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքը: Այդ նպատակով տրվում են համապատասխան հրամաններ, հրահանգներ, ընդունվում են օրենսդրական ակտեր, իշխանութեան ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս Հավաքներում, ինչպես նաև հատուկ կոչներով դիմում ժողովրդին:⁹

Նոր իշխանութիւնների քաղաքականութեան մասին ժողովրդին տեղյակ պահելու գործում մեծ դեր խաղաց «Ազատ Հայաստան» պաշտոնաթերթը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի կողմից թերթի խմբագրներն են նշանակվում Ա.Ձիլինգարյանը (Խ.Դարբինյան) եւ Մ.Օգանյանը:¹⁰

Ազատագրված տարածքի կյանքը բնականոն հունի մեջ դնելու նպատակով, վերացվում են նախկին՝ խորհրդային իշխանութեան կառավարման մարմինները եւ

ստեղծվում են իշխանութեան նոր մարմիններ, ինչպես նաև նախկին Հեղկոմի պաշտոնյաներին փոխարինում են նորերը. Երևանի քաղաքապետ է նշանակվում նախկին քաղաքապետ Ա.Աստվածատրյանը՝, Երևան քաղաքի պարտո՝ Ալվալայանը՝: Կատարվում են նաև այլևս նշանակումներ: Փետրվարի 23-ի հրամանով կոմունիստներին աշխատանքի ընդունելը արգելվում է:¹¹ Նոր իշխանութիւնների դեմ պայքարի փորձեր կատարվելու եւ հանցագործներին պատժելու նպատակով, փետրվարի 22-ին, Կոմիտեի նախագահ Ս.Վրացյանի եւ ներքին գործերի վարիչ Կ.Սասունու հրամանով, Հ.Օհանջանյանի նախագահութեամբ ստեղծվում է Հայաստանի Հանրապետութեան Արտակարգ Հանձնաժողով:¹² Կոմիտեն ստեղծում է նաև իշխանական նոր մարմիններ:

Ուշագրավ է Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի ազգային քաղաքականութիւնը. հատուկ օրենքով պատժելի է համարվում թուրք քաղաքացիների նկատմամբ խտրականութեան յուրաքանչյուր գրսեվորում:¹³ Ազգութեամբ թուրք քաղաքացիները ընդգրկվում են պետական պատասխանատու պաշտոններում:¹⁴ Ի պատասխան Կոմիտեի կողմից իրականացվող ազգային քաղաքականութեանը, Հայաստանի ազատագրված մասի թուրք ազգաբնակչութիւնը բազմամարտ կանոնադրում եւ ժողովներում իր աջակցութիւն է հայտնում նոր իշխանութիւններին:¹⁵ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի կողմից վարվող ազգային քաղաքականութեան վերաբերյալ «Ազատ Հայաստան» պաշտոնաթերթը գրում է. «Հայաստանը պատկանում է միայն նրա սահմաններում ապրող ու մարտնչող ժողովրդին»՝ առանց ազգի կրոնի եւ դասակարգի խտրութեան...»:¹⁶

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի՝ անտեսութեան բնագավառում ձեռնարկած միջոցառումներն աշխուժացրին Հայաստանի ազատագրված մասի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Փետրվարի 22-ից շրջանառութեան մեջ մտցվեցին Հայկական նոր դրամահիշներ, որոնք ստացվել էին մինչև ՀՀ խորհրդայնացումը:¹⁷ Փետրվարի 20-ի հատուկ հրամանով լուծարվեց «Վառնիքի հանձնաժողովը» ու վառնիքի ներմուծումը Երևան դարձավ ազատ:¹⁸ Փետրվարի 22-ից սկսեցին աշխատել պետական բոլոր հիմնարկութիւնները:¹⁹

Փետրվարի 21-ից, Պիճիկյանի նախագահութեամբ, իր գործունեութիւնը սկսեց Հայկուրը:²⁰ Աշխատանքներ են տարվում Թուրքիայի հետ կապող Մարգարայի կամուրջն ու Երևանի Ալեքսանդրապոլի միացնող ռազիտհեռագրի գիծը վերանորոգելու եւ վերականգնելու ուղղութեամբ:²¹ Կոմիտեն մշակում է գյուղատնտեսութեան հարկման նոր համակարգ:²² Հողագործ-ալգեործների տրամադրվում է վնասատուների դեմ պայքարելու գեղամիջոցներ, իշխանութիւնները կազմակերպվում են այլեզործների ու այլետերերի ընկերութիւններ, որոնց տրվում է Ֆինանսական օգնութիւն: Կարելուովում է ծառայողների աշխատավարձերի բարձրացման հարցը եւ այդ նպատակով մշակվում է նոր ծրագիր:²³ Իրենց աշխատանքներն են վերսկսում Հայաստանի արհեստակցական միութիւնները, տեղի են ունենում ճյուղային կազմակերպութիւնների ժողովներ,²⁴ վերաքաղվում է արհեստակցական միութիւնների դրագարանը:²⁵

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն քայլեր է ձեռնարկում ակտիվացնելու նաև մշակութային ու կրթական կյանքը: Կոմիտեի՝ փետրվարի 24-ի որոշմամբ,

¹ Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 19, Վրացյան Ա., ՀՀ, էջ 562:
² Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 20, Վրացյան Ա., Կյանքի ուղիներով, հ. 9, Բեյրութ, 1967, էջ 75:
³ Ա.Հակոբյան, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, 1948, էջ 70-71:
⁴ Վրացյան Ա., ՀՀ, էջ 563, Սասունի Կ., նշվալախ, էջ 133 - 134:
⁵ ՀԱԱ, ֆ.37, ց.1, գ.38, թ.4-5:
⁶ Նույն տեղում, գ.24, թ.8:
⁷ Նույն տեղում:
⁸ Մեքենագիր վավերագիրը ձեռագրով ուղղված է՝ փետրվարի 18-ին Ա.Ք.Բ.:
⁹ ՀԱԱ, ֆ.37, ց.1, գ.9, թ.5 եւ շրջ., Վրացյան Ա., ՀՀ, էջ 561:

¹ Նույն տեղում, էջ 76:
² Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 19:
³ Նույն տեղում:
⁴ Նույն տեղում:
⁵ Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 24, Վրացյան Ա., ՀՀ, էջ 569-570:
⁶ Ազատ Հայաստան, 1921, մարտի 30:
⁷ Վրացյան Ա., ՀՀ, էջ 570: Ազատ Հայաստան, 1921, մարտի 27:
⁸ Նույն տեղում, 1921, ապրիլի 1:
⁹ Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 25, Վրացյան Ա., նշվալախ, էջ 567:
¹⁰ Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 19:
¹¹ Նույն տեղում, փետրվարի 22:
¹² Նույն տեղում, փետրվարի 2, Վրացյան Ա., Կյանքի ուղիներով, հ. 9, էջ 78:
¹³ Նույն տեղում:
¹⁴ Ազատ Հայաստան, 1921, մարտի 11:
¹⁵ Նույն տեղում, մարտի 11, 16:
¹⁶ Նույն տեղում, մարտի 22, 26 եւ այլն:
¹⁷ Նույն տեղում, մարտի 22:

պարագմունքները վերսկսում են 1-ին եւ 2-րդ աստիճանի դպրոցները¹: Մարտի 17-ին իր դռները վերաբացում է ժողովրդական Համայնարանը²: Խորհրդարանի շենքում ներկայացրածներն է կազմակերպում Հայոց Դրամատիկական ընկերությունը: Երկուսը են Ա.Ա.Հարությունյանի «Արցունքի հովիտը», Գ.Երիցյանի «Ուշ լինի, նուշ լինի» եւ Ա.Երիզանդազեի «Չար ոգի» պիեսները³:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն փորձեց ակտիվացնել նաև երկրի Հասարակական կյանքը: Մասնավորապես, կոմիտեն նպատակադրվել էր Երեւանում, մարտի 25-ին, հրավիրել Համաժողովրդական Համագումար, որի օրակարգին էր լինելու...

«ա) Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահի գեկուցումը մոմեմտի մասին,

բ) Հայաստանի ինքնպաշտպանության հարցը,

գ) Պարենավորման խնդիրը,

դ) Հարցեր, որոնք կհարուցվեն Համագումարում»⁴:

Սակայն Համագումարը, երկրի ուղեւորական իրազրույթյան վատթարացման պատճառով, հետաձգվեց, իսկ հետո ընդհանրապես չկայացավ⁵:

Կոմիտեն իր ուշադրությունը դուրս չթողեց երկրի պաշտպանության հարցերը: Մասնավորապես, մարտի 16-ին գորակոչվում են Հանրայեղեսույթյան 30-32 տարեկանները, իսկ ուսանող դաշնակցականները, լրիվ կազմով, դադարեցնելով իրենց ուսումը, մեկնում են ուղեւորականացած⁶: Մարտի սկզբին շՅԴաշնակցության Հայաստանի կոմիտեն գեներալ է կոչում իր անդամներին՝ 20-40 տարեկաններին⁷: Սակայն կարճ ժամանակամիջոցում կանոնավոր բանակ ստեղծելու խնդիրը գրեթե անլուծելի էր, ստավիլ եւս, եթե հաշվի առնենք, որ չկար Համապատասխան բազա. «Ոչ կամավոր կազմակերպված զորք ու կարող զինվորական մասնագետներ, ոչ հրամանատարներ, ոչ պարեն, ոչ ուղեւորներ, ոչինչ՝ բառի բուն նշանակություն ոչինչ», - այդպես է ներկայացնում Վրացյանը իրական պատկերը⁸:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մեծ ուշադրություն է արժանացնում նաև արտաքին քաղաքականությանը: Արդեն նշել ենք, որ կոմիտեն՝ Երեւանում տեղի ունեցած ապստամբության հաղթանակի մասին տեղեկացրել էր աշխարհի պետություններին: Սակայն բոլոր դիմումներն ու հեռագրերը մնացել էին անպատասխան: Կոմիտեին շնորհավորել էին միայն Պարսկաստանի, Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները եւ Վրաստանի կառավարությունը⁹:

Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի, Եվրոպական երկրների ներկայացուցչություններին եւ Ազգային պատմիկությունների ուղղված ընդարձակ գեկուց-նամակում կոմիտեն հիմնավորում էր իր արտաքին քաղաքականության շրջադարձը դեպի Թուրքիա. «Մեր այսօրվա եւ վաղվա իրական դրությունը պահանջում է Հայոց եւ բարեկամական կենսացույթյուն մեր հարեւան թուրքիայի հետ: Ուրեմն մեր արտասահմանի բարեկամները, եթե իրոք բարեկամներ են մեզ, չպիտի գնեն Թյուրքիային այնպիսի դրություն մեջ, որ նա նկատի մեզ իրբեւ իրա դժբախտության պատճառը ու լցվի անտեղության ու վրիժառության զգացմունքներով հանդեպ մեզ: Կոնֆերանսի որոշումները մեր վերաբերմամբ ընդունելի պիտի լինեն նաև Թյուրքիայի համար, ահա մեր պահանջը»¹⁰:

Նույն բովանդակությամբ հեռագրեր են ուղարկվում Լոնդոնում, 1921թ. փետրվարի 21-ին, բացված Փարիզի Խաղաղար կոնֆերանսին¹¹ եւ Մոսկվայում, 1921թ. փետրվարի 26-ին, բացված ուսու-թուրքական բանակցությունների մասնակիցներին¹²: Այս դիմում-հեռագրերը տեղեկացնում էին, որ կոմիտեն ընդունում է Ալեքսանդրապոլի 1920թ. գեկուեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը:

¹ Նույն տեղում, փետրվարի 24:

² Նույն տեղում, մարտի 15:

³ Նույն տեղում, մարտի 20, 22, 26:

⁴ Նույն տեղում, 1921, մարտի 20:

⁵ Նույն տեղում, մարտի 23:

⁶ Նույն տեղում, մարտի 16:

⁷ Նույն տեղում, մարտի 4:

⁸ Վրացյան Ս., ՀՀ, էջ 577:

⁹ Ազատ Հայաստան, 1921, փետրվարի 25:

¹⁰ Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. Ձ, էջ 47:

¹¹ Վրացյան Ս., ՀՀ, էջ 563, Գալույան Գ., նշվաչխ., էջ 429:

¹² Վրացյան Ս., նշվաչխ., էջ 563, Գալույան Գ., նշվաչխ., էջ 440:

1921թ. մարտի 15-ին կոմիտեն՝ Հ.Օհանջանյանի, Հ.Բալազոնյանի, Ա.Հովհաննիսյանի, Վ.Միխայիլյանի, Ս.Մելիք-Յոյզյանի եւ այլ Հեղինակավոր գործիչներին մասնակցությունը, հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը քննարկելու նպատակով հրավիրում է խորհրդակցություն: Խորհրդակցությունը մասնակիցները, քննարկելով հարցը, որոշում են. ա) սկսել թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններ, բ) այդ հարաբերությունների հիմք ընդունել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը¹³: Փրկության կոմիտեն, նույն օրը, այդ որոշման մասին տեղեկացնում է Թուրքիայի կառավարությանը: Այնուհետև, մարտի 18-ին, կոմիտեն, օգնության խնդրանքով, նրանց է դիմում, քանզի պայմանագրի 5-րդ կետի համաձայն՝ «Հայաստանի վրա հարձակման դեպքում Թուրքիան պաշտպանում է Հայոց կառավարությունը եւ աջակցում է Հայաստանի գործով»: Կոմիտեի խնդրանքը բաղկացած է երեք կետից. «1. Վերադարձնել Երեւանի ուղեւորականացած գտնվող Հայ զինվորական ուղեւորներին: 2. Տալ որոշ պայմաններով Հայ բանակին ուղեւորություններ, առաջին հերթին ուսումնական երեք դասնի կամ տանկայան մտուցելի փամփուռներ եւ կամ Ռուսի ու Լեբելի սիստեմի հրացաններ: 3. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը Հնարավոր գտնում է Հասցնել Հայաստանի զինվորական օժանդակություն եւ, եթե կարող է, ի՞նչ չափով ու եղանակով եւ ի՞նչ ժամանակամիջոցով»¹⁴:

Ըստ Ս.Վրացյանի, թուրքերը անհետեւանք չթողին կոմիտեի խնդրանքը: Վկայակցելով այլ աղբյուրներ, նա գրում է, թե Թուրքիայում Հայ ուղեւորներին հանդեպ վերաբերմունքը վերահիշյալ դիմումից հետո փոխվեց եւ մի քանի հազար դեպքում Վերիլյանի գլխավորությամբ հնարավորություն տրվեց փոխելու¹⁵: Միայն այսպես: Այլ տեղեկություններ մեզ չհաջողվեց պարզել:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև Հայ-ուսումնական հարաբերություններին: Մոսկվա ուղարկված առաջին հեռագրի պատասխանն այդպես էլ չստացվեց: Նույն բովանդակությամբ (Հայաստանում տիրող իրազրույթյան մասին), սակայն ավելի մանրամասն, մի նոր հեռագիր է ուղարկվում (մարտի 10) Մոսկվա, որն ուղղված էր ոչ միայն Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ջիզերիին, այլ նաև «Բոլորին, բոլորին, բոլորին»¹⁶: Այդ հեռագրում կոմիտեն ազգաբարում էր փետրվարի 18-ի հաղթանակը, այն գնահատում իրբեւ՝ Ռուսահաստություն գուուը հասած Հայ ժողովրդի արդար հաղթանակ, Հայկական ինքնուրույն պետականության վերականգման ակտ, Հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի գրեթե ուղեւորում: Հեռագիրը հերքում էր կոմիտեիսաների կողմից սարածված լուրերն այն մասին, թե իր կոմիտեի կողմից ձեռնարկված կոմունիստները բանտերում պահվում են անմարդկային պայմաններում ու ենթարկվում բռնությունների: Ս.Վրացյանի այդ հեռագրում հատուկ ընդգծվում էր Հայ-ուսումնական հարաբերությունների խնդիրը. Ռուսաստանը չի կարող չճանաչել Հայ ժողովրդի անկախ, առանց օտար սպիաների խնամակալության ապրելու իրավունքը¹⁷:

Ս.Վրացյանի Մոսկվա ուղարկված հաջորդ մարտի 12-ի թվալիք նամակ-հեռագրին առնչվում էր ուսու-թուրքական բանակցություններին. «Հայաստանի կառավարությունը սրանով Հայաստանում է, որ իր համար պարտագիր չեն Հայաստանի Հանրապետության անունից Բեկդադյանի ձեռքով կնքված բոլոր պայմանագրերը, նաև նրա կողմից հանձն առնված բոլոր պարտականությունները՝ ինչ իմաստով եւ ինչ չափով էլ որ լինին սրանք»¹⁸: Սույն նամակ-հեռագիրը հիմնված էր Ս.Վրացյանի կառավարության կողմից Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ճանաչման փաստի վրա:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, ակնկալելով տնտեսական օգնություն ՌՍՖՆՀ-ից, եւս մեկ անգամ դիմում է խորհրդային Ռուսաստանին՝ արտաքին

¹ Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. Ձ, էջ 60:

² Նույն տեղում, էջ 66:

³ Նույն տեղում:

⁴ Հայրենիք, 1941, Հունվար, N .3, էջ 96, Վրացյան Ս., ՀՀ էջ 536, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը, էջ 392, վավ. N 358:

⁵ ՀԱՍ, ֆ.113, գ.3, ք.7, թ.1, Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ.Ձ, էջ 68, Կոմունիստ, Երեւան, 1921, մայիսի 25:

⁶ Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. Ձ, էջ 69:

⁷ ՀԱՍ, ֆ.37, գ.1, ք.9, թ.41-42:

⁸ Նույն տեղում, թ. 42, Վրացյան Ս., ՀՀ, էջ 571:

⁹ Ազատ Հայաստան, 1921, մարտի 15:

առևտրի ժողովում Կրասիինին, սակայն, այդ հեռագիրը, նախորդների նման, մնում է անպատասխան¹:

Ռուսաստանի կառավարությունը ոչ միայն անպատասխան թողեց այդ հեռագրերը, այլև նպատակադրվեց ճնշել այդ պատամրությունը: Դրա մասին է վկայում Օրբոնիկիձեի, 1921թ. մարտի 20 -ին, Ս.Վրացյանին ուղղված հեռագիրը. «Ինձ դիմեցին մի խումբ Հայ բնիկներ, խնդրելով վերցնել Ձեզ դիմելու նախաձեռնությունը եւ առաջարկել դադարեցնել անիմաստ, անհեռանկար, ժողովրդի Համար կործանարար պատերազմը: Վրաստանում կոխվր մենչեւիկյան կառավարություն եւ սովետական իշխանություն միջևե ավարտվեց բանվորադուրացիական իշխանությունը իրավասար եւ վերջնական Հաղթանակով եւ ամբողջ Վրաստանում սովետական իշխանությունը ճանաչելու եւ անցյալը մոռացություն տալու մասին Համաձայնագրի կնքումով: Ամենքի Համար պարզ է, եւ ամենափոքր կասկածի ենթակա է, որ ամբողջ Անդրկովկասում հասել է բանվորադուրացիական իշխանություն ժամբ:

Ահա թե ինչու եւ բնորոշում եմ Հայ բնիկների դիմումը եւ առաջարկում անհավաղ դատարանի անհետախի կոխվր, գեներ լիովին ցած դնել եւ ճանաչել Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական անկախ Ռեսպուբլիկայի Ռեւոլյուցիոն Կոմիտեն, որին անցյալ տարվա դեկտեմբերին հանձնեցիք իշխանությունը: Ռեւոլյուցիոն Կոմիտեն ներում կշնորհի ավանտյուրայի բոլոր մասնակիցներին»²:

Ս.Վրացյանը հերքում է այդ հեռագրի ստացման ֆաստը:

Հայրենիքի փրկություն կոմիտեն քայլեր ձեռնարկեց ամրապնդելու Համար նաեւ Հայ-վրացական Հարաբերությունները:

Արդեն նշել ենք, որ Հայաստանում տեղի ունեցած պատամրություն Հաղթանակի մասին Ս.Վրացյանը հեռագրել էր Վրաստանի կառավարությանը: Եվ ահա, փետրվարի 21-ին, Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարի օգնական Սաբախտարաչվիլին պատասխան հեռագրին է ուղարկում, որտեղ ոչ միայն շնորհավորեց պատամրության Հաղթանակը, այլևս առաջարկեց. «...անմիջապես սիմվոլ Համապատասխան միջոցների՝ խելքի բերելու Համար բուշեւիկների կողմից մոլորեցված Հայ գյուղերը»³:

Ս.Վրացյանն այդ հեռագրից իմացավ, որ Լոուվա գավառի Հայ գյուղացիները միացել են «Ձեզոք գոտում» գտնվող Կարմիր բանակի զորամասերին եւ կոչվում են վրացական զինված ուժերի դեմ: Հարցն այն է, որ Լոուին՝ 1920թ. նոյեմբերի 13-ի Հայ-վրացական Համաձայնագրի Համաձայն, ժամանակավորապես՝ երեք ամսով, գտնվելու էր Վրաստանի տնօրինություն ներքո: Սակայն ժամկետը լրացել էր, իսկ վրացիները չէին շտապում հեռանալ Հայկական շրջանից: Լոուու Հայկական գյուղերի բնակիչներն ապստամբել էին եւ փորձում էին վերականգնել իրենց իրավունքը՝ թեկուզ եւ Կարմիր բանակի օգնությամբ միանալ Հայաստանին:

Ս.Վրացյանը կոչով դիմեց Լոուու Հայ գյուղացիներին:Նրա կոչը զարգացնում էր կովկասյան բոլոր ազգերի՝ հայերի, վրացիների ու թուրքերի եղբայրության գաղափարը: Ս.Վրացյանը, հանուն երկրի ապագայի, առաջարկում էր նրանց գեներ վայր դնել. «Ձեզնից է կախավձ ձեր եւ ամբողջ Հայ ժողովրդի փրկությունը», - նախապես զգուշացնելով. «Դուք կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե ինչ կլինի մեր երկիրը, երբ տածիկները Ալեքսանդրապոլից առաջ շարժվեն եւ վրացիներն էլ ձեզ ես մղեն»⁴:

Սակայն Վրաստանի օրերն հաջված էին. 1920թ. փետրվարի 25 -ին Վրաստանը խորհրդայնացվեց:

խորհրդայնացնելով Վրաստանը, Կարմիր բանակի Հրամանատարությունը եւ Հարավային Կովկասի խորհրդային զեկավար գործիչներն իրենց ուղադրություններն ամբողջովին կենտրոնացրին Հայաստանի վրա: Երեւանը վերագրավելու առաջին փորձը Հեղվորդ կառարեց փետրվարի 24 -ին⁵: Փետրվարի 27 -ին բուշեւիկյան զորքերը գտնվում էին Երեւանից ընդամենը 2 կմ. հեռավորության վրա, սակայն,

¹ Նույն տեղում, մարտի 30:

² Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. 9, էջ 113-114, տես նաեւ Հակոբյան Ա.Մ., Նշվառել, էջ85-86:

³ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դիրք Հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երեւան, 1964, Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. 9, էջ 114

⁴ Ազատ Հայաստան, 1921, մարտի 20, Վրացյան Ս., Նշվառել, էջ 49, նույնի՝ ՀՀ, էջ 564:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.37, ց.1, գ.59, թ.5:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 178:

Կոմիտեն, չորսօրյան արյունահեղ պաշտպանական մարտերից հետո, Հոջովեց ոչ միայն ես մղել Հակառակորդին, այլևս անցնել Հակահարձակման: «Մարտի 1 -ի օրը բացվում է խորունկ լուսնյան մեջ, - գրում է Վրացյանը, - քաղաքը սպառում էր թնդանոթների որոտին: Անցնում են ժամեր, բայց լուսնյունը չի խանգարվում»⁶:

Մինչեւ 1921թ. մարտի կեսերը ճակատներում Համեմատական խաղաղություն էր տիրում: Մարտի 15 -ից հետո, խորհրդային Վրաստանից Հայաստան են շարժվում Կարմիր բանակի զորամասերը եւ թե՛ ժարտեր են բորբոքվում, որոնք շարունակվեցին մինչեւ ապրիլի 2 -ը: Հայրենիքի փրկություն կոմիտեն հերոսաբար պաշտպանվում էր, սակայն, ուժերն անհավասար էին. «Մարտի 29 -ին ստացանք պահեստի վերջին ուսգմամթերքը. 20.000 ուսուական փամփուշտ՝ ամեն մեկ զինվորին 10 -ական փամփուշտ», - գրել է պատամրություն զեկավարներից մեկը՝ Կ.Սասունյանը⁷:

Մարտի վերջին տասնօրյակում տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որի ազդեցությունը շրջափակված Հանրապետության ժողովրդի վրա՝ ակնառու էր: Մարտի 20 -ին Ախտայի ռազմաճակատով Երեւան ժամանեց մեծ բանաստեղծ Հ.Թումանյանը: Վերջինս, ինչպես ինքն է վկայում՝ նպատակ ուներ պարզել պատամրության պատճառներն ու բնույթը. «Շարժումը սկսվել է գյուղացիության մեջ գանազան շրջաններում, տարածվել է մինչեւ Երեւան եւ իր ետեւից քաշել է մտադրակառուկյանը»⁸: Մեծ բանաստեղծը զարմանքով նկատում է, որ Հայ գյուղացին փակնում է Կարմիր բանակի առջեւից ու թեքվում էր «թմրեցնել» թուրքը: Երեւան գալու Ռուսմանյանի առաքելության շուրջ տարբեր, երբեմն իրարամերժ կարծիքները Հանդարտվեցին նրա՝ «Իմ Երեւան գալու առթիվ» անավարտ հոդվածի լույս տեսնելուց հետո⁹:

Հայաստանի անկախությունը փրկելու նպատակով, այդ օրերին գործադրվեց եւս մեկ փորձ. Հայաստանի սոցիալիստական կուսակցությունները դիմեցին «Եվրոպայի ազնիվ սոցիալիստներին», Լոնդոնի սոցիալիստների միջազգային կազմակերպությանը, Մոսկվայի միջազգային 3 -րդ ինտերնացիոնալին, բոլոր սոցիալիստական կուսակցություններին, մամուլին⁸: Կոչ-դիմումը ստորագրել էին ՀՅԴՆՀԱՆԱԿԵՐԱՄԻՍՅԱՆ անունից՝ Հ.Օհանյանյանը, սոցիալիստ-հեղափոխականների անունից՝ Վ.Մինխոբյանը, սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության անունից՝ Բ.Իսխանյանը: Դիմումի նպատակը մեկն էր. անկոչ, օտար խնամակալներ իրենց հակեդիստ թողնեն⁹:

Կոմիտեն մարտի վերջին օրերին արդեն հասկանում էր, որ անկախ Հայաստանն հոգեւոր էր սպրտել եւ նահանջի ծրագրեր էր մշակում: Նահանջը պետ է կազմակերպվել այնպես, որ նահանջող զորամասերը միանային Լեոնահայաստանի՝ Նժդեհի բանակին: Քննարկվում էր ճանապարհները ընտրության Հարցը՝ Բաշ-Գառնի-Դարբայաչյաց, թե՞՞ Ղամարու-Շարուր-Նախիջևան: Գերապատվությունը տրվեց առաջինին, քանզի այն լինելով դժվարանց ապահով էր, իսկ երկրորդը՝ վտանգավոր ու անհուսալի, առավել եւս, որ պիտի հաղթահարվեր թշնամու դիմադրությունը: Մինչեւ ապրիլի 2 -ի գանգվածային նահանջը, Կոմիտեն Բաշ-Գառնիում պահեստավորել էր որոշակի բանակություն պարեն, զինամթերք, դեղորայք, ինչպես նաեւ Երեւանից այնտեղ էր մեկնել մտավորականություն մի մարտ:

Ռազմական գործողություններն արագ էին զարգանում: Ախտայի ճակատը քայքայվեց եւ, ապրիլի 2-ին, Կոմիտեի ռազմական ուժերը նահանջեցին Երեւանից. պատամրությունը պարտվեց: Այդ օրը լույս տեսավ «Ազատ Հայաստանի» վերջին՝ 34 -րդ համարը:

Արշակ Բալյան

¹ Վրացյան Ս., ՀՀ, էջ 572:

² Սասունի Կ., Նշվառել, էջ 220:

³ Ազատ Հայաստան, մարտի 22, Վրացյան Ս., Նշվառել, էջ 103-106, Ռուսմանյան Հ., Երկրի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ), Հ.10, Երեւան, 1999, էջ 375, 380, 693-696:

⁴ Ռուսմանյան Հ., ԵԼԺ, Հ.10, էջ 375:

⁵ Նույն տեղում, էջ 376:

⁶ Նույն տեղում, էջ 694:

⁷ Անկախ Հայաստան, 1921, մարտի 29:

⁸ Վրացյան Ս., Կյանքի ուղիներով, Հ. 9, էջ 106, 107:

⁹ Նույն տեղում, էջ 107:

**ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА
КОМИТЕТА СПАСЕНИЯ РОДИНЫ
(с 18 февраля по 2-ого апреля 1921г.)**

18 февраля 1921г., *восставший после жестокой репрессивной политики Ревкома Армении, народ одержал победу и установил свою власть в лице Комитета Спасения Родины. Как бы подразумеваемая преемственность власти, председателем Комитета был назначен последний председатель Совмина РА С.Врацян.*

За время сорокодневного существования Комитет пытался по возможности, декретами, законами, призывами восстановить разрушенную до основания экономическую, политическую и общественную жизнь страны. Основное внимание Комитета было направлено на укрепление обороны страны, окруженной врагами. Но РА не имела армию, воевали в основном добровольцы-крестьяне, лишённые навыков, боеприпасов, продовольствия и других материалов. Временно отступившая Красная армия, получив подкрепление из Советской Грузии и Азербайджана и предприняв ряд наступлений, 2 апреля 1921г. вошла в Ереван.

Аршак Баян

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՑՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1920-1930-ական թվականներ)**

1920-1930-ական թվականներին Հայաստանում լայնածավալ աշխատանքներ կազմակերպվեցին գյուղատնտեսական կադրերի պատրաստման ուղղությամբ: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Հանրապետության 9 գավառները 1921թ. ունեին ընդամենը 4 գյուղատնտես և 5 գյուղատնտեսական հրահանգիչ: Միջնակարգ կրթությամբ գյուղատնտեսական կադրեր պատրաստելու համար Օջական գյուղում և Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի) բացվեցին գյուղատնտեսական տեխնիկումներ: Ալեքսանդրապոլից՝ տեղի ինդուստրիալ տեխնիկումի մի բաժանմունքն էր, որը հետո՝ առանձնացավ: Եռուտով գյուղատնտեսական տեխնիկում է բացվում նաև Երեւանում, որտեղ 1925թ. ուսանում էր 77 սովորող, իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ 23:

1924թ. բացվում է Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) անասնաբուժական-անասնաբուժական տեխնիկումը, որը սկզբում կոչվում էր կաթնատնտեսական, իսկ մեկ տարի անց, 1925թ., Ղարաբիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գյուղատնտեսական տեխնիկումը (սկզբում գյուղացի կոչվում): 1925-1926 ուստարում Հայաստանում գործող 8 տեխնիկումների կեսը գյուղատնտեսական էր, իսկ հաջորդ ուստարում տեխնիկումների թիվը հասավ 12-ի, որից արդեն 7-ն էին գյուղատնտեսական:

Տեխնիկումների թիվը տարեցտարի ավելանում էր: Եթե 1930թ. հանրապետությունում գործում էր 11 գյուղատնտեսական տեխնիկում՝ 891 սովորողով, ապա

1931թ. տեխնիկումների թիվը հասավ 33-ի, իսկ 1932 թվականին՝ 35-ի, որտեղ ուսանում էին 4790 սովորող:

Գյուղատնտեսական կադրերի պահանջը գնալով ավելանում էր: Որոշում ընդունվեց 1932թ. սկսած բացել նաև 3 հեռակա տեխնիկում՝ 1270 սովորողի համար²: Տեխնիկումների աշխարհագրական վայրն ընտրելիս՝ ելնում էին տվյալ շրջանի գյուղատնտեսական զարգացման առանձնահատկություններից: Գյուղատնտեսական տեխնիկումները տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերում. Երեւանում գործում էին ագրոթիմիական, պողոտանյարարուժական, գյուղատնտեսության մեքենայացման, այգեգործական, շերամապահական, անասնաբուժական, անասնաբուժական, գյուղատնտեսական շինարարության, հողաշինարարական, մետաքսաարտադրական և բույսերի սպառնալուծման: Բամբակագործական տեխնիկումներ կային Ղուրղուղլուում (այժմ՝ Արմավիր), Վաղարշապատում (այժմ՝ Էջմիածին), Ղամարլուում (այժմ՝ Արտաշատ), շերամապահական՝ Մեղրիում, ծխախոտագործական՝ Իջևանում, այգեգործական՝ Օշականում, կանիճանաանապահական՝ Ստեփանավանում և Ախտալում (այժմ՝ Հրազդան), ոչխարաբուծական՝ Քեչիքենդում (այժմ՝ Արագածի տարածաշրջանի Գեղարտու գյուղ), անասնաբուժական՝ Սիսիանում և Ապարանում: Այդուհանդերձ դեռևս լուրջ թերություններ կային այդ բնագավառում: Դեռևս անբավարար էին այդ նպատակով հատկացված գումարները, չկային հարմարավետ շենքեր, դասասենյակներ և լսարաններ: Չափազանց թույլ էր նրանց նյութական և տեխնիկական հիմքը, վերին աստիճանի անբավարար էր գրագրարանային գործը, գրեթե չկար մայրենի լեզվով մասնագիտական գրականություն:

Թեև տեխնիկումները զգալիորեն մեղմացրին կադրերի հարածուև կարիքը, բայց դեռևս Հնարավորություն չուներին ապահովել անընդհատ զարգացող գյուղատնտեսության պահանջները: Եռուտով տեղի է ունենում տեխնիկումների վերահաստեղծում: Վերացվում է խիստ նեղ մանրացումը և հաստատվում խոշոր մասնագիտություններ: Երրորդ հնգամյակի տարիներին Հայաստանում գործում էր գյուղատնտեսական մասնագիտությունների գծով 16 տեխնիկում՝ առաջին հնգամյակում եղած 28-ի փոխարեն: Միայն Երեւան քաղաքում գործում էր 7 տեխնիկում: Կադրեր էին պատրաստում նաև Նոր Բայազետի, Գորիսի, Օջականի, Ստեփանավանի, Ղարաբիլիսայի, Ղուրղուղլու, Լեհիսկանի և Իջևանի տեխնիկումները: 1931թ. կազմակերպվում են գյուղատնտեսական մասնագետների 6-ամսյա դասընթացներ, այդ թվում անասնաբուժական՝ 180, անասնաբուժական՝ 135, թռչնաբուժական՝ 120, ճագարաբուժական՝ 40, ձիաբուժական՝ 60 սովորող և այլն: Միջոցառումներ են ձեռնարկվում կարճաժամկետ (10 օրից մինչև 3 ամիս) դասընթացներում զանգվածային կադրերի պատրաստման ուղղությամբ: Այդ դասընթացներում միայն Հանրապետության հողթղվածատի գծով պատրաստվեց և վերապատրաստվեց 1259, իսկ հաջորդ 1932 թվականին՝ 2160 մարդ, այդ թվում բույսերի պաշտպանության գծով՝ 69, գյուղատնտեսական մեքենաներ վերանորոգողներ՝ 30, վարորդներ՝ 477, սիլոսագործան աշխատանքների գծով՝ 285, հովիվներ՝ 127, ժանտիստի դեմ պայքարող՝ 140, մեղվաբույժներ՝ 30, ճագարաբույժներ՝ 20 մարդ և այլն:

Բնակչությանը գյուղատնտեսական գիտելիքներ ուսուցանելու համար 1923-1924 ուսումնական տարվանից բացվեցին գյուղատնտեսական դպրոցներ: 1926թ. նշված դպրոցների թիվը հասավ 11-ի: Այդպիսի դպրոցներ բացվեցին Գորիսում, Դիլիջանում, Ստեփանավանում, Ղարաբիլիսայում, Քեչիքենդում (այժմ՝ Եղեգնաձոր), Դիլիջանում, Ղուրղուղլուում և այլ վայրերում: Գյուղատնտեսական այդ դպրոցներում 1926-1927 ուստարում սովորում էր 1236 մարդ: Բացի այդ, միջնակարգ դպրոցների մի մասը եւս վերափոխվեց և ունեցավ գյուղատնտեսական թեթուև, որն սկսվում էր 9-րդ դասարանից: Աշակերտները 9-րդ և 10-րդ դասարաններում ուսումնասիրում էին գյուղատնտեսական տարբեր մասնագիտություններ: Փաստորեն ստեղծվեց երկամյա դպրոցների լայն ցանց: 1931-1932 ուստարում արդեն Հանրապետությունում գործում էր 20 այդպիսի դպրոց, որոնցից 8-ն ունեց

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.1, ց.19, գ.273, թ.2:
² Եռույն տեղում, թ.1-19:
³ Եռույն տեղում, թ.1-19:
⁴ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.19, գ.273, թ.8:
⁵ «Հիմնական տեղեկությունները Հայաստանի նյութի», մարտ 1925թ., հունվար 1927թ., Երեւան, 1927, էջ 95:

¹ «Որհրհրդային Հայաստան, հինգ տարի, 1920-1925», Երեւան, 1926, էջ 114:

անանապահական, 2-ը՝ բամբակագործական, իսկ մնացած 10-ը՝ տեխնիկական մշակարարության եւ այլեզործական թեքում¹:

Անհրաժեշտ էր զբաղվել նաև եղած մասնագետների վերապատրաստման հարցերով: Հանրապետության բոլոր գավառներում 1930թ. հունվարի 15-ից մինչև փետրվարի 15-ը կազմակերպվում են գյուղատնտեսական մասնագետների վերապատրաստման դասընթացներ: Այդ միամսյա դասընթացներն ավարտեցին Հայաստանի մասնագետներ: Միայն ագրոխիզորների քանակը Հասավ 1375 մարդու:

1931թ. ձմարույժների, անասնաբույժների, անասնաբույժների, մեղվաբույժների, թռչնաբույժների եւ կարճատեւ այլ վերապատրաստման դասընթացներ ավարտեցին 819 գյուղատնտեսական աշխատողներ²: Գյուղատնտեսական կայրեր էր պատրաստում նաև գյուղատնտեսական ինտիտուտի բանֆակը, որը ենթարկվում էր Հողօդաղմամասին: Այդ բանֆակի ուսանողների քանակը 1932-1933 ուստարում հասավ 275-ի³:

1930թ. սկզբներին զանգվածային որոկյալ կազմերի պատրաստումը իրականացվում էր խորհունտեսություններում, կոլտնտեսություններում եւ տարբեր կարճատեւ դասընթացներում՝ 5 օրից մինչև 1 տարի տեւողությամբ: Այդ թվականին Հայաստանում գործում էին 2 խորհունտեսային, Սարգրապատի՝ բամբակագործական, Լենինականի՝ պտղաբանաբարբուծական եւ 10 կոլտնտեսային դպրոցներ: Գյուղատնտեսական այս դպրոցներում 1931թ. սովորում էր 737 պատանի եւ աղջիկ:

Գյուղատնտեսական կազմերի պատրաստման գործում անգնահատելի դեր խաղացին Հանրապետության շրջանային կոլտնտեսային դպրոցները (ԵԿԿ), որոնք սկսեցին գործել 1933 թվականից: Այդ թվականին էլ բացվեցին 7 այդպիսի դպրոցներ՝ Աշտարակի, Արթիկի, Բասարգեչարի (այժմ՝ Վարդենիս), Ղարաբիլիսայի, Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր), Ղամարուի եւ Մարտունու դպրոցները: Տարեցտարի այդ դպրոցների թիվն ավելանում էր, որակապես բարելավվում սովորողների կազմը: 1934 թվականին կազմակերպվեցին Ախտալի, Կոտայքի (այժմ՝ Արտվին), Ստեփանավանի, Վեդու (այժմ՝ Արարատի), Արավերզու, իսկ 1935 թվականին՝ Ապարանի, Լենինականի, Գորիսի եւ Կապանի շրջանային կոլտնտեսության դպրոցներ⁴: Ինուես 1934 թվականին Հանրապետության 12 ԵԿԿ-ները արդեն պատրաստել էին 2125 գյուղատնտեսական մասնագետներ: Ուսման տեւողությունը ԵԿԿ-ներում 5 ամիս էր: Պատմաբան Կ.Լեւիկինի աշխատությունում նորհրդային Միությունում գյուղատնտեսական կազմերի՝ կոլտնտեսությունների վարչությունների նախագահներ, Հաշվապահներ, գաշտավարական բրիգադի բրիգադիրներ, օդակապարներ, անասնապահությունների բրիգադիրներ, անասնաբույժներ, պատրաստման այդուսակում Հայաստանի Համար նշված է 14746 մարդ: Մեխանիզատորների թիվը կազմում էր 7233-ի, միուլթեանյան 11 Հանրապետությունների մեջ Հայաստանը գտնվում էր փերջին տեղում, գիրջելով Վրաստանին (ուներ Համապատասխանաբար՝ 38702 եւ 16243) եւ Ագրբեջանին (40583 եւ 28466)⁵: Հետագա տարիներին առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվեց կազմերի որակի բարձրացման եւ դրան զուգընթաց քանակի ավելացման վրա: 1937թ. ծրագրով նախատեսվեց ԵԿԿ-ներում պատրաստել 1400, իսկ 1938թ.՝ 14512 մասնագետ, ընդ որում այդ թվի մեջ մտնում էին նաև ԵԿԿ-ներում կազմակերպված գյուղատնտեսական մասնագետների որակավորման բարձրացման կարճատեւ դասընթացներն ավարտողները: 1939թ. ԵԿԿ-ները պետք է պատրաստեին 232 գաշտավարական բրիգադների բրիգադավարներ, 290 անասնապահական ֆերմաների վարիչներ, 175 այլեզործական բրիգադավարներ, 420 Հաշվապահ եւ Հաշվետար, 210 ագրոնոմ, 150 անասնաբույժ, 90 անասնաբույժ, ընդամենը 1567 մասնագետ⁶: 1940-1941 ուսումնական տարում Հանրապետության 18 ԵԿԿ-ներում սովորում էին 900 հոգի⁷:

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.19, գ.273, թ.1:

² Նույն տեղում, ց.15, գ.38, թ.33:

³ Նույն տեղում, ց.19, գ.273, թ.2:

⁴ Նույն տեղում, ֆ.113, գ.806, թ.75:

⁵ Նույն տեղում, ֆ.1, ց.25, գ.282, թ.4-9:

⁶ К.Левыкин, КПСС организатор колхозного производства в годы второй пятилетки (1933-1937), М., 1969, стр. 84.

⁷ Գր.Հարությունյան, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Հաշվետվությունը ՀԿ(Բ) XI Համագումարին, Երևան, 1938, էջ 57:

⁸ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.25, գ.68, թ.186:

⁹ Նույն տեղում, ց.30, գ.33, թ.4:

1940թ. վերջերին ԵԿԿ-ները վերակառուցվեցին միջընթանային միամյա կոլտնտեսային դպրոցների, որոնք կազմեր պետք է պատրաստեին 8 մասնագիտությունների գծով: Հաստատվում է այդ մասնագիտությունների ցանկը. գաշտավարություն՝ 225, անասնապահություն՝ 132, ծխախոտագործություն՝ 200, այլեզործություն (խաղողագործություն)՝ 118, բամբակագործություն՝ 50, ճակնդեղագործություն՝ 50, մեղվապահություն՝ 25 եւ անասնաբուծություն՝ 100, ընդամենը 900 սովորող: 1941թ. սեպտեմբերի 8-ի որոշմամբ Հանրապետությունն 18 ԵԿԿ-ները միավորվեցին եւ կազմավորվեց 8 դպրոց, սրանք տեղադրվեցին Աշտարակի, Արթիկի, Իջևանի, Կալինինյոյի (այժմ՝ Տաշիր), Կոտայքի, Ղամարուի, Սիսիանի եւ Վեդու շրջաններում⁸: Պետությունը, շրջանային կոլտնտեսային դպրոցներին հատկացրեց էլ 1637000 ռուբլի է: Հետագայում, սկսած 1941թ.-ից, Հայրենական մեծ պատերազմի պատճառով, ԵԿԿ-ները լուծարվեցին⁹:

Բավականաչափ կազմեր պատրաստվեցին գործող եւ կազմակերպվող մեքենատրակտորային կայանների (ՄՏԿ) համար: Առաջին ՄՏԿ-ն, 1930թ. մարտին, կազմակերպվեց Սարգրապատում, երկրորդը՝ նույն թվականի սեպտեմբերին, Ուլունիանում (այժմ՝ Մասիս): 1931թ. կազմակերպվում են Վաղարշապատի եւ Դավայուի (այժմ՝ Արարատ) ՄՏԿ-ները: Եթե 1931թ. Հայաստանում կար ընդամենը 4 ՄՏԿ, ապա 1932թ. դրանց թիվը հասավ 7-ի: ՄՏԿ-ներ կազմակերպվեցին նաև Լենինականում, Ախտալում եւ Ստեփանավանում: Երկրորդ Հնգամյակի տարիներին Հանրապետությունում կազմակերպվեց եւս 17 ՄՏԿ եւ դրանց թիվը հասավ 24-ի¹⁰:

ՄՏԿ-ների համար կազմեր պատրաստելու նպատակով 1933թ. սեպտեմբերին Վաղարշապատում բացվում է տրակտորիստների դպրոց: Շուտով այդտեղ կազմակերպվում է նաև կոմբայնավարների դպրոց, որը 1936թ. տեղափոխվում է Լենինական: Մեկ տարի հետո Լենինական է տեղափոխվում նաև Վաղարշապատի տրակտորիստների դպրոցը եւ ստեղծվում է միացյալ ուսումնական Հաստատություն, որը իր ընդում էր Հանրապետական գյուղմեքենայական դպրոց: 1940թ. այն տեղափոխվում է Երևան: Հանրապետության ՄՏԿ-ներում կազմակերպվում են տրակտորիստների պատրաստման կարճատեւ դասընթացներ: Այսպես, եթե 1932թ. Հանրապետության 7 ՄՏԿ-ներում սովորում էր 1428 մարդ, ապա 1937 թվականի դպրոցներն ու կարճատեւ դասընթացներն ավարտեցին 3812 մարդ, որից 54-ը կին: Իսկ 1938 թվականին՝ 3250 մարդ, որից 360-ը վարորդ եւ 270-ը՝ կոմբայնավար¹¹: Հատկապես կարևորվում էր կին տրակտորիստների պատրաստումը, որն ուներ նաև քաղաքական նշանակություն: 1940թ. տվյալներով Հանրապետության դպրոցներն ու կարճատեւ դասընթացներն էին ավարտել 582 կին տրակտորիստներ, որոնցից 302-ը աշխատում էին Հանրապետության ՄՏԿ-ներում¹²: Իրենց լավագույն աշխատանքով առավել աջք էին ընկնում Կալինին Դարբինյանը (Արթիկի ՄՏԿ), Կատու Աղեկյանը (Լենինականի ՄՏԿ), առաջին կին տրակտորիստուհի Հայաստան Բաբայանը, Թագուհի Դավթյանը, Նատաշա Ավետիսյանը, Անիչկա Գրիգորյանը, Լուսինիա Դարբինյանը (Կիրովականի ՄՏԿ):

Տղամարդկանցից լայն ճանաչում էին ձեռք բերել Սահակ Խանդեղյանը (Ուլունիանյուի ՄՏԿ), Խաչատուր Սարգսյանը, Համո Մանուկյանը (Ախտալի ՄՏԿ), Գուրգեն Մարջանյանը (Լենինականի ՄՏԿ), Գրիգոր Ենթյանը (Արարատի ՄՏԿ), Հովհաննես Հովհաննիսյանը (Ղամարուի ՄՏԿ), Հայրապետ Միքայելյանը (Կիրովականի ՄՏԿ) եւ ուրիշներ:

ՄՏԿ-ները Հնգաշտե համայրվում էին բրիգադավարներով, վարորդներով, մեխանիկներով, փակնագործներով, գոգոջներով եւ այլ մեխանիզատորական կազմերով, որոնց ընդհանուր քանակը 1930-ական թվականներին կեսերին Հասնում էր 421-ի: 1937թ. տրակտորային բրիգադավարների թիվը հասավ 349-ի (1932թ.-ին 36-ն էին), տրակտորիստների թիվը 598-ից հասավ 2131-ի, իսկ կոմբայնավարների՝ 4-ից (1932թ.) 106-ի (1937թ.): 1937թ. ՄՏԿ-ներում աշխատում էին 104 մեխանիկ, 141 կալուքավար եւ այլ մասնագետներ:

¹ Նույն տեղում, ց.20, գ.57, թ.25:

² Նույն տեղում, ց. 21, գ. 57, թ.38:

³ Ի պեղ ԵԿԿ-ների շրջանավարտները ստանում էին վիճական, որը նրանց իրավունք էր ապիր ընդունվելու գյուղատնտեսության մասնագիտությունում բուհեր՝ առանց ընդունելության քննությունների:

⁴ "Социалистическое строительство Армянской ССР" (1920-1940гг.), стр. 57.

⁵ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.26, գ.339, թ.69, 71:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.48, ց.5, գ.357, թ.14:

Բավականաչափ աշխատանքներ կատարվեցին նաև Ջրային տնտեսության Համակարգը որակյալ կազմակերպված համարելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով Երևանի շինարարական ինստիտուտում ստեղծվում է Հիդրոտեխնիկական ֆակուլտետ, որը 1930թ. ուներ 99, իսկ 1931 թ.՝ 96 ուսանող: Բացի այդ, միլիտարացիայի ինստիտուտներում սովորելու նպատակով, 30 հոգի ուղարկվեց Թբիլիսի, իսկ 5 հոգի՝ Տաշքենդ: Միջնակարգ մասնագիտական կազմակերպության համար Երևանում՝ 244 սովորողով սկսեց գործել Հիդրոմեխիորատիվ տեխնիկումը: Ցածր դասակարգում ունեցող կազմակերպության սկսեցին պատրաստել Հայջրտնտեսության վարչության կազմակերպած Ջրամատակարարման աշխատողներին, նորմավորողներին և բամբակ ջրողների միամսյա դասընթացներում: Շինարարական ինստիտուտի Հիդրոտեխնիկական ֆակուլտետը, Հիդրոմեխիորատիվ տեխնիկումը և Նորհրդային Միության այլ քաղաքների Հիդրոմեխիորատիվ ինստիտուտներն ու կարճատև դասընթացներն ավարտեց և աշխատանքի անցավ 358 աշխատող¹: Գյուղատնտեսական ինստիտուտում, տարեցտարի, ավելանում էին ընդունելիության տեղերը և բացվում նոր ֆակուլտետներ: 1934-1935 ուստարում այնտեղ գործում էին դաշտավարական, այգեգործական և պլանային-տնտեսագիտական ֆակուլտետները²: 1937-1938 ուստարում բացվեցին գյուղատնտեսության մեքենայացման, բույսերի պաշտպանություն, և ագրոքիմիական ֆակուլտետները: Երևանի պետական Համալսարանը, որի գյուղատնտեսական ֆակուլտետի հիման վրա ձևավորվեց գյուղատնտեսական ինստիտուտը, իր գոյությունը 10 տարիների ընթացքում պատրաստեց բարձրագույն կրթությունը 934 մասնագետ, այդ թվում 283 գյուղատնտես, 137 բժիշկ, 47 ջրաշինարար-ճարտարագետ, 254 մանկավարժ և 213 տնտեսագետ³: Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտում 1930թ. սովորում էր 337 ուսանող, մեկ տարի անց՝ 402, իսկ 1932թ. ուսանողների թիվը հասավ 610-ի⁴:

1928թ. հունիսին Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի որոշմամբ Երևանում բացվում է Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտ, որտեղ ընդունվեց 115 ուսանող: 1930թ. այդ ինստիտուտի հիման վրա կազմակերպվեց նաև անասնաբուժական ինստիտուտը: Ընդամենը մեկ տարի անց, այդ երկու ինստիտուտները միավորվեցին որպես անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտ: Նույն տարում կազմակերպվեց նաև այդ ինստիտուտի հեռակա բաժինը, ուր ընդունվեց 111 ուսանող: Հաջորդ ուսումնական տարում այդ թիվը կրկնապատկվեց: Անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտում 1930-1932 թվականներին ուսանողների թիվը 600-ից հասավ 1077-ի⁵: Եթե մինչև առաջին հնգամյակը և առաջին հնգամյակում պատրաստվել է ընդամենը 324 ագրոնոմ և 93 անասնաբույժ, ապա 1933-1940թթ.-ին՝ 516 ագրոնոմ և մոտ 950 անասնաբույժներ և անասնաբույժներ⁶:

Կուսակցական կենտրոնական մարմինների որոշմամբ 1936թ. սեպտեմբերին շրջանների խորհրդային և կուսակցական դպրոցները վերակառուցվեցին գյուղատնտեսական ղեկավար աշխատողների որակավորման բարձրացման մշտական գործող դպրոցների: Հայաստանում ստեղծվեց այդպիսի 5 դպրոց, որոնք գործում էին Կապանում, Ստեփանավանում, Վաղարշապատում, նոր Բայազետում և Երևանում: 1937թ. Կապանի դպրոցը տեղափոխվում է Գորիս: Որոշ ժամանակ անց բացվեցին նաև Լենինականի և Կիրովականի դպրոցները՝ յուրաքանչյուրում 75 սովորող: Ուսումնական այդ հաստատություններում սովորում էին կոլտնտեսությունների վարչություններին նախագահներ, անասնապահական ֆերմաների վարիչներ, դաշտավարական բրիգադների բրիգադավարներ: Ուսման տեղությունը 3 ամիս էր: Այդ դպրոցների ավարտել են 405 կոլտնտեսությունների վարչությունների նախագահներ, 395 անասնապահական ֆերմաների վարիչներ և 559 դաշտավարական բրիգադների բրիգադավարներ⁷: 1932թ. ՀամԿ(ր)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Հայաստանի կոմունիստական Համալսարանը, որը բացվել էր այդ թվականի հունվարի 23-ին, նույն թվականի սեպտեմբերի 21-ին, վերակառուցվեց բարձրագույն կոմունիստական գյուղատնտեսական դպրոցի, որի գլխավոր խնդիրն էր գյուղատնտեսական կազմակերպության պատրաստումը: Դպրոցի շրջանավարտները հիմնականում աշխատում

էին ՄՏԿ-ների և խորհրդային կոլտնտեսությունների տնօրեններ, կոլտնտեսությունների, շրջանային կուսակցական և խորհրդային ղեկավար աշխատողներ: Դպրոցը գտնվում էր Երևանում և ուներ երկու բաժանմունք, երկու բաժիններով՝ կոլտնտեսային-խորհրդային-մեքենա-տրակտորային կայանների շինարարության (երկամյա) և կուսակցական-խորհրդային շինարարություն (եռամյա): Բարձրագույն կոմունիստական գյուղատնտեսական դպրոցում սովորելու համար պարտադիր երաշխավորում էին շրջանային կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունների բյուրոները: Սովորելու էին ուղարկվում հատկապես չքավարական և բարակահասակ և ծագում ունեցող երիտասարդները և աղջիկները: 1935թ. դպրոցը տվեց իր առաջին շրջանավարտները թվով 120 հոգի, որոնցից 55-ը ուղարկվեցին ղեկավար աշխատանքի՝ կուսակցական և խորհրդային գծով, իսկ 25-ը՝ կոլտնտեսությունները՝ որպես նախագահ⁸:

Դպրոցը տվել է մոտ 700 շրջանավարտ, որոնք աշխատանքի անցան Հանրապետության գյուղատնտեսության, կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար մարմիններում: 1938թ. վերջերին բարձրագույն կոմունիստական գյուղատնտեսական դպրոցները վերակառուցվեցին կոլտնտեսային տեխնիկումների: 1921-1939 թվականներին Հոդոցկոմատի գծով Հանրապետությունում պատրաստվել է բուհերում՝ 2100, տեխնիկումներում՝ 3100, կոլտնտեսային և խորհրդային դպրոցներում՝ 10900 կազմ, իսկ գանգվածային որակավորման կազմակերպիչ թիվը կազմել է 99800, ընդամենը՝ գյուղատնտեսության գծով՝ 115900 մասնագետ:

1941թ. հունվարի 1-ի ավլայներով Հանրապետության կոլտնտեսություններում աշխատում էին 1309 կոլտնտեսության վարչության նախագահներ և տեղակալներ, անասնապահական ֆերմաների 1590 վարիչ, 594 անասնաբույժ և անասնաբույժ, 2346 անասնապահական բրիգադավար, 183 ագրոնոմ և ոռոգման տեխնիկ, 3910 դաշտավարական և այգեգործական բրիգադավար, 1627 Հաշվապահ և Հաշվետար, 8033 կթվոր, 4957 հովիվ և 420 ավտոմարդ⁹: 1940թ. վերջին Հանրապետություն 33 ՄՏԿ-ներում աշխատում էր 755 տրակտորիստ և 221 կոմբայնավար¹⁰:

Այսպիսով, Հանրապետությունում Հնկայական աշխատանքներ ծավալվեց գյուղատնտեսությունը բարձրորակ և մասնագետ կազմակերպող ապահովելու ուղղությամբ:

Հակ Կերբաբյան

ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КАДРОВ В АРМЕНИИ (1920-1930-ые годы)

РЕЗЮМЕ

В 1921 году в Армении было всего 7 уездных и 2 районных ветеринара, 9 ветеринарных фелдшеров, 4 агронома, 9 сельских инструкторов, 3 техника-землемера и 1 механик. В 1925 году число ветеринаров достигло 14, а агрономов-19.

Вскоре число техникумов с сельскохозяйственным уклоном возросло до 20. В 1930 году открылся Армянский сельскохозяйственный институт, а в 1931г. и зооветеринарный и число обучающихся по сельскохозяйственным специальностям увеличилось в 4,7 раза-с 266 дойдя до 1250.

Если до и в годы первой пятилетки было подготовлено 324 агронома и 93 зоотехника, то в 1933-1940 годы соответственно 516 агрономов в и 950

¹ Նույն տեղում, թ.15:
² Նույն տեղում, ֆ.1, ց.25, գ.68, թ.58:
³ Լ.Ղարիբջանյան, Երևանի պետական համալսարանը (1920-1930թթ.), Եր., 1965, էջ 175:
⁴ «Հայկական գյուղատնտեսական ինստիտուտը (1930-1980)», Եր., 1981, էջ 152-153:
⁵ ՀԱԱ, ֆ.1, ց.19, գ.273, թ.1:
⁶ "Социалистическое строительство Армянской ССР" (1920-1940г.г.), стр. 58.
⁷ Գր.Հարությունյան, ՀԿ(ր)Կ Կենտկոմի Հաշվետվությունը ՀԿ(ր)Կ XI Համագումարին, էջ 58:
⁸ ՀԱԱ, ֆ.74, ց.1, գ.31, թ.45, 51, տես նաև ֆ.49, ց.7, գ.31, թ.6:
⁹ Վ.Ղազարիսյան, Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիության պատմությունը (1929-1937), Եր., 1978, էջ 275:
¹⁰ "Социалистическое строительство Армянской ССР" (1920-1940г.г.), стр. 90.
¹¹ Նույն տեղում, էջ 89:
¹² «Ավանգարդ», 24 նոյեմբերի 1940:

ветеринаров и зоотехников, а число специалистов со средним специальным образованием составляло 2680. Определенное число кадров для сельского хозяйства было подготовлено в 18 районных колхозных школах финансирование которых осуществлялось из союзного бюджета. В этих школах в 1933г. училось 14512 человек. Если в 1932 году бригадиров тракторных бригад было всего 36, то 1937 году их стало 349. Возросло и число трактористов с 598 дойдя до 2131, а число комбайнеров возросло с 4 до 106. Число трактористок достигло 582, из которых в 1940 году работала 302.

Гайк Вирабян

Հաղորդումներ

ԱԼԵՔՍԱՆԴԻ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արվեստ լինի, թե գիտություն, կրթություն, թե այլ բնագավառ, հազվագեպ է պատահում, որ մշակույթի մեծանուն գործիչները գուրս գան իրենց մասնագիտական ասպարեզից եւ զբաղվեն նաև հասարակական բեղմնավոր գործունեությամբ: Սակայն ուրիշ էր ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը. մարդ, որն իր կյանքի բնիմացքում, ստեղծագործական աշխատանքին զուգահեռ, հասարակական բուն գործունեություն ծավալեց ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ՝ Հայաստանում:

Դեռևս պատանեկության տարիներին Ալ.Թամանյանն իր ծննդավայր Եկատերինոգարում (ներկայումս՝ Կրասնոդար), ինչպես վկայում է նրա թուղթը Մագդալինա Թամանյան-Շառսեն «...ուրախ ու շփուղ մարդ էր, հասարակության սիրված անդամը: Սրամիտ էր ու Հնարամիտ...իր ծանոթների շրջանում, ինչպես ասում են, հասարակության հոգին էր»: Իսկ հետո՝ Սանկտ-Պետերբուրգի Կայսերական Փեղարվեստից ակադեմիայի բարձրագույն գեղարվեստական ուսումնարանի (1898-1904) սան (ճարտարապետ-գեղանկարիչ): Կուրանի նախկին ռեալական դպրոցի սիրված եւ նկարչության ուսուցիչ Կուրոչկինի շնորհալի սանը Փեղարվեստից ակադեմիայում ավելի քան նույնն էր: Այստեղ իր նախաձեռնությամբ Ա.Թամանյանը կազմակերպում է ճարտարապետական խմբակ եւ մրցույթի մեջ

¹ Լևոն Ջորյան, Ալեքսանդր Թամանյան. Հոգիվածներ, փաստաթղթեր, ժամանակակիցները նրա մասին, Երևան, 1960, էջ 78:

ներգրավում ուսանողական իր ընկերներին (Վ.Շչուկո, Եվ.Լանսերե եւ այլք), որոնք, ակադեմիան ավարտելուց հետո, Ա.Թամանյանի հետ միասին, Ռուսաստանի ճարտարապետության 20-րդ դարի առաջին կեսի ընտրանին էին: Այս առիթով թերեւս բավական է ասել, որ իշխան Ա.Շչերբատովի՝ Ա.Թամանյանի նախագծած տան (Շչերբատովի Տուն) ճակատը, 1914թ.-ին, Մոսկվայի քաղաքային վարչության մրցույթային հանձնաժողովի կողմից ճանաչվեց քաղաքի 1913թ.-ի կառույցներից լավագույնը, որը 20-րդ դարակազմի ռուսական նեոգոսական ճարտարապետության գլուխգործոցն էր, եւ Հեղինակը՝ Ալ.Թամանյանը պարգևատրվեց ոսկե մեդալով: Տան տեղն արվեստարան Ա.Շչերբատովը, ով Ռուսաստանի ազնվականության սերունդիցի ներկայացուցիչներից էր, գրեց. «...դա ներգրում էր Մոսկվայի ճարտարապետության գանձարան»: Նույն թվականին (1914) Ա.Թամանյանը, 36 տարեկան Հասակում, ընտրվեց ակադեմիկոս՝ եւ, որպես այդպիսին՝ ամենաերիտասարդն էր: Հետաքրքիր է նաև, որ ակադեմիկոսի կոչում ստանալու համար ներկայացված եւ ամենից քիչ դեմ ձայներ հավաքածն էր²: Ինչ մնում է խմբակին, ապա այնտեղ, ակադեմիկոս Ալ.Շչուկեի վկայությամբ, մրցույթը «Համեմատել» էր⁶: Նրանց մտերմությունն այնքան էր սերտաճել, որ հետագայում, երբ Ա.Թամանյանը տեղափոխվեց Հայաստան, տեղի էին ունենում փոխադարձ այցելություններ, եւ դա հատկապես այն ժամանակ, երբ Երևանի կառուցապատումն ավելի շատ օժանդակության, թիկունքի եւ համագործակցության կարիքն ուներ:

Ակադեմիայում՝ հասարակական հիմունքներով գործող «Հինգ շաբաթների» մշտական այցելուն էր Ա.Թամանյանը, «Ա՛յր իսկուսովա» ընկերության համակիրը, իսկ ավելի ուշ՝ անդամը եւ գասսիստը:

Լինելով «Ապոլոն» ամսագրի՝ հասարակական հիմունքներով թղթակիցը, 1908թ., նա իր աշխատանքները ցուցադրում է Համաշխարհային ցուցահանդեսներում: 1908թ-ից հետո, Ա.Թամանյանը՝ «Ռուս նկարիչների միության» եւ «Ճարտարապետ-գեղանկարիչների ընկերության» անդամը լինելով հանդերձ, նա՝ վերջինիս շրջանակում գործող համանուն («Ճարտարապետների ընկերության շաբաթաթղթի») շաբաթաթղթի խմբակի էր աշխատում: Սանկտ-Պետերբուրգում բացված ճարտարապետաշինարարական ցուցահանդեսի կազմակերպիչներից էր Ա.Թամանյանը, ինչպես նաև «Հին Պետերբուրգի» թանգարանի հիմնադրիչներից մեկը: Աշխատում էր արվեստի հուշարձանների պահպանության ընկերությունում, որտեղ հանձնաժողովի անդամ էր:

Ալ.Թամանյանի հասարակական գործունեության ոլորտը ներառում է նաև մանկավարժությունը: «Ճարտարապետ-գեղանկարիչների ընկերության» շրջապատում նա կազմակերպեց շինարար-բանվորների որակավորումը կատարելագործող դասընթացներ, իսկ Վ.Շչուկոյի հետ միասին, գասսիստում էր կանանց համար բացված բարձրագույն ճարտարապետական կուրսերում:

1916թ-ից Ռուսաստանի կառավարության տեխնիկական կոմիտեի անդամ¹, 1917-ի հունվարից, նույն կառավարության գեղարվեստական մասի վարիչ² Ալ.Թամանյանը, նույն թվականի մարտ ամսին, Սանկտ-Պետերբուրգի Միխայելովյան ընդարձակ եւ լեռն-հեցուն թատրոնի դահլիճում, որտեղ նախագահողը նույն ինքն՝ Ալ.Թամանյանն էր, հանդես եկավ արվեստի գործերի միություն ստեղծելու մասին իր ելույթով եւ ցնցեց ամբողջ դահլիճը. «...Язык искусства наиболее ярко и об-разно говорит о душе народа, о его внутренней жизни. Искусство-это картина интелекта народа, его отзвук души. Сила искусства заключается именно в том, что оно воспринимается непосредственно и интуитивно природой человека. Значение искусства несомненно и как воспитатель души народа и как изобразитель его истории»³: Նման խոսքեր ասող արվեստագետը էջի կարող չընտրվել Արվեստի գործերի ժամանակավոր կոմիտեի նախագահ: Այսպիսով է Ա.Թամանյանի հասարակական գործունեություն (Ռուսաստանում)՝ արվեստի նկատմամբ ամենից

² Ալեքսանդր Թամանյան. Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 48:
³ Сергей Шербагов, Художник в ушедшей России, Москва, 2000, ст. 321.
⁴ Ալեքսանդր Թամանյան, էջ 61:
⁵ Նույն տեղում, էջ 60:
⁶ Լ.Ջորյան, նշվ. աշխ., էջ 91:
⁷ Նույն տեղում, էջ 91-93:
¹ Ալեքսանդր Թամանյան, էջ 71:
² Նույն տեղում, էջ 70:
³ Նույն տեղում, էջ 74:

ավելի պատասխանատու չըջանը եւ պատահական չէր, որ նա այդ գործունեութեան արդյունքում, 1917թ. հունիսին, ընտրվում է Արվեստի գործերի միութեան նախագահ⁴:

Արվեստի գործերի միութեան ժամանակավոր նախագահ Ալ.Թամանյանը չէր մոռացել հիշյալ դահլիճում արտաբերած իր խոսքերը (“Мы, как деятели искусства, озабочены тем, чтобы исполнена непосредственно правительством, как строители общегосударственной жизни”)⁵, մանավանդ, երբ Ռուսաստանին ամբողջութեամբ կիսնել էր Հեղափոխությունը: Հետեւաբար, Ա.Գ.ՄԺ նախագահ Ա.Թամանյանը չէր կարող չմտահոգվել 1917թ. փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո (երբ նրա լիազորությունները՝ որպես Ռուսաստանի կառավարության գեղարվեստական մասի վարիչ, այլեւս իրավական ուժ չունեին) Ռուսաստանի եկատերինսոյով քաղաքում՝ պահպանության բերումով հարցական դարձած եկատերինսոյ 2-րդ կայսրուհու եւ Տականրոզում գտնվող Ալեքսանդր 1-ին ցարի արձանների ճակատագրով, եւ Հետեւողական լինել՝ պահանջելով դրանց պահպանության արդյունքի մասին պատասխան հետազոտել: Ա.Թամանյանը նույն սկզբունքայինն էր՝ Օդեսայում գտնվող եկատերինսոյ 2-րդի արձանի եւ Վորոնցովի գրչակի ճակատագրերի հարցում⁶, էքսիստեմում պահպանվող Հին դրամների պահպանման հարցում: Նա դիմելով ժամանակավոր կառավարության նախագահին, առաջարկեց օրենք ընդունել մշակութային հուշարձանների (որոնք արդեն մարասնենգութեան թիրախն էին դարձել) վերաբերյալ⁷: Նովգորոզում գտնվող եկատերինսոյ 2-րդի նավար (գրա ոչնչացման մասին տեղի իշխանություններն արդեն որոշում էին ընդունել) պահպանելու նպատակով Ա.Թամանյանը նամակով դիմում է տեղի իշխանություններին⁸: Արվեստի գործերի միութեան ժամանակավոր նախագահ Ալ.Թամանյանը, Միութեան անունից, դիմում է Ռուսաստանի քաղաքացիներին, խնդրելով՝ օգնել երկրի մշակութային արժեքները կորստից ու ոչնչացումից փրկելու հարցում⁹: Յուրաքանչյուր Հեղափոխական ընթացք կամ ճշմարտության իրավիճակ իր հետ նոր խնդիրներ է առաջ բերում արվեստագիտական նմուշներն՝ ավագակաշին տարրերից գերծ պահելու, հարցում: Ցավ պարզ, մտահոգվող ու դիմաբարձիկ կողմ է ճումանիստներն ու հայրենասերներն են, այդպիսին էր Ա.Թամանյանը 1917թ. Հոկտեմբերյան իրադարձությունների ընթացքում, տեղեկանալով Ձեռնադրի պայտտում տեղի ունեցած թալանի մասին, դարձյալ չլուսեց¹⁰:

Ա.Թամանյանը, Պետրոգրադից, 1918թ. ամռանը, մեկնեց Մոսկվա, «ուր մեծ կապեր ունեցող» գործում է դերասան Յու. Յուրեւր², եւ մասնակցեց նորաստեղծ Ողբերգության թատրոնին շենքով պահանջվող աշխատանքներին: Այդ թատրոնի նախաձեռնողն ու ղեկավարը Յու.Յուրեւրն էր իր՝ «Աշխատանքային ընկերակցության» անդամներով, որոնց մեջ էին մշակույթի ակնառու գործիչներ Ալ. Գրանովսկին, Ֆ.Տայայպինը, Ա.Թամանյանը, Մ.Գորկին, Մ. Դորոժնիկին, Մ.Անդրեևան, Ա.Պրոկոֆեւր եւ այլք:

Սակայն Ալ.Թամանյանի ուշադրության կենտրոնում Հայաստանն էր՝ «...Մի երկիր, պատմում է բուրբ՝ Մագդալինա Թամանյանը, թեյի սեղանի մոտ նստած, եղբայրս թերթում էր մի այլում, որի մեջ գետեղված էին Հայաստանի հին հուշարձանների գծագրերը եւ լուսանկարները: Մեկ էլ նա շուտ եկավ դեպի իր ընկեր եվգենի Շրետերը եւ ասաց. «Այ, կտեսնես, ես կապրեմ Հայաստանում եւ կկառուցեմ այնտեղ»³: Հիմնավորված չեն այն ուսումնասիրողների տեսակետը, թե Ա.Թամանյանին Հայաստան հրավիրեցին ՀՀ իշխանությունները, մանավանդ, որ այդ տեսակետը ոչ մի փաստաթղթով չի ապացուցվում:

1919թ. ամռանը, Ա.Թամանյանն առանց հրավերի՝ «գավակի իրավունքով», տեղափոխվեց Երեւան: Մոտ 30 հարյարանոց գյուղաքաղաք հիշեցնող Երեւանը վե-

րածվում է շինհրապարակի՝ համաձայն նրա կազմած «...Երեւան քաղաքի բարեփոխում նոր...» հատակագծի⁵: Այս ժամանակ, նա անգամ մի կարգին բնակարան չունեւ եւ մեծ ճարտարապետի բազմանդամ ընտանիքը՝ ինքը, կինը, չորս զավակները, երկու բուրբերը, ինչպես նաեւ մի կին՝ իր երեխայի հետ միասին, բնակվում էր նախկին Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակում՝ մի շինութեան մեջ: «Երբ նրան աւտում էին, վիզայում է Մ. Թամանյան-Շառունի, թե այդպիսի պայմաններում ապրելը նրան չի սպուում» պատասխանում էր. «ինչ արած, առավոտ Երեւանի բնակարանային պայմաններն այդպիսին են»⁶:

Պարզվեց, որ Ա.Թամանյանը միայն Երեւանի համար չէր, որ պետք էր: Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Ա.Վրացյանից տեղեկանում ենք, որ Ա.Թամանյանի աշխատանքային խումբը, 1919թ., Հետադրուում էր Հայաստանը, նպատակ ունենալով՝ «որոշել ուսումնական կրթութիւնը, ջրանցքների ուղղութիւնը, երկաթուղայանների կազմն ու տեղը եւ այլն: Յետագային, այս Հետադրուութեան արդիւնքները ընդունեցին ակադ. Ա.Թամանյանեանի նախագահութեամբ կազմուած յանձնախմբի կողմից եւ անգնհատելի նիւթ եղան Հայաստանի համար եւ յետագային հիմք ծառայեցին Սեւան-Ջանգու երկաթուղայանների ծրագրին»⁷:

ՀՀ կառավարությունը, 1920թ. մայիսի 8-ին, խնամատարություն նախարարությունը կից ստեղծեց գլխավոր ճարտարապետի վարչություն, որը ղեկավարելու էր Ա.Թամանյանը⁸:

Ա.Թամանյանը մեծ դեր խաղաց նաեւ Հուշարձանների պահպանության գործում: Մասնավորապես, նա քայլեր ձեռնարկեց Անիի «յուշարձանների հաւաքման, ցուցակագրութեան եւ պահպանման» գործը⁹: Ա.Թամանյանի թանգարան-ինստիտուտում ցուցադրված է Թամանյանի Հեղինակած՝ Անիի թանգարանի նախագիծը, որը, հասկանալի պատճառներով, չկառուցվեց: Երբ կազմավորվեց հասարակական հիմունքներով գործող հնութեանների պահպանության կոմիտեան, որը լիազորված էր նաեւ վերահսկել պեղումներն, կոմիտեի կազմում ընդգրկվեցին Ա.Թամանյանը եւսիսկոպրու Հովսեփյանը եւ Աշխարհարեկ Մելիք-Քալանթարը¹⁰: Ա.Թամանյանի այս եւ նախորդ՝ ռուսաստանյան աշխատանքային փորձը, հիմք հանդիսացան, որպեսզի Հետագայում՝ խորհրդային իշխանության կողմից, 1923թ., նա նշանակվի Հնութեանների պահպանության կոմիտեի նախագահ: Վերադառնալով Ա.Թամանյանի՝ անիագիտության եւ առհասարակ՝ հնագիտության մեջ ունեցած հասարակական դերին, ասենք, որ կազմավորվեց գիտական մեծ արշավախումբ, որի աշխատանքային կենտրոնը Անին էր, իսկ տարածքային թեւերը՝ Դարսը, Ալեքսանդրապոլը (ներկայումս՝ Գյումրի) ու Արարատյան դաշտավայրը: 1920թ. օգոստոսին, Ա.Թամանյանի նախագահութեամբ, Անիում՝ կատարվելիք աշխատանքների թեմայով տեղի ունեցավ արշավանքի անգամների խորհրդակցություն: Արշավախումբը բիչ բան չարեց Անիի ուսումնասիրման հարցում, սակայն, վերսկսված հայ-թուրքական պատերազմի պատճառով, այդ աշխատանքները դադարեցին: Նա մասնակցեց նաեւ Ալեքսանդրապոլից Երեւան տեղափոխված համալսարանի կազմակերպչայան աշխատանքներին:

Ա.Թամանյանը, որ հազիվ էր հասցրել հաստատվել Հայրենիքում, Հայաստանում սկսված քաղաքացիական կռիվների պատճառով, ստիպված էր ժամանակավորապես լքել Հայաստանը եւ, ի թիվս հայ այլ մտավորականների, տարազրկվել Թավրիզ: Նա իր հետ տարավ նաեւ Երեւանի իր կազմած հատակագիծը՝ եւ այնտեղ շարունակեց աշխատել հատակագծի վրա: «Երեւան քաղաքի հատակագիծը նա կազմել էր առանց վարձատրութեան եւ երկար տարիներ աշխատելով նրա վրա, հատուցման ոչ մի պահանջ չէր ներկայացրել»,-տեղեկանում ենք ճարտարապետ Ար.Միրնախանյանից²: Միաժամանակ, Ա.Թամանյանը Թավրիզի համար նախագծեց նոր շենքեր:

⁴ Նույն տեղում, էջ 90:

⁵ Նույն տեղում, էջ 74:

⁶ Նույն տեղում, էջ 86:

⁷ Նույն տեղում, էջ 89:

⁸ Նույն տեղում, էջ 91, 92:

⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 100:

¹ Ալեքսանդր Թամանյան, էջ 101:

² Լ.Ջորյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 107:

⁴ Նույն տեղում, էջ 81

⁵ Սիմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 427:

⁶ Լ.Ջորյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

⁷ Ա.Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 352-353:

⁸ Նույն տեղում, էջ 426:

⁹ Նույն տեղում, էջ 427:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 434:

¹ Ա.Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 427:

² Լ.Ջորյան, նշվ. աշխ., էջ 210:

1923թ. գարնանը, խորհրդային իշխանությունների երկրորդ հրավերից հետո, «Ա.Թամանյանի գլխավորությամբ», Պարսկաստանից վերադարձան Հայ մտավորականները. բարձր էր նրա հեղինակությունը Հայ մտավորականության շրջանում³։

Ա.Թամանյանի՝ Հայաստան վերագառնելուց անմիջապես հետո, նրան հրավիրում են աշխատել ժողովուրդում, որպես՝ տնտեսական խորհրդակցությունների առընթեր տեխնիկական-ճարտարապետական ծրագրային գործերի խորհրդատու⁴։ Հետագայում նա գարձավ այդ հիմնարկության վարիչը, իսկ 1925 թ.-ից՝ վեդա-կազմված Պետականի շինարարական արդյունաբերության սեկցիայի նախագահը։ Նա էր, որ Հայաստան հրավիրեց 1925թ.-ից մինչև 1938թ.-ը Երևանի գլխավոր ճարտարապետ աշխատած Ե.Բուռնիսկյանին։

1923թ.-ից, Ա.Թամանյանը, լինելով Հնուկությունների պահպանության կոմիտեի նախագահ⁵, տեսնում էր, թե որքան բարձրիծղի է մշակութային այդ բնագավառը։ Վերացնելու համար այդ բանը, նա՝ Հնուկությունների պահպանության վերաբերյալ գեղեցիկ նախագիծ է կազմում։ «Սույն գեղեցիկ խաղաղոցները, -ասվում է 10-րդ կետում, -ենթարկվում են պատասխանատվության համաձայն բրեժևեյի օրենսգրքին՝ Ինկլեյտին կից Հայաստանի ժողովուրդի նախագահին գեղուցադիր է հղում, որտեղ նշում է. «...Նոցա ուսումնասիրությանը պարսպում են կլորպական առաջնակարգ երկրները ...Գիտական Անիի կործանումը ամենասե էջն է մեր ժամանակի պատմության ...»Մենք կատարած չենք լինի պարսեր ի դեմս կուլտուրական աշխարհի եւ մեր ժողովրդի հետագա սերունդների, եթե հարուստացյալ մեր հոգածության ու խնամքի մաքսիմումը այդ հուշարձանների վերաբերյալ... անհրաժեշտ է օրենք հրատարակել բոլոր Հնուկյան եւ գեղարվեստի հուշարձանները պետական սեփականություն ճանաչելու մասին (նման իտալական monument national օրենքին)»⁶։ Միաժամանակ, նա հասցնում էր այցելել կառուցվող օբյեկտների հրապարակ։ «Ճարտարապետն ու շինարարը պետք է հանդես գան անբաժան եւ ճարտարապետ հարկ եղած դեպքում պետք է իր ձեռքի շինարարական գեղարվեստները»,-ասում էր Վարպետը։

1926թ. Հունիսի ժողովուրդի Ա.Թամանյանին ազատում է Պետականի շինարարական տեխնիկական սեկցիայի նախագահի պաշտոնից։ Սակայն, նրան թողնելով Պետականի նախագահության անդամի պաշտոնին, որոշում է. «Երևան քաղաքի հատակագծի մանրամասն մշակած նախագիծը կյանքում կիրառելու համար երթաղխորհրդի կից կազմել հատուկ հանձնաժողով Ա.Թամանյանի գլխավորությամբ»⁷։

Ա.Թամանյանն ուշադիր էր նաև իր ընկերների, աշխատանքային կոլեկտիվի անդամների եւ ընդհանրապես՝ Հայ մտավորականության հանդեպ։ Մասնավորապես, նա շատ բան արեց Հայկական ճարտարապետության ակադեմիայի տեսարանի թորոս թորամանյանի բազմամյա ընտանիքին բնակարանով ապահովելու հարցում⁸։ Նույն սրտացավությանը, կերպարվեստի աշխատողների ընկերության հիմնադիր անդամ, ապա նախագահ՝ Այ.Թամանյանը մտահոգ է այդ՝ հասարակական հիմունքներով գործող ընկերության անդամների հարցում ու մշտապես արկայեղ է նրանց⁹։ Նման հուժանիտը չէր կարող չմտահոգվել թեոդոսիայում՝ Նյութվանյան ծանր դրություն մեջ ապրող Հովհ. Այվազյանի հարց։ Աննա Նիկիտինայի ճակատագրով եւ դիմելով ՀԱԽՀ կառավարությանը, առաջարկեց՝ «միանվագ օժանդակության ձեռնով, որը կհնարավոր կը նշանակումով, կամ այլի մոտ մնացած գեղարվեստական ժառանգության ձեռք բերումով» օգնել նրան։ Չէր կարող անտեսել նաև Հ.Աղամյանի գյուտի՝ «...որը տալիս էր հնարավորություն անթեղ հեռագրի միջոցով փոխադրել պատկերներ» կարելությունը առաջարկեց նրան ֆինանսական միջոցներ տրամադրել, ինչպես նաև թոշակ հատկացնել¹⁰։

Ա.Թամանյանը ձգտում էր, որպեսզի Հայ ճարտարապետ-շինարարները ստանան հայեցի կրթություն եւ ապահովվի նրանց կրթական բարձր մակարդակ։ Այդ նպատակով նա խնդրում է Հր.Աճառյանին՝ կազմել շինարարական տեմիների

Հայ-ուսերեն եւ ուս-Հայերեն բառարան¹¹։ Միաժամանակ, դիմում է ժողովուրդահի նախագահ Ա.Առկաշինին եւ առաջարկում հրատարակել մասնատրակական, մեխանիկական, ֆիզիկական եւ տեխնիկական տեմիների բազատրական բառարաններ¹²։ Նույն՝ ճարտարապետաշինարարական կրթությանն արկայելով՝ Այդ ընթացքում, նույն պետահամայնարանի սեկտոր Հ.Հովհաննիսյանին եւ Հայտնում, որ պատրաստ է «ընդմիջտ պետահամայնարանին հանձնել ճարտարապետական իր» գրքերը» եւ խնդրում՝ դրանք ընդունելու համար, իրագոր ուղարկել¹³։ Այդ ընթացքում, նույն պետարանի խնդրանքով, ստանձնել էր համայնարանի տեխնոլոգիական ֆակուլտետի վերկազմության գործը¹⁴։ Կրթական այդ նպատակին էր ծառայում նաև՝ Պետոր-գրագի եւ Մոսկվայի թանգարանների պահեստներից առաջնակարգ նկարիչների գործերը Հայաստան տեղափոխելու հարցում նրա ցուցաբերած ջանքերը¹⁵։

Ա.Թամանյանը նաև մեծ աշխատանք է կատարել Հայաստանի միջնագար-յան ճարտարապետությունը համաշխարհային ճանաչման դուրս բերելու եւ արտերկրի ճարտարապետների, ճարտարապետության պատմաբանների, արվեստագետ-արվեստաբանների ուսումնասիրության առարկան դարձնելու գործում։ Այս թե ինչ է այդ կապակցությամբ Ա.Թամանյանի գրում Փարիզի համալսարանի պրոֆեսոր Անրի Փոպլյոն. «...Ձեր շնորհիվ այնքան հաջողությամբ կատարված այս միտքն մի նոր պլանի պիտի բանն մեր ուսումնասիրության մեջ, որը նվիրված էր Ձեր գեղեցիկ Հայերենքին, նրա հարուստ գեղարվեստին, որին արեւմուտքն անկասկած մեծապես երախտապարտ է։ Մենք շուտով պիտի հրատարակենք մեր առաջին հավաքածուն, քննում ենք նաև Մորքոնի հնագիտական ինստիտուտում հետազոտության ու վավերագրական կենտրոն ստեղծելու խնդիրը, որի գործունեությունը պիտի լինի արդյունավետ, եւ այն կոչված է լինելու ամբարկել մեր կապել Հայ գիտնականների հետ... Հույս ունեմ, թե Դուք դեռ պիտի օգնեք մեզ...»¹⁶ Եվ, այսպիսի բազմաթիվ ապացույցներ կարելի է բերել։

Համաշխարհային արվեստն անհնար է պատկերացնել առանց Ա.Թամանյանի ունեցած դիրքի, սակայն, այդ արվեստը ներկայացնող մյուս գործիչներից բջիւր կարող են իրենց հասարակական գործունեությունը համեմատվել Ա.Թամանյանի հետ։

Ռուբեն Միսոնյան
ՀԱՄԱԶԳԱՍԻՆ ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՍԻՆ
ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԷՊԻ ՄՄԱՍԻԱՃԻԴԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Ա) Պատմական համառոտ ակնարկ Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համագրային Ընկերություն

20-րդ դարը Հայ ժողովուրդին համար դարձաւ դառն ողբերգութեան շրջան, պատմական յուսահատական դէպքերու հանգրուան։

Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութեան կառավարութիւնը երկու տարւան կարճատեւ գոյութեան մը ետք հարկադրուած էր երկրի իշխանութիւնը տնօրինելու պոչելիկներուն։ Պարզ էր, որ այնուհետեւ Հայաստանի ճակատագրի տնօրինումը պիտի մնար Ոտրհրդային Թուսաստանի ձեռքը եւ Հայ ժողովուրդը դեռ երկար ժամանակ պիտի ապրէր Ոտրհրդային վարչաձեւին ներքեւ։

Հայութեան երկրորդ ծանր Հարուածը հասաւ Աղայի դաշնագրով (24 Յուլիս 1923), որով վերջը կը տրուէր հայկական պահանջներուն։

Այսպիսով, երկար տարիներու դիւանագիտական պատմութիւն ունեցող հայկական հարցը եւրոպական ստոր ու հաշուեկառ քաղաքականութեան պատճառով կը հասնէր իր տխուր վախճանին։

Հայ ժողովուրդի մեծ մասը բունութեամբ արմատախիլ եղած իր Հայրենի աշխարհէն, կաթը կը հաստատէր Միջին Արեւելքի, Եւրոպայի եւ այլ ոտաններու մէջ։

Թուսահատութեան եւ լքումի ընդհանուր արմատաբուխին էր իշխողը նորակազմ հայկական գաղութներուն մէջ։ Ծարպիր Հայութեան Երկր դառնալու

³ Ա.Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 567:

⁴ Ալեքսանդր Թամանյան, էջ 145:

⁵ Նույն տեղում, էջ 212:

⁶ Նույն տեղում, էջ 197-200:

⁷ Ալեքսանդր Թամանյան, էջ 373:

⁸ Նույն տեղում, էջ 174:

⁹ Նույն տեղում, էջ 286:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 280, 330:

յոյսերը վերջնականապես խամրած էին եւ Սփիւռքը Հետզհետէ կ'ենթարկուէր պարտադրուած իրավիճակի:

Նման պայմաններուն մէջ մեծ դեր վերապահուած էր եղեռնէն վերապրած Հայ մտաւորականութեան, ազգային գործիչներուն, որոնք ձեռնամուխ եղան այդ-գապահւանման նուիրեալ գործին: «Շրջապատուած ենք ահաւոր եւ քանդիչ ուժերով, հարկ է նոր եւ մոլեռանդ Հայութիւն մը ստեղծել դիմադրաւելու համար այն ուժերը, որոնք ամէն կողմէ կը խուժեն հայը ոչնչացնելու համար», կ'ըսէր Ն.Աղբաբեան:

Պէտք էր միջոցներ որոնել եւ կազմակերպել տարագիր ու ցիրուցան Հայու կեանքը եւ համայնքը մէ'կ գետին վրայ, մէ'կ նպատակի համար, որն էր փրկել Հայ ժողովուրդը ալլասերման եւ ազգայնացման վտանգներէն, զայն բոլորելով Հայ մշակոյթին շուրջ:

Սակայն զեկավար եւ մտաւորական տարրերը քաղաքական գետնի վրայ հնարաւորութիւն չունէին աշխատանք տանելու: Ուստի եւ անհրաժեշտ էր պայքարը շարունակել մշակութային ճակատի վրայ՝ հայը Հայ պահելու, քաջ գիտնալով որ ազգի մը գոյութեան ամենակարեւոր կռուանք մշակոյթն է:

Այս հեռանկարով իսուճը մը գաղափարապաշտ գործիչներ ու մտաւորականներ 28 Մայիս 1928-ին, Գահրիբէի մէջ, հիմք դրին Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համագործակցութեան, նպատակ ունենալով «Հայ ժողովուրդի կրթական մակարդակը բարձրացնել Հայ լեզուով եւ Հայ հոգիով»:

Համագործակցի հիմնադիր ժողովի անդամներն էին՝ Հայաստանի նախկին վարչապետ բժ. Համօ Օհանջանեան (ատենապետ), գրող-մանկավարժ Լեւոն Շանթ (քարտուղար), բանասէր-մանկավարժ եւ Հայաստանի լուսավորութեան նախկին նախարար Նիկոլ Աղբաբեան, Ստեփան Եսայեան, Գասպար Իփէկեան, Մինաս Խաչատուրեան, Սարգիս Մայիսեան, Յակոբ եւ Սեդրակ Պարզճեաններ: Համագործակցի հիմնադրութեան մէջ կարեւոր դեր ունեցաւ «Յուսարբի» օրաթերթի խմբագրապետ Վահան Նաւասարդեանը, զոր հանդիսացաւ Համագործակցի անուան կնքահայրը:

Իր հիմնադրութեան առաջին օրէն իսկ Համագործակցին կը հետապնդէր երեք հիմնական նպատակներ.

1.- Օժանդակել Հայ լեզուի եւ Հայ մշակոյթի տարածման եւ բարձրացման, հայկական բոլոր գաղութներուն մէջ:

2.- Հոգալ նոր սերունդին հայեցի կրթութիւնը:

3.- Պատրաստել բարձր ուսումով ու Հայ հոգիով կրթական ու հանրային գործիչներ:

Հիմնադիր ժողովի առաջին նիստը կ'անդրադառնայ շարք մը գործնական հարցերու, որոնցմէ էականը մասնաճիւղեր կազմելու հրամայականն էր:

Կ'որոշուի ամբողջ տարի մը, 1928-էն 1929-ի Մայիսը, զբաղիլ կազմակերպչական աշխատանքով եւ հիմնադրամի գոյացման հարցով:

Յառաջիկայ մէկ տարուան գործը Լ.Շանթ պատկերացնելով կ'ըսէ. «Համագործակցին ամբողջ տարի մը միտք ու միջոցներ պիտի ստեղծէ, ժողովրդական Հեռաբարձութիւն պիտի արթնցնէ, պիտի աշխատի եւ նախապատրաստուի Հաստատ հիմերու վրայ դնելու համար գործը»:

Կը կազմուի անդրանիկ Կեդրոնական վարչութիւնը: Նախագահ կ'ընտրուի բժ. Հ.Օհանջանեան, գանձապահ՝ Ստ.Եսայեան, իսկ նոր վարչութեան միւս երեք անդամները կ'ըլլան Ն. Աղբաբեան, Գ.Իփէկեան եւ Լ.Շանթ:

Բ) Համագործակցի Լայկալի Մասնաճիւղի հիմնադրութիւն

Ինչպէս նշեցինք, առաջին հերթին անհրաժեշտ էր հարաշատ բոլոր գաղութներէն ներս ունենայ մասնաճիւղեր, որոնք պիտի նպաստէին Համագործակցի գաղափարներուն տարածման եւ ժողովրդականացման, ազգապահպանման գործին,

պիտի կատարէին հրատարակութիւններ, գանձէին անդամավճարներ եւ կազմակերպէին դասախօսութիւններ, տեղական հասութարեք ձեռնարկներ, որոնց հասցովին մէկ մասը կեդրոն ուղարկելէ ետք, մնացեալը պիտի ծառայեցնէին իրենց կարիքներուն: Ուստի եւ մեծ թափով գարկ կը տրուի այս աշխատանքին:

Աղբաբեանի շրջանին Համագործակցի մասնաճիւղեր յառաջացնելու գաղափարը գիտարութիւններու կը հանդիպի եւրոպական կարգ մը քաղաքներու մէջ: Հետեւապար, Համագործակցի Կեդրոնական վարչութիւնը իր հնարաւոր միջոցները ի գործ կը դնէ Մերձավոր Արեւելքի արարական երկիրներուն մէջ տեղ գրաւելու:

Միջին Արեւելքի, Եւրոպայի եւ ԱՄՆ-ի մէջ մասնաճիւղեր ունենալու գործը կը յանձնուի Լ.Շանթին եւ Ն.Աղբաբեանին:

Համագործակցի գաղափարները ծանօթացնելու նպատակով 1928-ի ամրան Ն.Աղբաբեան կը գործուղուի նախ՝ Հայկազ, ապա՝ Պէյրութ եւ Լաթաքիա, այնուհետեւ՝ Ֆրանսայի կարգ մը մեծ քաղաքները, ամէնուրեք արժանանալով հայութեան ջերմ ընդունելութեան:

1930-ի կէսերուն արդէն կազմուած էին Հայկազի (Փետրուար 1930), Պէյրութի (Հոկտեմբեր 1931), Լաթաքիայ (Յունիս 1931), Դամասկոսի, Ջահէի եւ այլ մասնաճիւղեր²: Յետագային՝ 2 Մայիս 1931-ին, լիբանանեան կառավարութեան կողմէ կը վաւերացուի Պէյրութի Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համագործակցութիւնը եւ կը դառնայ իրաւական գոյութիւն:

3 Մարտ 1930-ին Պէյրութի մէջ կը բացուի Հայ ձեմարանը՝ գլխավորապար Լ.Շանթի եւ Ն.Աղբաբեանի ջանքերով:

17 Յուլիս 1930-ին գումարուած Համագործակցի Գ. Ընդհանուր ժողովին կողմէ կը վաւերացուի Հայ ձեմարանի ուսումնական ծրագիրը, ինչպէս նաեւ՝ Հայկազի, Պէյրութի (տեղական), Լաթաքիայի, Ջահէի մասնաճիւղերը:

Համագործակցի իր գործունէութիւնը իրականացնելու, ամրապնդելու եւ զարգացնելու նպատակով 1947-ին գործի գաշտ կ'ընտրէ Պէյրութը, նկատի ունենալով գաղութի Հայաստան ըլլալը, մասնաւորապէս որ Շանթ, Աղբաբեան եւ Իփէկեան Պէյրութ հաստատուած էին:

Համագործակցի պատմութիւնը Հայկազի մէջ կեանք կ'առնէ 1930-ին, Ն.Աղբաբեանի թեկադրութեամբ: Ան Հայկազի մէջ կը կատարէ Հրատարակչային բանաստեղծութիւններ, որոնց ընթացքին հայկազահայութեան կը պարզէ նոր ընկերութեան նպատակը, տարուելիք կազմակերպչական աշխատանքն ու գործելաձեւը: Կ'ունենայ մասնաւոր խորհրդակցութիւններ Հայկազի Հայ Երիտասարդաց Միութեան (հիմնուած՝ 1926-ին) ղեկավարներուն հետ, պարարտ հոգ ստեղծելով Համագործակցի ընկերութեան:

Ն.Աղբաբեան Հայկազի դարձին Կեդրոնական վարչութեան տուած իր գեկուցման մէջ կը յայտնէ հայկազահայութեան ջերմ ընդունելութիւնը եւ անոնց պատրաստակամութիւնը օժանդակելու Համագործակցի առաքելութեան:

1930-ի Փետրուարին, Հայ Երիտասարդաց Միութեան կիրակիօրեայ լսարանին մէջ տեղի ունեցած հանդիսութեան ընթացքին, ներկաները մեծ խանդավառութեամբ կ'իմանան Հայ ձեմարանի պաշտօնական վաւերացումը Ֆրանսական իշխանութեան կողմէ: Կ'որոշեն հեռագիրով մը շնորհաւորել ձեմարանին բացումը (որ տեղի պիտի ունենար Մարտի 3-ին) եւ կ'առաջարկեն իրենց աջակցութիւնը Կեդրոնական վարչութեան: Անմիջապէս կ'ընտրեն յանձնարումը մը, որ պիտի ձեռնակներ Հայկազի մէջ մասնաճիւղ հիմնելու եւ գործունէութեան ծրագիր մշակելու աշխատանքին: Յաջորդ Կիրակիին նոյն լսարանին մէջ Հրաչ Փափազեան եւ Արսէն Արծրունի կը զեկուցեն Համագործակցի մասին եւ կը ներկայացնեն իրենց մշակած գործունէութեան ծրագիրը: Ներկայ ժողովականները կ'ընտրեն Առժամեայ վարչութիւն մը հետեւիպէ անձերէ:

Անդրանիկ Սալեան Արսէն Արծրունի	Ատենապետ Ատենադպիր
-----------------------------------	-----------------------

¹ Համագործակցի եւ Ն.Փալանճեան ճեմարանի բասնիզի ամեակ. 1929-1954, Պէյրութ, 1954, էջ 22:

² Նոյն տեղը, էջ 62:

³ Համագործակցի 75-ամեակ, 1928-2003, Պէյրութ, 2003, էջ 6:

⁴ «Համագործակցի» տարեգիրք, 1953, Պէյրութ, 1952, էջ 181:

⁵ Համագործակցի եւ Ն.Փալանճեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 22:

⁶ Նոյն տեղը, էջ 19:

¹ Նոյն տեղը:

² Նոյն տեղը, էջ 36:

³ Նոյն տեղը, էջ 42:

⁴ Նոյն տեղը, էջ 42:

⁵ 1930-ի Փետրուարի վերջերը Հայ ձեմարանը վաւերացում ստացած էր Ֆրանսական իշխանութեան կողմէ: Տես Համագործակցի եւ Ն.Փալանճեան ճեմարանի բասնիզի ամեակ, նշուած աշխատութիւնը, էջ 63:

Նշան Փայանճեան	Գանձապահ
Հրաչ Փափազեան	Խորհրդական
Արմենակ Ջուպեան	Խորհրդական
Բժ. Յակոբ Քաչճեան	Խորհրդական
Հ. Չափաբզեան	Խորհրդական

Այսպիսով, հիմք կը դրուի Հայէպի Մասնաճիւղին:

Վարչութիւնը անմիջապէս գործի կը լծուի եւ գարկ կու տայ քարոզչական աշխատանքի, որուն համար կը կազմէ յանձնախումբ մը հետեւեալ անդամներէն կազմուած՝ Ա.Ջուպեան, Ն.Փայանճեան եւ Ա.Սայեան, որոնց ճիգերով երկու ամսուան ընթացքին կ'անդամագրուին 172 անձեր:

Վարչութիւնը ընդառաջելով անդամներուն ցանկութեան, կ'որոշէ Պէյրուսի Հայ Ճեմարանին մէջ որդեգրել երեք ուսանողներ՝ Հրանդ Մուրատեան, Անդրասիկ Մառուկեան եւ Փիլիպպոս Դերձակեան:

15 Նոյեմբեր 1930-ին Հայէպի Մասնաճիւղի առաջին մնայուն վարչութիւնը կը ներկայացնէր հետեւեալ պատկերը.

Յակոբ Ամատունի	Ատենապետ
Միհրան Հերարդեան	Գանձապահ
Գրիգոր Երէցեան	Խորհրդական
Նշան Փայանճեան	Խորհրդական
Արմենակ Ջուպեան	Խորհրդական

Սակայն քանի մը ամիս ետք Յ.Ամատունիի քաղաքէն մեկնումով Մ.Հերարդեան կը ստանձնէ ատենապետի պաշտօնը, Ն.Փայանճեանը՝ գանձապահի, իսկ մնացեալները կը շարունակին աշխատանքը նոյն պաշտօններով:

1 Յուլիս 1931-ին արդէն Մասնաճիւղի անդամներուն ընդհանուր թիւն էր

250: Իսկ նիւթական պատկերը ցոյց կու տար 499 ս.տ. մուտք եւ նոյնքան ալ ելք:

1930-ական թուականներուն գրամատիրական երկիրները անտեսական համաշխարհային ճգնաժամի մէջ կ'այրէին: Այս երկիրներու կարգին էր նաեւ Ֆրանսան, որուն ընթացքը շարունակուեցաւ մինչեւ 1937: Տնտեսական ճգնաժամային վիճակը սուր բնոյթ ստանալով պատճառ պիտի դառնար Համաշխարհային Բ. պատերազմի բռնկման: Անդապաժ, անտեսական գետնի վրայ արդիւնաբերութեան ճգնաժամ պիտի ապրէին այ՛ն երկիրները, որոնք կ'այրէին ֆրանսական մասնապիտակ:

1933-էն մինչեւ 1945 Համազգայինի մշակութային գործունէութիւնը կանգ կ'առնէ: Բայց եւ այնպէս կարգ մը Համազգայնականներ երբեմն առանձին, երբեմն ալ ՀԵՄ-ի (Հայ Երեսօտարդաց Միութիւն), ՀՈՄ-ի (Հայէպաշայ Ուսանողական Միութիւն) եւ ՀՄԸՄ-ի (Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն) հետ գործակցաբար կը կազմակերպեն աննախընթաց ձեռնարկներ, յատկապէս Անդրանիկ Մառուկեանի եւ Եղուարդ Տասնապետեանի ջանքերով:

1941-1943 թուականներուն Անդրանիկ Մառուկեան կը կազմակերպէ «Մտքի երեկոներ»: 1943-ին Եղուարդ Տասնապետեան իր բանախօսութիւններով հանդէս կու գայ Հայէպաշայ հասարակութեան: 1946-ին Համազգայինի անդամները իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն Սայաթ Նովայի նուիրուած տօնակատարութեան՝ գեղարուեստական բաժինով: Նոյն տարուան Մայիսի 1-ին, Համազգայինի տղաքը կը կազմակերպեն Յակոբ Օշականի գրական գործունէութեան 40 ամեակի յորելնական հանդիսութիւնը, նախաձեռնութեամբ Ազգ. Իշխանութեան եւ նախագահութեամբ Գերշ. Տ. Ջարեհ Մ. Վարդապետ Փայապեանի (յետագային՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս) 5:

¹ Ձ.Սապունճեան, Համազգային Հայ Մշակութային ու Կրթական Ընկերակցութեան Հայէպի Մասնաճիւղի կէս դարու պատմութիւն, «Գեղարգ», Սուբիհայ Տարեգիրք, Գ. հատոր, Հալէպ, 1985, էջ 466:

² Ձ.Սապունճեան, Համազգային Հայ Մշակութային ու Կրթական Ընկերակցութեան Հայէպի Մասնաճիւղի կէս դարու պատմութիւն, «Գեղարգ», Սուբիհայ Տարեգիրք, Գ. հատոր, Հալէպ, 1985, էջ 467:

³ Հ.Վ.Յակոբեան, «Նորագոյն պատմութիւն», Երեւան, 1998, էջ 118:

⁴ Ձ.Սապունճեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 468:

⁵ Նոյն տեղը:

Քննարկուող ժամանակահատուածին՝ քառասունական թուականներու երկրորդ կիսուն, Հայէպաշայ թատերական կեանքը կ'աշխուժանայ: Թատերական աշխուժացման իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն Համազգայինի անդամները: Անոնք կ'օժանդակեն Հայէպ այցելող բազմաթիւ դերասաններուն, ինչպէս՝ Եղուարդ Չափաբասի, Բարսեղ Արդեանի, Արփիար Վարդեանի³, Աշոտ Մատաթեանցի եւ Մանուէլ Մարութեանի: Մարութեանի եւ Համազգայինի տղոց աջակցութեան շնորհիւ հիմք կը դրուի «Տրամաթիք սթիւտիոյի» մը: Յիսունական թուականներու վերջը Համազգայինը կ'ունենայ իր թատերական խումբը «Համազգայինի Թատերատէրներ» անունով:

Յիսունական թուականներու սկիզբը փորձեր կը կատարուին Համազգայինը վերակազմելու: 1954-ին կատարուած փորձերը յաջութեամբ կը պատկնին: Առաջին գործը կ'ըլլայ կազմակերպչական աշխատանք տանիլ: Կը վերսկսի անդամահաւաքը: Կ'անդամակցին Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի եւ Ազգ. վարժարաններու ուսուցչական կազմերը, Հայէպաշայ Ուսանողական Միութեան (ՀՈՄ) եւ Համազգայինի նախկին անդամները, մեծ մասամբ արուեստասէր եւ գրասէր հասարակութիւնը:

Դժբախտաբար, որուն տիրող քաղաքական պայմանները անգամ մը եւս կու գան Համազգայինի եռուն գործունէութեան թափը մասամբ կասեցնելու:

Վերջապէս, 1959-ին կը վերակազմուի⁸ Համազգայինը եւ անգամ մը եւս

գարկ կը տրուի մշակութային գործունէութեան:

1960-ի սկիզբը Հայէպաշայ Ուսանողական Միութեան (ՀՈՄ) հետ կը կազմուի երգչախումբ մը, որ յաջող կը յայտնէր կ'ունենայ Հայէպի եւ Պէյրուսի մէջ, ղեկավարութեամբ Ռաֆֆի Սվաճեանի: Կը կազմակերպուին գրական եւ թատերական երեկոներ, ուր քննարկումներով եւ դասախօսութիւններով հանդէս կու գան գրական վաստակ ունեցող մտաւորականներ: Նոյն թուականի վերջաւորութեան կը վերակազմուի Համազգայինի Հայէպի թատերախումբը եւ կ'ունենայ իր յաջող ելույթները:

1960-ի նոյեմբերին վերակազմուած Համազգայինի Հայէպի Մասնաճիւղի յաջող վարչութիւնը աշխատանքի կը լծուի կրկին Պարզեւ Միսիրեանի ատենապետութեամբ: Վարչութիւնը հաւատարիմ Համազգայինի առաքելութեան, նախորդներու նման կը շարունակէ իր մշակութային գործունէութիւնը:

Երաժշտասէր Համազգայնականներու համեստ ու ջրմբ փափաքին համաձայն, 1962-ի Յուլիսին նորընտիր վարչութեան առաջին գործը կ'ըլլայ իրականացանել եւ ստեղծել մնայուն երգչախումբ մը, ղեկավարութեամբ Գէորգ Գանտաշարեանի: Նոյն տարին Համազգայինի Սուբիոյ շրջանը կ'ունենայ իր վերամշակեալ կանոնադիրը: Կը բարեխառու Մասնաճիւղի վիճակը, անդամներուն թիւը 70-էն 145-ի բարձրանալով:

Այս շրջանի վարչութեան կազմակերպչական ամէնէն յատկանշական աշխատանքներէն մէկը կը դառնայ Հայ Գիրի ու Դպրութեան հիմնադրի Ս.Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600 ամեակին նուիրուած տօնակատարութիւնը, որուն համար

¹ Հայ թատրոնի վերակազմութեան գործին մէջ առաջնակարգ տեղ ունեցած է: 1928-ին Պոլսոյ մէջ կը հիմնէ Հայ Տրամաթիք թատերախումբը, ապա Պէյրուս անցնելով կը կազմէ Թատերախումբ Միութիւնը եւ կ'ունենայ իր նշանուոր ներկայացումները Պէյրուսի եւ Հայէպի մէջ, ինչպէս՝ «Յ» երթիս», «Պատուի համար», «Բնաշրջիկը» եւ «Տիւրան Տիւրան»:

² Հայէպահայութեան ծանօթ էր «Աշուղ Ղարիպ»ով, «Պէպօ»ով եւ «Շողորթ»ով, «Բանաստեղծ Լ'նտանիք» ով:

³ Եգիպտոսէն Հայէպ անցնելով կը ներկայացնէ «Պաղտոսար Աղբար», «Պէպէքս» եւ «Տիւրան Տիւրան»:

⁴ Պոլսահայ վերջին Տէմիրճեանի հետ Հայէպի մէջ կը ներկայացնէ «Փողոցի Աղլիկը» եւ «Վարժապետի Աղլիկը» եւ «Վարհաւոր»:

⁵ Նշանուոր դերասան, բեմադրիչ եւ դերուսույց. Հայէպի մէջ կը կազմէ իր Սթիւտիոն եւ Թատերական Երիտասարդներու Միութիւնը, ՀԵՄ-ի տղոց հետ կը ներկայացնէ «Օթելլո» «Կոմիտաս» եւ «Գորբատոն»:

⁶ Ձ.Սապունճեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 469:

⁷ Նոյն տեղը, էջ 469:

⁸ Ձ.Սապունճեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 470:

⁹ Նոյն տեղը, էջ 471:

որպես բանախօս կը հրաւիրուի Անթիլիասի Կիլիկեան Միարանութեանէն Հողշ. Տ. Արտաւազը Վրզ. Թրթեանը (յետագային՝ Արքեպիսկոպոս):

Նոյն շրջանին կը կազմերպուի երաժշտական եւ թատերական «մաքի երեկոներ», ընկերային Հաւաքոյթներ եւ այլ բնագաւառներէ ներս կը տարուին կազմակերպչական աշխատանքներ:

1964-ի Նոյեմբերին նորոտիք վարչութեան գլխաւոր նուաճումները կ'ըլլան կաճաւորը սուս-կեդրոնացող «Մարտիկեան» սրահը եւ գայն սրամազրի վերակազմուած Հայկազայ Ուսանողական Միութեան: Նոյն թուականին կը վերաձգուին նաեւ Համազգայինի Սուրբոյ շրջանի կանոնադրեր:

Վաթսուական թուականներուն մթազնած էր Սուրբոյ երկնակամարը: Ատեղծուած քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային պայմանները անբարենպաստ մթնոլորտ ստեղծած էին կրթական եւ մշակութային ոլորտներէ ներս: Բայց եւ այնպէս 1967-ի Դեկտեմբերին կեանքի կոչուած Համազգայինի վարչութիւնը կը յաջողի յառաջանել Համազգայինի երգի ու պարի նոր խումբ մը, գեղարուեստական ղեկավարութեամբ Յովսէփ Նաճարեանի: 1968-ին խումբը ելոյթներ կ'ուսենայ Սուրբոյ ցանցան շրջաններուն մէջ, նուիրուած Պաղեստինի ազատագրական շարժման:

Յիսունականի աւարտին եւ վաթսուական թուականներուն Հայէպի մէջ նկարչութեան Հանդէպ յայն Հետաքրքրութիւն մը կը սկսի ձեւաորուիլ: Համազգայինը առաջնահերթ նկատելով մանկապատանեկան տարիքի գեղարուեստական կրթութեան անհրաժեշտութիւնը եւ գեղարուեստի վարժարանի մը յառաջացմամբ, իր շուրջ կը հաւաքէ արուեստաէջր անդամներ եւ Համակիրներ, իրականացնելու գծագրական արուեստանոց մը Հիմնելու ծրագիրը:

1970-ին Հիմը կը գրուի կերպարուեստի ակադեմիային, ղեկավարութեամբ Սուրբն Երէցեանի, «Մարտիկեան» սրահին մէջ: Ակադեմիայի դասընթացներուն հետեւող խմբակը իր նկարչական յաջող ցուցահանդէսը կը ներկայացնէ պետական մատենադարանի սրահէն ներս, ներկայութեամբ օրուան թեմիս Առաջնորդ Տ. Տաթեւ Արքեպիսկոպոսի եւ արուեստաէջր Հասարակութեան:

1976-ին ակադեմիան³ կը փոխադրուի «Տիգրանեան» շէնք, Զուէն Պարտագճեանի ղեկավարութեամբ:

Աւթուական թուականներու սկիզբը կարգ մը անձերու երկրէն մեկնումին պատճառաւ ակադեմիայի գործունէութիւնը կը դանդաղի:

1983-ին Հայէպի Մասնաճիւղի վարչութիւնը կը յաջողի ունենայ նոր կեդրոնատեղի մը Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ շրջափակէն ներս (Ազգ. Հայկաբեան վարժարանի նախկին մանկապարտէզի սրահը): Հաջիւ Հաստատուած, կ'որոշէ նոր կեդրոնին մէջ բանալ արուեստանոց մը: Յետագային՝ Հայէպի Մասնաճիւղի վարչութեան կազմակերպութեամբ 16 Յուլիս 1985-ին Հիմը կը գրուի Գծագրական Արուեստանոցին⁴, որ 1988-ին կ'անուանուի աշխարհահռչակ գեղանկարիչ Արշիլ Կորբէի անունով:

1975-ին կը կազմակերպուի յարգանքի յորելենական Հրապարակային Հանգիստութիւն մը՝ նուիրուած Մուշեղ Իշխանի գրական գործունէութեան 40 ամեակին: Հանդիսութեան ռաջի յորելարէն, հրաւիրուած էին նաեւ Քրանսահայ գրագէտ Կարապետ Փոլատեանը, իսկ լիբանանէն՝ Յարութիւն Գեղարդը որպէս բանասիրտ:

1976-ին վարչութեան հրաւերով Պէլլուսիէն ժամանած բեմադրիչ Վարուժան Խորշեան կը ներկայացնէ Գ.Սոււրուկեանի «Պէպօ»ն, նաեւ՝ Լ.Տանթի «Տա-ին մարդը»:

1977-ին վարչութիւնը իր նիւթարարական օժանդակութիւնը կը բերէ Համաստեղի պատմուածքներու Նիգար Խալիլի կողմէ արաբերէնի թարգմանուած Հատորին Հրատարակութեան: Նոյն թուականին Հայկազայ Ուսանողական Միութիւնը կը միանայ Համազգայինին, կազմակերպչական նոր նուաճումներու տեսլականով: Այս շրջանին Համազգայինի անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 250-ի:

Համազգայինի 50 ամեակի տօնակատարութեանց շարքը կը սկսի միջ-միութեանական Հարց պատասխանի մրցումով, որուն առաջնութիւնը կը շահի Համազգայինի անունով մասնակցած խումբը:

Որոշ շրջան մը Հայէպի Մասնաճիւղը կորսնցուցած էր իր աշխուժութիւնը, սակայն 1981-ին նշանակովի Տիկնանց յանձնարումքի մը յառաջացումով կը շարունակուի գործունէութիւնը, յանձին՝ տիկնանց Մարգրետ Պալիկեանի, Էլլան-Արի Կարգանեանի, Մարի Ապահունիի, Հոթի Կանանեանի, Կիթսայի Աւրանեանի, Աքիի Աւրանեանի, Լիզա Մահակեանի, Իսկուհի Գրանեանի եւ Անժէլ Պոչիկչեանեանի: Յետագային յանձնարումքը կը Համալրուի եւ կը հրաւիրուի Ազնիւ Մարգարեանը, Վայանեանի Պամպայեանը եւ Սիրվարդ Տէր Մասնուէյեանը:

1982-ին Մասնաճիւղի վարչութեան եւ Տիկնանց յանձնարումքի ներգումով բեմ կը բարձրանայ Համազգայինի Հայէպի պարախումբը, Երեւանէն վկայեալ պարուսոյց Արբաշաճ Կոստանեանի ղեկավարութեամբ:

1983-ին կը յառաջանայ նշանակովի վարչութիւն մը, որուն առաջին գործը կ'ըլլայ վերատեսութեան ենթարկել Համազգայինի Սուրբոյ ներքին կանոնադրը եւ աշխուժացնել մասնաճիւղերը:

Քեթիոյ Թեմի Ազգ. Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի որոշմամբ, 1983-ին, Ազգ. Հայկաբեան վարժարանի նախկին մանկապարտէզի սրահը, իր յարակից բաժիններով կը տրամադրուի Համազգայինին: Յետագային Մասնաճիւղի նոր կեդրոնատեղին կ'անուանուի «Նիկոլ Աղբալեան» սրահ:

Համազգայինի ծրագրներու իրագործման Համար կեանքի կը կոչուին Գրակաւ, Ընկերային, Երաժշտական, Թատերական, Պարուեստի, Կերպարուեստի, Տիկնանց, Ինչպէս նաեւ սրահի եւ պահեստանոցի գոյքերու պատասխանատու յանձնարումքը:

1983-ին կը կազմակերպուի 15-օրեայ ուխտագնացութիւն դէպի Հայրենիք: Նոյն տարին Համազգայինի վարչութիւնը կը Հիւրընկալէ Հայաստանի Գրողներու Միութեան քարտուղար Պեճ Զէյթունցեանը, իսկ թատերախումբը կը ներկայացնէ Պ.Զէյթունցեանի «Աստուծոյ 12 օրերը» թատերախումբը, բեմադրութեամբ Յարութիւն Զննողեանի⁵:

Հայէպի Մասնաճիւղի վարչութիւնը ընդառաջելով Լաթաքիոյ, Դամասկոսի եւ Գամիշլիի մասնաճիւղերու հրաւերներուն, 1983-ին շրջապարտութեան կը գնէ իր թատերախումբը, արժանանալով ժողովուրդի անվերապահ գնահատանքին: Նոյն թուականին վարչութեան հրաւերով Հայէպ կը ժամանէ Քրանսահայ մտաւորական Կարապետ Փոլատեանը: Ան Հանդէս կու գայ երեք դասախօսութիւններով, նուիրուած՝ Քրանսահայ գրականութեան, Վազգէն Շուշանեանի եւ Նիշի Զարնիցի գրական գործունէութեան⁶: Համազգայինի երգի ու պարի Համոյթը 1983-ին յաջող կ'ըլլան Վահագն կու գայ Հայկազայ Հասարակութեան, մասնակցութեամբ «Զուարթնոց» երգչախումբին, ղեկավարութեամբ Պօղոս Ապահունի եւ պարախումբին, ղեկավարութեամբ Արիկ Կոստանեանի⁶:

Յիշատակութեան արժանի է, 1985-ին Համազգայինի կազմակերպած Հայերէն երգարաններու ցուցահանդէսը, նուիրուած Յեղապատմութեան 70 ամեակին: Երգարանները տրամադրուած էին Մասնուէլ Մարգէլեանի կողմէ:

1985-էն 1987 թուականներուն մեր պատմական Հայրենիքի բարբն ու կենցաղը փոխանցելու մտորումով կը կայանան տոհմիկ երեկոներ՝ նուիրուած Արեւմտահայաստանի գաւառներուն, ինչպէս՝ Տարօն-Տուրուբերանի, Տիգրանակերտի, Այնթապի, Քիլիսի, Մոփանց Աշխարհի, եւ այլ գաւառներու: Այդ առթիւ 1987-ին կը հրատարակուի նաեւ գրքուի մը:

1986-ին տեղի կ'ունենայ Լոս Անճելիսարեանկ Շաբէ Գազանեանի երգահանդէսը, նուիրուած մեծ երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեանի ծննդեան 100 ամեակին, ապա՝ յառահանդէսը, յորելարի գտնոր Անգա Կանաչեան-Թիւրքիւզեանի ներկայութեամբ:

1986-ին կը Հիմնադրուի Բարսեղ Կանաչեանի անուան Երաժշտական Ուսումնարանը, որ անկիւնադարձային երեւոյթ մըն էր գաղութի երաժշտական կեանքէն ներս: Համազգայինի պարախումբը կ'արձանագրէ նորատնոր նուաճումներ, ղեկավարու-

¹ Նոյն տեղը, էջ 473:

² Նոյն տեղը, էջ 473:

³ Նոյն տեղը, էջ 474:

⁴ Նոյն տեղը, էջ 474:

⁵ Արշիլ Կորբէ Գծագրական Արուեստանոց, Հայէպ, 1995, էջ 19:

⁶ Զ. Մապունեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 476:

⁷ Նոյն տեղը, էջ 477:

¹ Նոյն տեղը, էջ 478:

² Նոյն տեղը, էջ 480:

³ Նոյն տեղը, էջ 481:

⁴ Նոյն տեղը, էջ 482-483:

⁵ Զ. Մապունեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 483-484:

⁶ Նոյն տեղը, էջ 484-485:

⁷ Երաժշտանոցի մասին աւանձին բաժինով պիտի անդրադառնանք յաջորդող դուրսին մէջ:

թեամբ Հայրենի պարուտոյց Արեւիկ Յակոբեանի: Պարսիւտմբը յաջորդարար տարեկան ելոյթներ կ'ունենայ Հայրենի պարուտոյցներու զեկամարութեամբ¹:

1987-ին Լիբանանի «Թասրոն 67»-ի կողմէ կը ներկայացուի մեծ գիւղագիր Համաստեղի «Հայաստանի լեռներու սրբազարք» թատերախաղը, բեմադրութեամբ Վարուժան Խոբջեանի²:

Այս շրջանին Հայէպի Մասնաճիւղի անդամներու թիւը կը հաշուէր շուրջ 400 անդամ-անդամուհիներ, Գամակոսի Մասնաճիւղը՝ 150, իսկ Գամիշլիի Մասնաճիւղը՝ 60 անդամ-անդամուհիներ (Լաթաքիոյ Մասնաճիւղը կազմալուծ վիճակի մէջ էր):

Ութսունական թուականներուն կէտերուն արդէն Սուրիոյ Հայկական գաղթօճայիները սկսած էին հետզհետէ ծաղկել ու մշակութապէս վերելք ապրել: Բացի Հակէպէն, Համազգայինը մասնաճիւղեր ունէր Գամակոսի եւ Գամիշլիի մէջ: Ուստի յոյժ կարեւոր էր նոր մարմինի մը ստեղծումը, որուն պարտականութիւնը այս բոլորի գործունէութեան համայնքումն էր իր Հովանիին ներքեւ, որպէսզի առաւել եւս յաջող ձեւով բնթանար մշակութային այս Լնկերակցութեան աշխատանքները:

Ըստ մեր քաղած բանաւոր աղբիւրներուն, 1987-էն առաջ Համազգայինի կեդրոնական Վարչութեան կողմէ Հայէպի Մասնաճիւղը լիազօրութեամբ էր Շրջանայինի գեր ստանձնելու, Հոգայտն Սուրիոյ տարածքին գտնուող միւս մասնաճիւղերու կարիքները եւ համադրելու անոնց աշխատանքները:

Նետուարը, Համազգայինի Սուրիոյ Շրջանային Վարչութեան ստեղծման գաղափարը արդէն հասունցած էր եւ կը սպասէր պատեհ առիթին: 1987-ին ընդհանուր ժողովին կ'ընտրուի Սուրիոյ առաջին Շրջանային Վարչութիւնը: Այսպիսով, Համազգայինի Սուրիոյ մեծ բնտանիքը կը ստանայ շրջանային կառույց եւ այնուհետեւ Շրջանային Վարչութեան Հովանիին տակ կը տանի աւելի ծրագրուած եւ համադրուած մշակութային գործունէութիւն:

Բէկի Էջմանեան

(Սուրիա, Հայէպի Համազգայինի

Հայագիտական Հիմնարկի շրջանաւարտ)

ՃԱՐԱՊԼՈՒՄ

(ՍԿԻՋԲԷՆ՝ 1920ԷՆ ՄԻՆՋԵՎ

ՅՒՍՈՒՆԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Ծարապլուս⁴ (Կարքեմիշ), փոքր այս գիւղաքաղաքը եղած է ապաստանավայրը տարբեր ցեղերու, որոնք տարբեր ժամանակներու հանգրուանած են այստեղ:

Ծարապլուս կը գտնուի Սուրիոյ Հիւսիսային կողմը, կառուցուած եփրատի Հովիտէն 2 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, Հայէպէն 118 քլմ. գէպի հիւսիս-արեւելք, թրքական սահմանագլխին:

Ծարապլուսի հարաւային կողմը կանգնած էր պատմական Կարքեմիշի բերդը: Կիլիկիան եւ Սուրիան Միջագետքի միացնող միակ կամուրջի քոյմը հիմնուած Հին Կարքեմիշը, Նինուէի եւ Բարեյոնի չափ թանկարժէք հնութիւններ կը ծածկէր իր աւերակներուն տակ: Թաղմալարական եւ առեւտրական շատ կարեւոր հանգուցակէտի վրայ տեղադրուող այս վայրը, միշտ այլ պահպանող «բերդ» եղած է հիւսիսէն եւ արեւելքէն Սուրիա յարձակողներու համար:

Ծարապլուս եղած է շատ մը ցեղերու եւ ազգերու իշխանութեանց կեդրոնը: Տարբեր ժամանակներու այստեղէն անցած են Պարսիկը, Յոնը, Հիթիթները, Եգիպտացիներն ու Թուրքերը, որոնցմով դարձած էր քաղաքակրթութեան կարեւոր կեդրոն: Ասորեստանի թագաւորները յաճախ արշաւած են ծարապլուս: 743թ.

¹ Համազգայինի 75-ամեակ, Հայէպ, 2004, էջ 13-14:

² Համազգային Սուրիոյ Շրջանային Վարչութեան Արիւի (այնուհետեւ՝ ՀԱՇՎԱ), Ներկայացուցչական ժողովներ (Ա. ժողով.- 21. 06. 1987, Բ. ժողով.- 03.07. 1988, Գ. ժողով.- 24. 02. 1989, Դ. ժողով.- 20-21. 07. 1990, Ե. ժողով.- 19-20. 09. 1991), Կիսամեայ Տեղեկագիր Համազգային Համ Մ Նկութային եւ Կրթական Ընկերակցութեան, 21. 11. 1986, Հայէպ, էջ 4:

³ Նոյն տեղը, Միսամայ Տեղեկագիր Սուրիոյ Շրջանային Վարչութեան, 21. 06. 1987-15. 06. 1988, էջ 4-5:

⁴ Պատմութեան ընթացքին ծարապլուս յիշատակուած է քանի մը անուններով՝ «Jerabis» «Jerabis» or «Jirbas» («Jerablus», «Jerabolus», given by some English travelers, may be due to a confusion with the neighboring Hierapolis, south of Carchemish). Ճրէյպէլիս, Տէր Պոլիս (Երէպեներու քաղաք):

(մ.թ.ա) Ասորեստանի Թիգլատ Պալասար թագաւորը ծարապլուսը կը խլէ Սարգուր Գ թագաւորի ձեռքէն:

Ըստ աւանդութեան, կը պատմուի թէ Արտաւազը Բ թագաւորը եւս անցած է այս վայրէջ: Սակայն կարելի չէ որպէս փաստ ընդունել աղբիւրներու սակաւութեան պատճառով:

Եւրոպան Պարսից ծոցի Հետ կապող երկաթուղագիծի վրայ գտնուող գիւղաքաղաքը, ծարապլուս, անցեալին եղած է Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ եւ ենթակայ Հայէպի նահանգապետութեան: Երկաթուղագիծի շինութիւնը իրականութիւն կը դառնայ 1912ի Դեկտեմբեր 15ին Ռաճու-Հայէպ, Սուսլուիէ-Ծարապլուս գիծով: Գերմանական ընկերութեան շնորհիւ եւ գերմանացի ճարտարապետներու ձեռամբ: 1914ի Յուլիսի 11-ին կ'աւարտի նաեւ ծարապլուս-Թէլ Ապիատ երկաթուղագիծը: Բացի երկաթուղագիծէ, գերմանացիները 1911ին եփրատի վրայ կը սկսին կառուցել կամուրջ մը, որու շինարարական աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն նաեւ բազմաթիւ Հայ բանուորները: Աւարտած՝ Ա. Աշխարհամարտին:

Հայկական գաղութի կազմութիւնը

Պատերազմէն առաջ Հազիւ քանի մը Հայերու բնակավայր եղած էր այս աւանը: 1922էն ետք այստեղ կը ձեւաւորուի Հայկական գաղթօճախ մը մեծ մասամբ պէնէճիկցիներէ: Մնացեալը այնթապցիներ, էյնէշցիներ, նիսիպցիներ եւ ճիպլիցիներ:

Եղեռնի օրերուն ծարապլուս եղած էր այն փոքր աքորակայաններէն մէկը, ուր քշուած էին Հայէպէն եւ Գամակոսէն դուրս բերուող կարաւանները:

1915թ. աղէտի սպառնացող այրքը հասած էր Պէրէճիկ: Անոնք գտնուելով Սուրիոյ սահմանամերձ շրջաններու մէջ եւ խոյս տալով կոտորածի արհաւիրքէն, նախ կ'որոշեն ժամանակաւոր անուանափոխութիւն եւ անհրաժեշտ պատրաստութենէ ետք անյայտ լքել իրենց սեփականութիւնը եւ զաղտնաբար գաղթել Սուրիա: Մեծ մասամբ հաստատուելով ծարապլուսի մէջ:

Հայ գաղթականութեան ստուար թիւի կուտակումը Սուրիոյ քաղաքներու մէջ, թէ՛ Յրանսական եւ թէ՛ տեղական իշխանութեան համար լուրջ մտահոգութիւն ստեղծած էր: Առաւել հրատապ Հարց էր անոնց վերաբնակեցման խնդիրը: Այս բոլորը այնքան այ հեշտ ու հնարաւոր չէր իրագործել, առանց անհրաժեշտ կարիքն չայլթալթելու:

Գաղթականներէն ոմանք չէին կրնար համակերպիլ քաղաքի կենսին եւ հնարաւոր էր տրամադրել գիւղական վայրեր երկրագործութեան համար: Քաղթականութեան տեղաւորման համար կը թելադրուէր տեղաւորել Սուրիոյ ծովեզերեայ շրջաններու մէջ: Սակայն Անտիոքը Թուրքերուն վերադարձնելու մտալարութեամբ, յարմար կը նկատեն եփրատի Հովիտի սահմանամերձ շրջանները, ինչպէս թէլ Ապիատ, Ռաս Ույ Այն, Այն Արուս, Մուսնուճ, ծարապլուս եւ այլն:

Այսպիսով, Հայ բնակչութիւնը օգտուելով իշխանութեանց ընձեռած բարիքէն, իրենց արամադրուած բնդարձակ Հողէն, կը սկսին կառուցել սեփական բնակարաններ եւ շրջանը ծաղկեցնել:

Կը պատմուի, թէ տարագրութեան օրերուն ծարապլուս հասնող Հայերուն, գիւղաքաղաքի հարաւակողմը հող տրամադրած է ազգութեամբ արարուհի՝ Ծաթթութումա Թապլուրը, որ կ'ապրէր իր երկու որդիներու հետ եւ այդ Հողամասին տէր դարձած էր Յրանսացիներու օգնութեամբ:

1924թ. սուեալներով ծարապլուսի մէջ կ'ապրէին 300 տուն Հայ: Ազգային գործերը կը կատարուէին տեղական Թաղական Խորհուրդի միջոցաւ:

1924թ. Հոկտեմբերին ծարապլուսի թաղական խորհուրդը պաշտօնազրով կը տեղեկացնէ Ազգ. Առաջնորդարանը կեկոցեալիսութեան անհրաժեշտութեան մասին, աւանի մէջ գտնուող 300 տուն Հայերու համար: Տեղական անձուկ պայմաններու բերումով կ'որոշուի փայտաշէն եկեղեցի եւ զպրոց կառուցել: Պաշտօն կը տրուի Հոգեւոր Հովիւ Գէորգ վրդ. Սարաճեանին եւ կը խնդրեն նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն ցուցաբերել:

Տեղական միջոցներով կը կառուցուին եկեղեցին ու զպրոցը: Ազգային եւ կրթական գործերը կը վարէ թաղականութիւնը: Տեղւոյն Հոգեւոր Հովիւ կը նշանակուի Տէր Գարեգին քհնյ. Զոյաբեանը, որ միեւնոյն ժամանակ կը գասաւանդէր Ազգ. Վարժարանէն ներս: 1926թ. աշակերտութեան թիւն էր 110:

1926թ. կարգ մը ազգայիններէ կազմուած, թաղական խորհուրդը կը ներկայացնէ Հաւաքական Հրատարական, այնտեղ տիրող անհաշտ մթնոլորտի պատճառով:

Պէտք է նշել, որ գաղթականները սկզբնական շրջանին ապրած են փակ շրջանակով, այսինքն՝ նոր վայր մը որոշելու եւ այնտեղ հաստատուելու ատեն, ընդհանրապէս կը նախընտրէին պահել Հայրենակցական Հաւաքակառուցիւնը: Թերեւս այդ էր պատճառը, որ գաղու վրէ սկզբնական շրջանին կ'ապրէր խարխափումի ժամանակաշրջան մը:

Թաղական խորհուրդի հրատարականի պատճառով եւ Հասոյթի բոլոր աղբիւրները պատկերով դպրոցն ու եկեղեցին կը զրկուին Հոգածու ձեռքերէ: Տ. Գարեգին քհնյ. Չլոյսեան կը մատնուի անկ կացութեան, մանաւանդ էրը Ճարապետսի կարգ մը ազգայիններու կողմէ հարց կը դրուի երկրորդ քահանայի պահանջներէ:

Ազգ. Առաջնորդարանը անախորժ կացութիւնը փրկելու համար լիազօրութիւն կու տայ Տ. Ներսէս Ա. քհնյ Թավուզճեանի քննելու գաղութէն ներս տիրող վիճակը եւ պատշաճ կարգադրութիւն ընելու: Տ. Ներսէս կը յաջողի իր առաքելութեան մէջ: Խաղաղութիւն ու համերաշխութեան յորդորներով կը համայնմը ժողովուրդը եկեղեցւոյ շուրջ, ուրկէ հեռացած էին: Կը ձեռնարկէ նոր թաղական խորհուրդի ընտրութեան հետեւեայնորէ՝ Միհրան Պալապանեան, Յարութիւն Մ. Թարոսեան, Հապիպ Խորխրեան, Սարգիս Աւագեան, Աւետիս Թօփճեան, Յովհան Արապեան, Արքաշամ Այթապլեան:

Ազիրուսէն եկեղեցին 1926էն ետք նաեւ կը ծառայէր իրրեւ վարժարան: 1929ին սաներու թիւը հասած էր 130. 47 աղջիկ, 83 մանչ: Մանկապարտէզի բաժինը կը պարուստակէ 64 աշակերտ. մնացեալը՝ 66 հոգի, կը յաճախէին նախակրթարան:

Պաշտօնութիւնը կը բաղկանար տնօրէնէ մը, յանձին Հայէպի Կրթատիրաց վարժարանի նախկին տնօրէն՝ Գրիգոր Էքմէքճեանի, Փրանսերէնի վարժուհի եւ մանկապարտէզայանուհի մը: Նախակրթարանը ունէր մինչեւ 6 դասարան, կը պակէր Գ. գասարանը:

Հոգաբարձական կազմն էր՝
Յովհաննէս Մերտիսեանս Ատենապետ
Կարապետ Արմուտեան Ատենադպրո
Յարեթ Դուրթեան
Յակոբ Փրսարգճեան
Յակոբ Թորոսեան

Դպրոցի պիւտճին 170 օսմ. ոսկի է, որուն մօտ 90 ոսկի կը գանձուէր սաներէն: ՀԲԸՄ-ը կը վճարէր 25 ոսկի նպաստ. մնացեալը կը գոյանար Հոգաբարձութեան ու թաղականի ջանքերով:

1929-1930թթ. վիճակագրութեան համաձայն Հայ բնակչութիւնը կը բաղկանար մօտաւորապէս 200-250 տունէ, բոլորը պէրէճիկցի, բացի 5-10 տուն այն-թէպցիներէ՝:

Ճարապետսի մէջ բացի հայերէ, կային քիւրտեր, արարներ եւ արար քրիստոնեաներ, որոնք կ'ապրէին իրարմէ հեռու, գիւղաքաղաքի տարբեր շրջաններու մէջ: Գիւղաքաղաքը կը սկսէր կարճէք Հայկական թաղամասով, որուն կը հետեւէր հրապարակը: Հրապարակի կողքին կար շուկան, կառուցուած մէկ գիծի վրայ արձրացած խանութներով: Շուկային գլխաւոր բնակիչները հայեր էին իրենց արհեստներով: Շրջակայ թաղերը բնակուած եղած են արարներով եւ քիւրտերով: Պ. Հաճեան այսպէս կը նկարագրէ Հայկական թաղամասը. «Մեր թաղը կարճահասակ տուներով եւ լայն ու վայրենի փողոցներով կռթնած էր շուկային ու ոտքերը մխրճած պարտէզներու կուշտին, կը գիտէր գետը, թուփերու ետեւ պահուրտած նապաստակի նման»:

1931թ. Ճարապետսի աղիւսաչէն եկեղեցին կը դառնայ քարաշէն: Կը կառուցուի նիգիլպցի ճարտարապետ Աւետիս Թօփճեանի ձեռամբ եւ գաղութի ազգայիններու նիւթական աշակերտները: Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ օժուժը կը կատարուի 1933թ. Բերիոյ թեմի Առաջնորդ Արտաւազգ Ա. Արք. Սուրմէանի կողմէ: Կը պատմուի թէ Ճարապետսի ազգայինները «Պէրէճիկէն մաքսանեղներու միջոցաւ բերել տուած են ծննդավայրի եկեղեցիին գանգակատունը» եւ տեղադրած նորակառուց եկեղեցւոյ վրայ:

¹ «Եփրատ», օրաթերթ, Հալէպ, 18 Յունիս 1930:

Բացի առաքելական համայնքէն, որ 1931թ. կը հաշուէր 265 ընտանիք եւ օժտուած էր Ազգային Մեսրոպեան վարժարանով, հայ Կաթողիկէ համայնքը կը հաշուէր 15-20 ընտանիք. ունէր իր քարաշէն Ս. Աստուածածին-Տիրամօր եկեղեցին ու դպրոցը հիմնուած 1933ին, Տէր Մանուէլ վարդապետի ձեռամբ: Կառուցումը կը տեւէ հինգ տարի: 1938թ. աւարտած եկեղեցին կ'օժուի նոյն վարդապետի ձեռամբ: Տէր Մանուէլին կը յաջորդէ Տէր Գրիգոր վարդապետ Այվազեանը: Իսկ 1946-1984թթ. Պետրոս Տիգրանէանը:

Հայ Աւետարանական համայնքը ե'ւս ունէր իր աղօթատեղին ու դպրոցը: Համայնքի գաւակները կը հաշուէին շուրջ 10-15 ընտանիք: Ակիբը հայ աւետարանականները ունեցած են մնայուն քարոզիչ պատուելի մը՝ Հապիպ Տարաճեանը:

1929էն ետք Ճարապետսի Առաքելական համայնքի Հոգեւոր Հովիւ կը նշանակուի Արսէն վրդ. Յովսէփեանը: Ան իր աշխատասիրութեան շնորհիւ կը յաջողի ժողովուրդին ներշնչել Քրիստոնեացութեան ոգին եւ մեծ թիւով ճարապետցիներ մասնակից դարձնել կրօնական Հոգեշուէ աղօթքներուն, որմէ հեռացած էին: Սակայն շատ կարճ պիտի ըլլար անոր կեցութիւնը Ճարապետսի:

1933ին ինչպէս Հայէպի շարք մը գաւառները, այնպէս ալ Ճարապետսի հայ գաղութը զրկուած էր մնայուն Հոգեւոր Հովիւէ: Տարին երկու անգամ միայն Ս. Մնունդի եւ Ս. Յարութեան տօնին, Հայէպէն այցելու քահանաներ ներկայ կը գտնուէին Ճարապետսի պատարագելու եւ տնօրէնէքի աւանդական սովորութիւնը կիրառելու:

1934ին, առժամարար, որպէս քահանայ, Ճարապետսի կը զրկուի Արծ. Տ. Գրիգոր քհնյ Խաչատուրեանը: Սակայն երկար չի մնար եւ շուտով կը վերագառնայ Հայէպ: Յաջորդաբար պաշտօնի կը հրաւիրուին՝ Տ. Վարդան քհնյ. Վարդաբեանեան ու Տ. Գրիգորը, որոնց Հովուական այցելութիւնը նոյնպէս շատ կարճատեւ կ'ըլլայ:

25 Մարտ 1935 Տ. Զուէն քհնյ. կը ժամանէ Ճարապետսի: Հակառակ պէրէճիկցիներու եկեղեցատիրութեան եւ ազգասիրութեան «անհանդուրժող եւ իրստ գծուարահած եղած են ուսուցիչներու եւ մանաւանդ եկեղեցականներու նկատմամբ»:

1930-ական թուականներու սկիզբը կրթական գործն ալ կանոնաւոր կերպով յառաջ կը տարուէր, շնորհիւ Հոգաբարձութեան եւ կրթական մշակներու անխնջ աշխատասիրութեանց: Դպրոցը ունեցած է իր լսարանը, ուր ամէն Կիրակի լրագրական տեղեկութիւններէ բացի, այնտեղ կը կատարուէին բանախօսութիւններ գանապան նիւթերու շուրջ:

1934թ. վերջը Ճարապետսի Հայկական անդրր կեանքը կը մթաքնի: Նոր կազմուած գաղութը կը ներգրաւուի գաղափարական հարցերու մէջ, որ պարբերաբար պիտի մշուշապատէր Հայրենակիցներու խաղաղ ու հաշտ կեանքը:

Հ.Բ.Ը.Մ-ը ծրագրած էր իր սեփական դպրոցը ունենալ Ճարապետսի մէջ: Այս գծով աշխատանք կը տարուի իր ծրագիրը իրագործելու համար: Ազգայիններէն ոմանք Ազգ. Մեսրոպեան վարժարանը բուսարար կը համարէին այդ փոքրաթիւ գաղութի կրթական պահանջը լրացնելու համար եւ նոր դպրոցի մը բացումը, ըստ կարգ մը ազգայիններու, կրնար պատակաման պատճառ դառնալ: Քահանայ Հայրը խորհրդակցական հանդիպման կը հրաւիրէ Հ.Բ.Ը.Մ. տեղւոյն վարչութեան ատենապետ՝ Աւետիս Գնաճեանի եւ թաղականներէն մէկուն՝ Ղազար Աղա Ղազարեանի հետ: Սակայն Հակառակ կատարուած բոլոր աշխատանքներուն, Անպտեմբերի վերջը իր 85 աշակերտներով կը բացուի տեղւոյն Ազգային վարժարանը անուանակոչուելով Վարդանեան: Կարճ ժամանակով Վարդանեան վարժարանը կը փակուի: Սակայն կառավարութեան թոյլտուութեամբ նոյն տարուան Նոյեմբերին՝ 29ին կը վերաբացուի վարժարանը: Վարժարանի առաջին տնօրէն՝ Ներսէս Գարամանուկեան, իսկ մանկապարտէզայանուհին՝ Աղաւնի Փարսգճեան: Յաջորդաբար տնօրէնութեան պաշտօն վարած են՝ Անդրէաս Տէր Ղազարեան, Տիրքան Քէշիշեան, Վարդան Շէհրիբեան եւ Հապիպ Թորոսեան: Իսկ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ՝ Պերճուհի եւ Քնարիկ, Ովսաննա Թորոսեան, Վարդուհի Եղոյեան, Նուրիճա Միլբոնեան, Մարի Թորոսեան, Ովսաննա Թաշճեան, Խաչատուր Յովհաննիսեան եւ Աղաւնի Պալեան:

Նոր վարժարանի բացումով Ազգ. Մեսրոպեանի աշակերտութեան թիւը, որ կը հաշուէր 190 հոգի, կը նուազի, նոյն համեմատութեամբ կը նուազի կրթաթոշակներէն գոյացած հասոյթը:

¹ ՀԲԸՄ անդամները եղած են՝ Աւետիս Գնաճեան, Հաճեան, Յարութիւն Փառզճեան, Յարութիւն ազա Թորոսեան, Ներսէս Եղոյեան եւ Սարգիս Սարգիսեան: Տես, Ճէպէճեան-Պարոմեան Լուսին, Յուշերս ձեզ յիշատակ, Հալէպ, 1999, էջ 69:

1935թ. Ազգ. Մերոպեան վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնի կը հրա-
ւիրուի Եււարշ Մակարեանը: Տնօրէնութեան պաշտօն յաջորդարար վարժած են՝
Պարբէ Արեւիկեան, Յակոբ Գարսիւսեան, Նշան Սահակեան, Ասատուր Աճէ-
եան, Անդրանիկ Կիրակոսեան, Յարութիւն Նիկողոսեան: Իսկ մանկապարտիզպա-
նուհի՝ օր. Իանճարեանը: Ուսուցչական պաշտօնի կոչուած են՝ Մանուէլ Միւսօպու-
եան, Մկրտիչ Թորոսեան, Աստղիկ Արծրունի, Ջէքիէ Պարսուճեան, Աշխէն Պալա-
պանեան եւ ուրիշներ: Աշակերտութիւնը՝ 176 հոգի:

Այստեղ կարեւորնք յիշել, որ ձարապուսի Աստուածածին եկեղեցին ի
սկզբին չէր ունեցած մնայուն դպրոպան մը, ինչ որ կարիքը կը զգացուէր: Բայց
այդ բացը գոցած էին բանի մը եկեղեցասէր դպիրներ, որոնք կամուսկ կերպով կը
փրկէին կացութիւնը՝ Գրիգոր աղա Մխիթարեան, Մկրտիչ Թորոսեան եւ Մկրտիչ
Խաչարեան:

Տ. Զաւէն բահանան, ներդաշնակ երգեցողութիւնը, ժողովուրդը եկեղեցւոյ
կապելու կարեւոր ազգակ համարելով, ձարապուսի եկեղեցին կ'օժտէ մնայուն դպ-
րաց դասով: Դպրոցական (Մերոպեան) ծայրաւոր տղաքը կը համարմբէ շուրջը եւ
շարունակական փորձերով կը մարզէ դանոնը ու կը կազմէ դպրաց դաս: 1937ին
Վարդանեան Երկսեռ վարժարանի աշակերտութիւնը ե'ւս իր մասնակցութիւնը կը
բերէ դպրաց դասի կազմութեան: Անձնագէտ իր մասնակցութիւնը կը բերէ տնօ-
րէն՝ Ներսէս Գարամանուկեանը:

Գաղութը կ'ունենայ նաեւ իր կիրակնօրեայ դպրոցը, որու հիմնադիրներէն
մէկը կարելի է համարել Աղաւնի Ֆարաբեանը: Աղաւնի Ֆարաբեան Հայաստան-
եայց եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ դպրոցներու լիազօր-վարիչ Լեւոն Ջէնեանի խոր-
հուրդով 1931թ. ձարապուսի մէջ իմը կը գնէ Կիրակնօրեայ դպրոցին իրեն հետ
պաշտօնակից ունենայով Վարդանեան վարժարանի ուսուցչական կազմը, քարտու-
ղարութեամբ՝ Մերիչ Թորոսեանի:

1937թ. ձարապուս կ'ունենայ իր ամառնային վարժարանը շնորհիւ Տ. Զա-
ւէն բահանային: Տէր Հայրը կրթական աշխատանքի անըստան մէկ մասնակցը Հա-
մարելով կրօնական գործը եւ ձարապուսի անսանձ տղաքը հետու պահելու չար
մղումներէ, կը մտածէ ամառնային վարժարան մը բանայ: Այս գծով պաշտօնագրեր
կ'ուղղէ թաղական խորհուրդին, Մերոպեան եւ Վարդանեան վարժարաններու Հո-
գարարձութեանց, որոնք մեծ հաճոյքով կ'ընդառաջեն եւ կը խոստանան աջակցիլ
տէր հօր եւ «թելադրել ծնողներուն, որպէսզի իրենց գաւակները անխտրաբար դը-
կեն ամառնային վարժարան»:

26 Յուլիս 1937 ամառնային վարժարանը կը բանայ իր դռները: Երկսեռ
աշակերտութեան թիւը հասած էր 117ի, հինգէն մինչեւ տասներեք տարեկան երե-
խաներով: Իսկ ուսումնական ծրագիրը՝ թուարանութիւն, աղօթքի եւ մտղթանքնե-
րու ուսուցում, կրօնական եւ աշխարհիկ երգերու ուսուցում, բարոյախօսութիւն եւ
այլն:

1938թ. ամրան ձարապուս անգամ մը եւս կը բանայ ամառնային վարժա-
րանի դռները, բայց այս անգամ Լեւոն Ջէնեանի յանձնարարութեամբ: Եւ նոյն
թուականի Օգոստոսին պրն. Ջէնեան կը ժամանէ ձարապուս սկուսած գործը
ստուգելու համար: Նոր կարգադրութեամբ ամառնային դպրոցը կը բաժնուի երեք
կարգերու՝ փոքրերու, կրտսերներու եւ երէցներու: Աշակերտութեան թիւը կը հաշ-
ուէր՝ 120: Կրթական գործին կ'աջակցին Թագուհի Խորաբեան, Ռոզին Չէքիմեան
եւ Հռիփսիմէ Մկրտչեան: Աղջիկներու ձեռագործի հսկողութիւնը կը ստանձնէ
Հայկանուշ Տուզեանը:

1938թ. սկիզբը դաղութի անդորրութիւնը կը խանդարուի: Տէր հօր եւ բա-
նի մը ազգայիններու ջանքերը գաղութէն ներս համերաշխութիւն վերակազմակեր-
պում ի գրեթէ դուրս կու գան եւ այս վիճակը սուր բնոյթ կը ստանայ: 1938թ. Հոկ-
տեմբերին կազմալուծուած թաղական խորհուրդի փոխարէն կը նշանակուին նորե-
րը:

¹ 1936-ին ձարապուս կը զրկուի ստանձնելու Ազգ. Մերոպեան վարժարանի տնօրէնութիւ-
նը:

² Ազգ. Մերոպեան վարժարան (61 հոգի), Վարդանեան երկսեռ վարժարան (39 հոգի), Կաթո-
լիկներէն 13 եւ Բողոքականաց վարժարանէն՝ 4 աշակերտ:

³ Վեհապետան Թորգոմ, Քաուութեան Նոխազ, Տիպար եկեղեցականը, Հալէպ, 1963, էջ 120:

⁴ Վեհապետան Թորգոմ, նշուած աշխատութիւն, էջ 121:

Նոյն տարին ձարապուսի երկու դպրոցները կը միանան: Ազգ. Մերոպեա-
նը կը ստանձնէ նախարարանի բաժինը, իսկ Վարդանեանը՝ մանկապարտէզի:
Տնօրէն կը նշանակուի Նշան Սահակեանը: Կրթական պաշտօնէութեան կազմը կը
բազկանար հետեւեալներէ՝ Մանուէլ Միւսօպուսեան (աւագ ուսուցիչ), Մկրտիչ Թա-
րոսեան (գաստարար), Աղաւնի Ֆարաբեան (մանկապարտիզպանուհի), Ովսաննա
Թաշեան եւ Հռիփսիմէ Մկրտիչեան (օգնականներ):

Թաղական խորհուրդի վերակազմութիւնն ու երկու դպրոցներու միացումը
խանդավառութեան եւ համերաշխութեան սերմերը ցանած էին եւ գաղութի ազգա-
յին գործերը նոր թափ ստածաց: Սակայն համարադուրսային համերաշխութեան
կարճատեւ կեանք սասձանուած էր: Գաղութին մէջ խմբակ մը կար, որ սակաւին
կը շարունակէր անհանդարտութիւն ստեղծել դաղութէն ներս: Աւուել, 1938 Յու-
լիսին ձարապուս ժամանած էր Կաթողիկէ նոր վարդապատ մը: Եւ ազգայիններէն
ոմանք իրենց գաւակները կը զրկէին կաթողիկէներու դպրոցը: Անշուշտ, պատճառը
գաղութէն ներս տիրող անկայուն եւ անկայատ վիճակն էր: Երկարատեւ պայթարը
վերջապէս իր աւարտին կը հասնի 1944թ.:

1944թ. երկարատեւ կուսակցական պայթարէ ետք, գիւղաքաղաքը կը խա-
ղալի: Միացեալ դպրոցին տնօրէն կը նշանակուի Անդրանիկ Կիրակոսեանը: Իսկ
մանկապարտիզպանուհին՝ նոյնը: Կրթական գործունէութիւնը նոր թափ կը ստա-
նայ շնորհիւ Հայկաթ Թորոսեանի ու Յարութիւն Նիկողոսեանին, որոնք միացեալ
ուժերով եւ նուիրումով կը սկսին աշխատիլ նոյն յարկին տակ:

1946-ին, Ներգաղթի օրերուն, անգամ մը եւս ձարապուսի խաղաղ կեանքը,
առուելի բարեփոխուելու փոխարէն, կը պղտորի: Միացեալ վարժարանը անգամ մը
եւս կը բաժնուի երկուքի:

1945թ. տեղի ունեցած արար-Փրանսական ընդհանուրմներու այլքը կը
հասնի ձարապուս: Քաղաքին զօրանոցը կը գտնուէր թրքական սահմանին մօտ:
Արաբները չունենալով դինեալ բաւարար բանակ, բազմաթիւ գիւղերէն խուժող
մարդոց վայր կը դարձնեն շրջանը: Չորս օրուան երկարատեւ փոխադարձ դինար-
ձակումներէ ետք Փրանսացիներու փախուստով կը խաղաղի կեանքը: Այս ընդհան-
րումներու ժամանակ կը գոհուին նաեւ Հայեր: Կողոպուան ու թալանը հասած էին
Հայկական թաղըրը: Սակայն շնորհիւ Թապուր երկու եղբայրներուն եւ Ներսէս
Եղոյեանի շրջանը կը փրկուի կողոպուտէ:

Փոխուած էին դերերը: Անցեալի Ծեյլաշը այսօր ազատագրուած էր այդ
կապանքներէն եւ կ'ողջունէր երկրի անկախութիւնը: «Պատերազմը փոխած էր
Ծեյլաշներու ճակատագիրը, ու գիւղաքաղաքի Հայ արհեստարարները քիչ մը
վախով, քիչ մըն այ նախանձով կը նայէին երէկուան կորաքանակ, հլու հասցանդ
արար Հողագործներուն, այգեպաններուն ու պարտիզպաններուն, որոնք հիմա սօ-
նական հաղուստներով, թմրուկով ու գուռնայով խուժըրտումը կը դիմէին ազրիւրի
հրապարակը»:

Ներգաղթի աւետիար հասած էր նաեւ՝ ձարապուս: Փոթորկած էր նոր խա-
ղազած հանդարտ ու միապաղաղ կեանքը. «Ներգաղթի կոմիտէի մարդիկ եկան
նաեւ գիւղաքաղաք: Գրեցին, ցանկագրեցին Հայ ընտանիքները ու գացին, իրենց ե-
տին ձգելով, սպասումի անհանդարտ մթնոլորտ, տուներու ատուձախ, վէճերու շա-
րան, կուրներ ու գինովութիւններ»:

ձարապուսցին թէեւ թրքախօս էր, բայց Հայրենասիրութեան ոգին Եղեռնի
օրերէն ի վեր վատ մնացած էր իւրաքանչիւր Հայու հոգիին մէջ: Ներգաղթի ան-
սպասելի լուրը, դրուստանքը, Հայրենիքի գովը, մէկընդմէջ Կարս-Արտասանի
Հայկական պատկանելութեան յիշեցումը նոր թոխք տուաւ Հայու երազանքին:
«Հայաստան թրքերէն գրքոյ մը կը շրջէր տուններու մէջ ու խլուէր ձեռքէ ձեռք:
Տաղաչափուած երկարաշունչ ոտանաւոր մըն էր...»: «Գիւղաքաղաքին մէջ տես-
թան կ'ընէին անոթ, եւ տուններու մէջ հաւաքուած կիներ յափշտակութեամբ կը
կարգային կամ կ'ունկողրէին գայն...»:

Հակառակ ձարապուսի ազգայիններու կարգադրութեան, կոմիտէի մեկ-
նումէն ետք ամէն ինչ կը մնայ անպատասխան: Կ'որոշնն պատուիրակութիւն
ուղարկել Հայէպ հանդիպելու Ներգաղթի կոմիտէի անդամներուն: Սակայն անոնց
գործը Հայէպի մէջ շատ արագ ընթացք չունենար: ձարապուսցին երթալու մար-

¹ Պ. Հաճեան, Հրամանեցէք, պարոններ, Պուէնոս Այրէս, 1995, էջ 96:

² Պ. Հաճեան, նշուած աշխատութիւն, էջ 97:

³ Նոյն տեղը, էջ 101:

մաճով կ'ապրի տարուան մնացած օրերը, յուսարով որ յաջորդող կարուաններով իրեն բախտ պիտի վիճակուէր մեկնելու իր երազած Հայրենիքը: Սակայն շատերու երազանքը չիրականացաւ: Անոնցմէ ոմանք ծախած ըլլալով իրենց ունեցուածքը կը ստիպուէն գաղթել դէպի քաղաք նոր բախտ որոնելու համար:

1949ին Ճարապետի ազգային կեանքը, բաղդատելով Սուբիոյ այլ շրջաններու հետ, առաւելագոյն չափով ազդուած էր երկրէն ներս տիրող տնտեսական տագնապէն: Արհեստաւորները, ի գին մեծ գոհողութիւններու, հազիւ կը յաջողէին իրենց ապրուստը ապահովել: Երիտասարդութեան մէկ կարեւոր մասը լքելով տուն, տեղ եւ քնտանիք հեռացած էր, տարուած մղձաւանջէն, աշխատանք որոնելու շրջակայ գիւղերու, երբեմն մինչեւ Գամիշլի:

Յիտուական թուականներուն Ճարապետի հայկական գաղութը իր երեք յարանուանութիւններով կը շարունակէր կեանքը, բայց աւելի նուազ հաստացեալներով: Առաքելական եւ Կաթողիկէ համայնքները ունէին իրենց հոգեւոր հովիւները: Բողոքականներու թիւին նուազումին պատճառով կը բաւարարուէին միայն Հալէպէն ուղարկուած հոգեւոր հովիւներով:

1945ին, Ճարապետ կը դրկուի Տ. Մեարոպ քհնյ. Պագամճեանը, որպէս հոգեւոր հովիւ: Վերջինս կը մնայ իր պաշտօնին մինչեւ 1952:

Գաղութը գրեթէ պարպուած էր:

«Հայ վարժարաններ Սուբիոյ մէջ» 1966-1967թթ. «Ջարթօնք» օրաթերթի մէջ Հրապարակուած ցուցակը ուսումնասիրելով, կրնանք կզրակացնել, թէ վերոնշխալ թուականներուն Ճարապետէն ներս գործող միակ վարժարանը Հայ Կաթողիկէ Միացեալ Վարժարանն էր իր 110 աշակերտներով եւ 5 ուսուցիչներով, որոնցմէ երկուքը՝ ոչ հայ: Այս չի նշանակեր թէ Առաքելական համայնքը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ: Սակայն համայնքի երկու գաղտնիքու. փակման պատճառով, երկիսաներու մեծ մասը սկսած էին յաճախել Հայ Կաթողիկէ Միացեալ Վարժարան:

Գաղութի կազմութեան օրերուն Ճարապետի մէջ գործած են վարչական մարմիններ՝

- Պէրէճիկցիներու Հայրենակցական Միութիւն՝ 1931ին.
- Հ.Բ.Ը.Միութիւն՝ 1935 եւ Հ.Ե.Միութիւն
- Սուբիոյ Հայ Օգնութեան Խաչ՝ 1929ին.
- Հ.Մ.Ը.Մ. ի վարչութիւն
- Հ.Բ.Ը.Մ. Տիկնանց վարչութիւն

Անի Ֆիչինկճեան
պատմական գիտութիւններու
թեկնածու

КРЕСТЬЯНСКАЯ ОБЩИНА В АРМЕНИИ (XIX-XX века)

Армянская крестьянская община представляет собой типичную восточную общину, во многих своих чертах сходную с русской общиной. Она, как и русская, была не просто по земельно-хозяйственным союзом, но и, в первую очередь, крестьянским "миром" со всем многообразием его функций (включая экономические, административные, управленческие, культурные, карательные, оборонительные), то есть по сути была мини-государством. В соответствии с обычным правом армянских крестьян основание на владение землей человеку давал вложенный в нее труд. Процесс труда был синхронным, то есть "мир" определял время всех сельскохозяйственных работ, хотя работали не сообща, а каждый на своем наделе и в свою пользу (так же, как и в России). Также был распространён обычай взаимопомощи (похара), сходный с русскими помочами (толоком).

Весь XIX век в Восточной Армении сохранялись традиции захватного землепользования. Так шло заселение Закавказья армянами, прибывшими из Персии и Турции. По мере же нарастания дефицита земельных ресурсов усиливались тенденции уравнительности. Например, в Нахичеванской провинции армяне, выходя из Персии, "селлись небольшими группами родственными семействами где и как хотели, занимали столько земли, сколько каждое семейство считало нужным иметь. Когда население значительно возросло, землепользование от вольных запашек стало постепенно переходить к общинным ограничениям. Скоро стал обнаруживаться контингент сравнительно малоземельных домо-

хозяев, что повлекло к необходимости совершенно изменить обычай вольных запашек и формированию общинного землепользования, которое, наступая повсюду, успело прочно утвердиться. Начались переделы, хотя и весьма редкие".

Механизм трансформации крестьянской общины в этом случае подобен описанному А. Кауфманом процессу трансформации русской крестьянской общины в Сибири XIX века, который считался этим исследователем уникальным, чисто русским явлением. "Свободные, пустующие земли не могли стать предметом исключительного пользования одного лица, хотя община с давних пор не запрещала своим членам личным трудом превращать в пашню приглянувшиеся участки девственного клина. Расчищенная целина по праву первой распашки оставалась в пользовании расчистившего ее общинника. Однако он продолжал пользоваться ею лишь в течении двух-трех переделов, затем при новой разверстке она наравне с прочими землями включалась в состав общинных угодий, подлежащих переделу".

Во второй половине XIX века в большинстве районов Восточной Армении переделы происходили один раз в три - десять лет. Основной формой переделов была ампа-чаречная форма, довольно сложная, предполагавшая соотношение условного труда коллектива в 16 души (ампа) с неким установленным общими сходом наделом земли. Полная земельная ампа делилась на части в зависимости от реальных размеров семьи: "кисан" - половина, "чарек" - четвертушка. Так, семья из 12 человек получала три чарека, то есть три четверти полной ампы. Однако "в восьмидесяти годах XIX века по распоряжению губернского начальства в большинстве районов Восточной Армении был введён простой подушный передел земли, при котором каждая семья получала свою долю, соответствующую числу душ обоого пола в данном хозяйственном дворе" Эта форма была легко принята армянскими крестьянами. Поощрявшийся же властями переход к подворному землепользованию происходил редко, армянские крестьяне продолжали сохранять общинные формы.

Это факт чрезвычайно интересный, поскольку тенденция развития армянской общины (так же как и в русской) вплоть до начала XX века была направлена на ее укрепление и усиление уравнительного начала в ней, тогда как в арабской, персидской, турецкой и курдской крестьянских общинах наблюдалась тенденция перехода к частной собственности на землю, и переделы производились реже.

У соседнего армянам христианского народа - грузин - общинная традиция была развита относительно слабо. Крестьянские общины встречались только в нескольких районах Грузии на государственных землях, но и там переделы были большой редкостью.

Если говорить об отличии армянской общины от русской, то они относятся, прежде всего, к ее более сложному составу. Если в русской деревне выделяется двухчленная социальная структура - "семья - община", где авторитет общины сильнее авторитета семьи, то для армян, во-первых, авторитет семьи более значим, чем для русских, а во-вторых, между семьей и общиной стоит кровно-родственная группа - азг, что сближает армянскую общину с общинами других народов Ближнего и Среднего Востока, сохранившими значительные элементы патронимии. Азговые группы селились вместе, в рядах стоящих домах, и каждая деревня "делилась внутри себя на несколько кварталов, которые часто носили азгово-патронимический характер. В начале XX века в некоторых деревнях еще сохранилось соответствие отдельных кварталов поселения одному азгу". Члены азга считались ближайшими родственниками, и браки между ними расценивались как нежелательные. "Старший в азге пользовался особым авторитетом. К его совету и помощи обращались члены азга при решении важнейших вопросов".

Второй отличительной чертой армянской общины по сравнению с русской, являлось то, что армяне почти не знали надобщинной структуры – земства в своем институционализированном виде. Если русский "мир" вплоть до XV века, а на Севере до XVII века, естественным образом входил в федерацию подобных же "миров" и Россия в целом воспринималась народом как "мир" в расширительном смысле этого слова (вне зависимости от того, соответствовало это реальности или нет), то в Армении ничего похожего существовать не могло уже в силу исторических причин. Однако то, что и в Армении "мир" обладал функциями, сходными с государственными, накладывало на сознание армян свой отпечаток.

В армянском народе, как и в русском, "мирской" дух выливался в народный этатизм. Этим объясняется тот факт, что армяне, еще в глубокой древности утратившие собственное государство, тосковали по государственности как таковой и обычно хорошо приживались в чужих империях (даже в Османской империи до середины XIX века они имели официальный титул "лояльного народа") и, если была возможность, чувствовали себя в них чуть ли не хозяевами. В этом же причина того, что армянское население в любой империи было довольно конфликтно, но не из стремления к сепаратизму (в чем их обычно подозревали), а по причине того, что армяне не ощущали себя в империи чуждым элементом, временными жителями, а стремились устроиться поудобнее, не только адаптироваться к чужим структурам, но и адаптировать эти структуры для себя и включиться в общий имперский процесс, как они его себе представляли. Поэтому конфликт армян с Российским государством был в чем-то аналогичен конфликту с Российским государством русского крестьянского "мира" и земства, борющихся за свои местные особенности. Как и у русских крестьян этот конфликт где-то в подсознании снимался внутренним этатизмом самих армян.

Армянская община, как и русская, относительно легко выносила социальный и экономический гнет, но отчаянно боролась с государством за свои местные особенности, за те прерогативы, которые, по мнению народа, входили в компетенцию "мира", как это и произошло в 1903 году. "По закону 12 июля царское правительство секуляризировало армянское церковное имущество, вследствие чего множество школ и культурных учреждений, содержавшихся за счет доходов от этого имущества, закрылось. Вслед за изданием закона во всех армянских населенных центрах стали проходить многочисленные собрания, на которых принимались решения ни в коем случае не соглашаться с законом и бороться с осуществлением его, даже если дело дойдет до вооруженных столкновений с правительством". Так, в Аштараке, когда приемщики церковного имущества "вызвали сельского старейшину, потребовав ключи и документы, тот вместо ответа снял с шеи свою цепь, передал ее уездному начальнику и отказался от должности. Крестьяне Ахалцихского уезда, числом около 10 тысяч, подписали петицию и отправились к католикусу, заявив: "Скорее умрем, чем допустим попрание наших прав". Долго и упорно боролись крестьяне села Мару Лорийской дистанции Борчалинского уезда. Организатор движения здесь был заранее арестован, после чего 16 сентября 1903 года комиссия начала осуществлять прием церковного имущества. На помощь крестьянам из других сел Борчалинского уезда прибыло около 100 человек". Эту борьбу можно в принципе назвать национально-освободительной, но она имела много черт, сближающих ее с крестьянской войной, войной земства с государством. На это указывает и тот факт, что, как только наступление Российского правительства на армянский крестьянский "мир" прекратилось, крестьяне оставили в покое, тут же прекратилась и вся конфронтация, а армянские революционеры остались не у дел.

Армянский и русский этатизм имел еще и ту сходную черту, что народ вел себя как государство, брал на себя государственные функции. Так, в семидесятых годах XIX века русский народ осознал себя находящимся в состоянии войны с Турцией и в массовом порядке выступил в поход на Балканы в лице своих добровольцев, тогда как правительство всеми силами стремилось избежать войны и, по сути, было вынуждено народом признать войну официально. В русском народном восприятии парадигма "Москва - Третий Рим" относилась не к Российскому государству, а к русскому народу. Нечто подобное мы можем наблюдать и у армян. Во многих кризисных ситуациях армянский народ вел себя как государство. На это указывает, например, организованность действий армян в том же 1903 году, когда почти молниеносно во многих армянонаселенных пунктах начали действовать, в пику Российскому правительству, армянские национальные школы, армянские уездные суды и т.п. Это выражалось и в общенациональной заботе о просвещении, характерной для армян конца XIX века. "Какой-нибудь бедняк, занимавшийся всю жизнь переносом тяжести и сколотивший своим тяжелым трудом несколько десятков рублей, завещает после своей смерти состояние на общество грамотности. Нечего и говорить, что их кресты жертвуют на подобное дело значительные суммы". Со специфической государственностью армян было связано и обособленное положение армянской церкви. В литературе встречается даже мнение об армянской теократии, как о своеобразной форме армянской государственности, хотя это явное преувеличение. Однако Эчмиадзинский патриархат "всегда имел какое-то магическое влияние на весь народ". Но при этом особенно примечательно, что армянская церковь не просто стоит особняком от других Восточно-христианских Церквей, в силу того, что является монофизитской, но и потому, что в отличие от других, она приблизительно начиная с XVII века не имеет четкой богословской традиции. Чтобы установить, в чем именно состоит учение армянской церкви, нужно проделать серьезное историческое исследование, поскольку оно постепенно стало сводиться к общему духу обособленности и исключительности. И в этом смысле здесь может быть проведена параллель с русским раскольничьим богословием на тему Святой Руси, основным содержанием которого была именно обособленность русского народа и необходимость туце глаза беречь свою инаковость. Именно такая мифология Святой Руси в скреивании с русским народным этатизмом, провоцируемым общинной практикой, и породила в русском народе ощущение себя в качестве народа-государства, противостоящего официальному Российскому государству. Армянский народный этатизм, также провоцируемый общинной практикой, в наложении его на сознание своей религиозной обособленности и инаковости, породил у армян самоощущение народа-государства и выражался, в частности в XIX веке, в мифологеме "Великой Армении", имеющей множество внеисторических, эсхатологических черт и в этом (только в этом) смысле сопоставимой с мифологемой Святой Руси.

Армянская крестьянская община на территории Закавказья была построена как часть в общенародное здание. Она состояла из государственных крестьян (86% армянских крестьян в Закавказье жили на казенных землях), не зависела от частных землевладельцев и была, по сути, посредником между государством и крестьянами. Государство до определенной степени ограничивало автономию "мира". Так, "после вынесения сельским сходом любых решений, они представлялись на рассмотрение государственно-административным органам, которые за собой оставляли право одобрить, утвердить или пересмотреть решение сельского схода. При вынесении окончательного решения община зависела от государства".

Однако по утверждению исследователя армянской общины XIX века С. Егиазарова, армянская деревенская община была достаточно автономна, и ее

экономическая жизнь оставалась свободной от вмешательства центральных властей. И "если утрата автономности армянской сельской общины начиналась с социально-административных изменений в общественном землевладении и общинном управлении, поскольку именно они первые попали под воздействие бюрократическо-фискальной системы царского правительства, то сфера духовной жизни крестьян и их быта были затронуты этим воздействием в меньшей степени. Именно в этой области община продолжала сохранять свою относительную автономию и жизнеспособность, что наглядно проявлялось, в частности, в устойчивости и сохранности общинных обычаев".

Армянская община, в отличие от русской, для которой конфликт с Российским государством был внутренним, в течение столетий находилась в открытой конфронтации с внешним миром. Исследовательница армянской общины М. Акопян подчеркивала "роль сельских общин как основной локальной формы этнополитической организации в борьбе армян против чужеземных угнетателей". Сама структура крестьянского поселения отражала постоянную готовность армян к обороне. "Окружная черта селения являлась обыкновенно в виде неправильной кругообразной и эллипсообразной линии, так, что все деревни Эриванской губернии составляли крепкие тактические пункты, представляющие величайшее удобство для обороны".

В целях обороны широко применялась кучевая и слитная застройка. В домах, построенных вплотную друг к другу "делались специальные окошечки - акнаты, через которые можно было передавать оружие и, в случае острой необходимости, переходить из дома в дом".

Мы говорим сейчас о внешнем выражении готовности к обороне. Структура внутриобщинных связей также была приспособлена к тому, чтобы нейтрализовать последствия агрессивности внешней среды. В этом смысле показателен способ адаптации в общине беженцев из других культурно-этнографических зон Армении. Переселенцы допускались в состав уже сложившейся общины, причем разрешение на поселение давала вся община в целом, и оно юридически подтверждалось решением сельского схода хозяев во главе со старостой (области Айрарат, Арагацотн, Ширак, Вайоцзор). При этом "сельская община со смешанным населением в основном делилась на две части: в одной проживали старожилы, а в другой переселенцы". В таких общинах "наблюдалось стремление к замкнутости, особенно выразившееся в регулировании брачно-семейных отношений". Оно сохранилось чуть не до сегодняшнего дня. Так, село Айкаван Ахурянского района (Ширак) "разделено ручейком на два квартала, причем в одном живут переселенцы из Западной Армении периода Первой мировой войны, а в другом - местные жители (хотя последние тоже в свою очередь были выходцами из Западной Армении в тридцатых годах XIX века). До конца пятидесятых годов многие крестьяне из этих двух кварталов избегали установления кумовских отношений друг с другом, причем более консервативными являются переселенцы". Таким образом, сами структуры смешанной общины препятствовали перемешиванию различных субэтнических культур, что могло бы вызвать некоторые кризисные явления традиционного сознания. В результате беженцы и на новом месте сохраняли свою микросреду, чем в значительной мере нейтрализовывали негативные последствия внешнего давления на общину.

Таким образом, для армянских крестьян существование в условиях постоянного давления извне представляло собой практически нормальное состояние. В дока-зательство этого можно привести тот факт, что ослабление такого давления до некоей критической точки расширявало традиционное сознание армянских крестьян. Так, спокойно жившие в XIX веке среди грузин в Тифлисской губернии армяне бы-стро начинали растрчивать черты своей индивидуальности. "Не нашлось бы и трети из проживающих тогда в

Тифлисе армян, которые говорили бы на своем родном языке. Владеющие армянским языком, почему-то воздерживались говорить на нем, предпочитая ему грузинский, а иногда - русский. Аналогичное явление наблюдалось во всей Тифлисской губернии, где обезличивание армянской нации принимало такой оборот, что армянские священники, большинство которых нужно признать заядлыми патриотами, вынуждены были произносить в церкви проповеди на грузинском языке, потому что все армяне разучились даже понимать сказанное на своем языке. В некоторых селениях, например, Мухрари, армяне почти смешались с грузинским населением, усвоив их нравы, обычаи, язык. Если бы дело продолжалось так же далее, то через одно-два поколения они не отличались бы от грузин и в отношении религии, потому что нередко для исполнения церковных треб обращались к православному священнику. Этому в немалой степени способствовали также смешанные браки". Но стоило только армянам почувствовать давление на себя со стороны русской администрации, как картина тут же меняется. "Все без исключения армяне говорят теперь на своем родном языке, следят за политикой и т. п."

Таким образом, внутренняя конфликтность сознания армян как бы экстерииоризована и может быть представлена в качестве конфликта между армянами и внешним миром, тогда как у русских конфликтность по преимуществу интериоризована, это внутренняя конфликтность. Мы не имеем в виду, что у армян внутренняя конфликтность отсутствует, она в иные моменты истории может быть очень высока, но она ситуативна и связана, главным образом, с различными формами выражения конфликтности по отношению к миру. Можно сказать, что внешняя конфликтность определяет внутреннюю. Можно продолжать дальше и найти внутренний источник повышенной внешней конфликтности, но это уже выходит за рамки нашей темы. Для нас существенно то, что внутри армянского народа нельзя выделить внутриэтнические группы - постоянные носительницы конфликтующих между собой внутренних альтернатив, что является результатом экстерииоризации конфликта. Конфликтующие альтернативы проявляют себя в конкретных кризисных ситуациях, распределяясь внутри этноса до-вольно прихотливым образом; они во многом реактивны, то есть заданы поиском адекватного поведения народа (народа-государства) по отношению к внешнему миру, но не могут быть сведены к постоянной борьбе внутри народа противоположных начал (что мы можем наблюдать у русских).

Поэтому у армян нет опыта затяжной внутриэтнической войны - проходящей через поколения. Принадлежность к той или иной из внутренних альтернатив не фиксирована самой внутриэтнической структурой. Она либо ситуативна и определена так-тикой адаптации, либо является свободным выбором человека. Принадлежность к той или иной ценностной ориентации в армянском этносе принципиально ненаказуема (нерепрессуруема обществом), наказуемы действия, нарушающие баланс экстерииоризованной конфликтности, то есть сопротивление принятому народом-государством действию по отношению к внешнему миру. Это иллюстрирует эпизод из романа Хачика Даиштенца "Зов пахаря". Уполномоченный из города, большевик, говорит с бывшим гайдуком, ныне крестьянином, как с враждебным элементом. Тот отвечает в свое оправдание: " - Ну-ка, скажи, посмотрим, что я такое сделал против армян или урусов [русских - прим. С.Л.]..." - "Против армян или урусов ничего не сделал, но против коммунизма действовал".

Бывший гайдук по сути говорит: "Я не делал ничего, вредящего моему народу или покровителям моего народа - русским". Можно представить себе, что русский крестьянин никогда не сказал бы: "Я ничем не вредил русским", - поскольку единого понятия "русских" в его сознании нет. Русские издревле расколоты на противостоящие друг другу различные внутриэтнические группы с

разной ценностной ориентацией. С другой стороны, если бы вдруг русский крестьянин такое сказал, то русский уполномоченный, будучи носителем явно выраженной иной внутренней альтернативы, с этим бы не согласился. Для него придерживаться иной ценностной ориентации - это и означает вредить русским вообще. Вне его ценностной системы все враги. Армянский же уполномоченный соглашается, что гайдук не вредит армянам как таковым, но отвечает ему: "Ты мешаешь принятой нами сейчас адаптивной схеме. Мы принимаем в данный момент идеологию коммунизма, иначе не выживем. Если ты будешь этому мешать, ты погибнешь".

И гайдук по-своему принимает этот аргумент, он не сопротивляется активно. "... Истро стрелял в воздух. Он не хотел никого убивать. Здесь все были армяне".

Мы наблюдаем в данном случае не победу одной из внутренних альтернатив (что в эти годы происходило у русских), а принятие адаптивного способа действия. Собственные ценности при это опускаются на дно.

Таким образом, в Армении не существовало внутриэтнической причины разрушения общины, то есть община не разрушала себя сама, что происходило в России. Внутренняя конфликтность общины в России провоцировала постоянные внутренние срывы, выражающиеся в постоянных крестьянских бунтах и войнах. Внешняя конфликтность армянской общины вела к ее консервации.

Социальные условия, в которых находились русская крестьянская община в Центральной России и армянская община в Закавказье на рубеже веков в целом были сходны. В Закавказье в это время формируются промышленные центры - Тифлис и, в особенности, Баку с его нефтепромыслами, оттягивавшими из армянских деревень значительную часть рабочей силы. Так, из Нагорного Карабаха шел постоянный отток населения в Баку. "Почти нет дома в Нагорном Карабахе, который не посылал бы хотя бы одного своего члена на заработки". По данным Эриванского губернатора, "в 1899 году из губернии в разные города выехали 10.000 крестьян, в 1903 году уже 13.400 крестьян, а в 1912 году число отходников [из одного только] Зангезура - 9.800, из Севана 5.500. Из Дараллага ушли лишь в 1903 году 53% трудового населения".

Однако в селах Карабаха влияние города "сказывалось в книгах, в стенах часов, в фотографических карточках и т. п., влияние города чувствовалось также в одежде, разговорах и новых потребностях. Летом в деревне можно встретить много людей с высшим образованием, много студентов, приезжающих к себе в деревню отдохнуть". Но разрушения традиционного сознания не происходит. "Культурное влияние, которое оказывает город на деревню, не идет дальше отмеченного". Это в то самое время, когда в России отток крестьян в крупные промышленные центры вызывал, по единогласному свидетельству современников, катастрофические для деревни последствия, разрушая основы общественной морали.

Не избежала армянская деревня и революционной пропаганды. Она, казалось бы, была направлена против основных ценностей армянского крестьянства. Армянский большевик С. Спандарян, утверждавший, что "настоящий момент повелительно требует направить деревню к революции", учил, что социал-демократ должен объяснять "буржуазную сущность идей "трудового крестьянства", "армян-христиан" и других чисто националистических лозунгов". И, хотя армяне составляли значительный процент большевиков в Закавказье и не пренебрегали работой в армянской деревне, армянское население почти не революционизировалось. После выступления 1903 года, когда Российское правительство вмешалось именно во внутренние дела крестьянского "мира", в Восточной Армении больше не было крестьянских выступлений, и все формы выражения крестьянского недовольства ограничивались подачей "жалоб и протестов на имя мирских посредников, представителей губернской и уездной

администрации, наместника Кавказского". В самых крайних случаях крестьяне отказывались от уплаты денежных податей.

Распад общинных структур был форсирован только в Советский период. Причем остатки азговых отношений существовали и в первые годы Советской власти. Бригады в деревнях зачастую "составляли из людей, принадлежащих к одному и тому же азу". А как отмечают современные исследователи, "в сельской среде у армян до сих пор придерживаются родственных связей, характерных для большой семейной общины". И мы сами в 1989 году имели возможность зафиксировать в крестьянской среде такой архаичный обычай как избежание (с. Лернакерг Артекского р-на).

Прямое и целенаправленное воздействие на общину в Советский период, естественно, приводило к ее деструкции. Однако в ряде районов, например в Нагорном Карабахе, крестьянский "мир" пережил даже период коллективизации (когда размеры каждого колхоза совпадали с размерами одной деревенской общины) и распад общинных структур начался лишь в пятидесятые годы, в период укрупнения хозяйств. Однако определенные черты общинного духа проявляют себя и поныне, особенно в горных районах Армении. Дальнейшую судьбу общины покажет время. Один момент заслуживает здесь особого внимания. Армянский крестьянский "мир", если он возродится, будет существовать в рамках армянского государства. Возникнет ли оппозиция община - государство? Как в рамках Армянской республики, маленькой страны, находящейся в регионе повышенной геополитической активности различных мировых сил, будет проявлять себя армянский народный этатизм?

Светлана Лурье
(Россия, Санкт-Петербург, РАН,
институт социологии, этнопсихолог)

ՀԱԹՎԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐԻԾ՝ ԱՆՏՈՆ ՄԱՐՈԿՈՒՍՏԻԻ ԳՈՐԾԸ

Հայկական Հետախուզությունն իր առաջին ֆայլերն արել է դեռևս 1918թ. կեսերին՝ անկախությունից անմիջապես հետո, եւ այդ ժամանակ էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը այդ նպատակով կատարել է առաջին ֆինանսական հատկացումները, որոնք հնարավորություն են տվել ծավալելու որոշակի հետախուզական եւ Հակահետախուզական գործունեություն: Իսկ արդեն 1919թ. ապրիլի 14-ի Զինվորական նախարարության հրամանով Հետախուզական բաժանմունքի ստեղծումը կարելի էր համարել կայացած,¹ որը գործում էր ՀՀ բանակի Գլխավոր շտաբի կազմում:

Հայկական Հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունը քիչ թե շատ ամբողջականացնելու տեսանկյունից կարելու էր փաստ է այսպես կոչված «Անտոն Մարոկոստիի գործը»: 1919թ. դեկտեմբերի 19-ին Երևանում գինիորական դատարանում լուրջ ավտարիական ծառայության նախկին սպա, ավյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկոստիի մասին գործը, որին մեղադրանք էր հարուցված Վրեական օրենսգրքի 108 եւ 109 հոդվածներով: Վաղաքալիս դււմայի շենքում ընթացած այդ դատավարությանը ներկա են եղել պատվածներսի պատգամավորները, հասարակական գործիչները, գինիորականներ եւ այլք: Այդ գործի կապակցությամբ փաստաթղթերից մեկում նշվում էր, որ 32 տարեկան

¹ Տես՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), Ֆ.Պ-204, ց.1, ք.132, թ.54-55:

այդ անձնավորութիւնը Հարավսլաւիայի Հարավային Ստրիա շրջանի Ցելի քաղաքի ծնունդ է: Այնուհետեւ տեղեկանում ենք, որ այս կարեւոր դատավարութեան որպէս վկաներ Հանդես են եկել Գլխավոր շտաբի պետի պաշտօնակատար, Հայկական Հետախուզական ծառայութեան ղեկավարներից կապիտան Վահագն Մուրադյանը, արտաքին գործերի նախարարութեան գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը եւ արտաքին գործերի նախարարութեան քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յամբուլով:¹ Իսկ ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1919թ. դեկտեմբերի 8-ին ներքին գործերի նախարարութեան աշխատակիցների կողմից բռնվեց Թիֆլիսից ստացված մի գաղտնաբերված հեռագիր, որի հեղինակը Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետութեան դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Վեբրլովն էր, որը Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Հայեկերզովից խնդրում էր ավազուցութիւն ցուցաբերել Անտոն Մարոկուտտիին՝ երեւան ժամանելու կապակցութեամբ: 1919թ. դեկտեմբերի 5-ի այդ հեռագրում ասվում էր հետևյալը. «Մոտ օրերին երեւան է գալիս ավստրիական կապիտան՝ Հրետաավոր Անտոն Մարոկուտտիին: Նա մտադիր է անցնել Խալիլ-բեյի բանակ: Ցույց տվեք նրան արակցութիւն, եթե հարկ կհամարեք»: 1919թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում շՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում շՀ արտաքին գործերի նախարարը հայտնելով այն մասին, որ դեկտեմբերի 5-ին արտաքին գործերի նախարարութեան քաղաքական բաժնի կողմից գաղտնագրեծվել է Վեբրլովի Հախվերդովին հասցեագրված հեռագիրը, եւ դեկտեմբերի 8-ին երեւան-Ալեքսանդրապոլ գնացրում ձերբակալվել է Մարոկուտտին, միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ձերբակալվածի մոտ գտնվել է 7000 ռուբլի նիկոլաեւյան փողեր, Շարուբի եւ Նախեւթեանի շրջանների վերաբերող քարտեզներ, որոնք հանձնվել են հատուկ կարեւոր գործերի գծով քննչին: շՀ արտաքին գործերի նախարարը նաեւ տեղեկացնում էր, որ Ա. Մարոկուտտիի մոտ հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որում կան Թիֆլիսում Դենիկինի ներկայացուցչի, շՀ եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան դիվանագիտական ներկայացուցչուհու լուսանկարները: Հեռագրում շՀ արտաքին գործերի նախարարը խնդրում էր գաղտնագրեծված հեռագրի պատճենը եւ գործի հանդամանքները ներկայացնող մյուս փաստաթղթերը գաղտնաբար հաղորդել Անդրկովկասում դաշնակից պետութիւնների զբաղուչ կոմիսար գեդապետ Հասկելին՝ մասնաճշելով, որ չնայած կայացած համաձայնութեանը, Ադրբեջանը դեռ շարունակում է Նախիջևանում արակցել հակահայկական անջատողականներին եւ Հայաստանի նկատմամբ շարունակում են վարել ոչ անկեղծ քաղաքականութիւն:² Մեղադրյալի հարցաքննութիւնը եւ հրապարակային դատավարութիւնը պարզեց մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, որն էլ հնարավորութիւն տվեց հայկական հետախուզութեանը այդ զոմարին օրերին պատմով դուրս գալ բավականին զգոմարին իրավիճակներից, պարզել հակահայկական ուժերի դավադիր գործողութիւնները: Դատարանի նախագահի հարցին, թե արդյո՞ք Մարոկուտտին իրեն մեղավոր ճանաչում է, մեղադրյալը տալիս է բացասական պատասխան: Այնուհետեւ դատարանը հետեւողականորեն փորձում է պարզել, թե մեղադրյալը կոնկրետ ու՞մ մոտ է ցանկացել Հյուսիսկովկասի ձեռնարկելով իր ուղեւորութիւնը Թավրիզ: Մեղադրյալը պատասխանում է, որ ձեռնարկելով դեպի Թավրիզ ուղեւորութիւնը, ինքը մտադրութիւն է ունեցել կանգ առնել իր ծանոթ ինժեներ էկարտի մոտ, որն ավստրիական հայտնի էր Թավրիզում 10 տարուց ավելի ապրում է, եւ որի հետ ինքը ծանոթացել էր դեռ այն ժամանակ, երբ այնտեղ թուրքերն էին, Հյուսիսկովկասում 4 օր: Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր ցուցմունքով հանդես է գալիս կապիտան Վ. Մուրադյանը: Նշելով այն մասին, որ 1915 թ. մարտին, երբ ռուսական զորքերը մտել են Թավրիզ, ինքը ծառայութեան մեջ է գտնվելիս եղել Կովկասյան հրաձգարանի գնդերից մեկում, եւ տեղակալ է, որ այդ պահին գերմանական բոլոր լրտեսները փախել էին: Այնուհետեւ նա նշում է, որ հենց այդ ժամանակ ռուսական հակահետախուզութեան կողմից հայտնաբերվել են այդ լրտեսների ցուցակները, որոնց մեջ էին նաեւ ինժեներ էկարտի, ինչպէս նաեւ գերմանական սպա էլյամին անունները: Կապիտան Մուրադյանը այնուհետեւ նշում է, որ Թավրիզում եղած ժամանակ ինքը հասնալ այցելել է Ամերիկական ներկայացուցչութիւն , որոնց աշխատակիցների հետ ինքը մոտ հարաբերութիւնների մեջ էր: Ըստ Մուրադյանի հենց այդտեղ էլ ինքը ծանոթացել է էլյամին կնոջ հետ, որից էլ հավաստի տեղեկութիւններ է ստա-

¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ-200, գ.1, գ.212, թ.162:
² Նույն տեղում, թ.175:
³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ-276.գ.1, գ.196, թ.91, 95, 96, 97:

ցել այն մասին, որ էկարտը լրտես է եւ ռուսների գալով թաքնվել է: Սակայն մեղադրյալը՝ Անտոն Մարոկուտտին, ժխտում է այսպիսի կարեւոր վկայի փաստարկները, մերկայաբանոց պնդելով, որ երբեկից իրեն էկարտը չի անել լրտես լինելու մասին, ընդհակառակը, նա ասել է, որ ինքը 10 տարուց ավելի ապրում է Թավրիզում եւ զբաղվում առեւտրով: Կապիտան Վ.Մուրադյանից հետո ելուցթով հանդես է գալիս վկա Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, որը դատարանին տեղեկութիւն է տալիս Թավրիզում ապրած իր վեց տարիների գործունեութեան ժամանակ իրեն հայտնի որոշ փաստերի մասին, հիշատակելով նաեւ ոչ անհայտ ինժեներ էկարտի մասին: Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ գերմանական Հյուսիսային ձերբակալութիւնից եւ արտաքինց հետո էկարտը թաքնվել է եւ Թավրիզում ռուսական զորքերի ողջ ներկայութեան ժամանակահատվածում հորիզոնում չի երեւցել: Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում է, որ սակայն թուրքերի գալով էկարտը նորից հայտնվում է: Իր ելուցթի վերջամասում շ.Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, որ Թավրիզում էկարտին գիտերին որպէս քառյակ գաշինքի պետութիւնների քաղաքական գործակալ: Մեղադրյալ Ա.Մարոկուտտին դարձյալ սկսում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը, պնդելով, որ ինքը Թավրիզ է ուղեւորվել առեւտրական նպատակներով, իր հետ տանելով անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Սակայն Մարոկուտտին չծիտնելով, որ իբր թե Նախիջևանի վրայով Պարսկաստան մեկնելու մտադրութիւնը իրականացնելու համար ինքը դիմել է Թիֆլիսում Ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցչութիւն՝ արակցութեան խնդրանքով: Մարոկուտտին արդարանալով, նաեւ պնդում է, որ ինքը տեղակալ չի եղել Խալիլ-բեյի ռազմական գործողութիւնների մասին (նկատի ունի դրանց հակահայկական ուղղվածութիւնը -Վ.Վ.): Մարոկուտտին իր մոտ հայտնաբերված տեղադրական քարտեզների կապակցութեամբ պնդում է, որ դրանք պարզապէս աշխարհագրական բնույթի են, ոչ մի ռազմական նշանակութիւն չունեն եւ իբր թե իր մոտ մնացել են Թիֆլիսում ավստրիական ներկայացուցչութեան լուծարումից հետո եւ վերցվել են տեղանքում կողմնորոշվելու նկատառումներով:³ շ.Տեր-Հակոբյանից հետո կրկին ելուցթով հանդես է գալիս կապիտան Վ.Մուրադյանը: Վերջինս ընդգծում է, որ իրեն՝ որպէս հակահետախուզութեան պետի, հավաստի հայտնի է, որ Ադրբեջանը բազմիցս Նախիջևան է ուղարկել իր հրահանգչներին, տեղական մուսուլման բնակչութեան ռազմական նախապատրաստման համար՝ ծախսելով 3 միլիոն ռուբլի, հետեւաբար՝ ժխտելով Մարոկուտտին այն ստահոգ փաստարկը, որ ինքը տեղակալ չէր, թե ինչ է կատարվում Նախիջևանում, որի տարածքով ինքը պետք է անցներ Պարսկաստան, ով է Խալիլ-բեյը եւ ինչ տրամադրվածութիւն ուներ վերջինս հայկական պետութեան նկատմամբ:

Այս եւ այլ կարգի փաստարկները չեն օգնում Մարոկուտտիին՝ ձերբազատվելու համար Հայաստանի դեմ կատարված լրտեսական գործունեութեան մեղադրանքից: Վերջին խոսքում Անտոն Մարոկուտտին համառորեն պնդում է, որ ինքն ընկել է Ադրբեջանի քաղաքական խարդավանքների ցանցի մեջ, եւ եթե ինքը ցանկանար զբաղվել այդպիսի գործերով (լրտեսական -Վ.Վ.), ապա ինքը ծառայութեան մեջ կ'մտներ ում մոտ ասես, միայն ոչ մուսուլմանների մոտ: Ա. Մարոկուտտին պնդում էր, որ ինքը զբաղվել է առեւտրական գործերով եւ ընդդեմ Հայաստանի ոչինչ չի ունեցել եւ չուներ, խնդրելով հավատալ իր բառերի անկեղծութեանը եւ արգարացնել իրեն:² Ա.Մարոկուտտիի գործի կապակցութեամբ կազմված մեղադրական ակտը իր մեջ բովանդակում էր մի շարք այլ մանրամասներ, որոնց եւս արժեք անդրադառնալ՝ հարցի ավելի լիարժեք ներկայացման համար: Ներքին գործերի նախարարութեան աշխատակիցների կողմից դեկտեմբերի 8-ին երեւանում ձերբակալվելու պահին Մարոկուտտիի մոտ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր եւ քարտեզներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին նրա նկատմամբ հարուցված մեղադրանքը: Այդ փաստաթղթերի թվում որոշանքի հետաքրքրութիւն էին ներկայացնում՝ 1) Վրաստանի Ն.Գն վարչական բաժնի կողմից արված անձնագիրը, 2) Կովկասի լեռնականների անկախութեան եւ առաջընթացի, միասնութեան լիզայի կողմից Մարոկուտտիի անունով արված վկայականը, 3) վերջինիս վրացահայտակ լինելը հաստատող Թիֆլիսի հաշտարար դատարանի 1-ին բաժանմունքի կողմից արված վկայականը, 4) Տազմատեղադրական քարտեզները Մերձավոր Արեւելքին, Արեւմտյան Պարսկաստանին, Կովկասին, Թուրքեստանին եւ Հայաստանին վերաբերյալ: Վերջին քարտեզը մասնավորապէս տեղադրական առումով վերաբերում էր

¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-276.գ.1, գ.196, թ.163-165:
² ՀԱԱ, Ֆ.Պ-276.գ.1, գ.196, թ.165, 167:

Աեւանա յճի ավազանին եւ նրան Հարող տարածքներին: Կապիտան Վ.Մուրզոյանի կարծիքով, այդ քարտեզներէջ մեկը ուսումնական արժեք ունեն եւ դրա Հայտնակիր Մարտիկուտտիի ձեռքին, նրա կարծիքով, ամենեւին էլ պատահականութիւն չէր: Ա.Մարտիկուտտիի մտտ եղած մյուս փաստաթղթերը նամակները եւ Հետաքննութեան Հետ կապված մյուս նյութերը լուրջ արժեք չէին ներկայացնում, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանը դրանց չանդրադարձավ: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայտնակիրներին տեղագրական քարտեզներին, սպա դրանց առկայութիւնը իր մտտ Մարտիկուտտին բացատրեց նրանով, որ ինքը որպէս կրթված մարդ եւ ճանապարհորդ պետք է Հետաքննութեան ցուցարները այն տեղանքի նկատմամբ, որով պետք է անցնեն¹, ինչն, իհարկե, սնամեղ փաստարկ էր եւ դատարանն այն լուրջ չընդունեց:

1919թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայաստանի Չինվորական դատարանի Հատուկ ստանը բաց դատական նիստում գեներալ-մայոր Խորոմանակու նախագահութեամբ եւ ի դեմս ժամանակավոր անդամներ՝ 5-րդ Հետեւակային գնդի փոխգնդապետ Ամբարդանովի, երեւանյան ինժեներական դումարտակի փոխգնդապետ Կեզմովի, երեւանի պահակային դումարտակի շտաբ-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի եւ Բուռնուտուզյանի, Գլխավոր դատավորի օգնական պրայորչէի Լազարեւի եւ քարտուղարի օգնական Տեր-Աբրամովի, լսելով ավստրիական բանակի նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահայտան Անտոն Անտոնի Մարտիկուտտիի դործը, վերջինիս ճանաչեց մեղավոր Հայաստանի դեմ Հակառակորդի ձեռնարկած գործողութիւններին նպաստելու եւ օժանդակելու մեջ, Հետեւաբար եւ Հեմվելով Բրեական օրենսգրքի 108 եւ 119 հոդվածների վրա, որոշեց՝ 1) մեղադրյալ, ավստրիական բանակի նախկին սպա Անտոն Մարտիկուտտիին զրկել բոլոր իրավունքներից եւ ուղարկել տաժանակիր աշխատանքների 15 տարի ժամանակով, 2) դատական ժախտքը փութահատուցել մեղադրյալի ունեցվածքի հաշվին, իսկ վերջինիս անվճարուճակութեան դեպքում՝ գանձարանի հաշվին: Սույն դատավճիտը վավերացվեց Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի Հրամանատարի կողմից: Մեղադրյալ Մարտիկուտտին այդ ամենիդանիջպես Հետո ներման խնդրանքով դիմեց Հայաստանի պառլամենտին:²

Սակայն գործն այսքանով չի ավարտվում: Դատաքննչական գործընթացին միջամտելու փորձ են կատարում Թիֆլիսից, որի մասին արժե հիշատակել: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք շէ արտաքին գործերի եւ արդարադատութեան նախարարներին ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական Հավատարմատար Լեւոն Եվանզուլովի 1919թ. դեկտեմբերի 20-ի Հեռագրից: Դրանում Լ. Եվանզուլովը նշում, որ դեկտեմբերի 19-ին պարսկական Հյուսիսատոսութեան թարգման Գերման Դրեյզը եւ ավստրիական բանակի սպա Վադեցկան դիմել են իրեն խնդրանքով կայանքից ազատել երեւանում գտնվող եւ Հօգուտ Ավստրիայի լրտեսութեան մեջ մեղադրվող Ավստրիայի նախկին Հպատակ եւ սպա, իսկ տվյալ պահին վրացահայտակ քաղաքացի Ա.Մարտիկուտտիին: Հետագրում Լ.Եվանզուլովը Հայտնում էր, որ խնդրարկուների Հայտարարութեան Համաձայն, Մարտիկուտտին ցանկացել է երեւանով մեկնել Պարսկաստան թավրիզ , սակայն ինչ-որ մեկի մատնութեան կամ կասկածանքի պատճառով նա ձերբակալվել է եւ պահվում է կայանքի տակ՝ չափազանց ծանր պայմաններում: Լ.Եվանզուլովը Հայտնում էր, որ Դրեյզը եւ Վադեցկան իրեն խնդրել են ամեն տեսակի միջոց ձեռնարկելու Մարտիկուտտիին կայանքից ազատելու համար եւ այդ մասին իրենց տեղեկացնել: Այնուհետեւ Լ. Եվանզուլովը շէ արտաքին գործերի եւ արդարադատութեան նախարարներին տեղեկացնում էր, որ նույն օրը իր մտտ եղել է վրացական բանակի գնդապետ Տուլաբեւ (սա արդեն շատ Հետաքրքիր է, Հավանաբար այս փաստից կարելի է կուսնել, թե ինչու էր վրացական Հատուկ ծառայութեան սպան շահագրգռված Մարտիկուտտի խնդրում -Ա.Վ.), որը նույնպես դիմել է Մարտիկուտտիին կայանքից ազատելու խնդրանքով, միաժամանակ Հայտարարելով, որ ինքը վերջինիս գիտի ամենալավաբարուն կողմից, ավելացնելով, որ նա երեւան է մեկնել, Հավանաբար առեւտրական գործերով (իբր թե վրացական Հատուկ ծառայութիւնում տեղյակ չէին իրենց Հպատակ քաղաքացու մտադրութիւններին մասին -Ա.Վ.): Ելնելով այդ ամենից, Լ. Եվանզուլովը խնդրում էր իրեն շտապ Հրահանգներ ու ցուցումներ տալ, թե ինչպէս պետք է վարվել Դրեյզի եւ այլոց միջնորդաբերի կապակցութեամբ, նշելով, թե Հենց ինչում է մեղադրվում Մարտիկուտտին, ընդ որում հարկ եղած ձեւով մատնանշելով ճիշտ մեղադրանքը (դատական քննիչի որոշումը ցույց տալով) եւ Համա-

պատասխանութիւնը Բրեական օրենսգրքի հոդվածին, եւ թե խափանման ինչ միջոցներ են ձեռնարկվել մեղադրյալի նկատմամբ Հետաքննութիւնից եւ դատարանից խուսափելու առումով: Հեռագրի վերջնամասում Լ.Եվանզուլովը պարզաբանում էր տալիս, որ այդ մանրամասն տվյալները տվյալ պահին իրեն անհասանելի են, քանի որ Հնարավոր է, որ Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարութիւնը Մարտիկուտտիի՝ որպէս Վրաստանի Հպատակի ձերբակալութեան կապակցութեամբ Հացցապղծում կատարի:³ Կա եւս մի փոքր փաստաթուղթ, որում Հայաստանի դիվանագիտական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանակին Հայտնում էր, որ շէ արտաքին գործերի նախարարութեան գլխավոր քարտուղարի Հացցեով ուղարկվում է Ա.Մարտիկուտտի գործի կապակցութեամբ ընդունված մեղադրական ակտի եւ դատարանի դեկտեմբերի 19-ի վճռի պատճենները: Հայաստանի դիվանագիտական դատարանի 1919թ. դեկտեմբերի 21-ի այս փաստաթղթի տակ կա գեներալ-մայոր Խորոմանակու ստորագրութիւնը, որով եւ վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ դատաքննչական նյութերի առաքման մասին շէ արտաքին գործերի նախարարութեան Հացցեով:Որպէս Հետգրութեան նշենք,որ Տեր-Օգանեզովի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական Հավատարմատար Լ.Եվանզուլովին ուղղված Հեռագրում ի պատասխան վերջինիս կողմից երեւան առաքված Հեռագրի, ավում էր այն մասին,որ Մարտիկուտտիի նկատմամբ մեղադրանք է ներկայացվել քրեական օրենսգրքութեան 108 եւ 109 հոդվածներով, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ թշնամական գործողութիւնների, դրանց կրողներին աջակցելու եւ նպաստելու մեջ,որի Հիման վրա էլ շէ զինվորական դատարանը նրան գեղտեմբերի 19-ին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների,որից Հետո Մարտիկուտտին դիմել է շէ պառլամենտին խնդրաբերով: Դեկտեմբերի 24-ին շէ արտաքին գործերի նախարար Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկելով Մարտիկուտտիի գործի Հետ կապված գրագրութիւններին փաթեթը, վերջինից խնդրում է կազմակերպել դրա Հնարավորինս ամբողջական Հրապարակումը Թիֆլիսյան ուսուսերին եւ Հայերեն թերթերում:⁴

Այդուհանդերձ, Հայկական Հետախուզական ծառայութեան գործունեութեան այս չափազանց Հետաքրքիր էջը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետութեան դեմ սաղարանքներ ձեռնարկած թշնամական լրտեսների մեղացման ու կանխարգելիչ քայլերի Հետ, ունեցավ դրամատիկ շարունակութիւն: Այսպէս, շէ արտաքին գործերի նախարարութեան ընդհանուր քարտուղարի 1920թ. մարտի 13-ի գրութիւնից՝ ուղղված շէ պայմանեաի օրենսդրական-վարչական Հանձնաժողովին, տեղեկանում ենք, որ Մարտիկուտտիի գործը Հետաքրքրել է նաեւ Անդրկովկասում գործող բրեւանայական Հետախուզութիւնը, որն իր գործակալ կապիտան Կուրզին (կամ էլ՝ Կորզ) ուղարկել է երեւան: Ընդհանուր քարտուղարն այն կարծիքն էր արտահայտում, որ իբր թե Կուրզն մտտ եղած փաստաթղթով անհերքելիորեն Հաստատվում է,որ Թիֆլիսում Ա.Մարտիկուտտիի, վրացական Հետախուզական ծառայութեան ներկայացուցչի եւ Թիֆլիսում Ազրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի մասնակցութեամբ, Մարտիկուտտիի երեւան ժամանելուց շէ շարք առաջ կայացել է գաղտնի խորհրդակցութիւն,որտեղ էլ որոշվել էր վերոհիշյալ լրտեսի ուղարկել Հայաստան եւ նախկինն որոշակի Հետախուզական նպատակով: Սակայն, ըստ շէ արտաքին գործերի նախարարութեան ընդհանուր քարտուղարի, Կուրզը բավարարվում է միայն Հայկական բանակի կապիտան Խնձորյանի ներկայութեամբ իր ձեռքի տակ առկա փաստաթուղթը կարդալով, եւ հրամարվում կատարել Խնձորյանի խնդրանքը՝ այն Հանձնել իրենց Մարտիկուտտի գործին կցելու համար: Սակայն Կուրզը հրամարվում է բավարարել այդ խնդրը պահանջը, սակով,որ ինքն իր պետից նման հրաման չի ստացել:Գրութեան վերջնամասում արդեն պարզ ընդգծվում էր այն մասին,որ բրիտանական Հետախուզութիւնը կապիտան Կուրզին թուլլտվութիւն չէին տվել իր ձեռքի տակի եղած կարեւոր փաստաթուղթը Հանձնելու շէ կատարութեամբ: Եվ ըստ երեւույթին գուցե Հենց այն պատճառով,որ իրենք էլ իրենց չահերն ու Հետաքրքրութիւններն ունենին, որոնք չէին հանրենում Հայկական կողմի դիրքորոշման եւ ունեցած տեսակետի Հետ: Սույն փաստաթուղթը եւս ուղարկվում է շէ արդարադատութեան նախարարին, որը կուսակցվում է 18 թերթից բաղկացած գրագրութիւն Մարտիկուտտիի մասին, այդ թվում վերջը-

¹ Նույն տեղում, թ.172:
² Նույն տեղում:
³ Նույն տեղում, թ.170, 174:

¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-276,ց.1, գ.196, թ.177:
² Նույն տեղում, թ.176:
³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ-200, ց.1, գ.357, մաս II, թ.70:
⁴ Նույն տեղում, թ.79:
⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-200, ց.1,գ.216,թ. 50, 51, 52, 56:

նիս նամակը՝ ուղղված ՀՀ կառավարությանը՝ ներուձ շնորհելու խնդրանքով՝ Ավելյացնենք, որ զրան Հաջորդում է ՀՀ Նախարարների խորհրդը տեսուչի 1920թ. նոյեմբերի 24-ի գրուեթյուեր ուղղված ՀՀ արդարադատության նախարարությանը կազմված երեււանի կենտրոնական բանտի բանտարկյալ Անտոն Մարտիկոստիի խնդրի հետ,որի վրա կա Համապատասխան մակագրութուն, քստ որի առաջարկութուն է արվում վարվել ըստ պատկանելւոյւն,որն էլ կառավարութունում ստացվում է նոյեմբերի 25-ին։² Գործը սրանով կարծուում է, եւ Հայաստանի իշխանութունները բավականին մարդասիրական վերաբերմունք են դրսևորում Ա. Մարտիկոստիի նկատմամբ, որի մեղքն ապացուցված էր.իսկ ներկայացված մեղագրանքը՝ հիմնավորված։ 1920թ. նոյեմբերի 26-ին այս մասին գեկուցվում է նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին,որից եզրակացնում ենք, որ գործին ընթացք էր արվել՝ հօգուտ Մարտիկոստիի։ Ի վերջո, Հայաստանի իշխանութունները խորապես համոզված լինելով Ա.Մարտիկոստիի կողմից ձեռնարկված Հակահայկական գործողութունների ակնհայտ իրողության մեջ՝ հօգուտ Ազգերջանի եւ Վրաստանի ծավալած քայքայիչ հետախուզական գործունեության փաստական հիմքի վերաբերյալ, այնուհանդերձ որոշում են մարդասիրաբար վարվել եւ ըստ այդմ վերջինս վտարում են Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Դա հստակ երևում է արտաքին գործերի նախարար Ս.Վրացյանի ՀՀ Նախարարների խորհրդին ուղղված 1920թ. նոյեմբերի 27-ի գրությունից, որում ընդգծելով,տր գրության հետ միասին ներկայացվում է նաև Ա.Մարտիկոստիի խնդրագիրը իրեն ներուձ շնորհելու մասին, Ս.Վրացյանը հարկ էր համարում հայտնել, որ իր ժամանակին այդ գործընթացը ունեցել է իր ցանկալի նշանակութունը, եւ ըստ այդմ Մարտիկոստիի բանտում մնալը այլևս ոչ մի տեսակիտից անհրաժեշտութուն չի ներկայացնում, ուստի եւ առաջարկում էր վերջինին ներում շնորհել՝ աքսորելով Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս։³ Իսկ արդեն ՀՀ Նախարարների խորհրդի ղեկմանակտի պարտականութունները կատարող Մ.Սոջումիրյանի 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի գրությունից՝ ուղղված ՀՀ արդարադատության նախարարությանը, մենք տեղեկանում ենք, որ Ա.Մարտիկոստիին արդեն ազատված է բանտից։⁴

Սրանք ուշագրավ փաստաթղթեր են, որոնք ապացուցում են, որ 1918-1920 թթ. որոշակի քայլեր են արվել կազմակերպելու հասուկ ծառայություններ՝ հետախուզություն էւ հակահետախուզություն։

Վանիկ Վիրաբյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

ԷջՋԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԾԱՆՐԱՄԱՐՏԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻԾ

Հայաստանում ֆիզիկական կուլտուրան եւ սպորտն առաջացել են հազարամյակներ առաջ, երբ Հայաստանի տարածքում բնակվող նախամարդն՝ իր սնունդն ու կենսապայմանները ապահովելու նպատակով, զբաղվում էր որսորդությամբ։ Հսկա կենդանիներ որսալիս, նրանք հաճախ դիմում էին սեփական ուժի օգտագործմանը՝ որսին հարվածելով ծանր քարերով կամ այլ առարկաներով։ Միաժամանակ, մարզը սկսում էր մտածել, որ, հաշոյդ որս կատարելու համար, անհրաժեշտ է զարգացնել ֆիզիկական ուժը, զբաղվել ֆիզիկական վարժություններով, որսախաղերով ու ծիսական պարերով եւ դա, փաստորեն, դառնում էր որսի նախապատրաստման մարզումային գործընթաց։

Եվ պատահական չէ, որ նման մարզումներն, այնուհետեւ, վերածեցին մարզական մրցակցության, մարզիկ, իրենց ֆիզիկական կարողությունները չափելու համար, սկսեցին մրցել իրար հետ, որի հետեւանքով առաջացավ սպորտն՝ իր բազմաթիվ մարզաձևերով՝ վազք, ցատկ, նիզականետություն, նետաձգություն, ըմբշամարտ, բռնցքամարտ, սուսերամարտ, ձիավարություն եւ, իհարկե, ծանրություն-

ների բարձրացում, որը, դարերի ընթացքում փոփոխվելով եւ զարգանալով, վերածվեց ծանրամարտի։

Ֆիզիկական կուլտուրալի եւ սպորտի հարցերին անդրադարձել են Հին եւ միջնադարյան Հայաստանի բազմաթիվ պատմիչներ՝ Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Փավստոս Բյուզանդ, Եղիշե, Մխիթար Գոշ, Ամբաստ Գուեղոստարլ եւ այլոք, ինչպես նաեւ մեծաթիվ այլ Հեղինակներ՝ Մ.Չամչյանց, Ղ.Ալիշան, Մ.Օրմանյան, Հ.Մանանդյան, Ա.Մովսիսյան, Ա.Չարչոյկյան, Գ.Բուսուսեւ, Յ.Սիմոնյան, Վ.Բդոյան, Կ.Աթոյան, Մ.Իսպիրյան, Վ.Առաքելյան, Ռ.Մելիքսեթյան, Է.Սահակյան, Ռ.Գալոյան եւ այլոք, իսկ ծանրամարտի պատմության եւ Հետագա զարգացման վերաբերյալ գիտահետազոտական աշխատանքներ են հրատարակել Գ.Կարպետյանը, Հ.Մարտիրոսյանը, Պ.Օճայանը, Գ.Արդիանյը, Վ.Ղարազյոյզյանը, Հ.Վանեսյանը, Ա.Հարությունյանը, Մ.Աբրահամյանը, Ա.Լուչիկյանը եւ ուրիշներ։

Հին Հայաստանի թագավորական եւ նախարարական տոհմերում կասանիների եւ երիտասարգների ֆիզիկական դաստիարակությունը կրում էր կազմակերպված բնույթ, նրանց ուսուցանում էին զինվորական վարժություններ եւ խաղեր, ծանրության բարձրացում, ըմբշամարտ, բռնցքամարտ, լող, նիզակի նետում, նետաձգություն, ձիավարություն եւ այլն։

Ֆիզիկական հզոր ուժի տեր շուրջ 100 հայ անվանի դյուցազուներնի մասին է գրել Միքայել Չամչյանցը՝ սկսած Հայկ Նահապետից մինչեւ 17-րդ դարի անվանի զորականները, որոնց թվում են՝ Սահակ Բազրատուրին, Ատոմ Մոկացին, Արշավիր եւ Գավազոն կամսարականները, Կոռնակ Կորովին, Արտավազդ Մանդակունին, Գալլ Վահանը, Աշտ Մսակերը, Մանվել Մամիկոնյանը, Վասակ Սիսակյանը, Թավթուլ Վանանյանը եւ ուրիշներ։

Միջնադարյան Հայաստանում ծանրությունների բարձրացման մրցումններ հասել էին այն աստիճանի, որ Մխիթար Գոշն իր Հանրահայտ «Դաստատանագրքի»՝ 26-րդ հոդվածում, որը կոչվում է «Անիմաստ գրազների պատճառով միմյանց վնասած երիտասարդների մասին», գրում է. «Երիտասարդներ սովորել են անիմաստաբար միմյանց դրդել ծանրություններ՝ ինչպիսիք են քարեր եւ նման բաներ, վերցնել ու վնասել միմյանց։ Եթե զրդողը բացահայտորեն ունեցվածք զբավ դրեց եւ դրանից գալթնվզված՝ մեկը վնասեց, թող արյան վնասի կեղը հատուրել, ընդ որում. (եթե) գազտնի (գրվի գրավը) եւ, մանավանդ որ խարված տարիքով մեծ լինի՝ զրդողը եւ վնասվածքի, եւ բուժման (համար) սուղանվի։ Եվ այս սահմանեցիք, որպեսզի անիմաստ մահ չլինի»։

Ամբաստ Գուեղոստարլն իր «Դաստատանագրքի»՝ 7-րդ հոդվածում պատիժ է նախատեսում մշակին իր ֆիզիկական ուժից վեր շահագործելու, իսկ 160-րդ հոդվածում՝ գրազով ծանր իր բարձրացնելիս վնասվածք ստանալու համար։ Դաստատանագրքի՝ 7-րդ հոդվածում, որը կոչվում է «Ուժից վեր աշխատանքով մշակին վնասող մարդու պատժի մասին», Ս. Գուեղոստարը գրում է. «Եթե մեկը մշակ վարձի եւ կատարել տալով երկարատեւ կամ ծանր գործ, անխնա, այնքան սաստիկ աշխատեցնի, որ մշակն այդ պատճառով մեռնի կամ մարմնական վնասվածք ստանա, ապա դատավորը պետք է նկատի ունենա (նրա) ստացած վարձատրությունը, կատարած աշխատանքը եւ անհրաժեշտ կարիքները եւ ըստ այդմ արդարացի վճին կացնի, իսկ եկեղեցին ապաշխարանքի պատիժ է սահմանում»։

Դաստատանագրքի՝ 160-րդ հոդվածում, որը վերնագրված է «Գրավով ծանր իր բարձրացնողների մասին», գրված է. «Եթե գրազով ծանր իր վերցնեն կամ ուժերը փորձեն, ինչպես խաղալիս ընդունված է մանկահասակ տղաների մոտ, նա, որ հորդրեց միասին նման բան անել եւ վնասեց, ինչպես գրել ենք, նա եւս պատասխանատու է պատճառած վնասի կեսի համար»։

Ծանրամարտը հայ իրականության մեջ բուռն զարգացում ապրեց հատկապես 20-րդ դարում։ Դասակարգից մինչեւ 1920 թվականը Հայկական բազմաթիվ գաղթօջուխներում հիմնվեցին մարզական ակումբներ, միություններ եւ նույնիսկ՝ մարզական լրատվամիջոցներ։ Իգմիրի «Մեսրոպյան» վարժարանի ֆիզկուլտուրա-

^[1] Նույն տեղում, թ. 56-57, 64-65:

^[2] Նույն տեղում:

^[3] Նույն տեղում, թ. 113:

^[4] Նույն տեղում, թ. 114հալ., 115:

^[5] Մ.Իսպիրյան, Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի եւ սպորտի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 3-4:

^[1] Նույն տեղում, էջ 111-112:

^[2] Միքայել Չամչյանց, Հայոց պատմութուն, Երևան, 1985, էջ 119-120

^[3] Մխիթար Գոշ, Դաստատանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 322-323

^[4] Բ. Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան, գիրք 1, Երևան, 2001, էջ 628:

^[5] Ամբաստ Գուեղոստարլ, Դաստատանագիր Ամբաստ Էլշխանի (գուեղոստարլ), էջմիսիս, 1918, էջ 68-69:

յի ուսուցիչ Ասեփան Ամիրյանի վկայությամբ, Եգիպտոսում մեծ համբավ էր վա-
յելում այդ երկրի 1910 թվականի ծանրամարտի չեմպիոն Աշոտ Հակոբյանը եւ Հա-
կոթ Աեմերճյանը¹:

1922 թվականին Մարաշի «Գերմանիկ-Վասպուրական» հայկական մարզա-
կան միութեւնում գրադվում էին նաեւ ծանրամարտով:

1923-1940թթ. Հայկական բազմաթիվ գաղթօթախներում կազմակերպվեցին
ծանրամարտի, բռնցքամարտի, ֆուտբոլի, թենիսի, բմբշամարտի եւ այլ մարզաձե-
ւերի մրցումներ: Այդ մրցումները հաճախ կրում էին Հայկական օլիմպիական խա-
ղեր անունը: Այսպէս, 1919, 1921 եւ 1923թթ. իրենց օլիմպիական խաղերն անցկաց-
րեցին Հայկաի Շիրաճյան որբանոցի սաները, իսկ 1927 եւ 1929 թվականներին Հայ-
կական օլիմպիական խաղեր կազմակերպեցին Հայկաի մարզական միութեւնները:
Այս խաղերի ժամանակ ծանրորդները մրցումներում, բարձր արդուները, հազ-
մեղ Վարդեանտ Պերթիդյանը, որը հետագայում ձեռք բերեց բարձրակարգ
մարզիկի մեծ համբավ²:

1926թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիներին Երեւանում կայացավ Համահայ-
կական առաջին սպորտակիտազան, որն անցկացվեց 5 մարզաձեւերից, այդ թվում եւ
ծանրամարտից³:

Խորհրդային Հայաստանում ծանրամարտն իր առաջին բայերը կատարեց
1920-ական թվականներին: 1922թ. Երեւանի միացյալ բանվորական ակումբում
Ս.Սաթեւոյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց առաջին խմբակը, որում մարզվում
էին մոտ 20 երեսուսար: 1923թ. ծանրամարտով սկսեցին զբաղվել նորաստեղծ
«Սպարտակ» կամավոր մարզական ընկերութեւնում:

1925թ. ծանրամարտի խմբակ ստեղծվեց Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի),
որի աշխատանքները ղեկավարում էր Վարդան Դասաբյանը: Երեք տարի անց,
1928թ., Հրաչ Մաթեւոսյանի ֆանքերի շնորհիվ, ծանրամարտի խմբակ է բացվում
Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), հետագայում՝ գործը շարունակեցին Անդրանիկ
Դարապետյանը, Անդրանիկ Ալավերդյանը եւ Լեւոն Դավթյանը:

Հանրապետութեւնում ծանրամարտի հետագա զարգացումը Հանգեցրեց
նրան, որ Հայաստանցի մարզիկները մասնակցեցին միջազգային մրցումներին:
1926թ. Թբիլիսիում կայացած Անդրկովկասյան Հանրապետութեւնների մրցումնե-
րին մասնակցեց լենինականցի չորս ծանրորդ: Նրանցից Գ.Մինասյանը, հնգամար-
տի գումարով (երկու ձեռքով սեղմում, պոկում եւ հրում, մեկ ձեռքով պոկում եւ
հրում) բարձրացնելով 362 կգ, նվաճեց հաղթողի կոչումը: Իսկ Գ.Փարսադանյանը
գրավեց 5-րդ տեղը⁴:

Այդ առաջնութեւնը մասնակցեց Երեւանցի եւ լենինականցի 18 ծանրորդ,
որոնցից մի քանիսը Անդրկովկասի Հավաքական թիմի կազմում մասնակցեցին
Խորհրդային Միութեւնի Համամիութենական առաջին սպորտակիտազային:

1928թ. մայիսի 24-ին Հայաստանի Կենտգործկոմը որոշում ընդունեց ֆի-
նանսական միջոցներ (4000 ռուբլի) տրամադրել «Համահայաստանյան 2-րդ տոնա-
կատարութեւն կազմակերպելու եւ «Անդրկովկասյան ֆիզկուլտ» 1-ին տոնակա-
տարութեւնը մասնակցելու համար: Համահայաստանյան 2-րդ տոնակատարութեւն
ծրագրում՝ 1935թ. կայացած Համահայաստանյան 2-րդ սպորտակիտազայում, 25-ամ-
յա ծանրբաշային ծանրորդ Սերգո Համբարձումյանը հնգամարտի մրցումներում
ցույց տվեց միջազգային մակարդակի մարզական արդյունք՝ 509.9 կգ: Այդ նույն
տարում, Մոսկվայի Կրեմլում կայացած մարզիկների եւ մարզական աշխատողների
ընդունելութեւնի ժամանակ, Սերգո Համբարձումյանը երկրի ղեկավարների խոս-
տացավ մոտակա տարիներին բարելավել աշխարհի չեմպիոն գերմանացի Յոզեֆ
Մանգերի Համաշխարհային ռեկորդը: Տքնաջան մարզումների արդյունքում,
1935թ. վերջին, Սերգո Համբարձումյանը բարելավեց էստոնացի Լյուհաների հրում
վարժութեւնը աշխարհի ռեկորդը՝ այն հասցնելով 168.2 կգ, իսկ եռամարտի գումար-
ով բարձրացնելով 413.2 կգ՝ սահմանեց իՍՀՄ նոր ռեկորդ⁵: Այնուհետեւ Հանրա-
պետութեւնում ծանրամարտն առավել բարձր մակարդակի հասցնելու նպատակով
Հայաստան հրավիրվեց տաղանդաշատ մարզիկ եւ անվանի մարզիչ Յան Սպարեմ,

որի ղեկավարութեւնը Սերգո Համբարձումյանի կողքին անցեցին միջազգային խո-
չոր ճանաչման արժանացած Հայաստանցի մարզիկներ Ռուբեն Մանուկյանը, Ի-
վան Ազգարովը, Գրիգոր Սիմոնյանը, Խաչիկ Մանգալյանը, Պերճ Օհանյանը,
Մարկ Գուտովը, Գուրգեն

Մինասյանը եւ ուրիշներ⁶: Անվերապահորեն սկսեց ձեւավորվել ծանրա-
մարտի Հայկական դպրոցը: Իսկ Սերգո Համբարձումյանն իր խոստումը կատարեց
1938թ. դեկտեմբերի 30-ին, երբ եռամարտում սահմանելով Համաշխարհային նոր
ռեկորդ՝ բարձրացրեց 433.55 կգ եւ 8.550 կգ-ով բարելավեց աշխարհի «ամենաուժեղ
մարդու»՝ գերմանական ազգի անպարտելիութեւն եւ հզորութեւն խորհրդանիշ
համարվող Յո.Մանգերի անմատչելի համարվող ռեկորդը⁷:

Այսպէս 1937թ. Երեւանում կայացած Հանրապետութեւնի առաջնութեւնում Հայ
ծանրորդները սահմանեցին 16 Հանրապետական ռեկորդ: Նույն թվականի ապրիլ
ամսին կայացած Համամիութենական անհատական-թիմային առաջնութեւնում
Հայաստանի ծանրորդների Հավաքական թիմը գրավեց 3-րդ տեղը⁸:

Հանրապետութեւնի ծանրորդների համար բնորոշ էր 1940թ.: Միայն
այդ մարզաձեւից կայացավ 5 մրցում: Հանրապետութեւնի ծանրորդները սահմանե-
ցին Հանրապետական 12 ռեկորդ, իսկ Ի.Ազգարովը նվաճեց իՍՀՄ չեմպիոնի կո-
չումը⁹:

Նույն թվականի նոյեմբերի 29-ին Երեւանում կայացած ֆիզկուլտուրնիկ-
ների շերթի շրջանակներում կազմակերպվեցին նաեւ ծանրամարտի մրցումներ,
իսկ Երեւանի շինարարների ակումբի նախկին չեմպիոն Հիմնադրված ֆիզիկական
կուլտուրայի եւ սպորտի կենտրոնական տանը բացվեց ծանրամարտի մասնագի-
տացված մարզարան¹⁰:

Հիշարժան է Մ.Հակոբյանի 1948թ. սահմանած Համաշխարհային ռեկորդը
սեղմում վարժութեւնում, որը հավասար էր 128կգ¹¹:

Հայկական ծանրամարտի պատմութեւնի ամենափայլուն էջերից մեկը գրեց
Պավել Դումաշյանի տաղանդաշատ սան, Թբիլիսաբնակ Ռաֆայել Չմշկյանը, որը
արժանացավ իՍՀՄ կրկնակի չեմպիոնի տիտղոսին, իսկ 1952թ. Հեկտեմիտի (Ֆին-
լանդիա) 15-րդ օլիմպիական խաղերի 60 կգ քաշային կարգայինների ծանրորդների
մրցումներում Հայ մարզիկներից առաջինը նվաճեց օլիմպիական չեմպիոնի կո-
չումը¹²:

Իսկ մինչ այդ, 1950թ. Փարիզում կայացած աշխարհի 28-րդ առաջնութեւն-
ում, նա գրավեց էր 2-րդ տեղը: 1952թ. օլիմպիական խաղերի չեմպիոնի կոչումը
նվաճելուց հետո Ռ.Չմշկյանը 1953թ. Ստոկհոլմի 30-րդ աշխարհի առաջնութեւնում
արժանացավ արժամք մեդալի, իսկ 1954 եւ 1955թթ. 60 կգ քաշային կարգում երկու
անգամ նվաճեց աշխարհի չեմպիոնի կոչումը: Հիշարժան է նաեւ Հակոթ Փարաշյանի
ձեռք բերած արժամք վարգելը 1959թ. Վարշավայում կայացած աշխարհի 35-րդ առաջ-
նութեւնում:

1953թ. Հայաստանցի ծանրորդներ Պ.Օհանյանը, Գ.Սարիբեկյանը, Ս.Խաչատ-
րյանը սահմանեցին Հանրապետական մի քանի ռեկորդներ, իսկ 1954թ. Անդրկովկաս-
յան 7-րդ սպորտակիտազայում Հայաստանցի ծանրորդները սահմանեցին Հանրապետա-
կան 18 ռեկորդ:

Հայաստանում ծանրամարտը նոր վերելք ապրեց 1970-ական թվականներին: Այդ
վերելքի առաջամարտիկը դարձավ գյումրեցի ծանրորդ Վարդան Միխոսոսյանը, որ
Մոնրեալում (Կանադա) կայացած 21-րդ օլիմպիական խաղերում նվաճեց արժամք մե-
դալ, այնուհետեւ երկրորդ մրցանակ նվաճեց 1978թ.՝ աշխարհի 52-րդ առաջնութեւն-
ում, իսկ 1976 եւ 1978թթ. հաղթանակներ տանելով եվրոպայի առաջնութեւններում,
դարձավ եվրոպայի կրկնակի չեմպիոն¹³:

Համարյա նույն ժամանակահատվածում ծանրամարտի Համաշխարհային արե-
նայում իր ողջ ուժով փայլեց մեկ այլ Հայ մարզիկ՝ բուլղարահայ Նորայր Նուրիկյանը,

¹ Օ.Մարտիրոսյան, Олимпийские меридианы, Ереван, 1989, стр. 23.

² Պ.Օհանյան, Հայ ծանրորդները, Երեւան, 1986, էջ 18:

³ Ք.Աբրահամյան, Սովետական ֆիզիկական կուլտուրան եւ սպորտը 40 տարում, Երեւան, 1957, էջ 77:

⁴ Նույն տեղում, էջ 81, 71-72:

⁵ Նույն տեղում, էջ 156-157, Գ.Վարապետյան, էջեր Հայաստանի ծանրամարտի պատմու-
թեւնից, Երեւան, 1983:

⁶ Ք.Ազգարով, Հ.Վանեսյան, ծանրամարտ, Երեւան, 2004, էջ 317:

⁷ Վ.Լաբաբյան, «Մարմարա. Օլիմպիական խաղեր, աշխարհի եւ եվրոպայի առաջնու-
թեւններ», Երեւան, 1983, էջ 425, 429:

¹ «Մարզիկ», Փահերի, 1951-1952, էջ 110:

² «Գեղարդ», Հայեպ, 1991, էջ 90, 124, 22-26:

³ Գ.Ազիզյան, Հ.Վանեսյան, Մանրամարտ, Երեւան, 2004, էջ 315:

⁴ Նույն տեղում, էջ 316:

⁵ Մ.Խաչիկյան, Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի եւ սպորտի պատմութեւն, Երեւան, 2002, էջ 141:

որ 1972-1976թթ. դարձավ եվրոպայի չեմպիոն, աշխարհի կրկնակի չեմպիոն, օլիմպիական խաղերի կրկնակի չեմպիոն եւ աշխարհի մարզիկներից առաջինն ու միակն արժանացավ իր սպորտիստ Քուլդարիայի Հանրապետության աշխատանքային Հերոսի կոչման։

Հանրապետության մարզական կյանքի ամենաշակալից երեւութներից էր 1977թ. երեւանցի Ի.Ազգարովի կողմից եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը նվաճելը՝։

Այնուհետեւ, սկսած 1975թ. մինչեւ 1985թ., հիրավի իր հերոսական հաղթարշափն սկսեց աշխարհի բոլոր ժամանակների ամենազոր մարզիկներից մեկը՝ գյոււմրեցի աշխարհահռչակ ծանրորդ Յուրի Վարզանյանը։ Յուրի Վարզանյանը նվաճեց 1980թ. Մոսկվայի՝ 22-րդ օլիմպիական խաղերի չեմպիոնի կոչումը, ինչպես նաև՝ սահմանելով համաշխարհային 43 ուկիորդ, դարձավ աշխարհի յոթակի եւ եվրոպայի հնգակի չեմպիոն՝։ 82.5 կգ քաշային կարգի ծանրորդներից նա առաջինն աշխարհում երկամարտի գումարով բարձրացրեց 400կգ։ 1978-1982թթ. փայլուն հաղողություններ ունեցավ կրստնորդցի Անրեկյ Առաքելովը՝, որը՝ 110 կգ քաշային կարգում, երկու անգամ նվաճեց աշխարհի եւ մեկ անգամ եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը։ Ծանրորդի երկարակեցության իրական օրինակ է դարձել Յուրիկ Սարգսյանը՝, ով, նույնիսկ 43 տարեկան հասակում, մասնակցում էր պաշտոնական մրցումների, այդ թվում՝ նաև աշխարհի առաջնությունների։ Նա մասնակցել է երեք օլիմպիական խաղերի եւ 1980թ. Մոսկվայի՝ 22-րդ օլիմպիական խաղերում արժանացել արծաթե պարգևի։ 1980-1993թթ. Յու.Սարգսյանը, մասնակցելով աշխարհի 8 առաջնության, երկու անգամ արժանացել է չեմպիոնի կոչման եւ 6 անգամ դարձել մրցանակակիր։ Նա եվրոպայի կրկնակի չեմպիոն է եւ համաշխարհային 12 ուկիորդների հեղինակ։ 1982-1987թթ. Հայաստանցի մեկ այլ մարզիկ՝ Հոսիսն Միրզոյանը՝ 56, ապա 60 կգ քաշային կարգում դարձել է եվրոպայի չեմպիոն, աշխարհի չեմպիոն, աշխարհի քառակի մրցանակակիր, 1988թ. Սեուլի (Կորեա) 24-րդ օլիմպիական խաղերի չեմպիոն։ Նա սահմանել է աշխարհի 12 ուկիորդ՝։

Օլիմպիական խաղերում Հայաստանցի մարզիկներից ամենամեծ հաղողության է հասել գյոււմրեցի ծանրորդ Իսրայել Միրխոտյանը, որը 1988թ. Սեուլի (Կորեա) 24-րդ օլիմպիական խաղերում շահել է արծաթե, իսկ 1992թ. Բարսելոնի (Իսպանիա) 25-րդ օլիմպիական խաղերում՝ ոսկե մեդալը։ Բացի օլիմպիական խաղերի չեմպիոնի ստորոսից՝ Ի.Միրխոտյանը եվրոպայի եւ աշխարհի չեմպիոն է, աշխարհի առաջնությունների կրկնակի մրցանակակիր. սահմանել է աշխարհի 3 ուկիորդ։

Հայաստանի ծանրորդների հաղթարշավը շարունակեցին ավելի երիտասարդ մարզիկները։ Խաչատուր Քյափանակյանը 1993թ. նվաճեց եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը, իսկ 1994-1995թթ. դարձավ եվրոպայի առաջնության մրցանակակիր, Սերգո Չախոյանը 83կգ քաշային կարգում 1994թ. Թուրքիայում կայացած աշխարհի 60-րդ առաջնությունում արժանացավ արծաթե մեդալի, հաջորդ տարի բրոնզե մեդալ նվաճեց 91 կգ քաշային կարգի ծանրորդ Ալեքսան Կարապետյանը՝, իսկ 1998թ. աշխարհի 69-րդ առաջնությունում նույնպես երկրորդ մրցանակը նվաճեց գերծանրքաշային մարզիկ Արա Վարզանյանը՝։ Եվրոպայի 1999 եւ 2000թթ. առաջնություններում չեմպիոնի կոչումը նվաճեց Հայաստանցի մեկ այլ մարզիկ՝ գերծանրքաշային ծանրորդ Աշոտ Դանիելյանը՝¹⁰, իսկ Սիդնեյի (Ավստրալիա) 27-րդ օլիմպիական խաղերում բրոնզե մեդալի արժանացավ Արսեն Մելիքյանը՝¹¹։

Ամփոփելով աշխարհի առաջնություններին մասնակցած Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ ծանրորդների արդյունքները, կարող ենք արձանագրել, որ 1946-2004թթ. Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ 37 ծանրորդ, մասնակցելով աշխարհի 32 առաջնության, նվաճել են 111 մեդալ, որից 47-ը ոսկե, 36-ը՝ արծաթե եւ 28-ը՝ բրոնզե։ Աշխարհի առաջ-

¹ Մ.Խալիբյան, Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի եւ սպորտի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 150։

² Վ.Ղարաբաղյան, «Մանրամարտ. Օլիմպիական խաղեր, աշխարհի եւ եվրոպայի առաջնություններ», Երևան, 1983, էջ 165, 173, 430։

³ Խուչի տեղում, էջ 52, 166, 169, 172, 174, 180, 185, 191, 196, 433, 435, 437, 439, 441, 443։

⁴ Խուչի տեղում, էջ 56, 171, 174, 179, 182, 185, 243, 437, 439, 445։

⁵ Վ.Ղարաբաղյան, «Մանրամարտ. Աշխարհի ուկիորդների վիճակագրություն», Երևան, 2004, էջ 152-153։

⁶ Վ.Ղարաբաղյան, «Մանրամարտ. Օլիմպիական խաղեր, աշխարհի եւ եվրոպայի առաջնություններ», Երևան, 1983, էջ 56, 58, 185, 187, 191, 245, 447, 451, 453, 455, 457։

⁷ Վ.Ղարաբաղյան, «Մանրամարտ. ...», էջ 460, 464, 467։

⁸ Խուչի տեղում, էջ 468։

⁹ Խուչի տեղում, էջ 633։

¹⁰ WORLD WEIGHTLIFTING magazine, WW 1999/3, page 35, EUROPEAN WEIGHTLIFTER magazine, 2000/1-2, page 8.

¹¹ WORLD WEIGHTLIFTING magazine, WW 2000/4, page 15.

նություններում Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ ծանրորդների մասնակցության արդյունքները եւ նվաճած մեդալների քանակը բերվում է Մ 1-ին աղյուսակում։

Միաժամանակ հարկավոր է նշել, որ 1975-2004թթ. կայացած աշխարհի երիտասարդական առաջնություններում Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ երիտասարդ ծանրորդները նվաճել են 119 մեդալ, որից 47-ը ոսկե, 42-ը՝ արծաթե, 30-ը՝ բրոնզե։ Աշխարհի երիտասարդական առաջնություններում երիտասարդ Հայ ծանրորդների կողմից նվաճած մեդալների քանակը տրվում է Մ 2-րդ աղյուսակում։

Վանդու Ղարաբաղյան

1-ին աղյուսակ

1946-2004թթ. աշխարհի առաջնություններում Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ ծանրորդների նվաճած մեդալները

Մեդալներ	Սեդմում	Պոկում	Հրում	Եռամարտ	Երկամարտ	Ընդհանուրը
Ոսկի	-	14	16	2	15	47
Արծաթ	-	9	10	6	11	36
Բրոնզ	1	11	9	1	6	28
Ընդամենը	1	34	35	9	32	111

2-րդ աղյուսակ

1975-2004թթ. աշխարհի երիտասարդական առաջնություններում Հայաստանցի եւ սփյուռքահայ երիտասարդ ծանրորդների նվաճած մեդալները

Մեդալներ	Պոկում	Հրում	Երկամարտ	Ընդհանուրը
Ոսկի	17	13	17	47
Արծաթ	11	15	16	42
Բրոնզ	8	13	9	30
Ընդամենը	36	41	42	119

ԱՐԻՒՎՉ ՀԱՐՍԱՆՈՒՄ Է ՆՈՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԻՐՈՎ

Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան

Ակադեմիկոս, պատմաբան Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը ծնվել է 1910թ.

Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում։ 1923թ. ավարտել է գյուղի յոթնամյա դպրոցը։ 1927թ. ավարտել է Երևանի Խ.Արովյանի անվան միջնակարգ դպրոցը, իսկ 1931թ. Երևանի պետական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը։ Թեկնածուական թեզը պաշտպանել է 1939թ., դոկտորականը՝ 1946թ.։ 1941-1943թթ. մասնակցել է գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղած Հայրենական մեծ պատերազմին։ 1950թ. ընտրվել է Հայաստանի ԳԱ իսկական անդամ եւ նույն ակադեմիայի փոխնախագահ։ 1966-1977թթ. եղել է Երևանի պետական համալսարանի ուկտոր։ 1958թ. մինչեւ 1998թ. խմբագրել է «Պատմա-քանասիրական հանդեսը»։

Մ.Ներսիսյանի անձնական ծագման փաստաթղթերը Հայաստանի ազգային արխիվ են բերվել 135.000 թերթի քանակով։ Դրանք աշխատությունների՝ դասագրքերի, ժողովածուների, հոդվածների ձեռագրեր են, գրախոսություններ, գրառումներ, էություններ, գեկուցումներ, դասախոսություններ, հարցազրույցներ, նամակներ, կենսագրական բնույթի եւ հավաքածու փաստաթղթեր։

Փաստաթղթերի գիտատեսիսիկական մշակումից առաջել են 987 մշտական պահպանության գործեր 1923-2002թթ. ծայրային տարեթվերով։ Փոստի հա-

մարն է 818: Ֆոնդը կարելոր գիտական եւ աղբյուրագիտական նշանակութիւն ունի Հայ ժողովրդի պատմութեան Համապատասխան ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող մասնագետների Համար:

* * *

Արտաշես Բալասիի Կարինյանի (Գարբիելյան) ընտանեկան ֆոնդը

Ակադեմիկոս, գրականագետ, Հասարակական գործիչ Արտաշես Բալասիի Կարինյանը (Գարբիելյան) ծնվել է 1886թ. նոյեմբերի 24-ին Բաքվում՝ ծագումով շուշեցի Հանքափոր վարչապետ ընտանիքում: Մայրը վանեցի Մերոպ քահանա Փափազյանի դուստրն է՝ Վահան եւ Վրթանէս Փափազյանների քույրը: Նախնական կրթութիւնը ստացել է տանը՝ մոր մօտ, այնուհետեւ ուսանել Բաքվի գիմնազիալում: 1910թ. ավարտել է Պետերբուրգի Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, այստեղ էլ Հարկ է սցիլալ-դեմոկրատական շարժմանը: Բաքվում զբաղվել է իրավաբանական գործունեութեամբ, 1913թ. Հեղափոխական գործունեութեան Համար ձերբակալվել է եւ արտաքսվել, ապա աքսորվել Յարիցին: 1921թ. եղել է Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան արդարադատութեան ժողկոմ: Երկար տարիներ վարել է կուսակցական ղեկավար պաշտոններ՝ ՀնՍՀ Կենտրոնականի նախագահ, լուսժողովոյի տեղակալ, խմբագրել է բազմաթիւ Հանդեսներ: 1941թ. անցել է գիտական աշխատանքի սկզբում ԳԱ Մ.Արեղյանի անվան գրականութեան ինստիտուտում, իսկ 1965թ.՝ պատմութեան ինստիտուտում: Ա.Կարինյանի նախածնունդով լի մարտնչական ստեղծվել է Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան բաժինը, որի երկարամյա ղեկավարն է եղել:

Ա.Կարինյանը անձամբ ճանաչել է ժամանակի ակնավոր շատ գրողների, գիտնականների, արվեստագետների, կուսակցական եւ քաղաքական գործիչների, որոնց մասին թողել է Հարուստ եւ արժեքավոր Հուշագրութիւն: Մեծ Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նրա Հարյուրավոր կարծիքները, գրախոսութիւնները, մատենագիտական ակնարկները:

Հետաքրքիր նյութ է հալաքված ֆոնդի ծավալուն «Նամականք» բաժնում, այստեղ կարելի է գտնել գիտութեան եւ մշակութի գործիչների, այդ թվում Ա.Խաչատրյանի, Ալ.Սպինդրաբեյի, Ա.Տիգրանյանի, Ալ.Թամանյանի, Թ.Թորամանյանի, Պ.Լիւիսյանի, Խ.Սամվելյանի, Վ.Համբարձումյանի, Մ.Ներսիսյանի, Մ.Շողոխովի, Բ.Պիտրովսկու, Բ.Պոլեւոյի, Մ.Արեղյանի, Ալ.Շիրվանզադեի, Հովհ.Շիրազի, Հր.Աճառյանի, Խ.Ջարյանի, Ան.Միկոյանի, Պ.Մակինցյանի, Հովհ.Քաջազնունու, Ալ.Մյասնիկյանի, Ա.Մուսվաթի եւ շատ այլոց հետ նամակագրութիւն:

Փոնդում մեծ տեղ են զբաղում նաեւ Ա.Կարինյանի եղբոր՝ կենսաբանական գիտութիւնների թեկնածու, մանկավարժ Ռուբեն Բալասիի Գարբիելյանի փաստաթղթերը: Ռ.Գարբիելյանը Հեղինակ է բազմաթիւ բնագիտական աշխատութիւնների, հոդվածների ուսումնական ձեռնարկների:

Ընտանեկան ֆոնդում տեղ են գտել նաեւ Ա.Կարինյանի ծնողների՝ Բալասի Աղամի Գարբիելյանի եւ Տիգրանուհի Մերոպի Գարբիելյանի (ծնունդով՝ Փափազյան) անձնական փաստաթղթերը, մորաքրոջ՝ Աշխեն Մերոպի Փափազյանի Հեղինակած «Վարդանանց պատերազմ» թատերգութիւնը, որը բեմադրվել է Ղարաբեյիսայում 1907թ., Ա.Կարինյանի քույրերի եւ եղբայրների՝ Վարդուհի, Հայկանուշ, Արփինիկ, Վարդգէս, Հայկ, Համազասպ Բալասիի Գարբիելյանների անձնական եւ ծառայողական փաստաթղթերը, ինչպէս նաեւ երգչուհի Արփինիկ Գարբիելյանի ռազմաճակատային գրառումները եւ նրա ամուսնու՝ նկարիչ Սերաֆիմ Պավելի Գրանիչնովի փաստաթղթերը:

Պատմական արժեք են ներկայացնում ֆոնդում ընդգրկված լուսանկարները, Հատկապէս Հովհ.Թումանյանի, Ե.Ջարենցիի, Վրթ.Փափազյանի, Ալ.Մյասնիկյանի, Սուսաննա Տերյան-Մյասնիկյանի, Ա.Լուկաշինի, Գ.Յակուբովի եւ այլոց լուսանկարները:

Ա.Կարինյանի Հալաքածուի փաստաթղթերը Հայաստանի ազգային արխիւի են ընդունվել 2003թ.: Այն գիտատեխնիկական մշակման է ենթարկվել, որի արդիւնքում ձեւավորվել են 929 մշտական պահպանութեան գործեր, որոնք ֆոնդավորվել եւ ցուցակագրվել են (ֆոնդ 746):

* * *

Մկրտիչ Արմեն (Մկրտիչ Գրիգորի Հարութիւնյան)

Բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, ՀնՍՀ կուլտուրայի փաստակալոր գործիչ Մկրտիչ Արմենը (Մկրտիչ Գրիգորի Հարութիւնյան) ծնվել է 1906թ. դեկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի) արհեստավորի ընտանիքում: Սկզբնական կրթութիւնը ստացել է տեղի վիճակագրական դպրոցում, այնուհետեւ ուսումը շարունակել տղայոց գիմնազիալում: Ուսանել է նաեւ Մոսկվայի կինեմատոգրաֆիայի պետական ինստիտուտի սցենարական բաժնում:

1937թ., շատ Հայ մտավորականների նման Մ.Արմենը՝ որպէս ժողովրդի թշնամի, ձերբակալվում է եւ աքսորվալըում անցկացնում ութ ծանր ու ձիգ տարիներ: 1945թ. արդարացվում է եւ վերադառնում ստեղծագործական աշխատանքի:

Բավականին մեծ է գրողի թողած գրական ժառանգութիւնը: Նա Հեղինակ է մի շարք վեպերի, վիպակների, երկերի, պատմվածքների, պիեսների, բանաստեղծութիւնների:

Հարուստ եւ բազմաբնույթ է Մ.Արմենի արխիւային ֆոնդը: Այնտեղ առկա են գրողի այնպիսի խոշոր ստեղծագործութիւններ, ինչպիսիք են «Երեւան» էպոպեան, «Ժիրալը Գինց», «Աշխարհ» վեպերը, Հեղինակի մեծ Համբալ բերած «Հեղինար աղբյուր» վիպակը, աքսորվալըում անցկացրած ծանր տարիների նվիրված «Պատվիրեցին Հանձնել Ջեզ» պատմվածքների ժողովածուն: Մ.Արմենը ստեղծագործել է նաեւ չափածո ժանրում: Ֆոնդում տեղ են գտել նրա մանկապատանկան բանաստեղծութիւնները եւ թարգմանութիւնները: Մկրտիչ Արմենը մի շարք գրականագիտական աշխատութիւնների եւ հոդվածների Հեղինակ է: Ֆոնդում առկա են նրա «Կլխավոր Հունով» մեծածախ աշխատութիւնը՝ նվիրված իր ղեկավարած Հայաստանի պրոլետ գրողների «Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր» միութիւններին, Հոդվածներ արվեստի, ճարտարապետութեան, քաղաքաշինութեան եւ այլ Հարցերի շուրջ:

Բազմաթիւ են Մ.Արմենի գրած եւ իրեն ուղղված նամակները: Հետաքրքիր է Հատկապէս նրա նամակագրութիւնը Գ.Մահարու, Վ.Ալազանի, Հ.Սիրասի, Գ.Արարանի, երգահան Վ.Տիգրանյանի եւ այլոց հետ:

Վերը նշված փաստաթղթերից զատ ֆոնդում առկա են նաեւ գրողի կենսագրութիւնը վերաբերող փաստաթղթեր, օրագրեր, Հալաքածու նյութեր, լուսանկարներ: Փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակումից առաջացել են 150 մշտական պահպանութեան գործեր՝ 1923-1972 ծալային տարեթիւերով: Մկրտիչ Արմենի անձնական ֆոնդը կրում է 972 Համարը:

Լուիզա Սարոյան
ՀԱԱ. բաժնի վարիչ

Գրախոսություն

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ. «ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերյալ փաստաթղթերի Հայտնաբերման եւ Հրատարակման բնագավառում պրպտումները ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանը շարունակեց նաեւ Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում: Այդ գործունեութեան Հանրապետութեան եղալ նրա նոր աշխատութիւնը՝, որը լույս ընծայվեց բազմալաստակ գիտնականի մահից հետո:

Հայերեն եւ ռուսերեն տարբերակներով լույս տեսած սույն մեծարժեք աշխատութիւնը Հրատարակութեան է պատրաստել Հեղինակի բազմամյա աշխատակցուհին՝ գիտնականի հիշատակի պահպանման նվիրյալ Նունն Կերոյանը, գրքի խմբագիրն ու առաջարանի Հեղինակն է Պարուլը Մուրադյանը:

Ինչպէս նշվում է գրքի անոտացիալում, բազմալեզու աղբյուրների Համագրմամբ ու մեկնաբանմամբ Հեղինակը սահմանում է Հայոց ցեղասպանութեան

¹ Մկրտիչ Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանութեան անհերքելի փաստաթղթեր, Երեւան, 2005, 335 էջ:

ծրագրված բնույթը, ընդգծում հայերի ինքնապաշտպանության կատարած դերը եւ մերժում թուրքերի «քաղաքակրթական» առաքելությունը:

«Երևու խոսք»-ում Պ.Մուրադյանը սերմ ու տպավորիչ կերպով ընդգծում է, որ գրքի բոլոր հինգ գլուխները գրված են սուեականորեն հավաքած ու նոր հարցադրումներով լուսաբանվող փաստական հարուստ նյութի վերլուծությամբ ու արդիական հնչեղություն ունեցող հանրապետություններով ու փաստարկումներով: Մեկ անգամ եւս շեշտվում է, որ մեզանում առաջինը Մ.Ներսիսյանը քաղաքացիական ու գիտական համարձակություն ունեցավ հաղթահարելու գաղափարական կապանքները եւ դեռեւս 1946-ին գոլտորական դիսերտացիա պաշտպանելու թուրքական բունպետություն հեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի վերաբերյալ: Նա այդ պայքարը որակեց իրբեւ ազատագրական, բացահայտեց թուրքական պատմարություն կենթարարությունը: Վերստին ընդգծվում է այն իրողությունը, որ դարձյալ Մկրտիչ Ներսիսյանն էր, որ 1965-ին «Պրավդայում» տպված հոդվածով ԽՍՀՄ-ում բարձրագույն խոսք ստաց Հայոց ցեղասպանության մասին եւ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուի հրատարակմամբ հիմք դրեց Հայաստանյան ցեղասպանագիտությանը¹:

Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է արեւմտահայերի 1915-1916թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցերին: Այն իրբեւ գեղուցում կարգադրել է Մեծ եղեռնի 80-ամյակին նվիրված 1995թ. ապրիլին Երեւանում կայացած միջազգային գիտաժողովում:

Անվանի գիտնականը գտնում է, որ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված բազմապիսի աշխատություններում անբավարար է լուսաբանված 1909-1914թթ. երիտթուրքերի վարած ազգային քաղաքականությունը, հարկ եղած խորությունը ուսումնասիրված չեն Մալոնիկ քաղաքում երիտթուրքերի 1910-1911թթ. կայացած գաղտնի խորհրդակցությունների եւ համադրմամբ խիստ ազգայնամոլական բնույթի որոշումները, որոնք կանխորոշեցին արեւմտահայերի ցեղասպանությունը, անտեսվել են բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ արդեն 1912-1913թ. երիտթուրքերը գործնական քայլեր են կատարել հայերի համընդհանուր կոտորածներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ առթիվ հեղինակը վիճակորոշում է դեռեւս 1911-ի հոկտեմբերի 8-ին Կ.Պոլսում Ռուսաստանի գեասպանի իր Արտաքին գործոց մինիստրությունն ուղղված շտապ հաղորդագրությունը եւ մի շարք այլ փաստաթղթեր:

Քիտնականը հերքում է պատմագրության մեջ տեղ գտած այն թույր տեսակետը, թե իբր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանացիներն են ղեկավարել թուրքիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը, որ երիտթուրքերը միայն կատարել են գերմանացի գինիորականների ու գիվանագետների կամքը: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ, իհարկե, գերմանացիները հանդես են եկել երիտթուրքերի հետ միասին ու պաշտպանել նրանց, գերմանացի շատ սպաներ անգամ մասնակցել են հայերի կոտորածներին, բայց Մեծ եղեռնի գլխավոր, հիմական մեղքն ընկնում է էնվեր, թալեաթ, Ջեմալ փաշաների եւ մյուս գործիչների վրա, որոնք Հայկական հարցում հետեւողականորեն հետապնդում էին էքսպանսիոնիստական ու ջարդարարական ծրագրեր, որպեսզի հասնեն իրենց պանթուրքիստական ծրագրերի իրականացմանը: Ռիբեմն երիտթուրքերը ստակ գործակալներ չէին, այլ ունեին իրենց սեփական վաղօրոք մշակված ծրագրերը²:

Մ.Ներսիսյանը քննադատում է այն պատմաբաններին, ովքեր հայերի ցեղասպանության հարցում խիստ գերազնահատում են կրոնական գործոնը, հայ եւ թուրք բուրժուազիայի միջև եղած հակամարտության հանգամանքն ու բրբղան ավազակախմբերի գերը³:

Նա գգալի թերություն է համարում այն հանգամանքը, որ արեւմտաեվրոպական եւ ամերիկյան հեղինակների ուսումնասիրություններում դեռեւս քիչ են օգտագործված Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը, որոնք չափազանց կարեւոր նշանակություն ունեն հայերի ցեղասպանության, Հայկական հարցի եւ ընդհանրապես հայ ժողովրդի նոր պատմության շատ հարցե-

րի բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Ռուսական արխիվներում պահպանվող պաշտոնական նյութերին քաջատեղյակ պատմաբանը հավաստում է, որ դրանք հիմնովին հերքում են ուսաստյացների հորինած այն առասպելը, թե ուսական պետությունը ինչպես 1890-ական թվականներին, այնպես էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իբր ցանկացել է «գրավել Արեւմտյան Հայաստանը առանց հայերի»: Քիտնականն ընդգծում է, որ պատմության կեղծարարների տարածած այդ թեզը ճիշտ չէ, եւ չի կարելի առանձին հետազննման հարյուրակային չիտովնիկների հայացքները նույնացնել ուսական պետության քաղաքականության հետ⁴:

Հեղինակը հաջորդ գիտողությունը վերաբերում է հենց Հայաստանի արխիվներում ու գրադարաններում պահվող փաստաթղթերի բավարար չափով օգտագործված չլինելուն, նյութեր, որոնք խոսում են հօդուս այն իրողության, որ արեւմտահայեր կազմակերպել են ոչ թե «քավարական պատամարություններ», այլ ստիպված դիմել են ինքնապաշտպանական մարտերի, իսկ հայ կամավորական ջուկանները մեծ դեր են խաղացել արեւմտահայ խաղաղ բնակչության փրկության գործում⁵:

Մ.Ներսիսյանը վճռականորեն մերժում է Օսմանյան կայսրության պատմությունը նվիրված որչ աշխատություններում արտահայտված այն շինծու տեսակետը, թե իբր հայերը մինչեւ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը ունեցել են ապահով կյանք ու լայն իրավունքներ: Այդ առթիվ նա խնդիր է դնում գոյություն ունեցող սղրքերի հիման վրա ցույց տայ, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում ապրել են սարկական ու ճորտական վիճակում, մշտապես ենթարկվել են ջարդերի, բարբարոսական ճնշումների ու անտանելի կեղեքումների⁶:

Անդրադառնալով հայերի ցեղասպանության հարցում մեծ պետությունների դիրքորոշման հիմնանիցքերին, Մ.Ներսիսյանը մերժում է այն տեսակետը, թե իբր նրանք բոլորը ցուցաբերել են անտարբերություն եւ ոչինչ չեն ձեռնարկել գաղաքեցնելու երիտթուրքերի ոճրագործությունները: Նա գտնում է, որ նման մտեցումը թերի է եւ չի բացահայտում ողջ ճշմարտությունը, որովհետեւ տարբեր պետություններ վարել են տարբեր քաղաքականություն: Մասնավորապես ցարական Ռուսաստանի դիրքորոշման առթիվ նա հայտնում է այն անասան ճարտամբը, որ Ռուսաստանը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հավատարիմ հայ-ուսական բարեկամական հարաբերությունների դարավոր ավանդույթներին, 1915-1917 թվականներին, ինչպես նաեւ նախորդ ավելի քան երկու հարյուր տարիների ժամանակաշրջանում, աշխատել է ապահովել, պահպանել Հայության ֆիզիկական գոյությունը, հանդես է եկել թուրք ազգայնականների հայալինել քաղաքականության դեմ, փոճել է խաթարել պանթուրքական ծրագրերը: Դրանից բխող եզրակացությունն այն է, որ Հայկական հարցում Ռուսաստանի եւ հայ ժողովրդի շահերը համընկել են⁷:

Մ.Ներսիսյանը վճռականորեն մերժում է այն մտայնությունը, թե իբր 1915թ. ամսանը ուսական գորբերի նահանջը հետապնդել է արեւմտահայ բնակչությունը կոտորել տալու, Արեւմտյան Հայաստանը հայաթափելու նպատակ մեկ անգամ եւս ընդգծում, որ չի կարելի ուսու առանձին գինիորական գործիչների տրամաբույությունները նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ: Ռուսաստաց, թուրքոֆիլ եւ արեւմտամետ հեղինակներին, որոնք «սոսնում են» իրական փաստերը, նա հիշեցնում է, որ 1915թ. մայիսի սկզբին այդ ուսական գորբերը փրկեցին պաշարված վանեցիներին, որ միայն 1916 թվականին ուսական կառավարությունը արեւմտահայ գաղթականությանը տրամադրեց 250 միլիոն ուրլի ոսկով, նրանց պատսպարեց Հյուսիսային Կովկասում, սեժոնյան քաղաքներում ու Ռուսաստանի այլ վայրերում, իսկ Կովկասյան ճակատում կոլոն ուս գինիներին ու կողակները փրկեցին հազարավոր հայ որբ երեխաների:

Մ.Ներսիսյանը սուր քննադատական խոսք է ուղղում սկիւռեահայ հեղինակ է.Տասնատ վրդ. Ենարտմյանի հասցեին, որն իր Հրատարակած գրքում Մեծ եղեռնի մեղքը գցում է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքի եւ արեւմտահայ ուսասեր մտավորականության վրա, փորձում համոզել ընթերցողին, թե իբր ցարական կառավարություն է Մեծ եղեռնի գլխավոր մեղավորը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նույն տեղում:

³ Մկրտիչ Ներսիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 12:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 13:

⁶ Նույն տեղում, էջ 13-14:

⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

⁸ Մկրտիչ Ներսիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 19:

Նա դատապարտում է նաև այն դիկտանտական հողվածների հեղինակներին, ովքեր ոչ հեռու անցյալում Հայաստանի մամուլի օրգանները հեղեղեցին հակադիտական, ուսուսայացութեամբ տողորված եւ ըստ էութեան թուրքոֆիլական հրապարակումներով՝ անտեսելով մեր իմաստուն նախնիների՝ Հովսեփ Էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Հովսեփ Արղությանի, Ներսես Աշտարակեցու, Խաչատուր Աբովյանի, Ստեփանոս Նազարյանի, Գրիգոր Արծրունու, Բաֆֆու, Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի, զորավար Անդրանիկի, Ավետիք Իսահակյանի, Ալլյամ Սարյանի եւ ուրիշ ականավոր գործիչների պատգամները՝:

Աշխատութեան երկրորդ գլուխը նվիրված է Օսմանյան պետութեան այսպես կոչված «քաղաքակրթական միսիայի» քողազերծմանը:

Անվանի պատմաբանն առաջարկում է հիմնարար հետազոտութեաններով հակահարված տալ պատմութեան թուրք կեղծարարներին, որոնք հորինել եւ տարածել են իրականութեան հետ ոչ մի առնչութեան չունեցող այն ստահող առասպելը, թե իբր Օսմանյան պետութիւնը եղել է աշխարհի զարգացած ու առաջգեմ պետութեաններէջ մեկը, որ թուրք սուլթանները քաղաքակրթութեան են սերմանել Ասիայի եւ եվրոպայի շատ երկրներում, ազատութեան եւ օրինակաւորութեան են պարգևել բազմաթիվ ժողովուրդների, կարգ ու կանոն են հաստատել նրանց երկրներում եւ այլ: Մինչդեռ իրականում Օսմանյան պետութեանն իր ամբողջ գոյութեան ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարբարոսութեաններով, դարեր շարունակ արգելակել է իրեն հպատակ երկրների տնտեսութեան, մշակութի զարգացումը, դատան հայածանքի, կեղեքումների ու կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների եւ ազգութեաններին: Ասվածը հիմնավորելու համար հեղինակը վկայաբերում է Հեգելի, Մարքսի, Չերնիշևսկու, Գլադստոնի, Էմիլ Դիլտի, Հյուլսթի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռոյեն-Փեկմենի, Ֆրեդերիկ Գրինի եւ այլոց բնորոշումները թուրքական բռնապետութեան չարագործ էութեան մասին: Նույն նպատակով գիտնականը ներկայացնում է նաև անվանի թուրքագետ-արեւելագետներ Ա.Տիլերիսիովայի, Ա.Միլլերի, Ի.Դոստյանի, Յու. Պետրոսյանի, Ջ.Ռեզայովայի, Ն.Իերմավինի եւ այլոց հետազոտութեանների համապատասխան հատվածները: Պակաս կարեւոր չեն նաև իր ժամանակի մի շարք տարեգրիչների, ականատեսների ու պատմիչների նկարագրութեանները թուրքական բարբարոսութեանների մասին, որպիսիք ներկայացվում են հեղինակի կողմից¹: Բազմաթիվ քաղվածքներ են բերվում նաև 16-18-րդ դարերի թուրք պատմիչների գործերից, որոնցում հպարտորեն է խոսվում թուրքական գազանութեանների մասին (Իբրահիմ Փեչեկի, Էվլիյա Չելեբի, Չելեբի-զադե Էֆենդի եւ ուրիշներ):

Տասնիներորդ գրքում եւ 20-րդ գրքի սկզբին Օսմանյան պետութեան «քաղաքակիրթ» կերպարը բնորոշելու համար Մ.Ներսիսյանը գիմում է Ֆրանսիացի հեղինակներ Օլիվիերին, Շատրբրիանին, Շալլ Իելվային, Ա.Փոբերին Ֆ.Միլինդեյնին, գերմանական եւ այլ աղբյուրների: Այդ ուղղությամբ իր մտքերը Մ.Ներսիսյանն ամփոփում է Հ.Թումանյանի բառերով՝ Սուլթանական Թուրքիան եղել է ոչ թե պետութեան, այլ սպանդանոց²: Իսկ ընդհանուր եզրակացութեանն այն է, որ Օսմանյան պետութեան դեմ ուղղված ազատագրական շարժումների գլխավոր պատճառը ոչ թե Ռուսաստանն էր, կամ Մեծ Բրիտանիան, այլ թուրքական սուլթանների կողմից նվաճված երկրներում ստեղծված բարբարոսական, անտանելի ուժերը³:

Աշխատութեան երրորդ գլուխը կրում է «Անհերքելի փաստաթղթեր արեւմտահայութեան ցեղասպանութեան մասին» վերնագիրը:

Նշելով, որ Մեծ եղեռնի մասին ստեղծված է հակադաս գրականութեան, Մ.Ներսիսյանը այն միտքն է հայտնում, որ այդ հարուստ ու բազմալեզու գրականութեանը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրութեանում իսկապես տեղի են ունեցել արեւմտահայերի զագվածային կոտորածներ, իսկական ցեղասպանութեան՝ հրեշավոր իր գաժանութեամբ ու բարբարոսությամբ⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

² Նույն տեղում, էջ 25-26:

³ Նույն տեղում, էջ 32-45:

⁴ Միլլեից Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

Սակայն շատ թուրք պատմաբաններ, պետական գործիչներ, լրագրողներ, ինչպես նաև նրանց կրկնող եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք հեղինակներ ջանում են ժխտել արեւմտահայութեան ցեղասպանութեանը: Մինչդեռ, հեղինակի խորին համոզմամբ, նման մարդիկ միտումնավոր կերպով «մոռանում են», որ շատ պետական արխիվներում պահպանվում են եւ արդեն շրջանառութեան մեջ են գրված այնպիսի սկզբնաղբյուրներ ու պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են արեւմտահայութեան փաստը եւ որոնց վկայութեանները ի վիճակի չեն հերքելու ամենամոլոր կեղծարարներին անգամ⁵: Այդ ստեղծված հեղինակը նկատի ունի առաջին հերթին գերմանական ու թուրքական սկզբնաղբյուրները, որոնցից բերվում են մի շարք սպավորիչ հատվածներ⁶:

Այդ ամենից հետեւութեան է արվում, որ կեղծում են ոչ թե տարբեր ազգութեանների հարյուր հազարավոր անվանի հեղինակները, այլ մի քանի տասնյակ թուրք նորեղուկ «պատմաբանները», որոնց համար ոչ մի նշանակութեան չունի ոչ գիտական օբյեկտիվությունը, ոչ էլ պատմական ճշմարտութեանը:

Գրքի հինգերորդ գլխում ներկայացվում են վավերագրեր, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են, որ հայութեան Մեծ եղեռնի փաստը գեոեւս տասնյակ տարիներ առաջ հրապարակորեն ընդունել է Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը՝ Թուրքիայում այսօր գրեթե սրբացված «Թուրքերի հայրը», որի հրամաններով 1920թ. վերջին եւ 1921թ. սկզբներին քեմալական զորքերը բարբարոսութեաններ էին կատարում Արեւելյան Հայաստանում: Այդ մասին գրքի վերջում գետեղված են թվով 27 պերճախոս արխիվային փաստաթղթեր ու վավերագրեր:

Ակազմեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի վերջին գիրքը կարեւոր ներգրում է ցեղասպանագիտութեան բնագավառում եւ լավագույն ուղեկից է Հայոց Մեծ եղեռնի պատմութեան հետագա ուսումնասիրողների համար:

Մ Հեր Կարապետյան
պատմական գիտութեանների
գիտորդ

Աղխիվային գործ

ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ» ՊՈԱԿ-Ի 2004թ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ

«Հայաստանի ազգային արխիվ» պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունը (այսուհետև՝ պետական արխիվ) ՀՀ արխիվային գործի զարգացման 2004 թվականի ծրագրային առաջադրանքներին համապատասխան իրականացրել է նպատակային աշխատանքներ՝ ըստ գործունեության նախանշված ուղղություններին:

1. ՀՀ արխիվային հավաքածուի փաստաթղթերի պահպանության ապահովում

1.1. Պետական արխիվի ձեռնարկատիրական գործունեությամբ առաջացած եւ խնայված միջոցներով իրականացվել են հիմնային եւ ընթացիկ վերանորոգումներ պետական արխիվի առաջին մասնաշենքում, Տավուշի, Արարատի մասնաճյուղ-

¹ Նույն տեղում, էջ 87:

² Նույն տեղում, էջ 89-102:

ղերի եւ Բերդի. Արարատի (Վեդիի) տարածքային ներկայացուցչությունների գրադեցրած շենք-շինություններում: Նոր տարածքներ են տեղափոխվել 2 (Վարդենիս, Չարենցավան), լրացուցիչ տարածք է ձեռք բերել 1 (Արտվյան) եւ դարակաշարերով ապահովվել են 6 (Սպիտակ, Մաղկահովիտ, Ապարան, Թային, Վեդի, Արմատվիր) ներկայացուցչություններ, ինչի շնորհիվ զգալիորեն բարելավվել են արխիվային Հավաքածուի պետական պահպանության ներքո գտնվող փաստաթղթերի պահպանությունն ու դրանց հետ աշխատանքային պայմանները:

1.2. Արխիվային փաստաթղթերի ֆիզիկական վիճակը բարելավելու, երկարակեցությունն ապահովելու նպատակով իրականացվել է 226.715 թերթի վերականգնում ու վերանորոգում, 37210 (ծրագրով՝ 27.230դ.) արխիվային գործերի կարում ու կազմակերպում, 99845 (ծր. 139.596) գործի արկղավորում եւ ավելի քան 66 Հազարի կազմակերպում (արկղավորման նախապատրաստում): Առաջադրանքի թեթևաման պատճառը անհրաժեշտ քանակությամբ արկղեր չուներնայն է:

Հատուկ խցիկներում կատարվել է 4021 գործի (ծր.՝ 4000դ.) ախտահանում: Ստուգվել են Հատուկ կուռույթով պրոֆիլակտիկ մշակման է ենթարկվել ապահովարարական ֆոնդի 605.320 կազմի միկրոպատճեններ (ծր.՝ 605.000 կազմ):

1.3. Ընդունված կազմով իրականացվել է պետական արխիվ (նաև մարզային կառույցներ) մուտքագրված արխիվային գործերի (46.632դ.) ու անձնական ծագման (անձնակ) փաստաթղթերի (230.154 թերթ) պետական Հաշվառումը:

1.4. Պետական արխիվի Համապատասխան կառուցվածքային ստորաբաժանումներում ու մարզային կառույցներում միասին վերցրած նիշավորվել եւ վերանիշավորվել են 197.239 արխիվային գործ, արխիվապահոցներից բաժիններ, բնիկեր-ցարահներ, յարտատորիա եւ մատակարարվել եւ ետրնդունվել ու վերատոկադրվել շուրջ 59500 արխիվային գործ ու 300 բյուրո միկրոպատճեններ եւ ավելի քան 16.400 նախագծեր-գծագրեր:

1.6. Կատարվել է 694.986 արխիվային գործերի առկայության ու ֆիզիկական վիճակի ստուգում, որից 35850-ն բնկնում է պետարխիվի պահպանության ապահովման եւ ՀՔՓ բաժիններին, իսկ մնացած 659136-ը (ամբողջի մաս 95%-ը)՝ մարզային մասնաճյուղերին ու տարածքային ներկայացուցչություններին: Բարձր ցուցանիշներ են ապահովել Լոռու, Երեւան քաղաքի մասնաճյուղերն ու Մեղրու, Մասիսի, Տաշիրի եւ Դիլիջանի ներկայացուցչությունները:

2. Տեղեկատու-որոնողական Համակարգի ստեղծում եւ կատարելագործում

2.1. Հաշվետու ժամանակաշրջանում պետական արխիվում իրականացվել են արխիվային գործերի ցուցակների կատարելագործման եւ վերամշակման նպատակային ծրագրավորված աշխատանքներ: Տարվա ընթացքում կատարվել է 14.576 արխիվային գործերի ցուցակների վերամշակում (այդ թվում ՀՔՓ բաժին՝ 7347դ., մարզային մասնաճյուղեր՝ 7229դ.) եւ 20174 գործերի ցուցակների կատարելագործում (ՀՔՓ - 7002դ., տարածքային ներկայացուցչություններ - 3172դ.):

2.2. Գիտատեխնիկական մշակման է ենթարկվել չկարգավորված վիճակում պետպահպանության ընդունված 727.303 թերթ անձնական ծագման փաստաթուղթ (ծրագրով՝ 694.000 թերթ) եւ գործավարական բնույթի 19.551 (ծր. 18171) ու անձնակազմին վերաբերող շուրջ 7100 գործ: Ընդհանուր կատարողականը կազմել է 104,8%: Անձնական ծագման փաստաթղթերի մշակումից ձեւավորվել, ցուցակագրվել, Հաշվառվել եւ ի պահպանության են հանձնվել 5409 գործ:

2.3. Տեղեկատու-որոնողական Համակարգի ստեղծման ու ավտոմատացման նպատակով կազմվել է 35.952 քարտ (104%) (ծր.՝ 34665) եւ Համակարգիչ մուտքագրվել 110.140 քարտ (մասամբ նախկին տարիներից մնացած) (ծր.՝ 127.410) մարզային կառույցներից արխիվային փաստաթղթերի քարտագրում ու Համակարգիչ քարտերի մուտքագրում իրականացվել է միայն Երեւանի քաղաքային մասնաճյուղում (2000 քարտի ծավալով):

2.4. Տարվա ընթացքում պատրաստվել է 17 արխիվային տեղեկատու (ծր.՝ 3 Հատ), որոնք հիմնական մասով թեմատիկ ցանկեր են («Փետրվարյան ճեմարան», «Ա.Քոչինյան», «Թ.Թորամանյան», «Ռուս-Հայկական Հարաբերություններ» եւ այլն):

3. ՀՀ արխիվային Հավաքածուի Համարում: Փաստաթղթերի փորձաքննության արժեքավորում

3.1. Հանրապետությունում արխիվային գործի զարգացմանը նպատակաուղղված աշխատանքի շնորհիվ է ապես աճել է արխիվային Հավաքածուի պետական

պահպանության ներքո գտնվող փաստաթղթերի քանակական կազմը, որը 2005թ. հունվարի 1-ի դրությամբ երեք միլիոն գործից ավելին է (3.140.719դ.):

2004-ի պետական արխիվը Համարվել է գործավարական եւ գիտատեխնիկական բնույթի 46.288 (167,5%) (ծր.՝ 28831) ու անձնակազմին վերաբերող 22.176 գործերով, որոնք պետպահպանության են ընդունվել մոտ մեկ տասնյակ Համարման աղբյուր կազմակերպություններից (Երեւանի պետական մանկավարժական Համալսարան, ՀՀ պետական սեզերիների վարչություն, ՀՀ գյուղատնտեսություն, «Հայներուզ» ՊՁ, «Քար եւ սիլիկատներ» ԳՀԻ, Երեւանի պետական բժշկական Համալսարան եւ այլն): Պետական արխիվ մուտքագրվել են նաև մեծ ծավալով անձնական ծագման փաստաթղթեր ու նյութեր տարբեր-շնագավառների նշանավոր Հայ գործիչների (Վ.Փափազյան, Ա.Կարինյան, Պ.Ջեյրուսյան, Հր.Ավետիսյան, Զ.Բալայան, Ս.Վահունի եւ ուրիշներ) անձնական արխիվներից: Տարվա կործանող Համարված այդ կարգի փաստաթղթերի ընդհանուր ծավալը կազմել է 230.154 թերթ, ինչը ծրագրային ցուցանիշի շուրջ 136,5% -ն է կազմում:

3.2. Պետական արխիվի ՀՔՓ բաժնում եւ մարզային կառույցներում ծրագրավորված 26840-ի փոխարեն փորձաքննության արժեքավորման են ենթարկվել 59.154 գործավարական գործեր, ինչի արդյունքում 15.604-ը առանձնացվել է ոչնչացման: Մտադրային այդ ցուցանիշի գծով ամենաբարձր կատարողականը ապահովել է պետական արխիվի մարզային մասնաճյուղերում:

3.3. Արխիվային մասնագետների ուժերով պետական արխիվի Համարման աղբյուր կազմակերպություններում մշակվել ու արխիվացման է առանձնացվել ընդամենը 7257 գործ, որից 4186-ը՝ մշտական պահպանման, 3071-ը՝ անձնակազմին վերաբերող:

3.4. Մրագրավորված աշխատանքներ են տարվել պետական արխիվի Համարման աղբյուրների շրջանակը որոշելու եւ դրանց ցանկը (ցուցակը) կազմելու հետ կապում: Առկա վիճակով ցուցակի նախագիծը, ուր ներառված են ավելի քան 500 աղբյուր պետական կազմակերպություն, քննարկման ու ավարտացման նախապատրաստման ընթացքում է:

3.5. Նախապատրաստվել ու անցկացվել է պետական արխիվի մեթոդական փորձաքննության Հանձնաժողովի յոթ նիստ, որոնցում քննարկվել են 16.511 մշտական պահպանման ու 9485 անձնակազմին վերաբերող եւ անձնական ծագման փաստաթղթերի 1111 գործերի ցուցակների, ինչպես նաև ավելի քան երկու տասնյակ աշխատակազմերի արխիվների ու փորձագիտական Հանձնաժողովների կանոնակարգերի նախագծեր: Քննարկված բոլոր օրակարգային Հարցերի վերաբերյալ Հանձնաժողովն ընդունել է Համապատասխան որոշումներ:

4. ՀՀ արխիվային Հավաքածուի փաստաթղթերի օգտագործում եւ Հրատարակում

4.1. Պետական արխիվի կողմից ժամանակին ու հիմնավոր պատասխանվել է ստացված (այդ թվում՝ արտասահմանից) 9102 Հարցումների (այդ թվում թեմատիկ՝ 91, սոցիալ-իրավական բնույթի՝ 9011), որից 1430-ը կատարել է Հարցումների բաժինը, 66-ը՝ ՀՔՓ բաժինը, մնացած 7606-ն բնկնում է մարզային կառույցներին: Առաջադրանքի գծով կատարողականի 83,5%-ը բաժին է բնկնում մարզային կառույցներին: Տարեկան կտրվածքով Համեմատաբար բարձր են Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի մասնաճյուղերի ու Ախուրյանի, Բերդի, Ճամբարակի ներկայացուցչությունների ձեռքբերումները: Հատկանշական է նաև այն, որ ստացված Հարցումներից 8190-ի (շուրջ 90%) պատասխանները դրական են, ինչը պետական արխիվի Հատարակական Հնչեղության մեծացման կարևոր երաշխիքներից է:

4.2. Տարվա ընթացքում պետական արխիվն ունեցել է 353 ուսումնասիրող, որոնց տրամադրվել է 14377 արխիվային գործ, 16.420 գծագիր (նախագիծ), 182 թերթի լրակազմ ու շուրջ 300 բյուրո միկրոստացիաներ:

4.3. Պետական պահպանության ներքո գտնվող արխիվային փաստաթղթերի օգտագործմամբ ոլորտի աշխատողների կողմից նախապատրաստվել ու Հրատարակվել եւ (կամ) Հեռարձակվել են շուրջ հինգ տասնյակ Հոդված-նախդեռուստատեսային Հաղորդումներ (20 Հոդված, 9 Հեռ.Հաղ.) 29 Հատ՝ նվիրված տարվա Հիշարժան իրադարձություններին ու կրթամշակութային Հաստատությունների եւ Հայ փաստակաշատ գործիչների Հորեյրական տարիելներին: Մասնաճյուղերից նման ձեռնարկումներ իրականացրել են Լոռին ու Սյունիքը (Համապատասխանաբար՝ 8 եւ 3 Հատ):

Պետական արխիվի ցուցասրահում կազմակերպվել է 16 թեմատիկ ցուցադրություն («Թ.Թորամանյան-140», «Հայաստանի 3 Հանրապետությունների կայացումը», «Գեւորգյան ճեմարան-130», «Երեւանի Հումանիտար քոլեջ», «Հայաստանի ազգային արխիվ-80», «Հովհաննես Երեզլի» եւ այլն):

Գրանցից գատ, պետական արխիվը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել երջանահիշատակ Վազգեն Հայրապետի մահվան տասներորդ (Ս.Էջմիածին) եւ Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան 175-րդ տարելիցների նվիրված ցուցադրությունների կազմակերպմանը:

4.4. Լուսւս են ընծայվել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» Հանդեսի 2004 թվականի առաջին (հերթական՝ 103-րդ), ինչպես նաեւ «Աղբյուրաղբյուրներ» շաբաթից «Վավերազբեր Հայ եկեղեցու պատմություն» (11-րդ, 12-րդ հատորներ) եւ «Համահայկական խորհրդակցություններ 1912-1920թթ.» ու «Նիկոլայ Ռիժովով» խորագրերով արխիվային փաստաթղթերի ստվարածավալ ժողովածուները:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա պատրաստվել են «Նիկոլայուս Ազոնց», «Ա.Ուսաշատրյան», «Գեւորգյան ճեմարան», «Ա.Ֆրիկյան երկրներ» հայկական Համայնքները» թեմաներով փաստաթղթերի Հավաքածուները:

Պետարխիվի կողմից անհրաժեշտ աջակցություն է իրականացվել «Բանբեր» Հանդեսի 2004թ. 2-րդ համարի նյութերի Հավաքագրման ու տպագրություն նախապատրաստմանը:

4.5. Նորունակվել են «Կամավորական շարժում», «Հայ-Ֆրանսիական կապեր», «Եղեղեն-90» եւ ծրագրավորված այլ թեմատիկ ժողովածուների Համար փաստաթղթերի Հայանաբերման, Հնագրագիտական մշակման ու Համակարգիչ մուտագրման աշխատանքները: Կատարվել է արխիվային փաստաթղթերի թեմատիկ Հայանաբերում եւ ՀՀ 1, Մեդիա TV ու այլ Հեռուստաընկերություններին դրանց տրամադրում:

5. Օրենսդրական դաշտի կատարելագործում

2004թ. Հանրապետության բարձրագույն մարմնի կողմից ընդունվեց «Արխիվային գործի մասին» ՀՀ օրենքը, որով կարգավորվում են արխիվային Հավաքածուի եւ այլ արխիվային փաստաթղթերի Համալրման, Հաշվառման, պահպանություն, օգտագործման, ինչպես նաեւ արխիվային գործի Հետ առնչվող իրավահարաբերությունները:

Ի կատարումն ՀՀ վարչապետի «Արխիվային գործի մասին» ՀՀ օրենքի կիրառումն ապահովող միջոցառումների մասին» որոշման պահանջների պետական արխիվում մշակվել եւ ՀՀ կառավարություն են ներկայացվել Օրենքի Հիմնագրություններից բխող Հինգ ենթաօրենսդրական ակտերի նախագծերը, որոնցով կարգավորվում են արխիվային Հավաքածուի պահպանություն, Հաշվառման, օգտագործման ու փորձաքննությունը արժեքավորման Հետ կապված ընթացակարգերը, որոնցից 3-ը (պահպանության կարգ, օգտագործման կարգ եւ ՓՆ-ների օրինակելի կանոնակարգ) արդեն Հաստատվել եւ պետական գրանցում են ստացել:

Բացի այդ, Հաշվետու ժամանակաշրջանում ՀՀ արխիվային գործի կազմակերպման գործնական պահանջների Հաշվառմամբ աշխատանքներ են տարվել մի շարք չափորոշիչ-մեթոդական փաստաթղթերի ստեղծման ու գիտահետազոտական մշակումների իրականացման ուղղությամբ (Հանձնարարականներ, ցուցումներ, Հրահանգներ եւ այլն), որոնցով կանոնակարգվում են արխիվային գործի կազմակերպման որոշակի գիտագործնական Հարցեր, միասնականացվում դրանց իրականացման մեթոդիկան ու մտնեցումները խնդրո առաջարկներին:

6. Միջազգային կապեր

6.1. Այս ոլորտում պետական արխիվի գործունեությունը գլխավորապես նպատակաուղղվել է Արխիվների միջազգային խորհրդի (ԱՄՈ) նրա «Եվրասիակ» տարածաշրջանային բաժանմունքի, ինչպես նաեւ այլ միջազգային կազմակերպությունների Հետ գրագրության իրականացմանը (պատասխան նամակների, անհրաժեշտ տեղեկատվության պատրաստում, առաքում եւ այլն):

6.2. Աշխատանքներ են տարվել Ղազախստանի Հանրապետության արխիվային ծառայության Հետ պետական արխիվի կնքվելիք Համագործակցությունների կողմ Համաձայնագրի տեքստի (ռուսերեն) նախագծի Համաձայնեցման ու դրա Հայերեն Համարժեք տարբերակի ստեղծման նպատակով:

6.3. Արխիվի պաշտոնական պատվիրակությունը մասնակցություն է ունեցել Ավստրալիայի մայրաքաղաք Վիեննայում կայացած Արխիվների 15-րդ միջազգային վեհաժողովի աշխատանքներին:

6.4. 2004 թվականին Հայ արխիվագետներն Հյուրն էր Հնդկաստանի ազգային արխիվի ներկայացուցիչը: Այցի նպատակը փորձի փոխանակումն ու կողմերի միջեւ Համագործակցության Հաստատումն էր:

7. Աշխատանք կազմակերպելու Հետ

7.1. Կազմակերպվել ու ապահովվել է պետական արխիվի բոլոր աշխատողների կողմից սոցիալական բարտերի ստացումը, ինչպես նաեւ նրանց Հետ աշխատանքային պայմանագրերի (անհատապես) կնքումը:

7.2. Նախապատրաստվել են տնօրենի՝ անձնակազմին վերաբերող Հրամանների նախագծերը, կանոնավոր կերպով իրականացվել աշխատողների անձնական գործերի վարումը, ապահովվել կազմակերպելու Հետ առնչվող խնդիրների վերաբերյալ պետական արխիվի ղեկավարության կողմից արված Հանձնարարությունները:

7.3. Հատուկ ծրագրերով կազմակերպվել եւ անցկացվել են «Արխիվային գործի մասին» ՀՀ օրենքի կիրառման ապահովման ու արխիվագետների մասնագիտական որակավորման բարձրացման պարագամունքներ եւ Հարցազրույցի անցկացմամբ ամփոփվել դրանց արդյունքները:

8. Կազմակերպական աշխատանքներ

Տարեկան աշխատանքային ծրագրին Համապատասխան.

8.1. Կազմակերպվել է՝

- պետական արխիվի կառուցվածքային ստորաբաժանումների ու մարզային կառույցների գործունեության ծրագրավորման ու կատարողական արդյունքների ամփոփման գործընթացների իրականացումը

- պետական արխիվի տնօրենին առնչվող գործող խորհրդակցական մարմինների (գիտական խորհուրդ, մեթոդական փորձագիտական Հանձնաժողով) եւ մարզային մասնաճյուղերի փորձագիտական Հանձնաժողովների աշխատանքը

- «Արխիվային գործի մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի լրամշակման ու քննարկման (այդ թվում՝ Հանրային) եւ այլ վավերացման նախապատրաստման Հետ կապված միջոցառումների անցկացումը

- Հայաստանի ազգային արխիվի 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների (Հանդիսավոր նիստ, գիտաժողով, ցուցադրություններ եւ այլն) նախապատրաստումն ու անցկացումը

- վատակաշատ գործիչների, ինչպես նաեւ Հանրապետության կրթամշակութային Հաստատությունների Հոբելյանական տարելիցների կազմակերպմամբ ծրագրավորված միջոցառումների կատարումը:

8.2. Իրականացվել են նպատակային ծառայողական գործուղումներ ք.բ. եղեղենաձոր, Մխիթան, Էջմիածին, Հրազդան (Համապատասխան մասնաճյուղում ու ներկայացուցչություններում ստացված Հարցումների կատարման վիճակը ստուգելու, գրանցում անձնակազմին վերաբերող գործերի (Ֆոնդերի) Հաշվառման գրվածքն ուսումնասիրելու եւ արդյունքների հիման վրա չափորոշիչ-մեթոդական փաստաթուղթ կազմելու, փորձագիտական Հանձնաժողովի աշխատանքը կազմակերպելու նպատակով): Մրազրված էր Համալիր ստուգումներ անցկացնել Սյունիքի մասնաճյուղում եւ Հարակից ներկայացուցչություններում, որը սակայն չի իրականացվել գործուղումների ծախսերը Հոգալու Համար միջոցներ չլինելու պատճառով:

8.4. Պետական արխիվի տնօրենի ու մարզային կառույցների գործուղումները Համակարգով փոխտնօրենի կողմից իրականացվել են ստուգվելու Գեղարքունիքի, Արմավիրի, Արարատի, Տավուշի եւ այլ մարզային մասնաճյուղեր եւ նրանց Հարակից տարածքային ներկայացուցչություններ, որոնց ընթացքում բարձրացված Հարցերին ըստ Հնարավորին արվել են նպատակային լուծումներ:

Այլ աշխատանքներ

1. Ի կատարումն լիազորված պետական մարմնի Հանձնարարականների կազմվել է՝

- Ազգային գեկույց»-ի «Արխիվ» բաժնի լրամշակված տարբերակը

- պետական արխիվում 2004 թվականի ապրիլ-հունիս ժամանակահատվածում իրականացվելիք միջոցառումների ծրագրերը եւ ապահովվել սույնի կատարումը:

2. Պետական արխիվի տնօրենի Հանձնարարությունները.

- կազմակերպվել է նախկին կենտրոնական պետական արխիվների ֆոնդերի Համակարգման ու միավորման աշխատանքների իրականացումը
 - ուսումնասիրվել է նախկին պատմության եւ նորագույն պատմության ԿՊԱ-ներում 1993-1998թթ. ընթացքում ստեղծված ապահովագրական ֆոնդերի պատճենների Հաշվառման ու պահպանության կազմակերպման վիճակը
 - պետական արխիվի կառուցվածքում մասնակի փոփոխություններ ու կազմակերպման անդադարներ կատարվելու կապակցությամբ անհրաժեշտ ճշգրտում, լրացումներ են կատարվել առանձին բաժինների կանոնակարգերում ու աշխատանքային ծրագրերում
 - պետական արխիվի մի քանի աշխատողներ Համապատասխան Հանձնաժողովի կազմում մասնակցել են Ազգային ֆիլմագրարանում պահպանվող կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի առկայության ստուգման գործընթացին:

3. Ի նպաստ արխիվային տեխնոլոգիաների ներդրման գերխնդիր լուծման.
 - ձեռնարկատրական գործունեությունից ստացված եկամուտներով ձեռք են բերվել յոթ Հատ Համակարգիչ եւ մեկ Հատ պատճենահանող մեքենա
 - աշխատանքներ են տարվել ներարխիվային Համակարգչային ցանցի ստեղծման, ինտերնետային էջի Համար ոլորտի վերաբերյալ թվայնացված տեղեկատվության պատրաստման, «Արխիվային ֆոնդ», «Համակարգչային քարտ» ծրագրերի սեղանացման ու ներդրման նախապատրաստման ուղղությամբ:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին են պետական արխիվի 2004 թվականի աշխատանքի հիմնական ուղղություններով արդյունքները, որոնք ամբողջությամբ վերցրած հիմք են տալիս ոլորտի Հաշվետու տարվա գործունեությունն ընդհանուր առմամբ Համարել բավարար: Նշենք, որ տարվա կտրվածքով նախատեսված շուրջ մեկուկես տասնյակ ծրագրային հիմնական ցուցանիշների մոտ երկու երրորդը ի կատար է ածվել զգալի գերախառնումներով (փաստաթղթերի վերականգնում-վերանորոգում՝ 114,8%, գործերի կարում-կազմապատում՝ 135,2%, գործավարական գործերի Համարում՝ 167, 5%, անձնական ծագման փաստաթղթերի պետարխիվ ընդունում՝ 136,5%, սոցիալ-խրաժական Հարցումների կատարում՝ 146,7%, ուղիղ-հեռուստատեսային Հաղորդումների հեռարձակում՝ 145%, եւ այլն): Տարվա կտրվածքով մինչեւ կատարողականը կազմում է շուրջ 120%:

Հավելենք: 2003-2004թթ.կատարողականների Համադրումից պարզվում է, որ մոտ 2,5 տասնյակ ցուցանիշներից շուրջ 2/3-ի գծով նկատելի է զգալի չափերով առաջընթաց (օրինակ՝ վերանորոգում-35.390 թերթով, գործերի կարում-9233 գործով, արխիվադրում-48.660 գործով, փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակում-498.253 թերթով, քարտերի կազմում-14.373 քարտով, քարտերի մուտքագրում-53.140 քարտով, անձնական ծագման փաստ.Համարում-շուրջ 36.000 թերթով, գործավարական փաստ. Համարում-2.484 գործով, Հոդված-Հաղորդումների պատրաստում- 10-ով ավել):

Կազմակերպամեթոդական աշխատանքների եւ միջավայրի կապերի բաժին

Լրատու

ԱՐԽԻՎԱԹԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

2005թ. Հունիսի 16-ին, Հայաստանի ազգային արխիվում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի արխիվի եւ Հայաստանի ազգային արխիվի Համատեղ Զանգերով տեղի ունեցավ «Ես կենդանի եմ եւ դուք կենդանի լինելուց էք» (Հովհ. ԺԳ 19) խորագրով արխիվային փաստաթղթերի ցուցադրություն՝ ի հիշատակ 1920-1950-ական թվականներին բռնազատված Հոգեւորականների: Ներկայացված էին Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող ավելի քան 150 վավերագրեր, այդ թվում բունազատված Հոգեւորականների անձնական գործեր, այդ ժամանակաշրջանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գրույթներ՝ ուղղված խորհրդային իշխանություններին՝ հայ կեղեցիցու դեմ սանձազերծված բռնություններն ու Հայաժանրերը դադարեցնելու պահանջով:

Բացման խոսքով Հանդես եկավ ՀԱԱ տնօրեն Ամատունի Վիրաբյանը՝ Հանգամանորեն ներկայացնելով ցուցադրված վավերագրերը:
 Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի Գեւորգյան Հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ Տ Եղիշե քհն. Ասրադյանը պատմեց այդ տարիների մասին իր հիշողությունները: Ելույթ ունեցավ նաեւ պատմաբան Արմենակ Մանուկյանը՝ «Հայ առաքելական եկեղեցու բռնազատված Հոգեւորականները 1930-1938թթ.» գրքի հեղինակը: Մայր Աթոռի արխիվի տնօրեն Տ. Ասողիկ քհն. Կարապետյանը խոսելով 30-ականներին կատարվածի մասին, ընթերցեց արժանահիշատակ Վազգեն Առաջինի մեկնությունները Հայաստանաց Առաքելական եկեղեցու կրած տառապանքների ու ավերումների մասին:

Ցուցադրության բացման Հանդիսությունը եղբայրակց «Լույս վոկալ կլինետեր» Հոգեւոր ստեղծագործությունների բարձրարվեստ կատարումներով:

Ցուցադրությունը լայն արձագանքներ գտավ Հանրապետության գանգվածային լրատվամիջոցների կողմից (հեռուստա-ուղիւ լրատվական ծրագրեր, Հանրապետական մամուլ):

* * *

2005թ. սեպտեմբերի 20-ին տեղի ունեցավ Ֆրիտյոֆ Նանսենի՝ Հայաստան այցելության 80-ամյակին նվիրված «Նանսենը եւ Հայաստանը» խորագրով արխիվային փաստաթղթերի ցուցադրության բացման եւ «Հայ գառի նվիրյալը. Ֆրիտյոֆ Նանսեն» գրքի շնորհանդեսի արարողությունը:

Օսլոյի ազգային եւ Փարիզի Նուբարյան գրադարաններում, ինչպես նաեւ ազգային արխիվում պահպանվող նանսենյան վավերագրերի ընտրանի ժողովածուն կազմել են Էմմա Հովսեփյանը եւ Մարինե Մարտիրոսյանը, խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբյան, հրատարակությանը օժանդակել են Լյուսակերի Ֆրիտյոֆ Նանսենի ինստիտուտ-թանգարանը եւ Կոլյա եւ Թոդա Մառուկյանները:

Հանրությանը ներկայացվեցին Ֆ.Նանսենի հետ առնչվող փաստաթղթեր՝ պաշտոնական գրույթներ, նամակներ, լուսանկարներ, ինչպես նաեւ հայերին ու Հայաստանին նվիրված Նանսենի աշխատությունները:

Պատերի փակցած մեծազիւ պլակատները լավազույնս արտացոլում էին 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Ազգերի լիգայի գաղթականության գծով գլխավոր կոմիսար Ֆ.Նանսենի գործունեությունը:

Բացման խոսքով Հանդես եկան ՀԱԱ տնօրեն Ամատունի Վիրաբյանը, փոխտնօրեն Էմմա Հովսեփյանը, Նանսենյան հիմնադրամի տնօրեն Ֆելիքս Բախչինյանը:

Ցուցադրությանը ներկա էին Հանրապետության գանգվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներ, բազմաթիվ Հյուրեր:

2005թ. հոկտեմբերի 12-ին տեղի ունեցավ Հայ գրերի դուստր 1600-ամյակին նվիրված արխիվային փաստաթղթերի ցուցադրության եւ «Գեւորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» գրքի շնորհանդեսի արարողությունը:

Բացման խոսքով Հանդես եկան ՀԱԱ տնօրեն Ա.Վիրաբյանը, Տեր Ասողիկ քահանա Կարապետյանը (Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի արխիվի տնօրեն), Արշակ Մադուրյանը (գրքի խմբագիր), Թուգան Պետրոսյանը («Սուղի» հրատարակչություն տնօրեն), գրքի կազմող՝ Ասնդրո Բեհրուզյանի դուստրը՝ Անահիտ Բեհրուզյանը:

Գեուեւ 1912թ., Հայոց տպագրության 400-ամյակի հետ Համատեղ, Գեւորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով, տոնական միջոցառումներ են կազմակերպվել նվիրված Հայոց գրերի 1500-ամյակին:

Կաթողիկոսական կոնգրաններ, տոնական միջոցառումներին հրավիրված Հայ եւ արտերկրի Հյուրերի ցուցակներ, պաշտոնական գրույթներ, «Կոչնակ», «Արարատ» Հանդեսների արձագանքներ, լուսանկարներ՝ ահա ցուցադրված փաստաթղթերի ոչ լրիվ ցուցակը:

Միջոցառման շրջանակում «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի 13-րդ հատորի շնորհանդեսն էր, այն ամբողջությամբ նվիրված էր 1912-1933թթ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե-ին: Գիրքը կազմել է հոգե-լույս Սանդրո Բեհրուդյանը:

ԱՐԽԻՎԱԹԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

«Հայ դատի նվիրյալը. Ֆրիտյոֆ Նանսեն»
 փաստաթղթերի ժողովածու (1920-1930թթ.)
 եր., չՀ ԳԱԱ, «Գիտույթ» Հրատարակչություն, 2005թ., 305էջ:

Կազմողներ Էմմա Հովսեփյան, Մարինե Մարտիրոսյան
 Խմբագիր Ամատուհնի Վիրաբյան

Գիրքը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցին եւ Ֆրիտյոֆ Նանսենի Հայաստան այցելության 80-ամակին:

Նորվեգիայի խիզախ ճանապարհորդ, գիտնական եւ հասարակական գործիչ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ֆրիտյոֆ Նանսենը 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հանդես եկավ իրրեւ փոքր ազգերի եւ մարդու իրավունքների ճշմարիտ եւ հետեւողական պաշտպան, իսկական նվիրյալ:

Որպես Ազգերի լիգայի գաղթականական գծով գլխավոր կոմիսար, իր ծավալած հայանպաստ գործունեության շնորհիվ, Նանսենը դարձավ Հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպան՝ դատապարտելով ու կոչնակ հնչեցնելով եվրոպական բարձրագույն ատյաններում, Արեւմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության աննախադեպ ոճրագործության՝ սահմեկեցուցիչ ցեղասպանության մասին:

Փաստաթղթերի այս ժողովածուն ներկայացնում է Հայ ժողովրդի պատմության առջնորդ Նանսենի թողած հարուստ արխիվային ժառանգության մի մասը միայն: Այն ընդգրկում է 155 փաստաթուղթ՝ Օսլոյի ազգային գրադարանում պահպանվող Նանսենի անձնական արխիվի, Փարիզի Նոբելյան դրադարանի եւ Իհարկե Հայաստանի ազգային արխիվի նույնաբնույթ վավերագրերը: Ժողովածուի մեջ ընդգրկված օտարալեզու՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն փաստաթղթերը ներկայացված են ընագրի լեզվով՝ կից հայերեն թարգմանություններով:

Հրատարակված տարբեր բնույթի փաստաթղթերը՝ նամակներ, ելույթներ, զեկուցագրեր, հեռագրեր, արձանագրություններ, դասակարգված են ժամանակագրական կարգով:

Փաստթղթերի հայտնաբերման աշխատանքներին մասնակցել է նաև նախկին նորագույն պատմության արխիվի տնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու Ա.Սարգսյանը:

Ժողովածուն ունի ծանոթագրությունների բաժին եւ անվանացանկ:

Գրքի տպագրության ծախսերը հոգացել են տեր եւ տիկին Կոլյա եւ Ռոզա Մառուկյանները եւ Լյուսակերի (Նորվեգիա) Ֆրիտյոֆ Նանսենի ինստիտուտ-թանգարանի տնօրինությունը:

«Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» Գիրք ժԳ
 «Գեւորգ Ե Վշտայի Սուրենյանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930)»

Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու
 Երեւան, «Մուղի» Հրատարակչություն, 2005թ., 712էջ

Կազմող Սանդրո Բեհրուդյան
 Խմբագիր Արշակ Մազոյան

«Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի Հերթական՝ 13-րդ հատորը ընդգրկում է փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում եւ լուսարանում են Գեւորգ Ե կաթողիկոսի գործունեության տարբեր ժամանակահատվածները:

Նրա գահակալության 18 տարիները համընկան Հայ ժողովրդի պատմության ամենամռայն ժամանակաշրջանի հետ՝ առաջին աշխարհամարտ, 1915թ. ցեղաս-

պանություն, Արեւմտյան Հայաստանի օրհասական վիճակ, Ազգային պատվիրակության (Պողոս Նուբար Փաշայի) գործունեություն, Հայաստանի անկախության հռչակում, Հայաստանի խորհրդայնացում...

Հայ Առաքելական եկեղեցին իր հազարամյա գոյության ընթացքում հավասարապես կրել է այն բոլոր փորձությունները, որ բաժին են հասել իր ժողովրդին, ուստի եւ Գեւորգ Սուրենյանցը մշտապես մտահոգ է եղել թե եկեղեցու եւ թե ժողովրդի խնդիրներով: Հարկ եղած դեպքում վճռականորեն իր ձայնը բարձրացրել է իշխանությունների հակաժողովրդական ամեն մի քայլի դեմ՝ վհատ պահերին իր գրությունները ստորագրելով նաև՝ Գեւորգ Վշտայի կաթողիկոս:

Ժողովածուն ընդգրկում է 449 փաստաթուղթ: Ունի փաստաթղթերի եւ նյութերի ցանկ, անձնանունների, օգտագործված ֆոնդերի ցանկեր, ինչպես նաև «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի մինչեւ այժմ լույս տեսած հատորների ցանկ:

Գիրքը լույս է տեսել Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնադրամի հովանավորությամբ:

Հոգեկույս Սանդրո Բեհրուդյանի նախաձեռնած «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու ու պատմության» մատենաշարը ծանրակշիռ նպաստ է բերում Հայ եկեղեցու պատմագրության:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

	ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ	ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ
Մաղալյան Արտակ	- Փաստաթղթեր Վարանդայի Միելք-Շահանգյանների սոցիալ վերաբերյալ	3
Ավետիսյան Մարո	- Երեւանի առաջին օրիորդաց գիմնազիան	15
Կարլբով Գեորգի	- Հիչեցում Սվլատյա Կրեստ քաղաքի մասին	27
Հովսեփյան Էմմա	- Հայ մշակույթի գործիչների նամակները	

Ավետիսյան Սուրեն	- Վահրամ Փափազյանին 54 - Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի գործունեությունը կրթության ոլորտում 60
Մարտիրոսյան Մարինե	- Փաստաթղթեր Հայաստանում անգլիական օգնություն (Անգլիում) կոմիտեի գործունեության մասին 74
Ղազիբյան Ալվարդ	- Էջեր Արշակ Սաֆրատյանի եւ Սիմոն Վրացյանի նամակագրությունից 84
Աբրահամյան Էդուարդ	- Գերմանական բանակի Հայկական զորամիավորումների պատմությունից (1941-1945թթ.) 87
Կարապետյան Մ Հեր	- ՀիսՍՀ արտգործնախարար Սահակ Կարապետյանը Հայկական Հարցի եւ Հայկական տարածքային խնդիրներին մասին 104
Բաղդյան Արմեն	- Հեռավոր Արևելքի մի քանի երկրների Հայկական Համայնքները եւ նրանց կապերը ինրճրագային Հայաստանի Հետ 1945-1985թթ. 124
Մանգասարյան Վարդիթեր	- «Կարոտ ու սեր՝ առ Վան աշխարհ...» (Էջեր լրագրող Հարություն Ջրաղացպանյանի ֆոնդի նամականուց) 144
Ղարախանյան Վահրամ	- Գայրուստ Կյուլպենկյան Հիմնարկության Հայկական Համայնքների ծառայության բաժանմունքի գործունեությունը 1995-1998թթ. 163

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ

Տոնոյան Գայանե	- Ռուս-թուրքական փոխհարաբերությունները եւ Հայկական Հարցը (1890-1896թթ.) 172
Եղյան Մարիամ	- Ռոստոմի դերը ՀԹԴ միասնություն պահպանման գործում (1905-1907թթ.) 188
Ավագյան Արսեն	- 1915 թվականին օսմանյան Թուրքիայում օտարահավատակ եւ վատառողջ Հայերի տեղահանման խնդրի վերաբերյալ (թուրքական արխիվի մեկ փաստաթղթի Հիման վրա) 195
Սիմոնյան Արամ	- Գարեգին Նժդեհի Շուկունիյան ռազմական գործողությունը եւ նրա արձագանքները 199
Բալյան Արշակ	- Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ներքին եւ արտաքին քաղաքականությունը (1921թ. փետրվարի 18 - ապրիլի 2) 206
Վիրաբյան Հայկ	- Հայաստանում գյուղատնտեսական կադրերի պատրաստման պատմությունից (1920-1930-ական թվականներ) 213
ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ	
Սիմոնյան Ռուբեն	- Ալեքսանդր Թամանյանի Հասարակական գործունեությունը 219
Էքեմանեան Բէկի	- Համազգային Հայ կրթական եւ մշակութային միությունից Հայկալի մասնաճյուղի Հիմնադրությունը (պատմական Համառոտ ակնարկ) 224
Ֆիչենկեան Անի	- Ծարպուստ (սկիզբէն՝ 1920 էն մինչեւ յիսունական թվականներ)..... 231
Լուրյե Ավետլանա	- Գյուղացիական Համայնքը Հայաստանում (XIX-XX դարեր) 237

Վիրաբյան Վանիկ	- Հայկական Հետախուզության պատմության էջերից Անտոն Մարտիրոսի գործը 244
Ղարաբյուրյան Վանդոս	- Էջեր Հայաստանում ծանրամարտի զարգացման պատմությունից 249
Սարգսյան Լուիզա	- Արխիվը Հարստանում է նոր անձնական ֆոնդերով 254

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Կարապետյան Մ Հեր	- Մկրտիչ Ներսիսյան. «Անհերքելի փաստաթղթեր Հայոց ցեղասպանության մասին 256
------------------	--

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾ

	- Հաշվետվություն «Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ-ի 2004թ. գործունեության ... 260
--	---

ԼՐԱՏՈՒ

Արխիվային փաստաթղթերի ցուցահանրակետեր	- 265
Արխիվային Հրատարակումներ	- 266

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Магальян Артак	- Документы о роде Мелик-Шахназарянов Варанды 3
Аветисян Маро	- Первая Эриванская женская гимназия 15
Карибов Георгий	- Напоминание о городе Святого Креста 27

Овсебян Эмма	- Письма армянских деятелей культуры Ваграму Папазяну -----	54
Аветисян Сурен	- Деятельность Американского комитета помощи Ближнего Востока в области образования в годы первой Республики Армении -----	60
Мартirosян Марине	- Документы о деятельности Английского комитета помощи (Англком) в Армении -----	74
Казиян Алвард	- Страницы из переписки Аршака Сафрастяна и Симона Врацяна ----	84
Абрамян Эдуард	- Из истории армянских формирований Германской армии с 1941 по 1945г. -----	87
Карапетян Мгер	- Наркоминдел АССР Саак Карапетян об Армянском вопросе и проблемах армянских территорий -----	104
Бадалян Армен	- Некоторые армянские колонии Дальнего Востока и их связь с Советской Арменией в 1945-1985гг. ---	124
Мангасарян Вартитер	- «Тоска и любовь по стране Ван...» (Страницы из писем фонда журналиста Арутюна Джагацпаяна) -----	144
Караханян Ваграм	- Деятельность отделения службы Армянских колоний учреждения Галуста Кюлпенкяна в 1995-1998гг.-	163

СТАТЬИ

Тоноян Гаяне	- Русско-турецкие взаимоотношения и Армянский вопрос (1890-1896гг.)-	172
Егян Мариам	- Роль Ростова в деле сохранения единства А.Р.Ф. Дашнакцутюн (1905-1907гг.) -----	188
Авакян Арсен	- О проблеме переселения иностранно-подданных и больных армян в Османской Турции в 1915г. (на основе одного документа из турецкого архива) -----	195
Симонян Арам	- Шурнухская боевая операция Гарегина Нжде и ее отклики -----	199
Баян Аршак	- Внутренняя и внешняя политика Комитета Спасения Родины (с 18 февраля по 2-ого апреля 1921г.) ----	206
Вирабян Гайк	- Из истории подготовки сельскохозяйственных кадров в Армении (1920-1930-ые годы) -----	213

СООБЩЕНИЯ

Симонян Рубен	- Общественная деятельность Александра Тамаяна -----	219
---------------	--	-----

Экмянян Бэки	- Основание Алеппского филиала Всенародного армянского образовательного и культурного союза (краткий исторический очерк) -----	224
Фишенкчян Ани	- Чараплус (сначала-с 1920-го по 50-ые годы) -----	231
Лурье Светлана	- Крестьянская община в Армении (XIX-XX века) -----	237
Вирабян Ваник	- Из страницы истории армянской разведки-дело Антона Маракутти --	244
Карагезян Вандос	- Страницыиз истории развития тяжелой атлетики в Армении -----	249
Сароян Луиза	- Пополнение архива новыми личными фондами -----	254

РЕЦЕНЗИИ

Карапетян Мгер	- Мкртич Нерсисян- «Неопровержимые документы о геноциде армян»-	256
----------------	---	-----

АРХИВНОЕ ДЕЛО

- Отчет о деятельности ГНО «Национального архива Армении» в 2004г. -	260
--	-----

ХРОНИКА

Выставки архивных документов	- -----	265
Архивные публикации	- -----	266

Ի գիտություն հեղինակների եւ ընթերցողների

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» գիտազործնական հանգեսն ընդգրկված է ԲՈՂ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական եւ թեկնածուական ատենախոսությունների արդյունքների հրատարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի
Հավաստիության համար:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող Հապավում-
ները:

Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝
«Հայ արխիվագետների հասարակական կազմակերպություն»:
Հասցեն՝ Երեւան - 33, Հրաչյա Քոչարի - 5, Հեռ. 225-355:
Գրանցման վկայականը N 03Ա.055485:
Տրված է 02.08.2002թ.։
Թողարկման պատասխանատու՝ Արմեն Բաղալյան:
Ստորագրված է տպագրության 2005 թ. նոյեմբերի 10-ին:
Տպաքանակը՝ 200: Տարածվում է անվճար:
Չափսը 70x100/16:
«Գրիգ տպագրատուն» ՍՊԸ տպարան: Երեւան, Վ. Վաղարշյան 12 «Ա»: